

'56

SZEMLE

**Válogatás a brüsszeli
Nagy Imre Intézet
folyóiratából**

SZÁZADVÉG — 1956-os Intézet

'56

A Századvég Kiadó
és az 1956-os Magyar Forradalom Története Dokumentációs
és Kutató Intézetének sorozata

Sorozatszerkesztők

Bak János
Békés Csaba
Gyurgyák János
Hegedűs B. András
Litván György
Rainer M. János

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia, a Soros Alapítvány,
a National Endowment for Democracy,
és a Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása
és kiadása kutatási főirány programtanácsának támogatásával

SZEMLE

*Válogatás
a brüsszeli Nagy Imre Intézet
folyóiratából*

SZÁZADVÉG KIADÓ • 1956-OS INTÉZET
BUDAPEST, 1992

**Szerkesztette
Kozák Gyula**

**Előszó
Kende Péter**

© Századvég Kiadó • 1956-os Intézet, 1992
© Kozák Gyula (szerkesztés), 1992

A kiadásért felel Gyurgyák János és Litván György
Felelős szerkesztő Bak János
Olvasószerkesztő Tóth Magdolna
Műszaki szerkesztő Kempfner Zsófia
A fedélterv Kállay Judit munkája
A szedés és tördelés a Századvég Kiadó
számítógépes kiadványszerkesztő rendszerén készült
Tördelő Lipót Éva
Felelős vezető Bácskai István
A nyomdai kivitelezés a Centum Kft. munkája
Felelős vezető Ujvárosi Lajos
ISBN 963 7911 38 3
ISSN 1216-1756

Tartalom

<i>Kende Péter: Előszó</i>	7
<i>Szász Béla levele</i>	13
<i>Szerkesztőségi beköszöntő</i>	15
<i>„Egyet nem vállalom: meggyőződéselem elvtelen feladását” (szerkesztőségi cikk)</i>	18
<i>Heltai György: A júniusi határozat</i>	23
<i>Sztáray Zoltán: A magyar munkás útja a forradalomig 1945–1956</i>	29
<i>Sebestyén Miklós: A Nagy-budapesti Központi Munkástanács–1</i>	50
<i>Tőke Ferenc: A Nagy-budapesti Központi Munkástanács–2</i>	59
<i>Bak János: A munkástanácsok történelmi útjának tapasztalatairól</i>	69
<i>Broué, Pierre: Parlament, tanácsok, pártok</i>	89
<i>Szűcs Sándor: A záhonyi határállomás a forradalom napjaiban</i>	99
<i>Aczél Tamás: A Móricz Zsigmond körtér ostroma</i>	113
<i>Mit adott a magyar forradalom a szocializmusnak? (A Nagy Imre Intézet nemzetközi értekezlete)</i>	119
<i>Kéthly Anna levele Heltai Györgyhez</i>	141
<i>Gömöri György: A magyar forradalom lengyelországi visszhangja</i>	145
<i>Dumitriu, Petru: A magyar forradalom és a románok</i>	158
<i>Giolitti, Antonio: Az olasz munkásmozgalom és a magyar forradalom</i>	170
<i>Emlékeztető (Emlékezés Nagy Imre és mártírtársai kivégzésére)</i>	175
<i>Borbándi Gyula: Bibó István</i>	176
<i>Nagy Balázs: Nagy Imre és a magyar forradalom</i>	189
<i>Molnár Miklós: Tévhitek Nagy Imre megítélésében</i>	232
<i>Gosztonyi Péter: Hadikövetek</i>	244
<i>Aczél Tamás: Szilágyi József</i>	249
<i>Kende Péter: Gimes Miklós</i>	255
<i>Szász Béla: Losonczy Géza</i>	271
 <i>Függelék</i>	
<i>A Szemle 1959–1963 között megjelent összes számának tartalomjegyzéke</i>	281
<i>Az Etudes 1959–1963 között megjelent összes számának tartalomjegyzéke</i>	292
<i>A Szemle-ben szereplő szignók és álnevek feloldása</i>	303
<i>A kötet szerzőiről</i>	305

Előszó

Az alább következő válogatás egy harminc évvel ezelőtt megszűnt emigrációs kiadványból ad szemelvényeket az 1956 utóélete iránt érdeklődő olvasó kezébe.

Ezt a folyóiratot, amelynek neve kissé sután – vagy talán az akkori magyarországi szakfolyóirat-címek divatját követve, azt kifigurázva – „Szemle” volt, a brüsszeli Nagy Imre Intézet (teljes nevén: Társadalomtudományi és Politikai Intézet) adta ki 1959 és 1963 között. Első száma 1959 júniusában jelent meg, az utolsó valamikor 1963 végén (5. évf. 4. sz. jelzéssel, de pontos dátum nélkül). A folyóirat negyedévenként jelent meg és összesen 18 számot ért meg, ezek együttes terjedelme 1736 lapot tesz ki. A kiadvány a maga teljességében ma Magyarországon úgyszólván hozzáférhetetlen, kivéve néhány kivételezett könyvtárat és egy-két, 56-os szenvedélytől fűtött könyvbarát magángyűjteményét. A szemelvények kiadását már ez a tény is valamennyire indokolja.

Tudni kell azonban, hogy a magyar nyelvű *Szemlén* kívül a brüsszeli Nagy Imre Intézetnek volt még egy angol és francia nyelvű kiadványa is, az ugyancsak negyedévenként megjelenő *Review* és *Etudes*. (Ez két külön folyóirat volt, de minthogy tartalmuk teljesen azonos volt, a továbbiakban egyként fogjuk emlegetni.) A francia és az angol cím sem volt szerencsésebb, mint a magyar: a *Review* határozatlansága miatt, az *Etudes* pedig, mert – bizonyára akaratlanul – egy nagynevű és nagy múltú francia jezsuita folyóirat nevét ismételte meg. (Ez utóbbi egyébként máig is létezik.)

A *Szemle* és az *Etudes/Review* között jelentős volt az átfedés, mégsem lehet azt mondani, hogy a két vállalkozás egészen ugyanaz volt. A két folyóirat más és más közönséghez szólt: a *Szemle* egy ideális, inkább magyarországi, mint külföldi magyar olvasóhoz, az *Etudes/Review* pedig egy sokkal pontosabban meghatározott, lényegében nyugat-európai, de azon belül is a párizsi-londoni-milánói, baloldali érzelmű – de persze nem párthú-kommunista – politizáló értelmiséghez. Az ideális magyar olvasót illetően a cél

* E kötet függeléke tartalmazza az *Etudes* teljes tartalomjegyzékét.

mindenekelőtt az 56-os forradalom igazságának életbentartása volt, s ehhez kapcsolódóan a magyar társadalomban, valamint a szovjet világban végbemenő újabb folyamatok elemzése; de nem kevésbé fontos törekvés volt a baloldali gondolkodást érintő szellemi újdonságok (nyugaton megjelenő könyvek stb.) közvetítése. Az *Etudes/Review* olvasóinak irányában a cél legalábbis kettős volt: egyrészt az 1956-ra zúduló szovjet-kommunista szitkok és hamisítások ellensúlyozása, másrészt egy olyan politikai koncepció kidolgozása, amely a magyar forradalom általánosabb, másutt is hasznosítható tanulságaira épül. Ez a koncepció lényegében egyfajta – vagy talán nem is egyfajta – szocialista alternatíva volt, ámbr az „alternatíva” szó maga későbbi eredetű, az *Etudes/Review* lapjain ebben a formában talán elő sem fordult. (Ezzel szemben programatikus éllel szerepelt a „pluralista szocializmus”, ez a manapság ugyancsak ismerős, pedig Magyarországon csak igen későn, valamikor a nyolcvanas évek vége felé polgárjogot nyert reformkommunista szókapcsolat.)

A nagyigényű célokhoz roppant szerény eszközök társultak, ha „eszköznek” szabad nevezni a szokásos anyagi feltételeken kívül a vállalkozás személyi állományát is. A Nagy Imre Intézetnek még rövid fénykorában is csupán három állandó, azaz teljes állású, politikai munkatársa volt, az igazgatót is beleértve. Igaz, hogy ehhez a támogatónak és a be-besegítő külső munkatársaknak egy elég tekintélyes (talán tizenöt főt is elérő) csapata társult, de a vállalkozás alapján véve mégiscsak a belső munkatársak vállán nyugodott. Két külső, Brüsszeltől is távol élő szerkesztő állandó bekapcsolására akkor került sor, amikor az intézet belső politikai gárdája az igazgató (Heltai György) személyére szűkölt.

Visszatérve mármost a *Szemlére*, annak személyi története a következőképpen alakult. A folyóirat indulásakor szerkesztését az intézet igazgatója (Heltai) és helyettese (Nagy Balázs) maga végezte a Heltai-após Lányi Viktor szakavatott irodalmi és technikai közreműködésével. 1960 nyarán az intézet Sztáray Zoltán személyében még egy munkatárssal erősödött, s a *Szemle* szerkesztése ettől kezdve az ő kezébe került. Sztáray azonban 1961 végén megvált az intézettől és visszautazott New Yorkba; Heltai kérésére ekkor a Londonban élő Szász Béla vette át a *Szemle* szerkesztését, s végezte azt egészen 1963 teléig, azaz a folyóirat megszűnéséig. (Szász Bélával párhuzamosan az *Etudes/Review* szerkesztői munkáját én vettem át, ugyancsak besegítő külső munkatársként, Párizs és Brüsszel között ingázva 1962 elejétől a végső kapuzárásig.)

Mindkét „szerkesztőség” – ha szabad ilyen nagyigényű szóval élni – erősen támaszkodott a másikra. A dolgok természetéből eredően ugyanis a megrendelt, illetve beküldött írások egy része magyarul, egy másik része

pedig franciául vagy angolul (olykor németül vagy olaszul) készült el. Az 1962 előtti szerkesztési folyamatról nincsen egészen tiszta képem, de az általam közelebből ismert időszakban a dolgok valahogy így voltak: Szász Béla is, én is a rendelkezésünkre álló kéziratanyag alapján megtervezünk egy-két következő folyóiratszámot. A cikkanyagba természetesen beletartozik az is, amit a testvérfolyóirat előző számaiból – vagy esetleg frissen beérkezett és szerkesztőtársunk által figyelmünkbe ajánlott kéziratai közül – átveendőnek találtunk. A gyors átvételt kitűnő fordítógárda tette lehetővé. A fordítók közül hadd említsem csak a két kimagaslót: Lányi Viktort, a nagy öreget (az idegen nyelvű szövegek magyarításában), Gara Lászlót pedig a magyar szövegek franciásításában. Ezenfelül mindketten önálló cikkekkel – főleg könyvismertetésekkel – is hozzájárultak a folyóirat munkájához. Lányi Viktor „Dombay Géza” néven, Gara pedig, ha jól tudom, a „Sequanus” álnév mögé rejtőzve. Mindketten évtizedek óta örök álmutat alusszák; Gara egy Párizs környéki, Lányi Viktor pedig egy brüsszeli temetőben.

A *Szemle* érdeklődési körét („profilját”) nehéz volna egy-két szóban összefoglalni: volt benne magyar történelem, 1956-ra vonatkozó politikai analízis, ill. történelmi érdekű dokumentációs anyag, társadalomtudomány (magyar, és egyetemes), filozófiai és eszmekritikai fejtegetés, könyvelemzés, esetenként még vitairat is, a korabeli világhelyzetet és a magyar társadalom akkori fejlődését tárgyaló politikai cikkek stb. Irodalomról és művészetről csak érintőlegesen esett szó a *Szemle*ben, amely ennél fogva némileg elütött az emigrációs folyóiratok szokványos profiljától. (Másképp évtizeddel a *Szemle* megszűnése után a párizsi *Magyar Füzetek* tért vissza ehhez a hagyományhoz.)

Az Intézet vezetőinek az volt a becsvágya, hogy a folyóiratok körül valami olyan szellemi-politikai társulást hozzanak létre, amely egyrészt otthont ad a szovjet szocializmussal szemben álló, de azt „baloldaltól” (demokrata, szociáldemokrata, szindikalista stb. oldalról) megapelláló szellemi erőknél, másrészt e körökben életben tartja az 1956-os forradalom emlékét és üzenetét. „Emlék” és „üzenet”, úgy ahogyan ezt a Nagy Imre Intézet ápolta, természetesen a fentebb körvonalazott keretek között mozgott, s ez szükségképpen vitákat váltott ki az Intézet magyar támogatói és munkatársai – mégpedig elsősorban az „56-os eredetűek” – körében. Ezeknek egy része ugyanis nem volt meggyőződve arról, hogy 1956 politikai öröksége teljes egészében „baloldali” kaptafára húzható fel. Nekem magamnak is erős kételyeim voltak ezzel kapcsolatban, s ha ennek ellenére

* Heltait, Sztárayt, Szász Bélát és minden más e kötetben szerzőként szereplő személyt illetően l. e kötet biográfiai függelékét.

aktívan részt vettem a folyóiratok életében – előbb mint cikkíró, aztán mint szerkesztő –, ez a Heltai György iránti megbecsülésen és baráti érzelmeken túl azért is volt, mert úgy gondoltam, hogy 1956 másféle tradícióinak ápolására vannak az emigrációban más orgánumok. Erre a vitára azért térek itt ki némi hangsúllyal, mert évtizedek távolából még inkább úgy tűnik, hogy az Intézet által felkarolt politikai hagyomány valamelyest egyoldalú vagy legalábbis sántikáló volt. Mint tudományos intézet talán jobban tette volna, ha nem terheli meg magát oly messzemenő érték-előfeltevésekkel.

Egy bizonyos, a nyugat-európai antikommunista baloldalon – az „anti-sztalinista” talán még találhatóbb megjelölés volna – a brüsszeli Nagy Imre Intézet működése nem maradt visszhang nélkül.^{*} A magyarországi hatás azonban, azt hiszem, nagyon csekély volt. Noha a *Szemle* számainak, illetve példányainak egy részét bibliapapírra nyomták, mégpedig olyan kiselakú formátumban, amely a postán vagy zsebben való bejuttatást elvben nagyon megkönnyítette, végül is – a jelek szerint – e számokból alig jutott el valami a magyarországi olvasóhoz. Igaz, hogy az idő is túl rövid volt titkos csatornák kiépítésére.

Harminc év késéssel hazaérkezve, a *Szemle* elméletépítő és polemikus anyagainak már csak történeti érdekességük van. Maradandóbb értékűek az összegyűjtött forradalomtörténeti dokumentumok, így például a Nagybudapesti Központi Munkástanács tevékenységére vonatkozóak. A kötetben szereplő anyag válogatása is erre a megfontolásra épült. Ez a jelen kötetnek tematikus egységet kölcsönöz, de ugyanakkor elszegényíti a *Szemléről* kialakítható képet. A folyóirat „profilja” ennél ugyanis jóval változatosabb volt. A négy és fél évfolyam anyagát átlapozva az a benyomásom, hogy éppen a megszűnés előtti évben, 1963-ban kezdett a *Szemle* fölpezsdülni, Szász Béla kezdeményezésére újabb témák felé fordulni, a nem-militáns olvasó számára is érdekesebbé válni.^{**}

Itt most már konkludálni kellene, de bevallom, viszolygok attól, hogy a *Szemle* – vagy akár az *Etudes/Review* – végső mérlegét megvonjam. Túlságosan közel álltam hozzá, s ezért félok, hogy ilyen vagy olyan irányban elfogult lennék. Mérleg helyett tehát hadd mondjak csak annyit, hogy a *Szemle* erényeivel és gyengeségeivel együtt a magyar posztkommunista gondolkodás egy érdekes kísérleti fejezetét képezi. Az igazságos ítéletnek föltétlenül tekintetbe kell vennie, hogy milyen rövid életű volt ez a próbál-

^{*} Edgar Morin, Claude Lefort vagy Léo Moulin máig is számon tartja az Intézettel való együttműködését.

^{**} A folyóirat tematikai gazdagodásába a függelékben szereplő tartalomjegyzékek nyújtanak betekintést.

kozás. Továbbá, hogy a személyi föltételei milyen kedvezőtlenek voltak. Hogy világosabban szóljak: a Nagy Imre Intézet egyfajta elméleti revízióra törekedett a szocialista eszmekörön belül, márpedig ennek sem előtte, sem akkor nem volt jelentős magyar művelője (a kivégzett Nagy Imrén kívül). A Nagy Imre Intézet körüli elméleti keresést hathatósan támogathatta volna néhány lengyel és cseh „revizionista” gondolkodó – Kolakowski, Brus, Kosík, Ota Šik –, ezek azonban többnyire később bocsátották közre korszakosnak mondható műveiket. A hetvenes évektől kezdve azután volt magyar „revizionizmus” is, mégpedig két hullámban: előbb az ún. „budapesti iskola” (Fehér Ferenc, Vajda Mihály stb.) körül, jóval később pedig a Bihari Mihály nevével fémjelezhető reformkommunista politológus-körben. Bármilyen furcsának hangzik az ilyen megállapítás, a *Szemle* lehetett volna a fóruma egyiknek is, másiknak is. Csakhogy mire ezek az útkeresők megjelentek a színen, a Nagy Imre Intézet kapui már rég bezárultak, s egykori brüsszeli székházába új lakók költöztek.

Párizs, 1992 márciusában

Kende Péter

Szász Béla levele

Magyarország 56-os forradalma nemcsak a kommunista világban volt hátrákó és annak ellenére, hogy a szovjet tankok eltiporták, mégis tanúságot tett arról, hogy a zsarnokság nem megdönthetetlen. Nagy Imrének, a forradalom miniszterelnökének munkatársai és hívei, akik kénytelenek voltak a száműzetést vállalni, élükön Heltai Györggyel, a Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet kiadásában „Imre bácsi” kivégzésének első évfordulóján indították meg a *Szemlét* magyarul és társlapjait a *Review*-t angolul, franciául pedig az *Etudes*-öt. A lapok főszerkesztője Heltai György, az Intézet igazgatója volt, aki a forradalom idején Nagy Imre kormányában a helyettes külügyminiszter tisztjét töltötte be és a miniszterelnökkel egyetértésben irányította a forradalom külpolitikáját (kilépés a Varsói Szerződésből, a semlegesség kinyilvánítása stb.), bár a külügyi tárcát Nagy Imre magának tartotta meg.

Az Intézet és a lapok munkatársai egyetértőleg úgy véltük, az 56-os forradalom előzményei, eseményei, intézményei, irányzatai nem csupán magyar vonatkozású, de általános érvényű tanulságokat kínálnak (ezért az angol és francia nyelvű kiadványok), feltárásuk, elemzésük pedig politikai, társadalomtudományi, történelmi, sőt, erkölcsi feladat. Nekem jutott az a megtiszteltetésnek beillő feladat, hogy a külföldi szaktudósok, írók, akiket a szerkesztőség bevont munkájába, tanulmányainak, írásainak zömét a *Szemle* számára magyarra fordítsam. Ezért némi aggodalommal várom, hogy az olvasó botladozásokat, avagy ma már nem használatos kifejezéseket lel a külsországi szerzők írásaiban, hiszen ezért nem nekik, hanem egyedül nekem kell a felelősséget vállalnom.

Természetesen akkortájt a *Szemle* csak illegálisan jutott el Magyarországra, akárcsak más külföldön megjelent magyar lapok, könyvek. Sőt, állítani merem – és nem alaptalanul –, hogy Kádár kopói, felsőbb uszításra, különös figyelmet szenteltek a Nagy Imre Intézet lapjának. Az idők folyamán az a nézet alakult ki szerkesztőségünkben, hogy a mesterségesen elszigetelt magyar olvasó a fontosabb tanulmányok mellett a hazai és moszkvai hír-

verés valótlanságait pellengérré állító írásokra is igényt tart. Ezért tartalmaz a *Szemle* olyan cikkeket, glosszákat, tanulmányokat, amelyek nem jelentek meg az Intézet angol meg francia nyelvű lapjaiban.

Most, amikor 56 történelemmé, a történelmi kutatás tárgyává lett, most, 33 esztendővel a *Szemle* első számának megjelenése után, már csak azért is érdemes a Nagy Imre Intézet folyóiratának lapjait forgatni, visszatekinteni a múlt okfejtéseire, elemzéseire, tűnődéseire, mert ugyancsak nehéz időkben új, serkentő gondolatokat, elképzeléseket sugalmazhatnak, amelyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy 56 merész úttörése után a magyar nemzet megteremtse az igazság és tisztesség demokráciáját.

Szász Béla

Halesworth, Upper Holton, Anglia
1991. szeptember

Szerkesztőségi beköszöntő*

Folyóiratunkat Nagy Imre és barátai kivégeztetésének első évfordulóján bocsátjuk útjára. E tragikus és fájdalmas eseményre emlékezve, megkíséreljük felvázolni azokat a célokat és elgondolásokat, amelyeknek jegyében munkásságunkat folytatni kívánjuk. Úgy véljük, erre kötelez bennünket névadónk emléke és hagyatéka.

A Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet megalapítását és folyóiratának kiadását azok a magyar értelmiségiek határozták el és valószínűsítették meg, akik, mint Nagy Imre volt munkatársai és követői, az 1956-os magyar forradalom után nyugatra menekültek.

Amikor az Intézet – és jelen folyóiratának – céljait körvonalazzuk, abból indulunk ki, hogy az 1956-os magyar forradalom és előzményei olyan társadalmi és politikai tapasztalatokat tartalmaznak, amelyek összefoglalása és feldolgozása általános érvényű tanulságokkal szolgál. Hiszen olyan népmozgalomról van szó, amelyben az ország társadalmi osztályai és rétegei közvetlenül juttatták kifejezésre valóságos törekvéseiket.

Legfontosabb feladatunknak tekintjük e törekvések elemzését a közgazdaságtan, a szociológia, a történelem és a filozófia, röviden: a politikai tudományok eszközeivel, és megfogalmazásukat e tudományok nyelvén.

A magyar forradalom tanulságai azonban nem elszigeteltek azoktól a nagy társadalmi problémáktól, melyek szerte a világon, a nyugati, ázsiai és afrikai országokban a gondolkodó elméket foglalkoztatják.

Mindez azt a feladatot rója ránk, hogy elméleti tevékenységünket a magyar nép valóságos, szocialista törekvéseihez híven fejtsük ki. Ugyanakkor számon tartjuk és figyelembe vesszük azoknak a nyugati és keleti, ázsiai és afrikai értelmiségieknek munkásságát, akik korunk társadalmpolitikai problémáinak megoldásán fáradoznak. Folyóiratunkban e kutatásokról adunk számot, valamint különböző elméleti eredményekről, gyakorlati mozgalmakról nyújtunk tájékoztatást.

* Eredetileg cím nélkül jelent meg.

Ami módszertani elveinket illeti, határozottan leszögezzük, hogy nem kívánunk valamiféle új ideológiát kidolgozni, sem valamely meglévőt újra fogalmazni. A tudomány – szerintünk – nem tűri a véglegesség igényével fellépő elméleti rendszereket, s a történelem lomtárra veti az ilyen rendszereket szülő és tápláló lezárt ideológiákat.

De elhárítva az ideológia-alkotás programját és követve a „sine ira et studio” metódusát, nem helyezkedünk az oly relativista – vagy konformista – álláspontra, mely szerint minden létező és lehetséges egyaránt jó vagy rossz, következésképpen „minden, ami ésszerű, az valóságos, s minden, ami valóságos, az ésszerű”.

A mindent átfogó szintézis lehetőségét tagadva, valamint a csak analitikus módszert elégtelennek ítélve, szükségesnek véljük a bizonyos időszakokra érvényes társadalmi és politikai perspektívák tudományos alapjainak kidolgozását. A mi célunk tehát, hogy a magyar forradalom társadalmi és politikai tapasztalatai alapján megkíséreljük azokat a perspektívákat is megnyitni, melyek – összevetve más hasonló elméleti tapasztalattal és eredménnyel – a jelen történelmi korszakban lehetőséget nyújthatnak a demokratikus szocializmusnak a humanizmus elvei alapján történő kibontakozására.

Ez az, ami hazánkban a forradalom ellenére sem valósult meg. De ugyanakkor ez az, amit ma Magyarországon is és világszerte keresnek, s ami meghatározza munkánk programatikus jellegét.

Politikai felfogásunk világos. Mindemellett szükséges, hogy egy fontos kérdés kapcsán álláspontunk félreérthetetlen legyen. Mi – akár a forradalom idején – ma sem tartozunk azok közé, akiket a köznapi propaganda sommásan és egyszerűen „szovjetellenes” jelzővel lát el. Az ilyen meghatározásokat általában tartalmatlannak és semmitmondónak véljük. Minden nép, így a szovjet nép is, elegendő erővel rendelkezik fejlődése akadályainak eltávolítására és a szükséges változások végrehajtására. Igényeljük és szeretnők elősegíteni ezt a harmonikus változást, amelyhez nélkülözhetetlennek látszik, hogy a társadalompolitikai problémákról elfogulatlan és termékeny dialógus alakuljon ki világszerte, valamennyi országot beleértve. Ez az egyetlen lehetősége annak is, hogy az 1956. november 4-én „félreértésből” származott „történelmi tévedés” helyrehozható legyen.

Folyóiratunk szerkesztési elveit és módszereit az Intézet általános célkitűzései és módszerei határozzák meg. Szükségesnek tartjuk azonban megállapítani, hogy a folyóirat szabad fórum. Ez azt jelenti, hogy minden cikk szerzője saját véleményét fejezi ki, amely a szerkesztőség álláspontjától független, vagy azzal ellentétes is lehet. A történelmi tapasztalatok és a

valóság elfogulatlan, dogmamentes vizsgálata a nézetek szabad kifejtését kívánja meg.

A szerkesztőség időnként szerkesztőségi cikkben fogalmazza meg álláspontját a különböző problémák kapcsán, s kísérli meg az egyes nagyobb kérdéscsoportok vizsgálata során elért eredmények összefoglalását.

Nagy Imre szellemi hagyatékának őrzése legnagyobb feladatunk; ez ma azt igényli, hogy a vele és vezetésével a forradalom előtt, valamint a forradalomban megtett utat – most végig járjuk.

A szerkesztőség

(1959. június I. évfolyam 1. szám)

*„Egyet nem vállalom: meggyőződéselem elvtelen feladását”**

Oly korban, midőn a politikai gondolkodásban egyre inkább eluralkodik a cinizmus, nehéz hű képet formálni egy államférfiről, akinek egész élete egy eszme szolgálatában telt el. Sorsának is ez az odaadó szolgálat lett tragikumává: a szocializmus eszméjét akarta kimenteni a cinikus és gyilkos módszerek hínárjából.

A kortárs ítélete sohasem biztos. A rázúduló események tömegéből nehéz kiválasztani a történelemformáló tényezőket. Mégis megkockáztatjuk azt az állítást, hogy Nagy Imre és társai kivégzése történelmi jelentőségűvé válik azáltal, hogy nem befejezése, hanem kiindulópontja lett új, társadalomformáló áramlatoknak. Ítélethozóik nem érték célt. A kivégzéssel egy történelmi folyamatot akartak lezárni, elfelejteni, meg nem történtté tenni valamit, ami szerintük epizód volt. De az eszme hordozóinak megsemmisítésével nem lehet megsemmisíteni magát az eszmét.

A mai társadalomtudomány akut problémája nemcsak az, hogy kiutat keres a jelenkori kapitalizmus nehézségeiből. Megoldást kell találnia a mai szocializmus problémáira is. A szovjet szocializmus és elmélete, a marxizmus-leninizmus skolasztikus merevségével, retrográd irányzatot mutat, s jelenlegi gyakorlata nemcsak a világ kettéosztottságára vezet, hanem a rendszeren belül élők számára sem nyújt a kapitalista életformánál tartalmasabb életet.

* Idézet Nagy Imre *Emlékirataiból*. E címen gyűjtötték össze azokat a vitairatokat, amelyeket Nagy Imre 1955–1956-ban fogalmazott az MDP vezető testületei számára. A kéziratot a forradalom bukása után kicsempészték az országból és a Magyar Forradalmi Tanács kiadásában 1957-ben megjelent. 1964-ben Párizsban *A magyar nép védelmében Vitairatok és beszédek 1955–56.* címmel a Magyar Füzetek adta ki az *Adalékok az újabb kori magyar történelemhez* sorozat 3. köteteként. 1988-ban a Századvég folyóirat 6–7. száma e gyűjtemény alapján közölt válogatást Nagy Imre írásából. Lásd ezzel kapcsolatban még e kötetben Nagy Balázs *Nagy Imre és a magyar forradalom* c. tanulmányának 6. sz. jegyzetét. Az idézett oldalszámok az 1964-es párizsi kiadásra vonatkoznak.

Az elmúlt évtizedek azt bizonyítják, hogy az új gazdasági formációk sikere nem jelent az egyén számára vonzerőt, ha szabadságjogainak állandó megerősökölését kell közben eltűnne.

Nagy Imre sorsát nem az döntötte el, hogy egy forradalom élére állt, hanem hogy felismerte a liturgiává merevült tanok ellentmondásait, anakronisztikus voltát, kétségbe vonta a gyakorlat helyességét, kételkedésének hangot adott, s az ellentétek feloldására új utakat keresett.

Az új elvi alapok Nagy Imre értelmezésében egy humanista szocializmus elvi alapjai. A szocializmus nagy eszméi a szovjet és társországok gyakorlata következtében eltorzulnak, más értelmet nyernek. Egyre szélesebb körben válik világossá az ellentét a szavak és tettek között. „Az elvek és megvalósulásuk kiáltó ellentéte alapjaiban rendíti meg népi demokratikus rendszerünket, társadalmi életünket éppúgy, mint a pártot. A dolgozó nép nem tudja összeegyeztetni a szocializmus felé egyre gyorsuló előrehaladást, életviszonyainak romlásával vagy legjobb esetben megrekedésével. A nép nem érti meg, hogy minél nagyobbak az elért eredmények gazdasági, politikai, társadalmi vagy kulturális téren, annál súlyosabb terheket kénytelen magára venni... Mind súlyosabbá válnak kétségeik, hogy vajon ez-e a helyes út a szocialista társadalom megvalósításához, amely egész nemzedékek munkáját, a társadalom anyagi és szellemi javainak nagy részét emészt fel anélkül, hogy a szocializmus eszméinek megvalósulásához fűzött reményeiket a beteljesüléshez közelebb vinné.” (Emlékiratai: 210. o.)

Legnagyobb „bűne” Nagy Imrének talán az volt, hogy szocialista elképzelései mögé olyan egységben sorakozott fel egy egész nemzet, amire a szocializmus történetében még nem volt példa. Egy népi megmozdulás élére került, pedig sohasem volt népvezér. Új elméletek megalapozójává vált, holott mindig csak a régi elmélet tisztaságát akarta megővni.

Forradalmár volt a szó legmodernebb értelmében. Lenint szokta idézni, hogy „az igazi forradalmár számára a legnagyobb veszély – sőt talán az egyetlen veszély – a túlzott forradalmiság, amikor megelégednek arról, hogy milyen határok és körülmények között helyénvaló és eredményes a forradalmi módszerek alkalmazása. Az igazi forradalmárok legtöbbször akkor törték ki a nyakukat, amikor a »forradalmat« nagybetűvel kezdték írni és csaknem valami isteni tüneménnyé avatták. Amikor kezdték elveszteni a fejüket és képtelenné váltak arra, hogy a legnagyobb hidegvérrel és teljesen józanul megfontolják, mérlegeljék, ellenőrizték, hogy mikor, milyen körülmények között, melyik területen kell áttérni a reformista cselekvésre”.

Azt hisszük, hogy ez az idézet egyben Nagy Imre tevékenységének és megértésének kulcsa is. Mert való igaz, hogy a legnehezebb órákban is az

események tárgyilagos megértésére törekedett, s amit talán még közvetlen munkatársai is habozásnak véltek – bölcsesség volt. Bölcs volt a realitások mérlegelésében, de odaadó hívó a szocializmus szolgálatában. Józan megfontoltság és hívó odaadás konfliktusa vezetheti-e más útra a forradalmárt, mint az ő útjára?

Alaposan ismerte a Szovjetuniót, tudatában volt annak, hogy a szovjet hatalmi érdekeket sértheti fellépése. De hitt a szovjet állam vezetőinek szocialista voltában s mert tudta, hogy a szocializmus elméleteinek és gyakorlatának válik hasznára tevékenysége, úgy vélte, hogy az egész érdeke, a jövő fontosabb az ő szemükben is a *jelen partikuláris érdekeinél*. A maga képére alkotta meg bensejében a szovjet hatalmasok képét s ez vált tragédiájává.

Forradalmárrá nem a magyar októberi forradalom tette. A tudós precizitásával megírt tanulmányain átüt a reformátor belső tüze, s szűrkének ható mondatai mögött akarva-akaratlan egy egész rendszer forradalmasításának igénye áll.

Munkásságának egyik alaptétele volt, hogy „a marxizmus-leninizmus tanításainak alkalmazása során el kell vetni mindazt, ami túlhaladott, idejétmúlt, elavult, és helyettük újakat kell alkotni, az új viszonyoknak megfelelő új tudományos tételeket, továbbfejlesztve ilyen módon a tudományos szocializmust”. (I. m. 202. o.)

Nagy Imrét ezért a mondatért ölték meg. És mindazért, ami ebből következik.

A szovjet állam négy évtizedes fennállása alatt kialakította a tudományos szocializmus elméletére hivatkozó, de lényegében csak annak szóhasználatára támaszkodó sajátos, konzervatív társadalom- és államelméletét. Ez a ma már jóformán minden reális alapot nélkülöző elmélet elszakadt a fejlődéstől. A szovjet felfogás szerint azonban örökvényűnek tekintendő minden tétele, hiszen akár csak egynek revíziója is magával hozhatja az egész elméleti rendszer érvénytelenségének felismerését. Nagy Imre megállapítása, miszerint a marxizmus elméletének alapos és korszerű átdolgozása parancsoló szükségesség, mert nélkülül eltorzul és népellenessé válik a gyakorlat, olyan láncreakciót indíthat el, amelynek következményei ugyan minden valószínűség szerint hasznosak lehetnek az emberiség egésze számára, de a szovjet hatalom birtokosainak egyéni szempontjait tekintve, felmérhetetlen zavarokat okozhatnak.

A mai szovjet rendszer léte, hatalmi pozíciója, a dogmák fennmaradásával nőtt össze. A dogmák felszámolása szabad teret enged a kutatásnak és kétségbevonja azt az elvet és gyakorlatot, amely szerint a szocializmus megvalósítása csak a szovjet módszerekkel történhetik. Nagy Imre, „A két

rendszer békés együttélése” című tanulmányában, antimarxista-antileninista nézetnek tekinti azt az álláspontot „amely szerint egyedül és kizárólag a szocializmus építésének szovjet formája és útja egyeztethető össze a tudományos szocializmus elveivel”. Meggyőződése, hogy „egyes kommunista pártok ideológiai gyámság alá helyezése vagy ilyen gyámkodásának vállalása a szocializmus sorsára komoly veszélyt jelent és idegen a tudományos szocializmus tanításainak, valamint zseniális megalapítóinak eszméitől”. (I. m. 202. o.)

A szocializmushoz vezető utak különféleségének elismerése a Szovjetunió számára rendkívül súlyos problémát, a nemzeti függetlenség problémáját veti fel. A nemzeti függetlenség *jelszava* nem hiányzik a szovjet politikai fegyvertárából. Kétségtelen, hogy támogatja is *más* elnyomás alatt álló kis népek ilyen irányú törekvéseit. De a tények ismeretében úgy véljük, jogosan merül fel bennünk a kérdés, vajon ez a támogatás nem azzal a hátsó gondolattal történik-e, hogy később az eddiginél kíméletlenebb elnyomás alá hajtsa ugyanezeket a népeket? A szovjet uralom alatt álló népekben, saját sorsuk tapasztalata alapján, mindenesetre felmerül ez a gondolat. Nagy Imre álláspontja szerint nem lehetséges kétféle függetlenség, kétféle egyenjogúság. „Nemzeti függetlenség, szuverenitás, önrendelkezés, egyenjogúság és be nem avatkozás fogalma ugyanazt jelenti minden országban minden más országgal szemben, legyenek azok kapitalista, szocialista vagy átmeneti népi demokratikus rendszerű vagy más típusú országok”. (I. m. 231. o.)

Magyarország számára ennek a tételnek érvényesítése, mint azt 1956 októbere megmutatta, életszükséglet volt. Nagy Imre 1955-ben írja: „...nemzeti küzdelmeink tapasztalatai és tanulságai alapján le kell fektetnünk önálló nemzeti külpolitikánk alapjait, amely a politikai taktika hullámverései és hanykódtatásai közepette is mutatja országunk számára az utat és a világos célt, amely megóvjá hazánkat attól, hogy a történelmi viharok puszta játékszerévé váljék”. (I. m. 237. o.)

„A legcélravezetőbbnek látszik a haladó demokratikus és szocialista vagy hasonló típusú, úgyszintén az öt alapelveket osztó más rendszerű országok egybehangolt külpolitikája és együttműködése a hatalmi tömbök politikája ellen, semlegesség vagy aktív egymás mellett élés alapján. Magyarországnak ezt az utat megkönnyíti földrajzi elhelyezkedése – a semleges Ausztria és a szocializmust építő országok, köztük a Szovjetunió, valamint az aktív egymás mellett élés alapján álló Jugoszlávia szomszédsága. A magyar nép szuverén joga meghatározni, hogy milyen formában látja nemzeti függetlensége, szuverenitása, egyenjogúsága és békés fejlődése biztosításának legkedvezőbb nemzetközi státusát”. (I. m. 236. o.)

Meggyőződése volt, hogy a független szocialista Magyarország semlegessége felbecsülhetetlen előnyöket jelent a szocializmus fejlődésében, mert konkrét bizonyítékul szolgál a koegzisztencia megvalósításának lehetősége mellett. A legbensőségesebb együttműködést hirdette a szomszéd államokkal, elsősorban a Szovjetunióval, s valamennyi szabadságszerető néppel. Ezért kellett-e meghalnia? Vagy azért, mert hirdette: „... minden félreértés elkerülésére hangsúlyozni kívánom, hogy mint a magyar nép fia és a magyar nemzet tagja, magyar voltomra büszke vagyok, magyarságomat meg nem tagadom, magyar hazámat és népemet forrón szeretem igaz hazafisággal, amely más népek és nemzetek szeretetével és megbecsülésével együtt képezi proletárnemzetköziségem alapját és lényegét.” (I. m. 147. o.)

A nép, melynek fia volt, megértette őt, s talán mások is felfigyelnek szavára. Mert bizonyos – hiszen tapasztalatból ismerjük a „szocialista igazságszolgáltatás” fortélyait –, életét menthette volna, ha hitét áldozza fel. E cinikus játékhöz nem nyújtott segédkezet. Másfél éves fogság, magány, kínzások sem törték meg, s mikor már barátban, ellenségben egyaránt csalódott – hű maradt önmagához. Sokan emlékeznek soraira: „Meggyőződésemért, nézeteimért, mint a múltban, most is vállalom az ostoba rágalmakat, a mellőzést, a politikai üldözést, a társadalmi kiközösítést és a megalázást is. Vállalom a hibákat is, amelyeket valóban elkövettem. Egyet nem vállalom: meggyőződésem elvtelen feladását.”

(Szerkesztőségi cikk, 1959. június I. évf. 1. szám)

A júniusi határozat

Öt esztendővel Nagy Imre kivégzése előtt a kommunista pártok történetében szokatlan határozattal zárult a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1953. június 27-i ülése*. A központi Vezetőség, a párt- és államvezetés többéves gyakorlatát elemezvén, megállapította, hogy „az elmúlt években a Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetősége Rákosi Mátyással az élén súlyos hibákat követett el.”¹

Ebben a történelmi dokumentumban a diktatúra legfelsőbb vezető rétege vallott szinte kendőzetlen nyíltsággal saját bűneiről. A határozat teljes szövegét ugyan sohasem hozták nyilvánosságra és a magát megbélyegző Központi Vezetőség is a helyén maradt (csak az 1956-os októberi forradalom söpörte el), ez az okmány mégis jelentősen hatott a későbbi fejleményekre.

Magyarországon sem megkönnyebbülést, sem reménységet nem hoztak a Sztálin halálát követő hónapok. A párt- és államvezetést egy személyben – a maga személyében – egyesítő Rákosi Mátyás és csoportjának hatalma szilárdnak tűnt. Mintegy 200 000 embert tartottak börtönökben vagy internálótáborokban, a fővárosból és a nagyobb vidéki városokból kitelepített családok ezrei² sorvadtak tehetetlenül az éhhalál küszöbén.

A színpalak mögött, de a suttogó propaganda jóvoltából az egész ország tudtával, újabb nagy per előkészítése folyt. Rákosi akart terhessé vált cinkosaitól szabadulni és fogatta le a politikai rendőrség mindenható vezetőjét, az igazságügyminisztert és közvetlen munkatársaik egy részét.³ Az ország gazdasága csődbe került, de beszélni erről nem volt tanácsos. Hiányzott a kenyér és alig akadt hús. A délkeleti megyék parasztságának, Csepel, Ózd, Diósgyőr munkásainak éhséglázadását a fegyveres

* Lásd Az 1953-as júniusi párthatározat jelentősége és szerepe pártunk életében. In: Nagy Imre: *Vitairatok és beszédek 1955–56.* Magyar Füzetek, Párizs, 1984. 13–20.o.

** A kitelepítettek, börtönbüntetésre ítélték, internálótáborokba hurcoltak pontos számát illetően még ma sincsenek pontos adataink, a történeti kutatás feladata a tények

erők beavatkozása fojtotta el". A korabeli sajtó büszkén írhatta: *Magyarország erds láncszem a szocialista tábor országainak szövetségében.*"

1953. június 13-ára váratlan meghívás érkezett Rákosinak. A szovjet pártvezetőség kérte, hogy egy magyar párt- és kormányküldöttség utazzék azonnal Moszkvába. A meghívás kijelölte a delegáció tagjait is. Rákosi Mátyásnak, Gerő Ernőnek, a párt második emberének, az államelnöki tiszteet betöltő, politikailag jelentéktelen Dobi Istvánnak és a hosszú ideig félreállított, de ebben az időpontban ismét magas állami tisztséget betöltő Nagy Imrének kellett a szovjet prezídiumnál jelentkeznie.^{***} Rákosi, talán megsejtve a későbbiek, alkudozni próbált: Dobi meg Nagy Imre helyett inkább más „fontosabb elvtársakat” vinne. A szovjet vendéglátók hajthatatlanok maradtak: a delegáció összetételében semmi változtatás nem „eszközölhető”.

A moszkvai tárgyalások^{****} lefolyása ma már ismeretes,⁵ akkor azonban még a beavatottak sem sejtették, hogy a teljes szovjet prezídium jelenlétében Hruscsov, Malenkov, Berija, Molotov órák hosszat zúdítták Rákosi és Gerő fejére vádjait. Őket vonták felelősségre és tették felelőssé Magyarország katasztrofális gazdasági helyzetéért, a parasztság megnyomorításáért, a törvénytelen joggyakorlatért, a kommunisták és a Szovjetunió népszerűtlenségeért. Amint Nagy Imre írta:⁶

„A Szovjetunió Kommunista Pártja elnökségének tagjai a megdöbbentő helyzetet úgy jellemezték, hogy Rákosival az élen a párt akkori vezetésének, a »négyes«-nek (Rákosi, Gerő, Révai, Farkas) súlyos hibái és bűnei a katasztrófa szélére sodorták az országot, alapjaiban megrendítették a népi demokratikus rendszert s ha gyökeres és azonnali intézkedések nem változtatnak a helyzeten, az ország népe szembefordult volna velük. Hruscsov elvtárs szerint *vasvillával hánytak volna ki bennünket.*” (Kiemelés tőlem, H. Gy.)

* Lásd e cikk 1. sz. szerkesztői lábjegyzetét. Nagy Imre i.m.211–212. o.

** Heltai György összemossa az 1953. március előtti és utáni korszakot. 1953 januárjában, szovjet mintára, cionistaellenes pert készítettek elő, amely Sztálin halála, illetve Nagy Imre miniszterelnöksége miatt nem fejeződött be. Az 1952–53 fordulóján letartóztatott ÁVH-s vezetők elleni perben elsőfokon 53 decemberében, másodfokon 54 januárjában hirdettek ítéletet. Az ítéletek eljárási kegyelem alá estek, s automatikusan felére csökkentek. A csak később (1957-ben) elítélt Farkas Mihály, valamint a már 54-ben elítélt Péter Gábor az 1961-es részleges amnesztia nyomán szabadult, amikor velük egyidejűleg 56-os elítélteket is szabadon bocsátanak.

*** A június 13–16. között Moszkvában tárgyaló delegációnak a fiatal vezetők közül is többen tagjai voltak. Hidas István (PB-tag, miniszterelnök-helyettes), Hegedűs András (PB-tag, állami gazdaságok és erdők minisztere), Földvári Rudolf (a Budapesti Pártbizottság első titkára) és Szalai Béla, (a Minisztertanács titkárságának vezetője).

**** A *História* 1992. 3. száma közöl a jegyzőkönyvből részleteket.

Hadd jegyezzük meg – nem Rákosiék mentségére, csak a történelmi hűség kedvéért –, hogy *ugyanezen szovjet prezídium* éveken keresztül bíráló megjegyzés nélkül támogatta Rákosi politikai és gazdasági irányzatát. Politikai, gazdasági, rendőri szakértői tudta és beleegyezése nélkül sem törtenhetett Magyarországon. *Ugyanez a prezídium* – csak ekkor már Sztálin hiányzott közülük.

A szovjet vezetők közölték Rákosi Mátyással, hogy Nagy Imre javára le kell mondania a miniszterelnökségről. Megmaradhat a párt élén, ha megszívleli a hallottakat és hozzálát a „hibák” kijavításához. A magyar küldöttséget utasították, hogy az MDP Központi Vezetősége az elhangzottak szellemében vizsgálja fölül eddigi tevékenységét.

1953-ban vagyunk. Az ellenkezésnek még a gondolata sem merülhetett fel. Sztálin árnyéka ott lebegett még leghívebb tanítványai feje fölött. Rákosi nyitotta meg a Központi Vezetőség ülését és számolt be a moszkvai tárgyalásokról. Megdöbrent csend fogadta referátumát. A Központi Vezetőség szinte valamennyi tagja már nyakán érezte a hurkot. Egyetlen reménysugár csillant fel a beszámoló végén: a párt vezetése a régi kezekben marad. A helyzet elemzése, a múlt bűneinek feltárása Nagy Imre feladata. Más talán nem is vállalkozhatott volna rá. Ő volt az egyetlen tagja e testületnek, aki nyugodt lelkiismerettel szólhatott az elmúlt időszakról. 1949-ben, amikor szembekerült a párt parasztpolitikájával, kizárták a Központi Vezetőség tagjai közül.

Nagy Imre kemény bírálatán felbuzdulva, a Központi Vezetőség néhány tagja – elenyésző kisebbség – kritikát és önkritikát gyakorolt. „Kritika és önkritika.” Megszokott rituáléja ez a párt összejöveleteinek, része a kommunista liturgiának. Itt azonban másként hullottak a szavak. „A párt elvtelen és pártszerűtlen vezetése hozta magával azt is, hogy megsértettük a népi demokrácia alapelveit, a párt és az állam, az állam és a néptömegek viszonya tekintetében... a hiba abban volt, hogy túlzottan a párt uralta az ország állami és gazdasági vezetését, a párt nemcsak megszabta, ehatározta, de jó részben végre is hajtotta a kijelölt intézkedéseket. A párt szervezeti felépülésénél, működésénél, összetételénél és társadalmi jellegénél fogva nem alkalmas állami funkciók ellátására, s az nem is feladata. Mégis túlzottan beavatkozott az állami feladatok végrehajtásába, amivel megsértette az állami szervek önállóságát, megbénította működésüket, lejáratta tekintélyüket... hozzájárult ehhez az is, ami a vezérkedéssel együtt járt, hogy Rákosi elvtárs a maga személyében egyesítette az országban az egész hatalmat, ő volt a párt főtitkára, a Minisztertanács elnöke és közvetlen irányítása alá vonta az Államvédelmi Hatóságot. Mind a párt, mind az állam vezetésében súlyos hibákat követett el, amelyek komoly veszélyeket rejtettek magukban... Megállapíthatjuk, hogy a kormány valóban árnyékkormány volt, amely a már meghozott párhatározatokat hagyta jóvá és a

miniszteri hatáskör és felelősség is erősen korlátozódott... Ilyen kormányzati szervek és módszerek nem alkalmasak arra, hogy feltétlenül biztosítsák a törvényességet az állami és gazdasági élet minden területén. Itt vannak állami életünk legsúlyosabb rákfenejének, a szocialista törvényesség megrendülésének gyökerei, amelyek végső fokon, a tömegektől való elszakadásból erednek..."⁷

Ez az idézet csak ízelítő a hangnemből, amely a Központi Vezetőség határozatát bevezette. A határozat maga a közélet, az államvezetés, a gazdaságpolitika legfontosabb kérdéseiben mondott ítéletet. Leszögezte Rákosi és a Központi Vezetőség „súlyos hibáit”, hangsúlyozta a Rákosi–Gerő-féle „gazdasági kalandorpolitika” romboló hatását, megállapította, hogy „a »baloldali« elhajlók, elsősorban Rákosi és Gerő az 1949–1953-as években a mezőgazdasági szocialista átszervezését holtvágányra vitték, csődbe juttatták a mezőgazdasági termelést, felbomlasztották a munkás-paraszt szövetséget, aláásták a népi demokrácia hatalmát, lábbal tiptorták a törvényességet, lerontották a lakosság életszínvonalát, a néptömegeket szembeállították a párttal és a kormánnyal, ... katasztrófa szélére sodorták az országot.”⁸

A júniusi határozat, az azt megelőző vita és a tény, hogy a megbírált vezetőség továbbra is a helyén maradt, a kommunista ellenzék, talán úgy is mondhatnók: a párton belüli forradalom kialakulásához vezetett. Igaz, hogy Rákosi és a Központi Vezetőség többsége megakadályozta a teljes szöveg nyilvánosságra hozatalát, megtiltotta azt is, hogy a határozat egészét akár csak a párttagsággal ismertessék, de a szöveg főbb pontjait legalább a magasabb pártfunkcionáriusok tudomására kellett hozniuk. Még ez a sommás ismertetés is kiszámíthatatlan hatással járt. Kimondhatóvá vált a kimondhatatlan, lángra kapott az elfojtott gyanú, hogy „valahol megtevesztenek bennünket”. Erkölcsi kérdéssé lett a konzekvenciák levonása, és mert a legfelsőbb vezetés erre semmi hajlandóságot nem mutatott, szembekerültek vele azok az eszményekben hívó kommunisták, akikben lelkiismeret-vizsgálatuk a katarzis vágyát ébresztette. Számuk ebben az időben nem volt jelentős, hatásuk azonban, különösen később, felmérhetetlen.

Magyarországnak a rendszeren belüli előnyös változásokban alig reménykedő, de csodákban mindig hívó népe 1953. július 4-én szembekerült a csodával. Nagy Imre, az új miniszterelnök mutatkozott be ezen a napon és úgy tűnt, mintha az országgyűlés előtt elmondott programbeszéde új korszak kezdetét jelentette volna. Pedig Nagy Imre nem ismertethette a régi vezetők bűneiről hozott határozatot, beszéde nem foglalkozhatott a múlt politikájával. A Központi Vezetőség utasítása szerint a júniusi határozat alapján, de a határozat

* Nagy Imre: *Vitairatok és beszédek 1955–1956*. Magyar Füzetek, Párizs, 1984. 152–153. o.

** Nagy Imre: I.m. 74. o.

ismertetése nélkül kellett kormányának jövő terveiről beszámolnia. Ám az ország régen elsajátította már a sorok közötti olvasás tudományát s Nagy Imre szavai mögül kihallotta már a Rákosi-garnitúra fölött megkongatott harangot. Nagy Imre bejelentette az ipar átszervezését, a nehézipar fejlesztési ütemének csökkentését a könnyű- és élelmiszeripar javára, a magasabb életszínvonal megteremtését, a kitelepítések megszüntetését, az internálótáborok feloszlását, a törvénytelenések felszámolását, a szabad munkahely-választás lehetőségét, a paraszti termelőszövetkezetekből való kilépés vagy akár a termelőszövetkezetek feloszlásának engedélyezését, az állami szervek túlkapásainak szigorú megtorlását.

Megannyi vádpont volt ez a múlt kormányzata ellen. Az ipar átszervezése? Mindenki tudta, miről van szó. Esztelen nagyzási hóbertből óriáshókra, nehézipari létesítményekre költötték a nyersanyagszegény ország nemzeti jövedelmének oroszlánrészét. Deportálások, törvénytelenések megszüntetése? Sunyin hallgattak róla évekig, de a törvénytelenéseket mindenki érezte a saját bőrén. 1953-ban jóformán nem volt magyar család, amelyet ne érintett volna a rendőri vagy adminisztratív terror.

1953. július 4-én úgy látszott, hogy valóban új szakasz kezdődött Magyarországon.

„Az új szakasz politikájának elsődleges feladata az volt, hogy kivezesse az országot a gazdasági és politikai válságból, új alapokra helyezze a szocializmus építését és új utakon, új módszerekkel vezesse az országot a szocialista társadalom felé. Az új szakasz új értelmet adott a szocializmusnak és új alapon kezdett hozzá a társadalom gazdasági alapja és felépítménye egységének kialakításához, a szocializmus gazdasági rendje és erkölcsi-etikai törvényei összhangjának megteremtéséhez, a szocialista társadalom szilárd erkölcsi alapjának lerakásához... az új szakasz jelentősége a társadalmi erkölcs és etika szempontjából nem volt kisebb, mint gazdasági és politikai szempontból” – írta 1955 decemberében Nagy Imre.⁹ De ekkor már nem volt miniszterelnök és paradox módon az új szakasz erkölcsi hajtóereje is annak – és vele Nagy Imrének – megbuktatása után bontakozott ki.

Mert az „új szakasz” nem volt hosszú életű. Rákosi és mögötte majdnem az egész pártapparátus jóformán az első pillanattól kezdve mindent elkövetett, hogy megakadályozza Nagy Imre programjának végrehajtását. Az állami és pártfunkcionáriusoknak csak kis csoportja küzd Nagy Imre mellett, s hiába áll mögötte a közvélemény, eltávolítják. Elvei, céljai revideálására, lemondásra nem hajlandó. 1955 elején részben koholt betegséggel ágyának szögezik, majd néhány héttel később minden tisztségétől meg-

* Nagy Imre: I.m. 209. o.

fosztják, kizárják az MDP-ből s még egyetemi katedrájától, akadémiai tagságától is megfosztják.

Igy is késő volt; az idő kerekét visszafordítani már nem lehetett. Nagy Imre egyéves miniszterelnöksége alatt mégiscsak emelkedett az életszínvonal, szabadabban lélegzett a munkás, a paraszt, és ami talán a legfontosabb, megnyíltak a börtönkapuk, megszűntek a deportálások. A konfliktus Nagy Imre és a pártvezetés között nyilvánvalóvá vált. Bukásának okai szinte tapinthatókká lettek. Nem Magyarország volt az egyetlen népi demokrácia, amely ez idő tájt az új szakasz politikáját hirdette, de Nagy Imre volt az egyetlen kommunista vezető, aki hitt is benne, valósággá is akarta tenni. Bukásával csak emelkedett, s az elszabadult szellemeket Rákosiék többé nem dugaszolhatták vissza a palackba. Az ország ekkor indult el a forradalom felé. A júniusi határozat a párton belüli forradalmat készítette elő, Nagy Imre programjának megbuktatása az egész országot forradalmasította.

(1963. V. évfolyam, 3. szám)

JEGYZETEK

¹Az MDP KV-nek 1953. júniusi határozata. Bevezetés. Emlékezetből idézve.

²Az 1953-as becslések 30 000 családot említene; ezeket általában 20-30 kg-os csomaggal szállították az ország legnyomorúságosabb vidékeire, ahol munkalehetőségek alig vagy egyáltalán nem akadtak.

³Az ÁVH vezetője, Péter Gábor és társai lelkesen börtönözték be, ölették sorra Rákosi prezumpatív ellenfeleit – becsempészvén közéjük saját riválisaikat vagy a nékik ellenszenves személyeket –, de amikor a perek áradata szűnni látszott s az újabb hullámok már az ő pozíciójukat fenyegették, Rákosit denunciáló beadványt szerkesztettek és juttattak el az NKVD – a szovjet politikai rendőrség – vezetőjéhez, Abakumovhoz. Ez utóbbi a beadványt 1952 végén megmutatta Rákosinak, aki nyomban bebörtönöztette a hűtlen hóhérsegédeket. Kádár János helyezte azután – 1957-től kezdődően – szabadlábra őket. (Az ÁVH egyik volt vezetőjének személyes közlése.)

⁴Vö. Nagy Imre: *A magyar nép védelmében*. Emlékirat, magyar kiadás, 50. o.

⁵Nagy Imre emlékirataiban beszámol a fontosabb mozzanatokról és legutóbb Molnár Miklós–Nagy László elemezte a megbeszéléseket, *Két világ közt* című kítűnő könyvében (a Nagy Imre Intézet kiadása, Brüsszel, 1962; franciául *Imre Nagy – Reformateur ou révolutionnaire*, Librairie E. Droz, Genève, 1959).

⁶I.m. 62. o.

⁷Nagy Imre: I.m. 187. o.

⁸Nagy Imre: I.m. 115. o.

⁹Nagy Imre: I.m. 47. o.

A magyar munkás útja a forradalomig

1945–1956

VÁZLAT

I

Aki végigélte 1956. október 23-án Budapesten előbb Petőfi és Bem szobra, majd a Parlament előtti tüntetést, aki szemtanúja volt a Sztálin-kolosszus ledöntésének, aki visszaemlékszik az utcai harcokra, aki nem feledi a november 4-e utáni hősi ellenállást, a hónapokig tartó, tiltakozó sztrájkot: megütközéssel szemlélheti, hogy milyen kevés szó is esett az immáron közel fél évtized távolából kísértő magyar forradalom főszereplőiről, a magyar munkásokról.

Végigböngészve az 1956-os magyar forradalomról és az ezt megelőző időkről szóló könyveket, tanulmányokat, jelentősebb cikkeket – írták légyen magyarok, idegenek –, alig találunk valamit is magáról a magyar népről, s különösen keveset a magyar munkásokról. A külföldi írók – kevés kivétellel – csak magyar forrásokból táplálkoznak, érthető hát, miért írnak keveset a magyar munkásokról. De miért nem szólnak róluk azok, akik jó ideig velük együtt ették a szűkös kenyeret, akik velük együtt éheztek, verejtékeztek? Vagy azok, akik emberi gyengeségből az elnyomók dicséretét zengték és jól éltek, de látniuk kellett, milyen keserű sorsra jutott a magyar munkás?

A nyugati világ könyvkiadói – akik üzleti politikájukat a kereslet-kínálat törvényeire alapozzák – idegenkednének azoktól a munkáktól, amelyek nem szenzációkkal, nem a kiváltságosak politikai pártharcával kelletik magukat a könyvpiacra?

Vagy talán a milliók, százmilliók élete senkit sem érdekel? Igaz volna, hogy keleten, nyugaton egyaránt két csoportba soroljuk az embereket: a mindenkori elit parányi, de mindent bíró szövetségébe és a tömegek – ma már forradalmaikkal is csak elvétve szóhoz jutó – légióiba? 1956 októberében egy ország, közel tízmillió ember, támadt az elnyomó zsarnokság ellen. Egy jelentéktelen, az emberséghez már visszautat nem találó kis csoport kivételével mindenki: férfiak, nők, gyermekek. Értelmiségiek, munkások,

parasztok, katonák. Ki így, ki úgy: ki tollal, fegyverrel a kezében, ki élelmet, biztatást vivén a harcolóknak.

Valamiféle arisztokratikus magatartás irányítja a magyar forradalomról írók tollát? Csak a felülre vergődöttek életét – jóságát, rosszasságát – vetik papírra, akaratlanul azt sejtetvén az olvasóval, hogy maguk is csak az elit mindenhatóságában hisznek? Nem érzik-e, hogy amikor csak a különböző, a forradalom előtt és alatt valóban komoly szerepet betöltött csoportokról írnak, akaratlanul is a tömegeknek, parasztnak, munkásoknak: a népnek kijáró igazságot rövidítik meg? A magyar forradalomról megjelent munkák szóltak már a magyar kommunista pártban lezajlott forradalom előtti vi-szályokról, szóltak az értelmiség mozgalmáról, szóltak az ifjúság hősi kiál-lásáról, de mit énekeltek meg a magyar munkásokról? Ahogy mondtuk, a magyar forradalom főszereplőiről?

A magyar forradalom leverése után nyugatra menekült magyarok fele lehetett munkás*. Igen jelentős ez a szám, de mégsem várhatjuk, hogy szerszámgéphez, kalapácshoz szokott kezükkel tollat ragadjanak s maguk írják meg emlékeiket. Nem az ő tisztük ez. Nem, öröktől fogva az írástu-dóknak osztatott ki a krónika.

Ezért nagy napjaink írástudóinak – külföldieknek, magyaroknak – a felelőssége. Majd akkora, mint azoké, akik kényszerből, gyengeségből vagy opportunizmusból parancsszóra hamisítják a történelmet, a magyar forradalomét is. Emlékezzünk vissza a magyar forradalom utáni első hóna-pokra, amikor a Kádár-kormány alig merte kiejteni a száján az „ellenforra-dalom” szót s még „megtévesztett munkásokról” sem beszélt. Lassan-lassan az idő múlásával csak „ellenforradalomról” szóltak, s arról, hogy „a magyar munkás szembeszegült a külföldről irányított, fasiszta forradalommal”. Bizonyosságul párttitkárokból, volt politikai rendőrökből toborzott „mun-kásmilíciát” meneteltettek** Budapest utcáin, arra számítva, hogy talán a történelembe egykor úgy lehet ezeket az egységeket belopni, mint amelyek már az október–novemberi forradalmi napokban is a kommunista pártot védték.

Magunk, akik szemünkkel láttuk, fülünkkel hallottuk az igazságot, alig-ha hisszük el valaha is az effajta hazugságokat. Kevés hitele lesz ennek az

* A Statisztikai Szemle 1990. 12. száma az addig szigorúan titkos adatokat a „disszidensek”-ről nyilvánosságra hozta. 1957. április 30-ig 151 000 ember hagyta el az országot. A mintegy százezer kereső kétharmada nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású, két százaléka pedig mezőgazdasági fizikai foglalkozású volt. Az ötvenezer nem aktív kereső zöme 18 év alatti fiatal volt.

** 1957. február 19-én született az a törvényerejű rendelet, amely a munkásőrség létrehozásáról intézkedett. E szervezetet nevezi a szerző munkásmilíciónak.

erőlködésnek a külföldi kortársak körében is, hiszen még ők is emlékeznek a forradalom napjaiban megjelent helyszíni jelentésekre, fényképdokumentumokra. De mi marad az utókornak?

Gyakorlatilag talán nincs sok haszna – ha nem is értelmetlen – azon gondolkodnunk, hogyan alakult volna a forradalom, ha ez vagy az az esemény másként történik. De egyet leszögezhetünk: ha 1956. október 23-án a felvonuló ifjúsághoz nem csatlakoztak volna a munkások, ha a fegyvert fogott szabadságharcosok között nem ők lettek volna az elsők, ha az általános sztrájk meghirdetésével és betartásával nem táplálták volna a forradalmi lendületet, aligha látta volna a világ, hogy egy markonyi nemzet ellene mer szegülni a legjobban félt világhatalomnak s budapesti helytartóinak. Lehet, hogy a magyar forradalom legforróbb napjai 1956. október 23. és november 12. között zajlottak le, de ha figyelembe vesszük, hogy a szovjet katonai erők ettől kezdve teljességgel letörtek minden fegyveres ellenállást, azt kell mondanunk, hogy az igazán kemény napok ezután következtek. A magyar munkások következetes, állhatatos tiltakozásával: hiába látták, hogy a forradalom katonailag elvetélt, hiába tapasztalták: az óriási szovjet egységek ellenében mit sem tehetnek, nem vették fel a munkát. Az üzemi munkástanácsok, majd november 14-i megalakulása után a Nagy-budapesti Központi Munkástanács hősi ellenállása a szovjet fegyverekkel támogatott Kádár-kormányval szemben, a magyar forradalomnak talán a legdicsőségesebb fegyverténye.

A magyar munkások e hosszú ideig tartó ellenállása azt is mutatja, hogy milyen mélyen élt bennük a forradalmi lendület, szándék. Nem a forradalmat megelőző esztendő – az „olvadás” –, vagy hónapok nevelték ki bennük az elnyomás elleni lázadás igényét, nem a magyar írók lázadása, a magyar ifjúság határozatai nyitották ki a szemüket; ális élet iránti vágyódásuk sok évtizedes múltba tekintett vissza, s szándékuk, hogy egyszer maguk intézzék dolgaikat, legújában is a második világháború végétől kezdve elevenen élt bennük.

Lapozgatva a magyar forradalomról megjelent írásokban ha nem is szándékot, de egyféle irányzatot fel kell ismernünk. Azt, hogy ezeknek a munkáknak nagy részéből úgy tűnik, mintha a magyar forradalom fölülről lefelé irányuló erjedés lett volna. Hogy az elégedetlenség a kommunista párt legfőbb vezetőségétől kiindulva magával sodorta volna a párthoz közel eső értelmiségiek nagy részét, majd szélesebb hullámokat vetve jutott le később az alsóbb rétegekig, a néphez, a parasztokhoz, munkásokhoz. Lehetséges, hogy ebből az állításból csak egy igaz: az, hogy a felületes szemlélő – főként, aki nem érintkezett közvetlenül a néppel – így láthatta, hiszen a nyílt elégedetlenkedést csak a tűzhöz közel esők engedhették meg

maguknak, míg az alsóbb rétegek a teljes kiszolgáltatottság anyagi és szellemi nyomorában kénytelenek voltak egészen október 23-ig magukban hordozni elégedetlenségüket.

A fölülről lefelé folyó „penetrálás” elmélete kedvez a magyarországi helytartóknak és moszkvai főnökeiknek is. Így hivatkozhatnak arra, hogy a magyar munkásosztályt megtévesztették, befolyásolták a forradalom alatt. Azt nem várhatjuk tőlük, hogy ők mondják el: a magyar munkás, paraszt, a magyar nép kihasználtsága, nyomora láttán alulról felfelé indult meg az elégedetlenség. Azt mégsem mondhatják el, hogy az egyik „lázadó” író azért tette le a rendszert korábban dicsőítő tollát, mert a hatvanadik évén túl lévő édesapja belerokkant a rosszul fizetett munkába. Azt sem, hogy az egyik miniszterhelyettesükkel vidéki rokonai – akik egy kényszertermelőszövetkezetben nyomorogtak – nem álltak szóba. A hatalmon lévő budapestiek és moszkvaiak mindenkire foghatják a magyar forradalmat – vagy miként ők mondják: az „ellenforradalmat” –, a nyugati „imperialistákra” csakúgy, mint a korábban dédelgetett magyar írókra, csak éppen azokra nem, akik valójában szíttották, végigharcolták: a magyar népre, a magyar munkásokra nem.

Miként tetszeleghetnének különben a „munkásosztály vezetői” hamis képében? Miként hagyhatnák meg a magyar alkotmány szövegében e hazugságot: „A Magyar Népköztársaságban minden hatalom a dolgozó népé”?

Ezért fenyeget egyre jobban és jobban az a veszély, hogy az egész nemzetre kiterjedő magyar forradalom leszűkül néhány csoport, a pártvezetéssel elégedetlen párttagok, az írók, a fiatal értelmiség lázadására. S ha nem pótoljuk idejében azokat a hiányzó mozaikokat a magyar forradalom teljes képéhez, amelyekből világosan tűnik majd ki a magyar munkások szerepe is, részeseivé válhatunk egy dicstelen történelemhamisításnak. Olyannak, amire alig találhatunk majd mentséget, bocsánatot pedig semmiképp.

Ahhoz, hogy jól megértsük a magyar munkásság forradalmi magatartását, forradalmi követeléseit, érdemes végighaladni legalább azon az úton, amelyet a második világháború óta az 1956-os szabadságharcig megtett. Érdemes – ha csak vázlatosan is – visszaemlékeznünk arra, hogy ha a hatalomra nem törekedett is – mint ahogyan az alkotmányban, természetesen csak papíron, oly könnyedén biztosítják ezt neki –, milyen következetesen kívánta az egyenlőséget, a szociális igazságot és azt, hogy a maga dolgát maga intézhesse. Azt az egyenlőséget, azt a szociális igazságot, azt az autonómiát, amit 1956-ban a forradalmi zászlajára tűzött.

A szovjet hadsereg a második világháború utolsó hónapjaiban, 1944 szeptemberétől 1945. április 4-ig fokozatosan szorította ki Magyarországról a már inkább csak utóvédharcokra, rombolásokra képes német katonai egységeket. A szovjet csapatok előrenyomulásával egyre nagyobb és nagyobb terület gondja-baja szakadt a magyar népre: a parasztságra és a munkásokra. A visszavonuló német csapatokkal, vagy pedig már korábban, a Horthy-rezsim vezető gárdájának jó része is elhagyta az ország területét. Okkal, ok nélkül menekült a szovjet hadsereg és a magára hagyott magyar nép elől a kormányzati és közigazgatási szervek majd minden tisztviselője. A felsőbb társadalmi osztályok és a vagyonosabb középrétegek tagjai egy jelentős része is magához vette értékesebb ingóságait s futott Nyugat felé.

A néppel csak a papság maradt és azok az ellenzéki politikusok, mozgalmi emberek, akik vagy a börtönökből szabadultak ki, vagy pedig illegálitásból kerültek elő. Ezek vállalták a veszített és sok dicsőséget nem hozott háború után is a magyar népet, de mit tehettek akkor a kétszeresen is feldúlt országban?

Magára maradt a munkás, magára maradt a paraszt. S nekik maradt a bémult, kifosztott ország minden gondja, nekik a megszálló szovjet hadsereg is.

Budapesten és a nagyobb vidéki városokban úgy bújt elő az óvóhelyekről a nép, mint sok századdal korábban a tatárjárás és a törökdhülés után: éhesen, egészségileg leromolva, szembenézve a fenyegető járványokkal, s az utcákon civil-katonát válogatás nélkül hadifogságba hajtó szovjet katonai járőrökkel.

Előbb is élelem után nézett. Vidéken a parasztok még csak átmentettek valamit pincébe, verembe rejtve a harácsoló német és szovjet katonák után, de a városokban, főként az ipari településekben már nem akadt semmiféle élelmiszer. A munkás kamrája üres volt a háború utolsó esztendeiben is: a jegyre osztogatott élelem a mindennapi szükségletet sem fedezte, utóbb pedig már jegyre sem kapott semmit. A gyárak, üzemek élelmiszer-tartalékait – ha voltak ilyenek – magukkal vitték a német katonák, s ha mégis maradt volna utánuk valami, az a bevonuló szovjet hadsereg rosszul élelmezett s táplálékát gyakorta öntevékenyen megzerző harcosainak jutott.

A háború utolsó hónapjainak nagy része Magyarországon télidőre esett, ez még elviselhetelenebbé tette a tüzelőanyaghoz sem jutó, ruházattal rosszul ellátott nép helyzetét. A városok romokban heverték, nem volt

vízszolgáltatás, nem volt villanyáram, gáz, a közlekedés pedig teljesen megbénult.

Lassan a parasztság is felélte a féltve előszedett tartalékait, de sokkal előnyösebb helyzetben volt, mint a munkásság. Ha el is vették tőle igavonó jószágait, elhajtották tehenét, sertését, ott maradt neki a föld, új termést, új életet ígérve.

De mi maradt a munkásoknak?

Ahol átvonult a front – s ez az átvonulás néhol hónapokig tartott –, ott leálltak az üzemek, az erőtelepek, a bányák. Jó negyedük porig bombázva, gyakran a visszavonuló német csapatok jóvoltából szétrombolva, fogadta korábbi munkásait. Az így megbénult üzemekben a második világháborús nyersanyagszegénység most már nincstelenségre váltódott; de hiába is lett volna megmunkálendő nyersanyag, energiaforrás híján munkához nem láthattak. Hiányoztak a népnek, a munkásoknak – furcsa ellentmondásként – az üzemek vezetői, főleg technikai szakemberei is, – akiknek jó hányada éppen azért menekült el, mert a munkásság körében valami nagy népszerűségnek nem örvendtek.

Vitathatatlan tény, hogy a megszálló szovjet hadsereg számos helyen nyújtott segítséget az egyes üzemek, bányák, energiatelepek munkájának megindításához, azonban ez a segítség eléggé vitatható, hiszen a maguk érdekeit keresve, inkább vittek, mint hoztak.

A termelőmunka megindításának érdemét nem lehet elvitatni a magyar munkásságtól. Aki Magyarországon élte át ezeket az időket, az tudja, hogy merő hamisítás a történelmet újra meg újra átírató magyar kommunista párt állítása, ami szerint pártszervezetei, tagjai lettek volna a munka megindításának élesztői. Sokan – maguk a párt vezetői is – megírták már, hogy Magyarországon a második világháború előtt a kommunista pártnak alig volt gyökere, aktív tagjainak száma talán pár ezer körül mozoghatott. A szovjet csapatok bevonulása után sebtében megalakult kommunista pártszervezeteknek, párttagoknak pedig ez idő tájt sem volt legfőbb gondjuk a magyar munkások helyzetén, nehézségein segíteni. Sokkal inkább a politikai hatalom meghódítását tűzték ki legfőbb feladatként, s nem annyira munkaszervezéssel voltak elfoglalva, mint tagtoborzással és a hatalmi pozíciók megkaparintásával.

Ha szervezett mozgalmakhoz tartozók érdemét keressük, akkor úgy találjuk, hogy sokkal inkább jár ki az a korábbi szakszervezeti mozgalomban, vagy pedig a szociáldemokrata pártban tevékenykedettek számára.

Az idősebb munkásgeneráció emlékeiben még élénken éltek az 1919-es Tanácsköztársaság üzemi bizottságai. Ezek mintájára alakították meg – mindenféle felsőbb utasítástól, vagy akár csak sugalmazástól is függetlenül

a »tanácskozási joggal« kezdtek, hanem az üzemek helyreállításával és megindításával, mégpedig igen sokfelé a megszökött tulajdonosok és képviselők visszalopakodása után is. Az üzemi bizottságok igen széles körű ellenőrzési és intézkedési jogköre – igen sok kérdésben a vállalatok vezetői csak az üzemi bizottságokkal együttesen intézkedhettek – ugyancsak messze többet jelentett a pusztá ellenőrzésnél.

Az üzemi bizottsági rendeletben a tőkés tulajdon időleges fennállásának a körülményei között kellett minél messzebbmenő jogkört biztosítani a munkásság üzemi szerveinek és a szakszervezeteknek, amelyek vezetőségei az üzemi bizottságok felügyeleti szervei lettek. A munkásellenőrzés és ezzel együtt a munkásságnak a vállalatok vezetésében való tényleges részvétele egyik legelső, a polgári demokratikus kereteken túlmenő vívmánya volt a népi demokratikus átalakulásnak: a tőkés kizsákmányolást nagymértékben korlátozta, és fontos szerepet töltött be a demokratikus forradalomnak szocialista forradalomká váló továbbfejlődésében a felszabadulás utáni első években.

...Az üzemi bizottságok létrejötte és működése fontos gyakorlati fegyver volt a függetlenségi front programjában szereplő munkáskövetelések biztosításában. Ezek között volt a 8 órás munkanap követelésén kívül az évenként fizetett szabadság, a nőmunkások és az ifjúmunkások messzemenő védelme, a kollektív szerződések, a bérek felemelése, a munkásbiztosító intézet önkormányzatának visszaállítása, a mezőgazdasági munkavállalók szabad munkavállalását korlátozó minden intézkedés eltörlése stb. Az üzemi bizottsági rendelet messzemenő jogokat ruházott az üzemi bizottságokra a vállalati munkarend szabályozása és a munkafeltételek kérdésében.

...Az üzemi bizottságok mindenekelőtt a hatalom részesévé és vezető erejévé vált munkásosztály harci szervei voltak, s létrejöttük pillanatától kezdve mint ilyenek írták be nevüket a demokratikus rend megszilárdításáért folytatott küzdelem történetébe.”

Valóban – amint azt a magyar kommunista párt hivatalos történetírója a fent idézett beszámolójában maga is elismeri –, a háború utáni idők első esztendeiben, de különösen 1945–46-ban a munkásságot képviselő üzemi bizottságok tevékenysége rendkívül jelentős volt. Mindehhez az is hozzájárult, hogy kezdetben nekik kellett előteremteniük az üzemben dolgozók szükségleteit, élelmét, ruházatát, fűtőanyagát, nekik az üzem termeléséhez szükséges nyersanyagot, felszerelést, ők gondoskodtak a munkaerőről, ők tartották a kapcsolatot a kormányzati és közigazgatási szervekkel s hosszú időn keresztül ők bonyolították le az üzemek eladási forgalmát is – rendszerint csereügyletek formájában.

Egyik legnehezebb feladatuk a munkások ellátása volt s ahogy egyre növekedett az infláció, úgy vált ez a feladat súlyosabbá. A nyersanyagellátási nehézségek is rosszabbodtak azután, hogy a készletek utáni sokszor erőszakosan végrehajtott kutatások már különösebb eredménnyel nem jártak.

Általánosságban 1945–46-ban Magyarország Európa egyik élelmiszerral legrosszabbul ellátott országa volt. A brit Élelmezésügyi Minisztérium adatai szerint 1945. október havában a magyar nehéztesti munkásoknak egy napra mindössze 1350 kalória értékű élelmiszert szolgáltattak ki jegyre. Ugyanekkor ez a szám Dániában 2100, Ausztriában 3000, Luxemburgban pedig 3300 volt. 1946-ra az ellátás tovább romlott, s ez legjobban a munkásságot sújtotta. Az infláció növekedésével egyre nehezebb volt a kötelező beszolgáltatáson felüli, a parasztoknál meghagyott készletekből vásárolni. Az ipar termelése sem haladt olyan mértékben előre, hogy a csereügyletek primitív, de akkortájt megszokott és elkerülhetetlen formáját elősegítette volna. A Magyar Gazdaságkutató Intézet jelentése szerint 1946 januárjában Budapesten a nehéztesti munkásnak egy napra csak 1062 kalória értékű, jegyre biztosított élelem jutott, de július hónapban már az 1000 kalóriát sem érte el, ami azt jelenti, hogy a szükséglet negyedét, harmadát kapták csak. Rohamosan csökkentek a reálbérek is. Az infláció elején, 1945 júniusában megállapított béreknek is csak néhány százalékát tették ki az 1946-os év eleji reálbérek. Ez év februárjától kezdve bevezették az ún. indexbérrendszert, ami szerint a munkabér egy részét élelmiszerben kellett kiszolgáltatni. Ideig-óráig az új bérezés segített valamit, azonban nemsokára maguk a vállalatok sem tudták a szükséges élelmiszereket beszerezni, s a béreket majd teljesen értéktelen bankjegyekkel egyenlítették ki. Az infláció utolsó hónapjaiban pedig már oly nagy volt a pénzleértékelődés üteme, hogy a kézhez kapott bérükért a munkások másnap már semmit sem vásárolhattak.

Ezekhez a körülményekhez alkalmazkodtak az 1945–46. évi gyáripari termelés teljesítményszámai is, amelyek alig érték el az 1938-as szint 40%-át, a munkásság elsőrendű szükségleteit előállító ruházati ipar pedig csak 25%-ot, az élelmiszeripar 30%-ot produkált.

A mezőgazdasági termények betakarított mennyisége 1945–46-ban a felét tette ki a háború előtti átlagnak, a parasztság szükségleteit se igen fedezte: miből jutott volna hát a munkásságnak?

A magyar munkásság második világháború utáni politikai magatartását elsősorban a Magyarországon végbement forradalmi jelenségek határozták meg. Hosszú időn keresztül ugyan tagadták, hogy Magyarországon 1944–45-ben forradalom zajlott volna le, elsősorban éppen Rákosi Máttyás,²

aki kijelentette, hogy a magyar népet a Vörös Hadsereg szabadította fel mind a német hadsereg, mind pedig korábbi elnyomói, a földesurak és a kapitalisták alól, így nem a saját forradalmi harcával vívta ki szabadságát. Ezt a magyarázatot azóta már maga a magyar kommunista párt is revideálta, többek között Nemes Dezső is, aki azt állítja, hogy Rákosi kijelentésével az akkori polgári elemeket akarta megnyugtatni. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy Rákosi sokkal inkább a munkásosztály forradalmi érdemeit, s ezzel jogait akarta kisebbiteni, hogy könnyebben tukmálja rájuk a párt Moszkvából kapott rendelkezéseit. Rákosit már ekkor sem vezethették azok az ideális elképzelések, amelyek a magyar munkásosztály egyik-másik szocialista vezetőjét kísértették. Ez időtől kezdve nyomon tudjuk követni a párt tudatos, kétszínű politikáját. Felismerték jó előre, hogy a magyar munkásoknak valóban vannak szocialista elképzeléseik. A kommunisták tudták, hogy ez jelenti számukra a legnagyobb veszedelemet. Ők nem szocializmust akartak, hanem csupán a lehető legtökéletesebben végrehajtani a moszkvai előírásokat. Harcukat e téren a szociáldemokraták ellen a szakszervezetekben és az üzemi bizottságokban kezdték meg, azaz a legjellegzetesebb munkásintézményekben. A munkásokat igyekeztek a szociáldemokraták ellen uszítani, azt állítván róluk, hogy mint a régi rendszer kiszolgálói, a munkások kisemmizésére törekednek. A szociáldemokrata párt elleni demagógia természetesen hatásos volt, hiszen a munkások jól látták, hogy a kommunista párttal való versengéskor miként özönlik el a szociáldemokrata pártot a nagykereskedők, spekulánsok. Jól látták, hogy a szocialista munkások és néhány, a munkássággal szocialista eszméi mellett kitartó vezető ellenállása mellett miként erőtlenedik el a valaha forradalmi magyar szociáldemokrácia.

Ám a kommunista párt ugyanakkor, amikor az üzemi bizottságokban jelentkező magyar munkásság egységét a szociáldemokraták elleni manőverekkel és demagógiával igyekezett megtörni, nagyszerű érzékkel és taktikával nemcsak párt-vetélytársát gyengítette, hanem elsősorban a munkások forradalmi szocialista autonómiáját óhajtotta letörni. Számára ugyanis ez jelentette a legnagyobb veszélyt.

A munkásjellegéből veszítő és egyre inkább a középrétegekre épülő szociáldemokrata párt, amelyet még a kommunistákkal titokban együtt manőverező több vezetője is gyöngített, tehetetlen volt a kommunistákkal szemben. S miközben a kommunista párt forradalmi jelszavakkal támadt a szociáldemokraták ellen, a munkások szocialista törekvéseit is hátba támadta a nagytőkével kötött szövetsége révén. Visszahívta az üzemek elmenekült tulajdonosait, újra biztosította számukra a korábbi jogaik jó részét, megegyezést kötött a Gyáriparosok Országos Szövetségével, s deldelgette a magyar fináncoligarchia vezetőit. A kommunista párt álláspont-

ját azzal igazolta, hogy a termelés megindítása nélkülözhetetlenné teszi a burzsoázia támogatását.

S midőn most, 1960-ban, Nemes Dezső az 1945–46-os üzemi bizottságokról megírja az igazat, ki kell egészítenünk azzal, hogy éppen a kommunista párt fojtotta meg ezeket a forradalmi szerveket azzal, hogy a szociáldemokrata párt elleni demagógia révén e bizottságok egységét és erejét megtörte, éles pártharcok színterévé változtatta és a nagytőkével kötött egyezségével forradalmi, szocialista lendületüket igen korán aláásta.

Nem lehetne állítani, hogy ezzel az álnok politikájukkal nem értek el sikereket a munkások körében. A bányavidékek munkásai – kevés kivétellel – különösen az 1946. augusztus 1-jén végrehajtott stabilizáció után meglehetősen támogatták a kommunista párt célkitűzéseit. A tagtoborzás más iparágakban is komoly eredményekre vezetett. Annak ellenére, hogy 1945–46-ban az ipari munkásság egy része már tagja volt valamelyik munkáspártnak, a kommunistának vagy a szociáldemokratának, kisebb csoportoktól eltekintve az aktív pártéletben nemigen vett részt. Még mindig a nehézségekkel volt elfoglalva, legfeljebb egy-egy nagydobra vert pártgyűlés során kapott a politikai életben zajló vitákról némi ízelítőt.

A stabilizáció után a munkások fellelegzettek. Szinte egyik napról a másikra szűnt meg a mintegy másfél esztendő óta tartó nyomoruk. A kommunista párt igyekezett is ezt kihasználni. Szerzte azt hirdette, hogy a stabilizáció egyedül az ő műve volt, hogy más pártok azt egyenesen akadályozták. Ez a hírverés sem maradt hatástalan, az ipari területek kommunista pártszervezetei egyre gyarapodtak. Az időközben végrehajtott részleges államosítások is azt a hitet keltették a munkásokban, hogy mindez őértük történik. Valahogy összefolyt tudatukban az államosítás és a szocializálás fogalma, de egyébként is honnan tudhatták volna, hogy minek néznek elébe?

Az 1947-es esztendő meglehetősen nyugodt, bizakodó hangulatot teremtett a munkások körében. A pártok vetélkedésének zaja alig jutott el a fülükhöz, s talán csak a július–augusztus hónapokban kezdődött parlamenti választási kampány zökkentette ki őket a megüledett nyugalomból. A kommunista párt mindenképp meg akarta szerezni a parlamenti többséget. A választások előtt ajánlatot tett a szociáldemokrata pártnak arra, hogy induljanak közös listán. A szociáldemokraták nem fogadták ezt el, így a kommunisták választási csaláshoz folyamodtak. A megbízhatóbb

* Ma már tudjuk, hogy a választás végeredményét kevésbé befolyásolták a kékozdulás szavazók. A család morális és politikai hatása nem állt arányban az elért plusz szavazatokkal.

párttagjaik közül olyan csoportokat szerveztek, amelyek az ún. kékcédula segítségével különböző helyeken többször, némely esetben 20-30-szor is leszavaztak, természetesen a kommunista párt listájára. Így szerezte meg 1947. augusztus végén a kommunista párt az összes szavazatok 22,3%-át és 100 parlamenti mandátumot. A kisgazdapárt – jöllehet 1945-ben a kommunista párt 17%-ával szemben 57%-ot ért el – az új választásokon mindössze 15,4%-ot kapott, a szociáldemokrata párt még ennyit sem: 14,9%-ot. A parlamenti többség megszerzésével minden téren megindította harcát a kommunista párt a hatalom egyedüli birtoklásáért. Az új kormányban – miután ennek a maguk szája íze szerinti összeállításához is igénybe vették a munkásság tömeghangulatát – öt miniszteri tárcát szereztek. Az új hatalmi pozíció erősítése érdekében szükségesnek látszott, hogy pártszervezeteiket tovább erősítsék. Propagandával, megfélemlítéssel elősegítették, hogy a presztízséből veszített szociáldemokrata párt tagjai átmenjenek a kommunista pártba. 1948 februárjától kezdve történtek kísérletek, hogy a két munkaspárt egyesüljön, s ez júniusban be is következett, megalakult a Magyar Dolgozók Pártja, lényegében a régi kommunista párt, amelyik most már egészen szabad kezet kapott az országban s aminek kénye-kedve szerint volt már kiszolgáltatva a magyar munkásosztály. A magyar kommunista párt és ezzel együtt a magyar munkásság második világháború utáni történetének egy jelentős szakasza ezzel lezárult. A párt krónikása, Nemes Dezső így jellemzi ezt az időszakot: „A népi demokratikus forradalom szocialista forradalomná, a munkások és parasztok demokratikus diktatúrája proletárdiktatúrává fejlődött. ... A demokratikus diktatúrának proletárdiktatúrává fejlődése azt jelentette, hogy a munkásosztály a hatalom kizárólagos birtokosa lett, a burzsoáziát a hatalomból teljesen kiszorította, s mindezek által jobban be tudta vonni a hatalom gyakorlásába a vele szövetséges dolgozó parasztságot, valamint a szocialista építésben részt vállalo értelmiséget. A munkáshatalom teljessé válása az egész nép hatalmának megnövekedéséhez és továbbfejlesztéséhez nyitotta meg az utat.”³

A következő fejezetben majd látni fogjuk, miként vált a magyar munkásosztály „a hatalom kizárólagos birtokosává”.

III

Az 1945–46-os inflációs gazdasági viszonyokhoz képest 1948–49-ben összehasonlíthatatlanul jobb körülmények között élt a magyar munkásosztály. Az életszínvonal lassan, fokozatosan emelkedett, a foglalkoztatottság is megjavult. Időnként valóban azt hihették a magyar munkások, hogy a

maguk országát építik, miként azt a kommunista párt plakátjai hirdették. Az 1947 augusztusában indult hároméves terv még nem tűzött ki olyan célokat, amelyek embertelen módon vették volna igénybe a munkásosztály energiáját. A fokozatosan bekövetkezett államosítások, az államosított üzemekbe kinevezett munkásigazgatók (bizalmat ébresztett a kommunista párt és a már egészen kommunista irányítással tevékenykedő állami szervezetek iránt. Az ipari üzemekben a régi kapitalista tulajdonosok vagy pedig az ezeket képviselő, régi vezetők helyett a maguk soraiból kiemelt munkásigazgatókat látták. Az üzemi bizottságokban, amelyeknek még ekkor is komoly szerepük volt, társaik foglaltak helyet. Mindez a munkásság önbizalmának a megnövekedéséhez vezetett s ez idő tájt a párt és az állami élet felső rétegeiben lezajló machinációk, perek – amelyek a kommunista diktatúrát készítették elő – a munkásokat nem érintették, azokról legfeljebb az újságokban olvastak, pártgyűléseken hallottak. Természetesen olyan megvilágításban, hogy azt higgyék, ezek is az ő érdekükben történnek.

Mégis, 1948 szeptemberében némi nyugtalanságot keltett a munkások között a párt keretében végrehajtott tagrevízió, amelynek során majd kizárólag a régi munkásmozgalmi dolgozókat, főleg volt szociáldemokratákat távolítottak el.

1949 májusában ismét parlamenti választásokra került sor. Mi sem állta már útját, hogy a kommunista párt a teljes egyeduralmat szerezze meg a parlamentben is, azaz felszámolja a parlamenti rendszert, a demokrácia egyetlen nyomát. A választók a pár hónappal korábban létrehívott Magyar Nemzeti Függetlenségi Népfront egyetlen listájára adták le szavazatukat. Az egyetlen listán vagy csak a kommunista párt funkcionáriusai szerepeltek, vagy csak olyanok, akiknek az együttműködésében a kommunista párt bízott.

Időközben szinte észrevétlenül cserélődtek ki a szakszervezetek és az üzemi bizottságok tagjai is. Az annak idején a munkások bizalmából tiszt-ségre került munkásvezetőket leváltották, helyettük a párt kipróbált funkcionáriusai kerültek.

Az előző esztendőkkal szemben megnövekedett az ipari munkások létszáma. 1949-ben mintegy 784 000 ipari munkást foglalkoztattak az üzemek. Ez a szám ugyan még nem érte el a háború esztendeiben felduzzadt munkáslétszám magasságát, de az 1938-as 721 000-rel szemben is emelkedést jelentett. 1949 decemberében államosították a tíz alkalmazottat vagy ennél többet foglalkoztató üzemeket és vállalatokat, így a munkások orosz-lánrészének az állam vált munkaadójává.

Visszatekintve ezekre az esztendőkre, úgy tűnik, mintha a munkások életszínvonalának emelkedésével párhuzamosan ragadta volna magához

a hatalmat a kommunista párt. Az életkörülmények javulása elterelte a munkásosztály figyelmét a párt igazi szándékairól, s mialatt állandóan a munkásosztály hatalmát, dicséretét zengték a párt Moszkvát szolgáló vezetői, lassan-lassan előkészítették Magyarországon is a modern kori rab-szolgaság intézményét.

IV

1950. január 1-jén indult meg Magyarországon az első ötéves terv, mely az ipari termelést 86 százalékkal kívánta emelni, ugyanakkor a lakosság élet-színvonalának fejlesztésére 35 százalékot irányzott elő. Az első hónapokban különösebb nehézségek még nem jelentkeztek, annak ellenére sem, hogy a munkateljesítés érdekében meglehetősen hamar rászorultak a munkateljesítmény-normák emelésére. De alig valamivel később a kormányzat már nem tudta biztosítani a munkások ellátását. A korábbi esztendőben rendelkezésre álló fogyasztási cikkek is eltűntek a piacról, s a munkások körében ez komoly nyugtalanságot váltott ki.

Június folyamán, a volt szociáldemokraták letartóztatása során sok ezer munkást is bebörtönöztek. Ekkor már nyilvánvalóvá vált a munkásosztály körében, hogy semmiféle kiváltsággal nem rendelkezik, hogy az állítólagos munkáshatalom hangoztatása mindössze arra való, hogy a pártvezetőknek bázist nyújtson. Az államvédelmi hatóság a legkisebb üzemi zavarban, balesetben is szabotázst szimatolt és besúgókkal tűzdelte tele az ipari üzemeket. Az üzemi bizottságok és a szakszervezetek tevékenysége illuzórikussá vált, nem a munkások érdekeit képviselték, hanem a munkaadó, kizsákmányoló állam érdekeit, vagy pedig a párt utasításait hajtották végre. Kezdetben a munkásigazgatók – akiket rendszerint ugyanabból az üzemből emeltek ki, amelyet vezettek – igen népszerűek voltak a munkások körében. Legtöbbjük jó szándékkal képviselte korábbi munkatársait s sokkal jobban tartozott ahhoz a közösséghez, amit az üzem jelentett, mintsem a pártorganizációhoz vagy feletteseihez. 1950-től kezdve viszont már a munkásigazgatók sem jelentettek semmiféle reményt a munkások számára. Azokat, akik a munkásokhoz húztak, csakhamar leváltották s vagy visszavették őket munkás sorba, vagy pedig valamilyen kisebb üzemi funkcióval bízták meg. Akik viszont alkalmasoknak látszottak arra, hogy megtagadják munkás társaikat, azokat rendszerint elhelyezték egy más vidéken lévő üzemhez vezetőként, hogy a korábbi kapcsolatok ne akadályozzák őket a munkásokat sújtó rendelkezések végrehajtásában. A párt gondoskodott arról is, hogy a megbízható tagjaiból gazdasági vezető gár-

dát neveljen: felállította Budapesten a Műszaki Akadémiát – közhasználatú nevén a Vörös Akadémiát –, ahol a vállalati igazgatókat képezték ki. Jóllehet az erre az akadémiára járó hallgatók nagy része korábban munkás volt, a tanulmányi idő alatt gondoskodtak arról, hogy amire vállalati igazgatói posztra kerülnek, megtagadják a munkásosztállyal való szolidaritásukat.

A munkásigazgatókkal együtt lassan-lassan janicsárszerep jutott a munkás sorból felkerült vezetők legtöbbszörének is. Egy-két esztendő elegendő volt még a kisebb beosztásokban is ahhoz, hogy a kényelmesebb vagy jobban fizetett pozíció megtartása fejében elárulják az osztályukat. Ezek a munkáscsaládokból kikerült vezetők rendszerint meghasonultak legközelebbi rokonaikkal is, azokat sem vállalták. Mindezek a jelenségek elősegítették, hogy a munkások felismerjék: a hatalom birtokosai, igazi birtokosai egy egészen más csoportba tartoznak, mint ők.

Igen nagy mértékben megnőtt az adminisztratív beosztásban dolgozók létszáma, volt olyan üzem, ahol a háború előttinek tízszeresére is. Az adminisztratív munkakör elnyerése nem elsősorban a képzettségtől, rátermettségtől függött, hanem rendszerint a megbízhatóságtól, a vezetőkhoz fűződő kapcsolatokról.

Minden bizonnyal az 1950-es feszült nemzetközi helyzet szorította arra a magyar kommunista párt vezetőit, hogy 1951 februárjában módosítsák az első ötéves tervet. Az ipari termelést az ötéves terv eredeti 86%-a helyett most már 200%-ra emelték fel, s hogy a munkásoknak is jusson valami, a lakosság életszínvonal-emelkedését az eredeti 35% helyett 50–55%-ra tervezték.

A felemelt terv természetesen újabb munkaerő toborzását tette szükségessé. A munkásutánpótlást elsősorban a mezőgazdasági foglalkozásukat otthagytak fiatalok közül biztosították, a korábbi felsőbb és középrétegek lecsúszott tagjaiból és a nők soraiból. Így 1951-re a magyar munkásosztály szociális összetétele jelentősen megváltozott, konglomerátum jellegű tömeggé vált, amelyben majdnem valamennyi korábbi társadalmi osztály valamilyen arányban képviselve volt. Ez a tény szélesebb látókört biztosított a munkásoknak.

Hiába vezették be újból a jegyrendszert, a közszükségleti cikkekben való szűkölködés ismét az 1945–46-os esztendőket idézte a munkások emlékezetébe. A feketepiaci árak néha négy-ötszörösét tették ki a jegyre kiszolgáltatott termékek árainak. Ezen segítő, 1951. december 2-án árrendezést hajtottak végre és eltörölték a jegyrendszert. De az új kiskereskedelmi árak csak alig maradtak alatta a korábbi feketepiaci áraknak, így ez a beavatkozás mit sem használt a szükségleteket most már szabadon megvásárló

lakosságnak. A határozottabban elégedetlenkedő munkások megrendszabályozására egyre gyakrabban nyúltak az új munkatörvénykönyv paragrafusaihoz. Hiába szüntették meg ünnepélyes törvénnyel még 1946-ban azokat a Horthy-rezsimben hozott jogszabályokat, amelyek a munkavállalók munkaválasztási jogát korlátozták, a munkahelyüket (munkásokat drákói büntetésekkel sújtották.

1952-ben tovább romlott a munkásosztály helyzete. Időközben megindult a parasztság elleni hajsza, az elviselhetetlen beszolgáltatási terhek a földjeik elhagyására kényszerítették a piacra legtöbbet termelő középparasztokat. Ezer és ezer holdak maradtak parlagon, az ország még kenyérgabona-szükségletét sem termelte meg, külföldről kellett búzát importálni. Az állatállomány is egyre csökkent, a nagy állami gazdaságok majd kizárólag szovjet exportra hizlaltak sertést, neveltek szarvasmarhát; a dolgozó népnek alig jutott valami. Néhol, ahol megsejtették, hogy másnap reggel húst lehet vásárolni valamelyik mézsárszékbén, már este sorbaálltak a munkásasszonyok s nyolc-tíz óra hosszat váraakoztak egy félkilónyi húsrá. A fogyasztási cikkek termelő iparágak visszafejlődésével más szükségleti javakhoz se igen jutott a munkásság. A ruházati ipar termékei rendkívül drágán és igen rossz minőségben kerültek piacra. A lakásépítés korábbi üteme lelassult, a mezőgazdasági népesség városba tódulásával, a munkások létszámának emelkedésével egyre nagyobb lett a lakáshiány. A munkabérek jelentős hányadát vette vissza az állam a különböző állami kényszer-kölcsönkötvények kibocsátásával.* A munkásoknak mind kevesebb idejük maradt a magánéletükre, amelybe szinte a legkisebb részletekig beleszóltak.

Nyomorúságuk tudatát fokozta az, hogy a párt és funkcionáriusai fennhangon hirdették a sajtóban, rádióban, pártgyűléseken, plakátokon, hogy „minden hatalom a dolgozó népé”. Alig hangzott el Magyarországon ebben az időben szónoklat, amelynek gerince nem annak leszögezése lett volna, hogy a „a munkásosztály bizalmának letéteményese a párt”.

Az „új osztály” tagjai sem tudták a maguk fényűző életét elrejtetni a munkások szeme elől. A fővárosi munkások megütközéssel szemlélték a pártvezetők és a főbb állami funkcionáriusok luxusvillái előtt őrt álló politikai rendőrt, a vidékiek pedig a luxusautókon érkező minisztériumi vezetőket. Mindezek a végletekig feszítették az elégedetlenséget.

* 1949-ben az ötéves terv kölcsönkötvényeket bocsátotta ki az állam, majd 1960-tól folyamatosan évente békekölcsönt volt kötelező jegyezni. A lényegét tekintve államkötvény kötelező vásárlása a bérből és fizetésből élőket jövedelmük 8-10 %-ától fosztotta meg.

1952 végén már előrelátható volt a túlzott iparosítás csődje, mégis csak Sztálin halála után, 1953 júniusában ült össze – s akkor is csak Moszkva utasítására – a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége, hogy feltárja az elkövetett hibákat és megoldást találjon azok kiküszöbölésére. A hozott határozat kimondta, hogy azonnal intézkedni kell az életszínvonal emeléséről, elsősorban az ötéves terv módosítása révén; másrészt intézkedett a törvényesség visszaállításáról, a törvényellenes perek felülvizsgálásáról, a törvénytelenül lefogottak szabadon bocsátásáról.

Ezek az események, jóllehet gyors változás nemigen következett be a munkásosztály életszínvonalában, nagy fellélegzést eredményeztek országszerte, s komoly bizakodással töltötték el a magyar népet.

V

Az ipari munkások létszáma Magyarországon 1953-ban mintegy 1 200 000-re emelkedett, ami azt jelenti, hogy 1949-hez viszonyítva 50%-kal nőtt. Ez a majdnem példátlan arányú növekedés természetesen magával hozta a munkásosztály belső szociális szerkezetének átalakulását is. Ez az átalakulás különösen a munkások mentalitásában, a külvilággal kapcsolatos állásfoglalásukban mutatkozott meg a legjobban. A magyar munkás a megelőző esztendőök során rendkívül magabiztossá vált, öntudatában gyarapodott. Furcsa ellentmondásnak tűnik ez, ha meggondoljuk, a diktatórikus rendszer mindent elkövetett annak érdekében, hogy a munkások engedelmes, szorgalmas rabszolgákká váljanak. Igen ám, de ezzel a szándékkal párhuzamosan – akár propaganda, akár pedig önámítás miatt – lépten-nyomon a „munkáshatalom”-ról szavaltak. A magas normákkal agyonnyomorított magyar munkásra állandóan az a hivatalosan megrajzolt „modell” tekintett, amilyennek magát hinnie kellett volna. Az a modellmunkás, aki soha nem is létezett, akinek a létezésében legfeljebb az önmagukat is megtévesztő pártvezetők hittek. Ez a nem létező, ideális munkás nemcsak a pártnak lehetett az álma, de olyan tulajdonságokkal is rendelkezett, amelyeket a magyar munkásosztály szívesen vállalt volna. Övé volt az ország, övé volt a hatalom, modern, egészséges üzemekben dolgozott, kényelmes lakásokban élt, munkáját jól fizették, vidáman, jó szívvel dolgozott – s őerte történt minden.

Azt mondhatnók, maga a pártvezetőség volt az, ami így felhívta a munkások figyelmét a való nyomorultságukra, kihasználtságukra. Minduntalan látniuk kellett azt az óriási különbséget, ami a párt modellmunkásának délibábélete és a maguk élete között adódott. Ugyanakkor – igen termé-

szetesen – önmagában jogot is formált valamelyest a modellmunkás fitogtatott életkörülményeihez, azt hihette, hogy munkája után neki ilyen jó élet, ilyen jó sor járna, de nem kapja meg. S hogy miért nem kapja meg, azt már világosan látta.

A kommunista párt vezetői, funkcionáriusai kisajátították az országot, illetőleg kiszolgáltatták a Szovjetuniónak, a munkásokkal együtt. Az „új osztály” tagjai kényelmes, jó életet, korlátlan hatalmat, kényelmet, júdaspénzt kaptak a munkásosztály elárulásáért. Az első ötéves terv csődjét a munkások is látték, s látták azt is, hogy nemcsak a politikai vezetők árulják el őket, hanem elárulják őket a gazdasági és műszaki vezetők is – gyakran éppen azért, hogy a maguk hibáit, tudatlanságukat leplezzék. Az 1953. júniusi határozat* rendkívül határozottan ítélte el a korábbi esztendő kún. személyi kultuszát ahhoz, hogy az amúgy is érzékeny munkásokban ez megfogadjon és további tápot adjon a rendszer vezetőinek megvetéséhez.

A júniusi határozatok után közvetlenül nem javulhatott valami sokat a munkások sora. Mégis bekövekeztek bizonyos könnyebbségek, mint normacsökkentések, bérjavítások, a munkakörülmények javulása. Az internálótáborok feloszlása, a törvénytelenül bebörtönzöttek szabadon bocsátása, a javító-nevelő munkára ítéltnek nyújtott amnesztia mind a rendszer gyengeségét bizonygatta a munkások előtt. A júniusi határozat után meg-ingott a legnagyobb magyar bálvány, Rákosi Mátyás is: el kellett hagyja a miniszterelnöki széket. Mindezek az események azt a hitet kezdték ébresztgetni a magyar munkásokban is, hogy a diktatúra eresztékei recsegnek, s hogy a rendszerben gyökeres változás is lehetséges.

De ez nemcsak a munkásoknak jutott eszébe, hanem a korábban janicsárságot vállalt funkcionáriusoknak, kisebb vezetőknek is. Az üzemekben megváltozott a korábbi erőszakos hang, a pártgyűléseken, szemináriumokon egyre bátrabban hangzottak el éles bírálatok s mindenki látta, hogy erőteljes liberalizálódás előtt áll az ország.

Különösen 1953 végén és 1954 elején számosan kerültek elő a börtönök, internálótáborok és kényszermunkatáborok mélyéről, olyanok is, akikről éveken keresztül semmit sem hallottak. Ezek nagy része egyszerű munkásként helyezkedett el, így a munkások közvetlen forrásokból értesülhettek azokról a kegyetlenségekről, amelyeket a rendszer ártatlan emberek tízezeire elkövetett. Lassan-lassan kialakult a munkások előtt a kizsákmányoló igazi arca, álnoksága, megtévesztése, árulása.

* Lásd e kötetben Heltai György: *A júniusi határozat* című írását és annak szerkesztői jegyzetét.

1954-re az életszínvonal is emelkedett valamelyest, a fogyasztási ipar termelése megnövekedett, a parasztság elleni korábbi hajsza megszűnt vagy legalábbis alábbhagyott, így a mezőgazdaság termelvényei is nagyobb mennyiségben kerülhettek piacra.

Az 1950-től 1953-ig tartó kíméletlen diktatúra kiölte a munkások pártpolitikai érdeklődését. A párt – az egyetlen kommunista párt – minden baj, minden rossz forrásaként élt a dolgozók legtöbbszörében a tudatában. A pártnak, miként valamiféle telhetetlen bálványnak, mindent oda kellett adniuk: munkájukat, idejüket, vágyaikat, családi életüket, szabadságukat, s néha életüket is. Kapni pedig csak rosszat kaptak: kizsákmányolást, éhezést, börtönt. Most, hogy ez a bálvány is megingott, a párt még alacsonyabbra süllyedt a szemükben, de már nem féltek tőle. Talán ez volt az oka annak is, hogy a párt felső régióiban folyó viták, politikai harcok se igen érdekelték a munkásokat. Visszahúzódtak a maguk kis területére s várták, milyen sorsot hoz nekik a jövő.

VI

A Szovjetunió Kommunista Pártja 1956 elején megtartott XX. kongresszusa tovább lazította a magyar kommunista párt sztálinista vonalát. A pártvezetők között lezajlott villongások, viták egyre inkább kiszűrődtek, s ezek egyike-másika már a munkásokhoz is eljutott. A diktátori pozíció már említett megingása kihatott az egész pártapparátusra, le egészen az ún. üzemi alapszervekig. Lehetetlen volt a munkásoknak nem észrevenniük, hogy az eddig mindenható pártfunkcionáriusokban is bizonytalanság kezdődött. Az üzemi pártgyűléseken egyre gyakrabban hangzottak el olyan kérdések, amelyekre vagy nem tudtak a funkcionáriusok válaszolni, vagy – ami még rosszabb volt – kitérő vagy ellentmondó válaszokat adtak.

A Petőfi Kör vitaüléseinek híre most már eljutott néha az üzemekhez, különösen a budapestiekhez. Természetesen a szájról szájra adott beszámolók rendszerint felnagyították a már amúgy is kiélezett kérdéseket. Számos helyen – megint inkább a fővárosban – maguk a munkások is kezdeményeztek előadásokat, amelyekre előadóul a fiatal értelmiségiek közül – vagy éppen a Petőfi Körhöz tartozókból – hívtak meg valakit. A pártvezetőség csakhamar észrevette, hogy ebből a kapcsolatból a maga számára semmi jó sem származhatik, s amilyen gyorsan csak tehetette, leállította ezeket a kezdeményezéseket. S amire június folyamán utasítást adtak az üzemi pártszervezeteknek, hogy szervezzék meg a munkások körében a Petőfi Kör elleni emlékeztető tiltakozást, akkorra a munkások már tudták,

hogy mitől fél a párt: attól, hogy a fiatal értelmiség és a munkásság egymásra talál s új erővel kritizálja, támadja majd a munkásosztályt eláruló pártvezetőket. A legtöbb helyen a tiltakozó táviratokat maguk a párttitkárok fogalmazták meg s legfeljebb a maguk, s néhány, a párt kegyét élvező társuk nevében küldhették el. Számos üzemben – különösen vidéken, ahol keveset hallottak a Petőfi Körrel – pedig a tiltakozásra összehívott munkásság követelte, hogy ott a helyszínen mondják el, hogy mi ellen kell tiltakozniuk, mert az ellen, amit nem ismernek, nem hajlandók szót emelni. Ha meggondoljuk, hogy a korábbi esztendőben a kiszolgáltatott munkástömegek kénytelenek voltak mindig azt cselekedni, amit előírtak számukra, ez az akadémikuskodás már akár lázadásszámba is volt vehető.

Az 1956-os események előrehaladásával egyre inkább alábbhagyott a magyar munkások politikai érdektelensége. Amíg a korábbi esztendőben a gazdasági kérdések izgatták őket a legjobban, s majd valamennyien visszahúzódtak a lehető legszűkebb körbe s a politikai életet valahol tőlük egészen távol lévő területnek tartották, vagy olyan elérhetetlen magasságban székelőnek, ahol csak a hatalmasságok lakoznak s a halandó munkás számára semmiféle hely sincs, addig most már úgy érezték, a politika ismét az ő ügyük. Az éveken keresztül elfojtott vágyaik megint előretörtek, visszaemlékeztek az 1945–46-os forradalmi szerepükre, a háború utáni, az üzemi bizottságokon keresztül gyakorolt munkásvezetésre, s egyre gyakrabban hasonlították össze az akkori politikai erejüket a kismizmizettségükkel. Érdeklődésüknek új tápot adott az akkor kezdődött magyar–jugoszláv közeledés. A munkások közül sokan hallottak arról, hogy Jugoszláviában valamiféle „munkásigazgatás” biztosítja a dolgozók jogait. Egy-két újsághír is megjelent ezekről a munkástanácsokról. Számos üzemben tárgyalták meg a magyar munkások is maguk között, miként lehetne változtatni – akár csak valamit is – a magyarországi üzemi rendszeren, amelynek csak egyetlen korlátolt parancsolója volt, a majd mindenütt gyűlölt vállalati igazgató. Tudunk olyan üzemekről is, ahol a dolgozók már különféle javaslatokat terjesztettek elő az üzemi igazgatás eddigi rendszerének a megváltoztatására.

Az október 6-án Budapesten megrendezett Rajk-temetés, ha nem szakította is fel a munkásság indulatait, de fellazított minden zsilipet. Rajk László és társai koporsója előtt felvonult több százezernyi tömeg már forradalmi tömeg volt, s egy dicstelen korszak közeli végét jósolta. Az üzemekben minden forrt, a munkások már minden korábbi félelmük alól felszabadultak, több helyen bírálták az üzemi vezetőket, sőt egyes helyeken a távozásukat követelték.

Az október 23-i tüntetéshez magától értetődően csatlakozott a már amúgy is forradalmi hangulatot hordozó munkásság, s ők voltak azok, akik

elsőnek válaszoltak fegyverrel a politikai rendőrség provokációjára. A magyar munkásság forradalmi tevékenységét dokumentumok, letagadhatatlan tények bizonyítják. A forradalom leverése utáni hősi ellenállást, a hónapokig tartó tiltakozó sztrájkot legjobban éppen az akkori Kádár-kormány sajtója ismerteti a legrészletesebben. Amikor azt kifogásoljuk, hogy a magyar munkás forradalmi szerepéről vajmi kevés írás jelent meg eddig, nem is ezekre a már többé-kevésbé lerögzített tényekre gondolunk. Sokkal inkább volnánk kíváncsiak a forradalom alatt működött munkástanácsok és a szovjet beavatkozás után megalakult Nagy-budapesti Központi Munkástanács tevékenységére, terveire, céljaira, hogy ezek ismeretében világosan tükröződjék elénk az az út, ami felé az itt vázlatosan felrajzolt, évtizedes megpróbáltatás után a magyar munkás – a szabadság lehetősége csilánván meg előtte – elindult.

(1961. III. évfolyam, 1. szám)

JEGYZETEK

¹Nemes Dezső: *Magyarország felszabadulása. Magyarország fejlődése a felszabadulás után.* Második, javított kiadás. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1960. 198–201. l. Ismertetése a *Szemle* 6. számában.

²A népi demokrácia. Rákosi Mátyás előadása a magyar kommunista párt akadémiján 1946. január 19-én.

³Nemes Dezső: i. m. 259. o.

*A Nagy-budapesti Központi Munkástanácsról–1**

I

1956. november 12-én jutott el hozzánk – a Magyar Optikai Művek munkástanácsához – az Újpesti Forradalmi Tanács röpcédulája, amelyben az újpestiek értekezletre hívták a budapesti kerületek forradalmi tanácsainak küldötteit. A meghívó az újpesti tanácsházára szólt, onnan azonban mindannyiunkat továbbküldtek az Egyesült Izzóba, ahol kevésbé kellett tartanunk a karhatalom zavarásától. A gyárban megkezdődött az értekezlet, de csakhamar el is halasztottuk másnapra, hogy a még hiányzó kerületek és nagyüzemek küldöttei is részt vehessenek. A következő napon – most már valamennyi kerület és nagyüzem – tizennégy pontba foglaltuk követeléseinket; ezeket egy választott küldöttség még aznap este közölte a Kádár-kormánnyal. A tizennégy pont lényegében a forradalom fontosabb követeléseit tartalmazta: követeltük Nagy Imre miniszterelnökségét, a szovjet csapatok kivonását, a többpártrendszer bevezetését és így tovább. Követeléseinket – az éppen megalakult Központi Munkástanács nevében – tíztagú küldöttségünk csepeli vezetője adta elő.” A küldöttség tagjaként tanúja voltam annak, hogyan utasította vissza Kádár János minden követelésünket. Nagy Imrével különben – mondotta – ő is nagyon szeretne beszélni, a Munkástanács jól tenné, ha rábírná a jugoszláv követség elhagyására. A többpártrendszer gondolatával egyetért – állította határozottan –, de nem tartja időszerűnek. Ebben a helyzetben a legfőbb feladat a zilált állapotok konszolidálása, elsősorban a sztrájk beszüntetése. Többször a szemünkre vetette, hogy politizálunk és követelésekkel állunk elő, holott a Munkástanács egyetlen feladata és kötelessége a termelőmunka megszervezése

* A tanulmány megjelent *A magyar munkástanácsok* című kötetben. (Adalékok az újabb kori magyar történelemhez 5. Sajtó alá rend. Kemény István és Bill Lomax. A Magyar Füzetek kiadása, Párizs, 1986.)

** Más források szerint a küldöttség húsztagú volt. A delegációt Dévényi József csepeli küldött vezette. A találkozásra a Parlamentben került sor 1956. november 14-én este. A Népszabadság másnapi cikkében ismertette a találkozót és Kádár állásfoglalását a munkástanácsokkal kapcsolatban.

volna. Hosszan beszélt az ország gazdasági helyzetéről, a nemzeti vagyon pusztulásáról, adósságaink növekedéséről, a lakosságot fenyegető éhségről és járványokról. Csak a munkástanácsokon múlik – fejezte be Kádár –, hogy ez az állapot megszűnjék, a munka elkezdődjék és *azután* tanácskozni lehet a politikai problémákról is.

Küldöttségünk tehát – amint előrelátható volt – dolgavégezetlenül tért vissza: a kormány nem teljesítette követeléseinket. A Központi Munkástanács megalakulásával mégis kezdtek kibontakozni egy másfajta politikai megoldás körvonalai. A Kádár-kormánnyal szemben létrejött egy olyan központi szerv, amely a munkástanácsok hálózatára támaszkodva maga mögött tudta a munkásokon kívül a lakosság túlnyomó többségét. De azt is megtanultuk mindjárt az elején, hogy követeléseink merevségéből engednünk kell, hiszen november 4-e után nyolc nappal nem lehet érvényesíteni a győzelmes forradalom jelszavait. Kompromisszumos megoldást kellett keresnünk, hogy a munkásság bizalmának eljátszása nélkül engedményeket csikarhassunk ki a kormánytól.

*

A Központi Munkástanács mindjárt megalakulása után elnyerte a lakosság feltétlen bizalmát. Úgyes-bajos dolgaival mindenki hozzánk fordult – hiszen a kormányt senki se tartotta törvényes kormánynak –, úgyhogy a lakosság panasaival és mindennapi gondoljaival való foglalkozás a legfontosabb napi teendőnké vált. Többek között ezért is kerestünk kapcsolatot a megszálló szovjet csapatok budapesti parancsnokságával, s közbenjártunk annak érdekében, hogy szüntessék meg a deportálásokat és engedjék haza az elhurcoltakat. Segítettünk a Magyarországra érkező élelmiszer-, ruha- és gyógyszersegélyek elosztásában, kiderítettünk és megakadályoztunk visszaéléseket; egyszóval igyekeztünk könnyíteni a budapestiek sorsán.

Közben persze nem feledkeztünk meg arról, hogy a legfontosabb feladatunk mégiscsak politikai természetű, s bár a lakosságot nem szabad magára hagynunk, súlyos mulasztás volna lemondanunk a politikai követelések hangoztatásáról. E követelések megfogalmazása azonban egyre nehezebb lett. Mivel a munkásság és az ország egész lakossága határozottan követelte a szabad választásokat, Nagy Imre miniszterelnökségét és a szovjet csapatok azonnali – vagy legalábbis rövid időn belüli – kivonását, nagyon nehéz volt olyan programot összeállítani, amely ezeket a követeléseket szerencsésen egyezteti az adott politikai lehetőségekkel.

November 22-éig még néhányszor tárgyaltunk a Kádár-kormánnyal. Egy ilyen tárgyalásra pontosan emlékszem, mert a küldöttségnek én vol-

tam a vezetője. Ez alkalommal – november 18-án – is a már említett követelésekről volt szó, bár ezeket most szelídebb formában és másként csoportosítva adtuk elő. Hamarosan kitűnt azonban, hogy a követelések tartalma vagy formája nem is olyan fontos, hiszen a kormány a jelenlegi helyzetben *semmilyen* engedményre nem hajlandó. Bizonyítsa be előbb a Munkástanács – ismételte Kádár –, hogy végét tudja vetni a sztrájknak, s ha azután a helyzet konszolidálódott, *akkor* teljesíteni lehet néhány követelést is.

Mi természetesen nagyon jól tudtuk, hogy a sztrájk az egyetlen fegyverünk, a sztrájkról való lemondás feltétel nélküli megadást jelentene. A Munkástanács ülésein heves viták folytak a követendő magatartásról. Többféle álláspont alakult ki, az egyik szerint mereven ragaszkodnunk kell az eredeti követelésekhez és a sztrájkot azok teljesítéséig minden áron folytatnunk kell. Ennek a felfogásnak a hívei azonban nem vetettek számot eléggé az ország helyzetével. A forradalom harcai, a szovjet csapatok pusztításai, a hetekig tartó sztrájk következtében nemcsak az államháztartás került a csőd szélére, a készleteit felélt lakosság is teljesen kimerült. A sztrájk folytatása elsősorban őket sújtotta volna. Arra is gondoltunk kellett, hogy a kormány – a szovjet csapatok segítségével – bármikor fegyveres erőszakot is alkalmazhat a Munkástanáccsal és a sztrájkoló munkásokkal szemben. Mindezt meggondolva, a Munkástanács többsége arra a meggyőződésre jutott, hogy kompromisszumot kell kötnünk a kormánnyal. El kell kezdeni a termelőmunkát, de azzal a feltétellel, hogy követeléseink nemteljesítése esetén azonnal újra kimondjuk az általános sztrájkot.

Egy törpe kisebbség – Balázs Józseffel az élén – amellet foglalt állást, hogy a munkát mindentől függetlenül el kell kezdeni, s majd meglátjuk, hogyan reagál a kormány. A Munkástanács többsége azonban a Kádár-kormánnyal szemben megnyilvánuló legcsekélyebb bizalmat is opportunizmusnak minősítette s úgy határozott, hogy opportunisták nem maradhatnak közöttünk. Balázs Józsefet – ha jól emlékszem még november 19-én – kizártuk a Központi Munkástanácsból.

Már a kezdet kezdetén világosan láttuk, hogy eredményeket csak akkor érhetünk el, ha a munkástanácsok rendszerét megerősítjük, tovább építjük s magát a Központi Munkástanácsot megszilárdítjuk. Evégből elsősorban a már létrejött, de egyelőre ideiglenes Központi Munkástanácsnak kellett végleges formát adnunk. Az első feladat volt a még hiányzó kerületi munkástanácsok megalakítása, hogy az összes kerületek képviselőiből ülhessen össze a végleges Nagy-budapesti Központi Munkástanács. Megállapodtunk abban, hogy a nagyüzemek nem delegálnak külön megbízottakat, hanem a kerületi munkástanácsokon keresztül képviseltetik magukat a Központi Munkástanácsban. Abban is megegyeztünk, hogy a csepe-

liek két, a többi kerületek egy-egy szavazati joggal rendelkeznek, függetlenül attól, hogy hány képviselőjük vesz részt üléseinken. A Munkástanács szervezeti kérdéseit is rendeztük, felállítottunk egy titkárságot a folyó ügyek intézésére s alakítottunk egy bizottságot a szovjet parancsnoksággal való állandó kapcsolat fenntartására. S az első sikeres lépések után célul tűztük ki az Országos Munkástanács létrehozását. Elhatároztuk, hogy az ipari városok és gócpontok küldötteit november 21-ére országos munkástanács-értekezletre hívjuk össze.

*

Körülbelül ekkor tekinthettük lezártnak a Munkástanács történetének első szakaszát. Ekkorra kialakult a Központi Munkástanács szervezete, tisztázódott politikai álláspontja, határozott formákat öltött tevékenysége s megszilárdult politikai hatalma. A november 21-ére összehívott országos értekezlettel a Nagy-budapesti Központi Munkástanács történetének új szakaszához érkezett. Ettől az értekezlettől azt vártuk, hogy a Kádár-kormánnyal szemben országos viszonylatban létrejöjjön egy munkástömegre támaszkodó és munkások kezében lévő hatalom, amely az egész ország erőit egyesítheti magában. A vidéki munkástanács-hálózat teljes kiépítésén kívül a mezőgazdasági vidékeken paraszttanácsok megalakítását s ezek munkájának a mienkkel való összehangolását terveztük.

A vidékieket a MÁV táviróberendezése és a posta telefonhálózata segítségével értesítettük az értekezletről. Emlékezetem szerint főleg Győrből, Komlórról, Veszprémből, Tatabányáról, Pécsről, Ózdról, Salgótarjánból érkeztek küldöttek, s megjelent egy népes parasztküldöttség is. A követelések, általában a politikai álláspont körül nem alakult ki különösebb vita, ezen a téren valamennyien egyetértettünk. Sokkal nagyobb gondot fordítottunk az Országos Munkástanács létrehozásának gyakorlati kérdéseire.

Az értekezletet kénytelenek voltunk a Központi Munkástanács szűk helyiségeiben megtartani, mert a kormány a tanácskozás eredetileg kijelölt színhelyére szovjet csapatokat vonultatott fel. Elhatároztuk, hogy erre a provokációra válaszul és tiltakozásul a 19-én megkezdett munkát leállítjuk s 48 órás általános sztrájkot hirdetünk. Tanácskozásainkat mindamelletts sikerrel fejeztük be. A vidékiek biztosítottak bennünket támogatásukról s bár az Országos Munkástanácsot hivatalosan – taktikai okokból – nem hoztuk létre, a vidékkel mégis megteremtettük az állandó kapcsolatot,

* Az értekezlet megtartását – az Országos Munkástanács megalakulását – eredeti helyén, a Nemzeti Sportcsarnokban szovjet fegyverek akadályozták meg.

amelyet a küldöttek s a telefon- és távíróösszeköttetés révén továbbra is fenntartottunk. Sztrájkfelhívásunkra pedig a budapesti munkásság teljes egészében beszüntette a munkát.

22-én este ismét Kádárhoz mentünk, tiltakoztunk a kormány eljárása ellen, tudomására hoztuk az általános sztrájkot és újra megkíséreltük követeléseink elfogadtatását. Kádár órákig váratott bennünket, míg végre éjjel két órakor beszélhettünk vele. A megvárakoztatást először provokációnak tekintettük, később derült ki, hogy Kádár ekkor tudhatta meg Nagy Imrének és társainak elrablását, s ez talán még neki is kellemetlen órákat okozhatott. Másnap viharos ülésünk volt a Központi Munkástanácsban. A forradalom miniszterelnökének elrablása elmérgesítette a helyzetet és majdnem lehetetlenné tette a kompromisszumos megoldás keresését. Mi akkor mindenért Kádárt okoltuk, bár azt elég világosan láttuk, hogy közte és a kormány többi tagja között különbség van. A kormánnyal folytatott tárgyalásainkon például Marosán és Biszku is részt vett olykor, ez utóbbiak sokkal kihívóbb hangon beszéltek velünk. Marosán például kijelentette egyszer, hogy a munkások sztrájkolhatnak, ha akarnak, de a kormány majd felvonultatja embereit s ha a munkások tüntetni mernek, „...akkor maguk közé lövetünk!”. Így beszélt a „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány” egyik tagja a munkásokról...

Kádárról más volt a benyomásunk, bár alapjában véve ugyanazt csinálta, mint a többi. De nagyon valószínű, hogy például Nagy Imréék elrablásáról csak utólag értesült*, neki nem mondták meg előre, s az ügy számára is mindenképpen kínos lehetett. Ezt a véleményünket egy nagyon érdekes tárgyalás erősítette meg. December 1-jén Kádár ötőrai teára hívta meg a Központi Munkástanács tagjait, ahova hatan mentünk el, míg Kádáron kívül csak legszűkebb hivatali környezetéből voltak ott néhányan. Ezen a mintegy két-három óráig tartó megbeszélésen Kádár megígérte, hogy megpróbál valamilyen engedményt tenni, s ez legyen az a kezdeti lépés, amelynek nyomán kialakulhat valami kompromisszum. Elmondta, hogy megpróbálta kormányát nem kommunista politikusokkal – így Kovács Bélával, Balogh páterrel és másokkal – kiegészíteni, de valamennyien elutasították az együttműködést. Valóban az volt a benyomásunk, hogy

* A jugoszláv követségen tartózkodókat, Nagy Imrét és hozzá hű társait, valamint azok családtagjait azzal az ígérettel csalták tőrbe, hogy lakásukra szállítják őket és szabadok lesznek. Helyette azonban a szovjet hadsereg a romániai Snagovba szállította a csoportot, ahol szigorú őrizet alatt foglyok voltak.

** A Nagy Imre-csoport elrablása pontos forráskönyv szerint történt, a szovjet és magyar vezetők szoros együttműködésével, beavatva a jugoszlávokat is. Kádár tudta, hogy a jugoszláv követségen tartózkodókat erőszakkal Romániába fogják hurcolni.

ezúttal bennünket akar megnyerni. Pontosan emlékszem rá, hogy csaknem szó szerint a következőket mondotta: „...Emberek, segítsenek nekem! Értsék meg, hogy itt a sok sztálinista között én egyedül vagyok... Segítsenek!” Felszólított néhányunkat, így Rácz Sándort és engem, hogy lépünk be a kormányba. Mi ezt az ajánlatot nem fogadhattuk el, ám nekem az volt az érzésem, hogy Kádár és jelen levő munkatársai csakugyan nem a sztálinista vonalat képviselik, s nyilván a kormányban is kisebbségben vannak.

A Munkástanácsban sokat beszéltünk erről az érdekes tárgyalásról. Magyarázatot keresvén Kádár magatartására, arra a következtetésre jutotunk, hogy a további fejlődést november 4-én ő is másként képzelte el. Azokban a napokban – feltehetően – azért helyeselte és fogadta el az orosz intervenciót, hogy az itt-ott jelentkező túlkapások elfojtása után ott folytathassa a forradalom politikáját, ahol október 30. körül tartottunk. Talán bízott abban, hogy ha ő áll az intervenció politikai élére, meg is tudja állítani az intervenciót azon a fokon, ahol jónak látja. Azonban abban is mindannyian egyetértettünk, hogy ehhez az elképzeléshez nagyfokú korlátoltság kellett, hiszen a forradalom lényegét és a helyzetet ismerő józan embernek nem lehettek ilyen illúziói. Hogyan is volna lehetséges a szovjet szuronyok árnyékában valóra váltani a forradalom célkitűzéseit? Úgy láttuk, hogy maga Kádár is épp ez idő tájt – főleg Nagy Imréék elrablása után – ébredt annak tudatára, hogy ő is teljesen tehetetlen a szovjet intervencióval s annak minden következményével szemben. Ezért kísérletezett különböző politikusokkal, ezért kísérletezett velünk is.

Jellemző epizódot tudtunk meg később. December elsejei beszélgetésünkön – amint említettem – Kádár engedményeket ígért s azt is vállalta, hogy ezekről másnap nyilatkozni fog a rádióban. Később tudomásunkra jutott, hogy Kádár valóban elment a Parlament épületében levő stúdióba, előkészített nyilatkozatát azonban a váratlanul megjelent Münnich haragosan kitépte a kezéből, mondván, hogy ilyen nyilatkozatot lehetetlen felolvasni...

November vége felé érkezett el az ideje annak, hogy a Központi Munkástanácsot megerősítsük, tevékenységét fokozzuk, s a nép által egyedül elismert politikai erőként komolyabban lépünk fel. Ekkor kezdtük szükségét érezni annak, hogy munkánkról informálni kellene az üzemeket s általában az ország lakosságát. Addig is volt egy tájékoztatónk, ezt azonban csak sokszorosított formában tudtuk kiadni, mert a szovjet katonaság az összes nyomdákat megszállva tartotta. Mégsem mondtunk le a Központi Munkástanács saját nyomtatott újságának tervéről, a Kádárral folytatott tárgyalások során már előbb is ismételten követeltük a lapengedély kiadását, Kádár ezt a követelésünket minden alkalommal a papírhányra való hivatkozással utasította vissza, hiszen – amint mondotta – a párt és a

szakszervezet lapjait (a *Népszabadságot* és a *Népakaratot*) is alig lehet papírral ellátni. Ez persze csak ürügy volt, Kádár éppolyan jól tudta, mint mi, hogy a Munkástanács lapjának megjelenése esetén senki sem olvasná a többi lapokat s a mi tekintélyünk és befolyásunk még jobban növekednék.

Végül is úgy döntöttünk, hogy ha a kormány nem ad engedélyt, anélkül is kiadjuk a lapot. A Központi Munkástanács engem bízott meg ennek lebonyolításával. A nyomdászszakszervezet elnökének tanácsára a Forrás Nyomda munkástanácsához fordultam, mindjárt velem jött az a néhány újságíró is, akiket megkértem a lap szerkesztésére. A nyomdában összehívott munkástanács megvitatta kérésünket s elhatározta a Központi Munkástanács lapjának „Munkásújság” néven való kinyomását.

Kiszedték a cikkeket, s már csaknem készen volt a lap, amikor hír érkezett arról, hogy a kormány – tudomást szerezvén a dologról – akciónkat kihívásnak tekinti. Nagy vita alakult ki néhány újságíró és a lap szerkesztője között. Mi a szerkesztővel együtt a lapot ki akartuk hozni, de az újságírók közül többen azzal érveltek, hogy ezzel végképp lehetetlenné tennénk mindenfajta kompromisszumot. Vita közben érkezett hozzánk a Központi Munkástanács néhány tagja, ők hozták tudomásunkra a Munkástanács új határozatát, amely szerint kerülnünk kell minden provokációt s egyelőre le kell mondanunk a „Munkásújság” kiadásáról. Úgy látszott, hogy ezen a határon innen kell megvettünk a lábunkat.

Pedig ekkorra már a szovjet katonai szervekhez is megfelelő összeköttetésünk volt. Velük mindjárt a Munkástanács megalakulása után – még november 15-én – felvettük a kapcsolatot, főleg avégből, hogy a deportálás megszüntetése érdekében valamit teheszünk s a szabad mozgásunkat biztosító igazolványokat megszerezzük. Jellemző, hogy a szovjet katonai parancsnokság nemcsak igazolványokkal látta el a Munkástanács minden tagját, fegyverviselési engedélyt is kaptunk valamennyien. S amikor az oroszok megtudták, hogy nem egyetlen üzem vagy kerület munkástanácsáról van szó, hanem a Nagy-budapesti Központi Munkástanácsról, azaz egy valódi szovjetről; tolmács kíséretében egy ezredes küldtek hozzánk, aki – ha jól emlékszem november 20-ától fogva – résztvett tanácskozásainkon és gyakran naphosszat közöttünk volt. Az oroszok így első kézből szerezték információikat, mindenről tudtak s egészen Nagy Imre elhurcolásáig rokonszenvvel figyelték a Munkástanács tevékenységét. Az ezredes megnyilatkozásaiból mindenestre arra kellett következtetnünk, hogy az oroszok nem tudják, tulajdonképpen mi is a Munkástanács. Valóban az ő forradalmi szovjetjeikhez hasonló szerv-e, vagy pedig valami ellenkormány? Nem látták tisztán, belpolitikai ellenzéke vagyunk-e a Kádár-kormánynak, vagy együttműködünk velük. Ezt a kérdést sohasem sikerült az

oroszokkal tisztáznunk, főleg azért, mert a kormány egy megbízottja is részt vett üléseinken; másrészt a Kádárral rendszeresen folytatott tárgyalásainkat valószínűleg tévesen értékelték. Annyi bizonyos, hogy a tényleges helyzetet sokáig nem ismerték fel.

December elején – talán 6-án vagy 7-én – azonban egy csapásra megszűnt a jó viszony. A Munkástanács küldöttségét meghívták a szovjet katonai parancsnokságra, ahol Szerov tábornok nyíltan és félreérthetetlenül fel szólította a Munkástanácsot, hogy követeléseit szüntesse be, mert a játéknak vége van. S csakugyan, december 9-én feloszlatták a Központi Munkástanácsot.

E rövid történeti áttekintés befejezéséül érdemes még néhány szót szólni a Munkástanács és a többi forradalmi szervezetek kapcsolatairól. Együttműködtünk minden valóban forradalmi szervezettel, az értelmiség és a diákság különböző csoportjaival, a parasztság elérhető képviselőivel. A szakszervezetekkel viszont nem voltunk hajlandók semmiféle kapcsolatot felvenni, jöllehet Kádárék csaknem minden tárgyaláson ezt követelték. Érthető, hogy szerettek volna bennünket a pártirányítással működő állszakszervezetek ellenőrzése alá helyezni. Amikor például a lapengedélyről volt szó, azt javasolták, hogy a Központi Munkástanács közleményei a szakszervezet hivatalos lapjában, a *Népakarátban* jelenjenek meg. Hajlandók lettek volna egy állandó oldalt rendelkezésünkre bocsátani. A Szakszervezetek Országos Tanácsával azonban mi semmiféle közösséget nem vállalhattunk, hiszen az egyre inkább tagszervezetek nélküli központtá alakult. Épp ez idő tájt szakadtak el egyes szakmák munkásai – például a nyomdászok és a textilesek – a szakszervezeti központtól s megalakították független és szabad szakszervezeteiket, újraválasztották szakszervezeti bizottságaikat.

Miután november utolsó hetében Rácz Sándor elnökké választása, a munkakörök felosztása, különböző osztályok szervezése révén megerősítettük a Munkástanács szervezetét, több eséllyel kísérelhettük meg az Országos Munkástanács kezdettől fogva tervezett létrehozását. A vidéki ipari gócpontokkal ekkor már megvolt az állandó kapcsolat. Veszprém, Pécs, Tatabánya, Komló, Salgótarján, Miskolc küldöttei, a Tiszántúl és a Duna-Tisza közének képviselői Budapesten tartózkodtak; szállásra és kosztra különböző üzemekben helyeztük el őket. A Központi Munkástanácshoz napról napra bejárt 30-40 vidéki küldött, akik telefonon vagy a MÁV segítségével tartották fenn az összeköttetést otthoni munkás társaikkal.

Nem szabad megfeledkezni arról a nagyon fontos tényről, hogy több esetben parasztküldöttségek is felkeresték a Nagy-budapesti Központi Munkástanácsot. Politikai állásfoglalásuk egyezett a miénkkel, követelése-

ik is ugyanazok voltak, kiegészítve a parasztság sajátos kívánságaival. Egy ilyen küldöttség követeléseit közöltük is a december 4-én megjelent tájékoztatóban*, érdemes belőle idézni néhány részletet: „Mi, bokodi, császári, dadi, szondi és szaki dolgozó egyéni és szövetkezeti parasztok, velük kapcsolatos iparosok, ipari munkások és értelmiségiek, szabad választás és küldés útján képviselőtünkkel emelt Nemzeti Bizottságok által megállapítjuk, kijelentjük, kérjük és követeljük a következőket: – Egyetértünk teljesen a Nagy-budapesti Forradalmi Munkástanácsnak az ország általános kérdéseire vonatkozó követeléseivel... Szabad, titkos választás több szocialista párt részvételével, köztük egy teljes paraszti érdekeket képviselő parasztpárt legyen... követeljük és kérjük a mindenkori kormánytól a parasztság önmagából kiválasztott helyi, járási és megyei forradalmi paraszttanácsainak felállítását olyan jogkörrel, mint a forradalmi munkástanácsoknál életben van...”.

Ha még legalább egy hónap időnk lett volna, létrehozhattuk volna az egész ország munkás- és paraszttanácsaira támaszkodó Országos Munkás- és Paraszttanácsot. Így azonban csak arra futotta erőnkből, hogy titokban előkészítsük és összehívjuk a második országos értekezletet december 9-ére. Erre sajnos már nem kerülhetett sor, mert éppen ezen a napon oszlatták fel a Nagy-budapesti Központi Munkástanácsot s nyomban megkezdődött tagjainak letartóztatása és üldöztetése.

(1961. III. évfolyam, 3. szám)

* Azután, hogy a Munkásújság megjelenésére nem kerülhetett sor, a KMT Tájékoztató címmel jelentetett meg egy sokszorosított belső kiadványt, amelyet az üzemi munkástanácsokon keresztül terjesztettek.

*A Nagy-budapesti Központi Munkástanácsról-2**

A második szovjet beavatkozást követő zűrzavaros napokban alakult ki s erősödött napról napra a különböző budapesti gyárak munkástanácsaiban az a vélemény, hogy a súlyos problémák megoldására valamiképpen össze kellene fogni a munkásság erőit. Néhány kerületben közös értekezleteket kezdtek tartani a nagyüzemek megbízottai, már ezekben a próbálkozásokban világosan felismerhetők azok a tendenciák, amelyek később a Központi Munkástanács megalakulásához vezettek. Valóban az egész nagy-budapesti munkásság szándékainak megfelelően cselekedtek az újpestiek, akik valamennyi kerület és nagyüzem megbízottait közös értekezletre hívták az újpesti tanácsházára. Határozatuk valószínűleg november 13-án született, másnapra létre is jött az érkezet, igaz hogy nem a tanácsházán, mert azt az oroszok megszállták. A közelben lévő Egyesült Izzó munkástanácsa felajánlotta a saját helyiségeit, titokban odaszivárogtunk és megtartottuk az első értekezletet. Ott voltak a legtöbb nagyüzem megbízottai, így a vendéglátó Egyesült Izzón kívül a különböző csepeli gyárak, a Standard, az Alumíniumgyár, a Beszkárt***-telep, a volt Rába Gépgyár, a Láng Gépgyár, a Magyar Acél, a Ganz-hajógyár, a Hazai Fésűsfonó, a Gamma, a Magyar Optikai Művek küldöttei. Jőmagam a Telefongyárból érkeztem, ahol épp aznap hagyta jóvá a munkásgyűlés a forradalom alatti munkástanács személyi összetételét és előbbi határozatait. A mi gyárunkban – a XIV. kerület

* A tanulmány eredetileg az *Etudes* 1960. évi 3. számában jelent meg, a *Szemle* a francia nyelvű írás rövidített változatát közölte. Az *Etudes*-ben megjelent tanulmány teljes terjedelmében megjelent a Magyar Füzetek, Adalékok az újabb kori magyar történelemhez sorozat 5. kötetében: *Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok.* Párizs, 1986. Sajtó alá rendezte: Kemény István és Bill Lomax.

** Az Újpesti Forradalmi Munkástanács felhívást tett közzé központi munkástanács alakítására. A 13-i sikertelen kísérlet után november 14-én az Egyesült Izzóban alakult meg a Nagy-budapesti Központi Munkástanács.

*** Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt.

legnagyobb üzemében – volt a kerületi értekezlet is, amely engem az újpesti közös tanácskozássra delegált.

Ez utóbbin hamarosan kiderült, hogy követeléseink szinte szóról szóra azonosak, mintha csak egy helyen fogalmazták volna őket. A szovjet csapatok kivonása, Nagy Imre miniszterelnöksége, szabad választások, többpártrendszer, gyülekezési, sajtó- és vallásszabadság, az üzemek igazi szocialista tulajdonba való átvétele, a sztrájkjog, a munkástanácsok fenntartása, egyszerűen a forradalom követelése. S amikor Bali Sándor elmondotta, milyen durva hangon utasította vissza Kádár aznap délelőtt ugyan ezeket a – még csak néhány üzem nevében előadott – követeléseket, rögtön világossá vált, hogy csak az erők összefogása árán érhetünk el valami eredményt. A tárgyalás – amelynek egy része az Egyesült Izzó kultúrtermébe mindenfelől összegyülekezett munkáshallgatóság előtt zajlott le – nem folyt zavartalanul, egyrészt az ilyenkor elkerülhetetlen szervezési hibák miatt, másrészt azért, mert senki se tudhatta, nincsenek-e közöttünk árulók (később kiderült, hogy csakugyan voltak). Kalocsai György – egy növényolajgyár-beli vegyészmérnök – józan szavaira mégis helyreállt a rend s végül megválasztottak egy húsztagú bizottságot, ebből fejlődött ki aztán a Nagy-budapesti Központi Munkástanács. Bali Sándor, Kalocsai György, Rácz Sándor, Sebestyén Miklós – hogy csak az ismertebbeket említsem – lettek a tagjai ennek a bizottságnak. Az én helyemre egyelőre másvalaki került be jogtalanul a XIV. kerület részéről; a család később az Akácfa utcában kiderült s akkor engem hívtak be. Az első napi megbeszéléseken határozat született a követeléseknek a kormány elé való terjesztéséről, ezt a feladatot egy hattagú küldöttségre bízta. A megalakult Központi Munkástanács ugyan nem ismerte el törvényesnek a Kádár-kormányt, de a vele való tárgyalást elkerülhetetlennek és szükségesnek tartotta.

Nagy vita folyt a sztrájk folytatásának vagy abbahagyásának kérdéséről, végtére is az az álláspont győzött, hogy a sztrájk – ha sokáig tart – többet árt a lakosságnak, mint amennyit a politikai küzdelemben használhat. Kádár szavára tíz napon keresztül senki se kezdett el dolgozni, mi azonban tudtuk, hogy ránk hallgatnak a munkások; hogy mi meg tudjuk indítani s szükség esetén bármikor abba is tudjuk hagyni a munkát. Ezért úgy határoztunk, hogy felajánljuk a kormánynak november 19-ére, hétfőre a munka megkezdését, ha Kádár János ígéretet tesz az oroszok kivonulását és Nagy Imrének a kormányba való visszavételét célzó tárgyalások haldéktalan felvételére.

Kádár persze hallani sem akart a követelésekről, de azért megígérte, hogy tárgyalni fog az oroszokkal. Nagy Imre visszavétele elől azzal tért ki, hogy ő nem tárgyalhat olyasvalakivel, aki egy idegen hatalom követségén

tartózkodik. Viszont a munka megkezdése nagyon érdekelte, ő is tudta, hogy ezt rajtunk kívül senki se tudná elérni.

Tárgyalásainkról egyelőre – amíg valami eredményt el nem értünk – semmit sem akartunk nyilvánosságra hozni; a munkástanács egyik – mint később megtudtuk: Kádáréknak dolgozó – tagja mégis felolvasott még 14-én este egy nyilatkozatot a rádióban. E nyilatkozat hírül adta, hogy megalakult a Központi Munkástanács és vége a sztrájknak. A munkások – akik nekünk egészen más megbízást adtak – másnap felháborodottan tiltakoztak, alig tudtuk őket lecsillapítani, megmagyarázván, hogy a rádió-nyilatkozatért a Munkástanács nem felelős.

Néhány nap múlva sikerült hivatali helyiségeket szereznünk: a Beszkárt Akácfa utcai székházába költöztünk be egy munkástanács tag segítségével, aki ott dolgozott tisztviselőként. Az igazi munka tulajdonképpen csak ekkor – november 19. táján – indult meg, ekkorra Nagy-Budapestnek mind a 22 kerülete kijelölte megbízottait. A munka – felhívásunknak megfelelően – 19-én nagyjából megindult, mi pedig hozzáláttunk testületünknek Országos Munkástanácsá váló kibővítéséhez. Közben a kormánnyal is tovább folytak a tárgyalások a Kádár által megígért engedmények körül. A Parlamentben a tárgyalások előtt és alatt minden lehetőt elkövettek a Munkástanács tagjainak kifárasztására és megfélemlítésére.” Órákon, fél éjszakákon át váratták az egész napi hajszától amúgy is kimerült munkástanács tagokat, közben a várószobába sompolygott ismeretlen emberek – nyilván a kormány megbízottai – faggatták és „gyúrták” őket, hogy a később megérkező Kádárnak vagy Marosánnak könnyebb dolga legyen. Kinyomozták mindegyikünk múltját, s mindig találtak valamit, amibe – szerintük – bele lehetett kötni. Az egyiknek azt vetették szemére, hogy nem is munkás, hanem mérnök; a másiknak – aki igazán munkás volt – a képzettségét kevesellték. Igazi hibát ugyan senkire se tudtak rábizonyítani, de azért nagyon megviselte idegeinket az örökös zaklatás. No meg a gorombáskodás, Marosán még „kapcabetyárok”-nak is nevezte a Munkástanács tagjait.

A kormánnyal vívott harc és az Országos Munkástanács alakuló értekezletének ekelőkészítése mellett a lakosság panaszainak orvoslása is a mi feladatunk lett, máshova hiába is fordultak volna. Legfontosabb feladatunk

* Babay István, a Beszkárt (akkor már Fővárosi Villamosvasút Vállalat) dolgozója tagja volt a KMT-nek.

** Ezekről a tárgyalásokról részletesen beszámol Rácz Sándor a *Beszék*-ben megjelent interjújában, amelyet a *Magyar munkástanácsok 1956-ban*. Adalékok az újabb kori magyar történelemhez 5. kötet is közöl.

volt az elhurcoltaknak az oroszok kezéből való kiszabadítása: megbízottainknak a szovjet parancsnoksággal létrejött kapcsolatai révén ez nagyon sok esetben sikerült is, volt olyan elhurcolt, akit Ungvárról hozattunk vissza.

Az Országos Munkástanács tervét Kádárékkal is közöltük, sőt a Sportcsarnokban rendezendő alakuló ülésre a szovjet főparancsnokságot is meghívtuk. Legnagyobb meglepetésünkre az orosz parancsnok azt válaszolta, hogy ez a dolog „Magyarország belügye” s ők abba bele nem avatkozhatnak, csak akkor jöhetnének el, ha a magyar kormány diplomáciai úton meghívná őket. Küldötteink – nem is sejtve a kormány és az oroszok igazi szándékait – még aznap este elmentek a Parlamentbe s az ott talált Apró Antalnak javasolták, hogy hívja meg a kormány az oroszokat. Apró próbálta rábeszélni őket az egész terv feladására, de erről persze szó sem lehetett. Az értekezletet most már meg kellett tartanunk, még ha nem akartuk volna is. A küldöttek gyülekeztek vidékről, ki ilyen, ki olyan járművel érkezett.

A kitűzött nap reggelén – 21-e szerda volt – már hatkor ott voltam a Sportcsarnoknál. Semmi különösét nem láttam; csendes és nyugodt volt a környék. Annál nagyobb volt a megdöbbenésünk, amikor 8 óra körül észrevettük, hogy az orosz egységek kezdenek felvonulni. Tankok, páncélautók, rohamlövegek özönlöttek el a környéket, volt ott még nehézüzerség is. Tehetetlen elkeseredéssel vettük tudomásul, hogy az oroszok mégis „elfogadták a meghívást”. Még az a szerencse, hogy nem fogtak el senkit – tudtommal –, de a Sportcsarnok környékéről el kellett tűnnünk. Csak a hozzánk tartozóknak mondtuk meg, hogy a MÉMOSZ-székházba megyünk, ott már jó előre elhelyeztünk megfigyelőket. Oda se jutottunk el, a Damjanich utcánál a Zrínyi Katonai Akadémia tisztjelöltjei állták utunkat. Végül is nem volt mit tenni, visszamentünk az Akácfa utcába. Előbb csak a Központi Munkástanács tagjai, majd a vidéki küldöttek is. Mindjárt heves vita kezdődött, a vidékiek – különösen a bányászok – szemünkre vetették, hogy túlságosan hamar kezdtük meg a munkát. Közben a Zrínyi-akadémikusok is elérték az Akácfa utcát s körülzártak bennünket. A parancsnok harmadmagával feljött, ránk szegezett géppisztollyal: „Mi van itt, fasiszta felkelés? Ellenforradalom?” – így kezdte, de aztán hamar megszelídült. Leültek mindhárman s hallgatták egy darabig a bányászokat, akik elkeseredetten szidták „a hazát eláruló és a szovjet imperializmusnak kiszolgáló bitangokat”. Egyszer csak csendben távozott a három tiszt s a parancsnok kisvártatva egyedül jött vissza. „Hazaküldtem a fiaimat – mondotta –, belátom, hogy félrevezettek azok, akik nekem fasiszta összeesküvésről beszéltek. Engedjék meg, hogy itt maradhassak.” Megtapsoltuk a tisztet, később hallottam,

hogy az ő szavára tagadták meg a Zrínyi-akadémikusok a kormány által követelt hűségnyilatkozat aláírását.

Aztán folyt a megbeszélés tovább, egyre nagyobb egyetértésben. Estére a vidékiek is belátták – főleg a bennünket támogató Szigethy Attila józan fejtegetéseinek hatására –, hogy lehetetlen a sztrájkot vég nélkül folytatni. Teljes egyetértésben ért véget a tanácskozás, abban is megegyeztünk, hogy az Országos Munkástanácsot hivatalosan nem hozzuk létre, viszont fontos kérdésekben a vidékiek nélkül nem döntünk.

Ezalatt a városban elterjedt a hír, hogy a Központi Munkástanács tagjait elfogták. Fél Budapest tette le azonnal a munkát, még mielőtt tudtak volna a mi felhívásunkról. A Központi Munkástanács ugyanis elhatározta, hogy 24 órás általános sztrájkot hirdet tiltakozásul a kormány és az oroszok erőszakossága ellen. Amint arról magam is meggyőződtem, másnapra sztrájkba lépett az egész budapesti munkásság. Kádár persze tombolt, s a Munkástanács küldötteinek – akik a tiltakozást és a sztrájkot a kormány tudomására hozták – most még a szokottnál is nehezebb dolguk volt. Érvekkel természetesen nem győzte Kádár, folyton csak az „ellenforradalom rémségei”-ről beszélt, arról, hogy 24 kommunistát megöltek. Nehéz a kormány helyzete – mondta végül –, mert „zavar van a munkások fejében”. Erre az egyik munkástanács-tag – maga is régi kommunista – azt felelte, hogy őt senki se akarta megölni a forradalom alatt, pedig ő mindig a nép között volt. „Zavar csak az önök fejében lehet” – tette hozzá, mire Kádár végképp elvesztette a türelmét, verte az asztalt és ordítani kezdett.

A megegyezésre egyre kevesebb lett a remény. Kádárék nemcsak az erőszakot, minden eszközt felhasználtak ellenünk. Hamisított nyilatkozatokat közöltek, röplapokat szórtak a nevünkben, hogy kompromittáljanak bennünket a lakosság előtt. Erőnk és időnk jelentős részét kellett elfecsérelnünk az ilyen orvátmadások kivédésére. Pedig anélkül is volt elég dolgunk. Sebestyén, Obersovszky s még néhányan a munkástanácsokra vonatkozó törvényjavaslaton dolgoztak. El is készültek vele s átadták a kormánynak, Kádárék persze ezt is meghamisították s a hivatalosan közétett törvényjavaslat már alig hasonlított az eredetihez.

Közben egyre erőlyesebben követeltük a lapengedély kiadását, s a kormány mindannyiszor megtagadta. A Munkástanács Sajtóosztálya – Sebestyén Miklós vezetésével – megkísérelte a *Munkásújság* illegális kiadását, de ezt a nyomdában elkobozták, még mielőtt megjelent volna. Így meg kellett elégednünk a sokszorosított *Munkáshíradó*val. Ebből nem tudtunk eleget készíteni, olyan keletje volt a munkások között. A *Munkásújság* elkobozása után különben felhívtuk a főváros lakosságát, hogy egy vagy több napig – már nem emlékszem pontosan – ne olvassa a kormány lapjait. A rákövet-

kezdő napon – vasárnap volt – elborították a Nagykörutat a *Népszabadság* és a *Népkarát* széttépett lapjai. Csak azért vették meg az emberek, hogy tüntetésül széttéphessék...

Az oroszokkal való kapcsolatunkról is sok érdekes epizódot lehetne feljegyezni. Egyszer például a szovjet főparancsnokságon jártak a Munkástanács küldöttei és őszintén megmondták véleményüket a Kádár-kormányról és az orosz beavatkozásról. Az oroszok nem akarták elhinni, hogy a munkások is így gondolkoznak, erre meghívtuk őket, jöjjenek ki különböző gyárakba, hozzanak tolmácsot és győződjenek meg a valóságról. Ki is jöttek, hozzánk, a Telefongyárba is érkezett egy tiszt. Kérdéseket tett fel a munkásoknak arról, hogy mit akarnak: szocializmust-e, vagy a régi rendszer visszaállítását. Igennel és nemmel kellett felelni, az ablakokat megremegtető válaszokra a tiszt semmit se szólt. Csak a munkástanács irodájában jegyezte meg később, hogy nem érti a dolgot, ő úgy tudja, hogy a kormány is szocializmust, szabadságot, függetlenséget akar. Mi okozza hát az ellentétet a kormány és a munkások között?

Nem tudhatjuk, vajon csakugyan nem értette, vagy nem akarta érteni a helyzetet. Gyanítottuk, hogy ezek az oroszok a titkosrendőrség emberei voltak és előre betanult szerepüket játszották el. Mindenesetre tartották velünk a kapcsolatot és megbízottat küldtek üléseinkre. November 23-án különösen magas rangú tiszték érkeztek hozzánk; sejtették, hogy ezen a nevezetes napon – a forradalom egy hónapos évfordulóján – valami készül. Szerették volna előre megtudni, de csak délután két óra előtt pár perccel állt fel Rácz Sándor és elmondta, mi történik ma a városban. Ne féljenek az orosz elvtársak – kezdte a Munkástanács elnöke –, csak a mi legszentebb ünnepünkéről való megemlékezésről van szó. Ma délután kettőtől háromig senki se megy ki Budapesten az utcára...

Felálltunk, egyperces csenddel adóztunk a halottak emlékének, majd elénekeltük a *Himnusz*t. Az oroszok némán tisztelegve, mozdulatlanul álltak közöttünk. Talán ezekben a pillanatokban ők is megsejtették az igazságot. Egyikük még aznap elmondta, hogy az orosz járőrök tagjai, akiket százával vezényeltek ki az utcára, a halálfélelem minden kínját élték át abban az órában. Az volt a dermesztő – mondták a katonák –, hogy egy lélek se volt az utcákon, és ők nem tudhatták, melyik pillanatban lőnek rájuk valamelyik ablakból...

* A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa kezdeményezésére, a KMT felhívására 1956. november 23-án, a forradalom kitörésének hónapfordulóján délután 2 és 3 óra között teljesen kiürültek a főváros utcái.

Pedig akkor már senki se lőtt az oroszokra. Maga a Munkástanács is igyekezett jó viszonyban maradni velük, e magatartás helyességét a szovjet összeköttetés révén elért eredmények meggyőzően bizonyították. Kétségtelen, hogy az oroszokkal – amíg egyáltalán lehetett velük beszélni – hasonlíthatatlanul barátságosabb légkörben tárgyaltunk, mint az úgynevezett magyar kormánnyal. Kádár és munkatársai sehogy sem akartak belenyugodni az önálló Munkástanács létezésébe. Mindent megpróbáltak, például, hogy összeházasítsanak bennünket a velük egy húron pendülő szakszervezeti vezetőséggel. Minduntalan a nyakunkra küldték a SZOT embereit, végre le kellett ülnünk velük tárgyalni. Megegyezésről persze szó sem lehetett, a reggelig tartó vita minden konkrét eredmény nélkül ért véget. Kádár erre másként próbált behálózni bennünket. Tettetett előzenységből helyiségeket ajánlott fel a Parlamenttel szemben levő Földművelésügyi Minisztériumban, hogy „közelebb kerüljünk” a kormányhoz. Amikor mi ezt az ajánlatot visszautasítottuk, a Beszkárt néhány kormányhú embere vállalta, hogy kitessékeli a Munkástanácsot az Akácfa utcából. Beláttuk, hogy új helyiség után kell néznünk, hosszú huzavona után végül is a SZOT ajánlatát fogadtuk el: beköltöztünk a MÉMOSZ-székház hatodik emeletére. Valahogy berendezkedtünk s folytattuk a munkát egyre nehezebbé váló körülmények között. December elején volt a költözés, mindjárt utána – negyediken – zajlott le a nők emlékeztető tömegtüntetése. A november negyedik gaztettre való emlékezésül Budapest asszonyai és leányai megkoszorúzták a Hősök terén az Ismeretlen Katona sírját. Kádárék sajnos erről is előre tudtak, be is tiltották a felvonulást, de az utolsó pillanatban mégis beleegyeztek abba, hogy a nők egyenként odavihessék virágaikat. A Városliget felől jöttek végeláthatatlan sorokban, mert a Hősök terére vezető utakat erős orosz katonai készültség zárta le. Ezt a tüntetést különben a nagyrészt már illegálisan működő forradalmi szervezetekkel közösen határoztuk el. Ezekkel állandó és szoros kapcsolatunk volt, amelynek részleteiről még mindig korai volna beszélni. A forradalom utáni időszaknak mindenestre ez a közösen megszervezett tüntetés volt a legszebb és legmeghatóbb jelene s egyben a főváros lakosságának utolsó egységes megmozdulása. Ugyanazon a napon – a Munkástanács felhívására – minden ablakban kigyúltak a halottakra emlékeztető gyertyák. A kormány ezzel a második tüntetéssel szemben is tehetetlen volt, hiába tiltották meg a gyertyák árusítását, sok-sok ablakba egész sor jutott belőlük...

Kádárék megszervezték egy „ellentüntetést”^{*} is, valami háromszáz embert sikerült összeszedniük a másfél milliós Budapesten, ezek az ő jelsza-

^{*} 1956. december 6-án

vaikat kiabálva járták az utcákat. Géppisztolyos karhatalmisták – s távolabbról orosz alakulatok – kísérték őket, nehogy valami bajuk essék.

December negyediké alighanem meggyőzte a kormányt arról, hogy csak a legkíméletlenebb – ha kell, fegyveres – erőszakkal tarthatja fenn uralmát. Mi is tudtuk, hogy még nehezebb napok következnek. Elhatároztuk a második országos értekezlet megtartását, hogy még jobban magunk köré tömöríthessük az egész ország forradalmi erőit. A szervezési osztály vezetőjeként én kaptam megbízást az értekezlet előkészítésére. Mivel nem ismertem minden besúgót – ilyenek már sajnos, közöttünk is akadtak – senkivel se közöltem előre az értekezlet helyét és időpontját. Az utolsó este – december 7-én – felszólítottam a Tanács tagjait, hogy mindenki aludjék a MÉMOSZ-székházban, mert kora reggel megtudják a további programot. Másnapra virradva csakugyan kiosztottam a meghívókat, az egyik sajnos percek alatt a rendőrségre került. Egy óra múlva már telefonált a Parlamentből Sándor Károly, ő volt a kormány teljhatalmú megbízottja a Munkástanácsal kapcsolatos ügyekben. „Tőke elvtárs – kezdte Sándor –, tudomásunkra jutott, hogy ti ma országos munkástanácsot akartok alakítani. Karhatalmunk készenlétben áll és szétverünk benneteket, ha meg meritek tartani a gyűlést. Tudni akarom, megtartjátok-e?” Nehéz helyzetbe kerültem. Sándort feltétlenül meg kellett nyugtatnom, nehogy fegyverhasználatra kerüljön sor. Viszont az értekezletet leállítani nem lehetett, már ott nyüzsgöttek a vidékiek is, akiket külön-külön hívtam Pestre, s csak itt tudták meg, miért jöttek. Csak egy lehetőség maradt: Sándornak határozottan megígértem, hogy az értekezletet rögtön feloszlatom; jól tudtam persze, hogy mégis meg fogjuk tartani. A Munkástanács vezetőségét a telefonbeszélgetésről tájékoztattam, eljárásomat jóváhagyták és – mindannyiunk felelősségére – megkezdtük a tanácskozást a MÉMOSZ-székház egyik termében, amelynek a kulcsát jó előre megszereztem.

Az értekezlet elkeseredett hangulatban kezdődött. Csak úgy ömlött a szó a küldöttek szájából, akik a kormánysszervek önkényeskedéseiről számoltak be. Mindnyájan tudtuk, hogy a helyzet valóban tűrhetetlen, s hogy ismét egyetlen fegyverünkhöz kell nyúlunk: ki kell mondanunk az általános sztrájkot. Épp ennek időtartamáról vitáztunk – voltak, akik csak 24 órás sztrájkot akartak –, amikor Rácz elnököt s a salgótarjáni küldöttet hívták a telefonhoz. Salgótarjában oroszok és karhatalmisták lőnek az elfogott munkástanácsstagok szabadon engedését követelő tömegre, halottak és sebesültek vannak – ismételték meg előttünk a tarjániak híradását. Ez megint olaj volt a tűzre, kimondtuk a 48 órás általános sztrájkot azzal, hogy csak a kórházakat ellátók dolgozhatnak. Javaslatunkra az értekezlet megfogalmazott egy felhívást a Szabad Szakszervezetek Nemzetközi Szö-

vetségéhez is, a Nyugat munkásait hívtuk fel szolidaritásuk kifejezésére. (Úgy tudom, ennek nem sok foganatja lett.)

Szombati napon volt az értekezlet, úgy döntöttünk, hogy a felhívást hétfőn hozzuk nyilvánosságra az üzemekben s keddre és szerdára hirdetünk sztrájkot. Az Országos Munkástanácsot ezúttal sem alakítottuk meg, nem akartunk még egy ürügyet szolgáltatni Kádáréknak a Nagy-budapesti Központi Munkástanács erőszakos felosztatására. Mert ekkor már sejtettük, hogy mi következik. Azzal búcsúztunk el egymástól, hogy talán soha többé, esetleg valamelyik börtönben találkozunk ismét. Utolsó kísérletül a szovjet kormányhoz is szövegeztünk egy levelet, hátha csakugyan nem tudják Moszkvában, mi történik a „felszabadított” Magyarországon...

Az ekkor már újjászervezett politikai rendőrség és a hozzájuk tartozó karhatalmisták – ahogy a pestiek mondták: pufajkások – vezetői pontosan tudták, hogy bennünket az üzemekben csak vérontás árán lehetne elfogni. Ők is emlékeztek a Sebestyén Miklós esetére, akit már december elején le akartak tartóztatni, de a MOM-gyári munkások olyan elszántan szálltak szembe a gyárat körülfáró, állig felfegyverzett karhatalommal, hogy ennek parancsnoka nem merte megkockáztatni az erőszakos behatolást. Érthető, hogy a Munkástanács likvidálását az értekezletet követő napra, vasárnapra tűzték ki, nehogy a munkások védelmünkre siethessenek. A rádióban ugyancsak aznap este hangzott el a Központi Munkástanács felosztatását hírül adó kormánynyilatkozat,* de a hajtóvadászatot már hajnalban megkezdték ellenünk. Erős fegyveres különítmények szállták meg a MÉ-MOSZ-székházat, elfogták azokat, akik ott töltötték az éjszakát s várták az esetleg érkezőket. Én is ott kerültem csapdába. Nem látva semmi gyanúsat, bementem az épületbe, pedig akkor már a liftkezelő is civilbe öltözött nyomozó volt. A Deák térre vittek, majd kihallgatás után a Fő utcába. Szerencsémre elég hamar elárulták, hogy körülbelül mit tudnak rólam. Az utolsó értekezletről például titokban hangszalagfelvételt készített valaki, talán az a takarítónőnek álcázott megbízottjuk, aki már a megbeszélés alatt feltűnt nekem. Lejátszottak előttem egy részt a saját felszólalásomból, itt nem volt értelme a tagadásnak. Elmondtam nekik azt, amiről sejtettem, hogy már úgysem titok, s csak arra vigyáztam, hogy másokat bajba ne keverjek. Úgy látszik megelégedtek ennyivel, szerencsére ők se tudtak mindent s talán ennek köszönhetem, hogy fogságom nem tartott sokáig.

* A *Népkelet* 1956. december 11-i száma mint MTI-jelentést közli és kommentálja a területi és központi munkástanácsok felosztatásáról szóló kormánynyilatkozatot.

Elengedtek egyelőre, s a visszanyert szabadságot felhasználhattam a nyugatra való menekülésre.

A Munkástanács némely tagjának sajnos sokkal tragikusabb sors jutott*, s a főváros egész lakosságának is embertelen terrort kellett elviselnie a következő napokban. Tömeges letartóztatások, kínzások, kivégzések kora következett, utcai járókelők agyba-főbe verése sokáig napirenden volt. Az általunk meghirdetett utolsó sztrájkot** mégis megtartották a munkások – úgy tudom az egész országban –, hiába harsogta a rádió, hogy minden intézkedésünk törvénytelen, mert a Munkástanács „idegen ügynökség” volt. A magyar nép – elsősorban a munkásság – folytatta az immár teljesen kilátástalanná vált harcot.

(1961. III. évfolyam, 3. szám)

* A csak 1958 márciusában lefolytatott perben Rácz Sándort, a KMT elnökét életfogytiglani, Bali Sándort 12 évi börtönbüntetésre ítélték.

** 1956. december 11–12.

A munkástanácsok történelmi útjának tapasztalatairól

Az elmúlt év eseményei Közép- és Kelet-Európában – különösen pedig az 1956. évi magyar forradalom – ismét időszerűvé tették a tanácsok problémáját. Mielőtt azonban részletes elemzésnek vetnők alá ezt a szinte kimeríthetetlen témát, nagyjából végig kell kísérnünk a tanácsok történelmi útját – és le kell vonnunk néhány tanulságot¹.

A legtagabb értelemben vett tanácsok története hosszú évszázadokra tekinthet vissza. Cromwell puritán forradalmának „Central Council of the Army”-ját,² a 18. századbeli francia forradalom újfajta városi „Commune”-jeit³ a helyi tanácsok, „szovjet”-ek előfutárjainak lehet tekinteni.

Hasonlóképpen feltűnnek a tanácsok, bizottmányok az 1848-as európai forradalmi mozgalmakban. De ha úgy tetszik, az első sztrájkok, békeharcok idején a munkaadóval folytatott tárgyalásra kiküldött „bizalmiak”, sztrájkbizottságok a későbbi munkástanácsok (természetesen egyben a szakszervezetek) őseinek mondhatók.

A történelmi áttekintést a párizsi kommünnel kívánjuk megkezdeni. Nemcsak azért, mert ennek hatása a szocialista teoretikusok révén a legközvetlenebb volt, hanem azért is, mert a 19. század végén már olyan szociológiai kategóriákkal állunk szemben, amelyeket könnyebben hozhatunk majd párhuzamba az utolsó fél évszázad történéseivel és azok szereplőivel.

AZ 1871-ES PÁRIZSI FORRADALOM TANÁCSA: A KOMMÜN

A párizsi forradalom munkásainak nem voltak szakszervezeteik; azok a munkások, akik részt vettek a politikai életben, legalább háromféle irányzathoz tartoztak. Olyan nagyüzemek sem voltak, amelyek a munkásság koncentráltága folytán a szakszervezeti mozgalomnak lehetőséget kínáltak volna – mint ez később Oroszországban történt. A szervezkedés kerete tehát elsősorban a Garde Nationale, a 18. századi francia forradalom szü-

lötte, mely újra meg újra feltűnik a forradalmi mozgalmakban. A reguláris hadsereg helyett a felfegyverzett nép vállalja a város védelmét és ennek irányítására megválasztja a Gárda Központi Bizottságát. Tulajdonképpen a forradalmi tanácsok őse elsősorban maga a Nemzeti Gárda és annak Comité Central-ja.⁴ A felfegyverzett nép spontaneitását jellemzi, hogy a kommün egyik napról a másikra született, azt senki nem készítette elő, senki nem szervezte meg előre. Az internacionalisták vezetői, így Marx is, még utolsó pillanatában is óvták a párizsi proletariátust a felkeléstől – és csak a kész tények láttán kiáltott fel Marx lelkesen: „Mely rugalmasság, mely történelmi kezdeményezőerő, micsoda áldozatkészség lakozik ezekben a párizsiakban.”⁵

A második császárság keletkezését elemző brosúrájában Marx már szükségesnek tartja, hogy a munkásság szétverje a régi államhatalmat és újjal helyettesítse.⁶ Az új államhatalom formájára és módszereire vonatkozóan még nincs konkrét elképzelése. Párizs munkásai tulajdonképpen pártjaik és összeesküvő csoportjaik nélkül – szinte azok ellenére – teremtték meg az „új államot” a kommün formájában.

„A kommün – írja Marx a *Polgárháború Franciaországban* című összefoglaló elemzésében – a párizsi kerületekben, általános választással megalakított tanácsok küldötteiből állott. A küldöttek választóiknak felelősek voltak és bármikor leválthatók. Többségükben munkások, vagy a munkások elismert képviselői...”⁷. A rendőrséget alárendelték a kommünnek, éppúgy, mint a közigazgatási tisztviselőket. A kommün tagjai és tisztviselői valamennyien munkásbért kaptak. A kommün határozatot hozott az egyház és az állam szétválasztására, az ingyenes oktatás bevezetésére, valamint az elmenekült, vagy gyáraikat bezáró tulajdonosok üzeleinek társadalmi tulajdonba vételére.

Ismeretes, hogy a párizsi kommün a francia és a nemzetközi reakció egyesült támadásával szemben nem állhatott sokáig ellent és létének néhány hónapja alatt csak körvonalaiban mutakozhatott meg a történelem első „tanácsállamának” arculata. De éppen az a tény, hogy az első és legsürgősebbnek tekintett feladatok oly klasszikusan fejezik ki a munkások programját, tette a kommünt a későbbi munkásmozgalom korszakalkotó állomásává. A kommün a különböző politikai álláspontot képviselő munkások és intellektuelek összefogása volt, tekintet nélkül pártállásukra. Világosan leszögezték, hogy nem parlamentáris, hanem „működő” kormányzat kívánnak lenni. Ez a szembeállítás a parlamentarizmus és a kommün „működő” kormányzata között érthető, ha figyelembe vesszük a francia parlament akkor közel százéves történetét. A kispolgári és munkástömegek – a kommün támaszai – megelégtették a meddő parlamenti szócsa-

tákat és olyan kormányt kívántak, amely tenni tud érdekükben. Ez a követelés – mely azóta oly különböző előjelekkel tűnt fel a politikai harcokban – különösen megfelelt a közvetlen katonai fenyegetés nyomása alatt álló Párizsnak. Ez az utóbbi körülmény sajátos vonást kölcsönöz a párizsi munkások államának.

A kommun születése ugyanis elválaszthatatlan attól a konkrét igénytől, mely nemcsak – és nem elsősorban – a szociális követelések kielégítését várta az új hatalomtól, hanem a város és ország védelmét a fenyegető porosz támadás ellen. Így azonban különös helyzetbe kerültek a kommunnek főleg azok a tagjai, akik programjukban elvetettek minden nemzeti követelést. (Elsősorban a szektaszerű szocialista csoportok intellektueljei.) A katonai helyzet kényszerítette most őket a nemzeti függetlenség védelmére, s a nacionalizmus ostromozói a trikolór alatt „Franciaországért!” toboznak.⁶

Az olvasó előtt bizonyára nem tűnik anakronizmusnak, ha itt utalunk a kommun és az 1956-os magyar munkástanácsok közötti feltűnő hasonlóságra. Nyilvánvaló, hogy az utóbbiak tagjai keveset tudtak a kommunról; de a történelmi helyzet szinte kísérteties ismétlődése a magyar munkástanácsok elé is a nemzeti függetlenség s a munkásjogok egyidejű védelmét tűzte ki kötelező feladatként.

TANÁCSOK AZ 1905-ÖS OROSZ FORRADALOMBAN

Az első nagyobb – a Putyilov-gyárban szervezett – sztrájk követelései között már az 1904. év végén felmerült a „munkástanács” alakításának gondolata. A munkások olyan állandó bizottságot kívántak, mely a bérek dolgában és más kérdésekben képviselje az üzem munkásait a tulajdonossal szemben.⁷

Az első szovjet (tanács) a pétervári üzemek sztrájkbizottságainak küldötteiből alakult. Elnöke egy azóta az ismeretlenségbe süllyedt munkás, Krusztalev-Mosztar, akit hamarosan egy fiatal szociáldemokrata követett: L. D. Trockij. A munkásküldöttek tanácsának programja, mint a korábbi petíció is, sajtó- és szólásszabadságot, a politikai foglyok szabadon bocsátását, a törvény előtti egyenlőséget, ingyenes nyilvános oktatást, progresszív adórendszert, szakszervezeti és szövetkezeti szabadságot, 8 órás munkanapot és rögzített minimálbért követelt.

Megállapítható, hogy eme első követelések jellegzetesen demokratikus jogokat kérnek számon – polgári demokratikus jogokat –, és ezek között a tulajdonképpeni munkáskövetelés csak nagyon kevés.

A pétervári szovjet példáját más városok is követték, elsősorban Moszkva, ahol kerületi szovjetek is alakultak. Ezek utóbb bolsevik vezetés alatt szembefordultak a sztrájkbizottsággal és belevitték a moszkvai proletariátust az eleve kilátástalan fegyveres felkelésbe. De 1905-ben létrejöttek az első katonatanácsok is (így a rosztovi ezrednél és másutt), és a parasztbizottságok, melyek itt-ott kapcsolatba kerültek a munkásküldöttek szovjetjeivel.

A legerősebb szovjet, a pétervári, nem volt hosszú életű. Október 26-án a nagy általános sztrájk idején alakult és mikor a kormány is látta, hogy a forradalmi mozgalom ellanyhult – nem fenyeget a felkelés veszélye –, december 16-án feloszlatta és vezetőit letartóztatta.

Mi volt a bolsevikok álláspontja a szovjettel kapcsolatban?

Lenin, aki az első időben külföldön tartózkodott – egyes források szerint¹⁰ – helytelenítette a szovjetek alakítását, a választások, valamint a parlament összehívásának követelését és egyedüli útnak – mint később is – a fegyveres felkelést tekintette. De Pétervárra érkezvén, felismerte a szovjet jelentőségét. Egy későbbi írásában így jellemezte az első tanácsokat: „Ezek végre a hatalom szervei voltak, eltekintve kezdetleges állapotuktól, ösztönösségüktől, formátlanságuktól és az összetételükben, valamint funkciójukban észlelhető elmosódottságtól...”¹¹ – úgy látszik – először nem méltányolta, hogy a szovjetek erejét állandóan éppen ez a formátlanság, az intézményesség nehezékeitől való mentesség adja meg.

Az idő múlásával azonban a bolsevikok egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az 1905-ös munkástanácsoknak és mindent elkövettek a tapasztalatok általánosítására. Lenin is később a forradalom legjelentősebb tényének tekintette ez új szervek létrejöttét: „Egészen rendkívüli történelmi körülmények egész sorának következtében Oroszország mutatta be a világnak... a gazdasági és politikai sztrájk kombinálását... és a kapitalizmus által kizsákmányolt osztály tömegszervezésének és harcának új formáját, a szovjeteket.”

Az 1905-ös szovjetek, szemben a párizsi kommünnel, jellegzetesen egy-egy csoport – üzemi munkások, katonák – érdekeinek képviselőjeként és szervezeti összefogójaként léptek fel. A forradalom idején több munkás- és polgári párt is feléledt, de különösen a legelnyomottabb rétegek biztosabbnak látták a közvetlen, az „osztály jellegű” képviselőket. A szovjetek – a moszkvaitól eltekintve – szorosan kapcsolódtak az üzemek sztrájkbizottságához, és kialakulásukkor nem is akartak sokkal többet, mint ezeknek a sztrájkoknak koordinálását, a szolidaritás biztosítását. Kevés a forrásunk annak megítélésére, vajon az első szovjetek szándékában állt-e, hogy a hatalmat a maguk kezébe vegyék – és mennyiben voltak például a parla-

mentáris demokrácia mellett vagy ellen –, hiszen Oroszországban nem is ismerhették ez utóbbinak gyakorlatát.

1905 jelentősége – mint erre Lenin is gyakran rámutatott – valóban első-sorban annak a „főpróbaserűségében” rejlik. Nem kétséges, súlyos áldozatokat követelő főpróba volt és könnyen lehetne ezért a „rendezőket” elmarasztalni. Ám az 1917-es események bizonyították, hogy a szovjetek működése közben szerzett tapasztalatok széles körben terjedtek el és ebben a tekintetben föltétlenül helyesen állapították meg a bolsevikok: 1905 főpróbája nélkül nem győzhetett volna 1917 októberében a forradalom¹².

AZ 1917. ÉVI FORRADALOM SZOVJETJEI

A tanácsok történetének korszakos állomása az 1917. év két orosz forradalma. Nemcsak azért, mert a modern történelem egyik, kétségkívül legfontosabb eseményével függ össze, azzal, hogy megszületett az első „tanácsállam”, de azért is, mert az összes, azóta alakult tanácsok ezekről a szovjetekről vettek – önkéntelenül vagy tudatosan – példát.

Érthető, hogy éppen ennek a forradalomnak és a benne megszületett új rendszer első éveinek történetét sok tudatos hamisítás és kódosítás takarja. Mindez szükségessé teszi, hogy újra felelevenítsük a kétségbevonhatatlan tényeket. Az eseményekben gazdag 1917. év azonban a tanácsok történetében annyi újat hozott, hogy még vázlatos áttekintésük is alig fér tanulmányunk keretébe.

1917 februárjában – az 1905-ös példa nyomán – egész Oroszországban tanácsok alakultak; a gyárakban üzemi tanácsok, a hadseregben katonatanácsok – és ezek küldötteiből a városi szovjetek¹³. A legnagyobb jelentőségre, természetesen, ezúttal is a szentpétervári szovjet tett szert, amely a parlamenttel (Duma) együtt létrehozta az Ideiglenes Kormányt.

A szovjetek politikai összetételét az 1917 júniusában tartott I. kongresszus világosan tükrözte¹⁴ –, de programjukat nem is annyira pártállásuk, mint a munkások és katonák hangulata határozta meg: szabadságot, békét és kenyeret akartak. A szovjetekeket a munkások legsajátabb szervezetüknek tekintették és miután már néhány évtizeden keresztül megismerték a cári „parlamentarizmust” (1905 óta öt Dumát hívtak össze és oszlattak fel, vagy hagytak tehetetlenségbe fulladni), biztosítani kívánták, hogy a forradalom után létrehozandó nemzetgyűlés valóban képviselje az egész népet.¹⁵

A kormány is tisztában volt azzal az erővel, amit a szovjetek képviseltek, különösen a közvetlen bizalom, valamint az üzemekkel és csapatokkal tartott szoros kapcsolataik révén. A hatalom egy része a tanácsok kezében,

egy része a kormány kezében volt. Lenin a „kettős hatalom” időszakának nevezte ezt a várakozási állapotot, amely lényegileg az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásáig nyitva hagyta a kérdést, milyen legyen az államrendszer és miképpen gyakorolja a hatalmat.

Lenin az emigrációból hazatérve először a tanácsok oldalára akarta átbillenteni az erőviszonyokat, de mikor látnia kellett, hogy a szovjetek nem a bolsevikok vezetése alatt állanak, visszavonta áprilisi jelszavát. Az 1917-es nyár eseményei rendkívül ellentmondóak és elemzésük eltérítene bennünket tárgyunktól. Annyi kétségtelen, hogy a Bolsevik Párt félillegálisba szorítása erősen növelte népszerűségét és végül – bármennyire is paradoxként hangzik – a Kornilov-puccs volt az, ami a tanácsokat és általában a munkásságot a bolsevikok felé sodorta.¹⁶

Az Ideiglenes Kormány politikájának gyengesége és a kedvezőtlen nemzetközi viszonyok miatt a szentpétervári tanácsokban bizonyos balratolódás következett be. (Nem ez volt a helyzet a többi szovjetben – de az igazán mérvadó, éppen centrális helyzete következtében, Petrográd volt.) Lenin ismét kiadta tehát a jelszót: „Minden hatalmat a szovjeteknek!” – de ugyanakkor hozzálátott a fegyveres felkelés előkészítéséhez is. Ennek oka az volt, hogy bár a szovjetekben a bolsevikokra nézve kedvező fordulat történt, ez korántsem jelentette még azt, mintha a bolsevik pártot a munkások többsége követte volna. Ezért választotta Lenin a felkelés taktikáját, melynek időpontjaként a Szovjetek II. Összorosz Kongresszusának előestéjét határozta meg: „Balfogás vagy formalizmus lenne megvárni a bizonytalan szavazás eredményét” – írta.¹⁷

A szovjetekben és az üzemi tanácsokban a bolsevikok a párizsi kommün programjával agitáltak: demokratikus munkás-paraszt köztársaságot követeltek (amelyben a rendőrség és az állandó hadsereg helyét a felfegyverzett nép általános milíciája foglalja el), a bürokratikus államgépezet megszüntetését és a tisztviselők részére szakmunkásbérek megfelelő illetményt.¹⁸ Az üzemi tanácsokban a munkásellenőrzés jelszavát hangoztatták és a sztrájkjog biztosítását.

Amint egyéb forrásokból is ismeretes, Lenin nem bízott a munkások képviselőiben és a szovjeteket a petrográdi felkeléssel fait accompli elé állította. Trockij így adta ezt hírül a pétervári szovjetnek: „a Kongresszus döntését a felkeléssel megelőztük.” A II. Szovjetkongresszus határozatai (dekrétum a békéről, a földről, a hatalomról...) lényegében az október előtti ígéreteket vetették papírra. A gyakorlat azonban másként festett. A bolsevikok igyekeztek mindenkit eltávolítani a szovjetekből, aki nem vetette alá magát centralista pártjuk direktíváinak – és a népbiztosok tanácsában keresztülvitték a többi szocialista párt képviselőinek kizorítását a hata-

lomból.¹⁹ Az alkotmányozó nemzetgyűlést szétkergették és három hónappal az októberi forradalom után a „proletárállam” katonái tüzet nyitottak a Konstituante ünnepelésére felvonuló pétervári munkásokra...

A szovjetek, a munkások nem felejtették el az október előtt kitűzött programot, és ha a külső intervenció egy időre elodázta is az ígéretek számonkérését, 1920-ban az ún. munkásellenzék hangot adott az elégedetlenségnek: „Kik vagyunk tulajdonképpen? Vajon valóban a proletárdiktatúra oszlopai, vagy csak tehetetlen tömeg, amely háttérül szolgál azoknak, akik elszakítva minden kapcsolatukat a munkássággal, a párttagság sáncai mögé húzódva akarják politikájukat érvényre juttatni!”²⁰

A szovjetek – az 1917-es februári forradalom „első lépéseivel” elégedetlen munkások és katonák képviselői –, rövid néhány esztendő alatt óriási változáson mentek keresztül. A népképviselet kivívásáért indították meg a harcot, majd az ellenforradalmi veszély és a bolsevik agitáció hatására maguk vették kezükbe a hatalmat (legalábbis formailag), hogy rövid hónapok múlva látniuk kelljen: a népképviseletet szétverik és a hatalom egy uralkodó párt monopóliumává válik, mely a szovjeteket csak kirakatként, határozatainak végrehajtó szerveiként kívánja felhasználni. Persze ez a folyamat nem ilyen sematikusán zajlott le az egész országban, lényegében azonban a fentiek a jellemzők – nemcsak a szovjetekre, de tulajdonképpen az egész oroszországi „robbanásra” is.

KRONSTADT: A SZOVJETEK A BOLSEVIK DIKTATÚRA ELLEN

A szovjetek, mint az önkényuralom elleni harc leghatékonyabb formája, nem mentek feledésbe. Az új diktatúra ellen harcoló tanácsok története alig néhány esztendővel október után kezdődött: 1921 telén.

A polgárháború, az évek óta tartó „rendkívüli állapot” voltaképpen befejeződött – és az orosz munkások, a forradalom legelkessebb harcosai és támogatói joggal számítottak arra, hogy most megkezdődik az új élet, amiért annak idején Pétervárott és azután a különböző frontokon, intervenciók és fehérek ellen harcoltak. Csalódniuk kellett: az összes intézkedések, amelyeket eddig a háborús helyzet többé-kevésbé indokolt, érvényben maradtak, sőt szigorúbb rendszabályok léptek életbe; így többek között tilos lett a munkahely szabad változtatása. Elsőként a petrográdi proletárok ismerték fel a helyzetet: a bolsevikoknak fontosabb a hatalom kézben tartása, mint a forradalom vívmányainak megvalósítása és továbbfejlesztése. A város gyárainak jelentős része állt, a munkások éheztek. Gyűléseket hirdettek, hogy helyzetüket és teendőiket megvitassák... – a

kormány a gyűléseket betiltotta. Újabb gyűléseket hívtak össze – azokat is betiltották. A bolsevik kormány nem volt hajlandó tárgyalni a munkásokkal, nem volt hajlandó engedményekre – ugyanakkor, amikor a NEP-korszakban osztogatta a koncessziókat a „kapitalista ellenségnek”. Február 24-én kihírdették a sztrájkot a Petronnij Lószergyárban, a Trubocsnij, a Baltijszkij és Larerm Művekben. A kormány erre „Védelmi Bizottságot” alakított (Komitet oboroni), mint annak idején Jugyenic, megjelentek a kommunista tisztiskola kadétjai (kurzanti), hogy szétkergezzék a munkásokat. Másnap a Galernajadok munkásai is csatlakoztak a sztrájkhoz és a petrográdi szovjet ülésén Lasevics „munkakerülő egoistának” és „ellenforradalmároknak” nevezte a petrográdi munkásokat. A sztrájk résztvevőit kizárták a gyárakból, megvonták élelmiszerjegyeiket. A munkások céljaira egy február 27-én kelt falragasz világít rá legjobban: „A kormánynak meg kell változtatnia politikáját. A munkások és parasztok elsősorban szabadságot akarnak. Nem kívánunk a bolsevikok rendeletei szerint élni, magunk határozzuk meg sorsunkat. Elvtársak, tartsátok meg a forradalmi rendet! Követeljétek megengedhetetlenül és szervezeten: az összes letartóztatott szocialisták és pártunkívüli munkások szabadon bocsátását, a haditörvények felfüggesztését, szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadságot minden dolgozónak...”²¹

Ezzel a programmal – amely feltűnően hasonlít az 1905-ös és az 1917-es szovjetek jelszavaihoz – a pétervári munkások azok ellen harcoltak, akik a program felhasználásával teremtettek új önkényuralmat. Február 28-án matrózküldöttség érkezett Pétervárra, mely másnap jelentést tett a balti flotta 16 000 katonájának. A matrózok, éppúgy mint 1917-ben, csatlakoztak a munkásokhoz. Március 2-án háromszáz küldött gyűlt össze a helyzet megvitatására, többségükben a rendszer hívei, nagyrészt kommunista párttagok. Két helyi bolsevik funkcionárius ostoba és provokatív felszólalása azonban élesen a bolsevikok ellen fordította a „kezdetben békülékeny” hangulatot. Az elnökséget Ideiglenes Forradalmi Bizottsággá nevezték ki, melynek feladata a rend fenntartása és az új szovjet választások kiírása lett volna²². A kormány válasza egy prikaz (rendelet) volt, mely Lenin és Trockij aláírásával „antant intervenciók és francia kémek aknamunkájának” minősíti a kronstadti megmozdulást. A felkelésben részt vevőket törvényen kívülieknek nyilvánították és a Védelmi Bizottságot teljhatalommal ruházták fel. Zinovjevék hadiállapotot rendeltek el és március 4-én falragaszok adták hírül, hogy „megbízhatatlan elemeket”, munkásokat, túszként tartóztattak le, megtorlásként, amiért Kronstadtban komisszárokat tartottak fogságban. (Kronstadt ekkor is, később is többször hangoztatta, hogy a felkelők kezéhez nem tapad vér, és hogy nem akarnak testvérháborút!)

Március 7-én megjelent Trockij ultimátuma és azt követőleg hadparancsa, melyben ez állt: „...lelövetlek benneteket, mint a fácánokat!” S valóban, a Nemzetközi Nőnap estéjén, 18.45-kor Szesztoreck ágyúi tüzet nyitottak az ünneplő munkásokra... És ha pontot csak március 18-án tettek az események végére, az utolsó napok a reménytelen ellenállás napjai voltak.

A szovjetállam könyörtelenül leverte a forradalom bölcsőjében fellázadt munkásokat, mert azok nem felejtették el a négy évvel korábbi jelszavakat és valóságos szovjethatalmat – nem pártiktatúrát követeltek. „Az októberi forradalomtól szabadulását várta a munkásosztály – írták a kronstadtiak 1921. március 9-én –, ehelyett az még nagyobb elnyomáshoz vezetett. A cári rendőrállam hatalma a kommunista bitorlók kezébe került, akik – ahelyett, hogy szabadságot adnának a népnek – ránk szabadították a Cseka terrorját, mely még a cári rendőrségnél is rettenetesebb. A legszörnyűbb és legaljasabb a nép szellemi elnyomása a kommunisták által, akik mindenkit kényszeríteni akarnak, hogy az ő előírásaik szerint gondolkodjék... Kronstadt megtette az első lépést abban a harmadik forradalomban, amely a munkások utolsó láncait is szét fogja törni és szabaddá teszi az új, széles utat az alkotó erők kibontakozása felé, a szocializmus szellemében.”²³

Ezt a programot bélyegezte Lenin és Trockij ellenforradalomnak, ennek a mozgalomnak a vérbefojtásáról számoltak be győzelemként a pártkongresszuson – és ennek a jelszónak harcosait nyelte el Szibéria és a Cseka börtöne.

A kronstadti, petrográdi felkelés azonban új szakaszt nyitott meg a munkásmozgalom történetében: a tanácsok – itt a szovjetek – ismét pontosan és híven tükrözik a munkásság és a katonák véleményét, olyan klasszikus fogalmazásban, hogy ma is éppoly aktuálisnak érezzük, mint 38 esztendővel ezelőtt. A bolsevik „kísérlet”, melynek csődjét sokan gazdasági téren várták, arra számítva, hogy maga az állam összeomlik – 1921-ben bukott meg visszavonhatatlanul mint szocializmus, amikor elvesztette azoknak a munkásoknak bizalmát, akik legjobb harcosai voltak. Lenin igen találóan mondotta Kronstadtról: „Villám, amely megmutatta a valóságot.”

Nagyon érdekes és jellemző, hogy a kronstadtiak bíztak a szovjetekben, azaz a szovjetek „proletárdiktatúrájában” – csupán a bolsevikokat, a centralizált, bürokratikus államhatalom képviselőit nem látták szívesen a tanácsokban. 1921-ben a régi szovjeteket már szinte legendaszerű tisztelet övezte; és bár a Konstituante összehívása – állítólag – felmerült a kronstadtiak követeléseként, a tömegek rokonszenvét mégis inkább a szovjet élvezte. Ebben a „fetisizálásban” valószínűleg jelentős szerepe volt a forradalomban részt vett munkások emlékeinek is, akik a petrográdi, vagy éppen a kronstadti szovjetben annak idején személyesen beszéltek, vitáztak – az

1921-ben már a Kreml magas falai mögött dirigáló – Leninnel, Trockijjal és a többiekkel.

A kronstadti koncepció mögött – ha nem is szükségképpen tudatosan – az „osztálydiktatúrát pártidiktatúra helyett” gondolat és követelés állt, amely ebben az időben és még jó néhány esztendeig élt a munkások elképzelésében, s amellyel a hivatalos pártideológia nem győzött harcolni.²⁴

A SZOVJETEK SORSA OROSZORSZÁGBAN

Nem követjük tovább az oroszországi tanácsok eseménytörténetét. A központi hatalomnak hamarosan megvolt az ereje és a megfelelő apparátusa ahhoz, hogy Kronstadt ne ismétlődhesen meg. A szovjetek pedig – a forradalom tanácsának már csak árnyékképei – belefulladtak a politikai levegőtlenységbe. Rosa Luxemburg szinte próféta szavakkal jóslta meg ezt a jövőt 1922-ben: „Sajtó-, gyülekezési és egyesülési szabadság nélkül a széles tömegek uralma teljességgel elképzelhetetlen...”²⁵

Megjósolta, hogy a szabadságjogok hiánya végül a győztes szovjeteknek is halálát fogja okozni: „...mit dem Unterdrücken des politischen Lebens im ganzen Lande muss auch das Leben in den Sowjets immer mehr erlahmen. Ohne allgemeine Wahlen, ungehemmte Presse- und Versammlungsfreiheit, freien Meinungskampf erstirbt das Leben in jeder öffentlichen Institution, wird zum Scheinleben, in dem Bürokratie allein das tätige Element bleibt... In Wirklichkeit leitet ein Dutzend hervorragender Köpfe, und eine Elite der Arbeiterschaft wird von Zeit zu Zeit zu Versammlungen aufgeboden, um den Reden der Führer Beifall zu klatschen, vorgelegten Resolutionen zuzustimmen, im Grunde also eine Cliquenwirtschaft – eine Diktatur allerdings, aber nicht die Diktatur des Proletariats, sondern die Diktatur einer Handvoll Politiker d. h. Diktatur im bürgerlichen, im Sinne der Jakobiner Herrschaft.”²⁶

* „...a politikai élet elnyomása az egész országban együtt kell hogy járjon a szovjetek életének fokozódó megbénulásával is. Általános választások, zavartalan sajtó- és gyülekezési szabadság, a vélemények szabad vitája híján az összes közintézményben elhal az élet, látszatéletté válik, amelyben a bürokrácia marad az egyetlen tevékeny elem... A valóságban egy tucat kiváló koponya vezet, a munkásság elitjét pedig időnként gyűlésekre csődítik össze, hogy megtapsolják a vezérek szónoklatait, jóváhagyják az eléjük terjesztett határozatokat: alapjában véve tehát klikkuralomról van szó – ez diktatúra ugyan, de nem a proletariátus diktatúrája, hanem egy tucat politikus diktatúrája, azaz polgári értelemben, a jakobinus uralom értelmében vett diktatúra.”

A valóság még szomorúbb képet mutatott, mint Luxemburg képzelte. A Szovjetunióban végül egyetlen ember, a terrorizmus és személyi hatalom megszállottja vette kezébe a hatalmat, akinek környezetét nem kiemelkedő fejek, hanem „hízeltkedő karrieristák” alkották²⁷. A szovjetek pedig „forradalmi testületekből a totális diktatúra alkalmas szerveivé váltak.”²⁸ De felmerül a kérdés, vajon lehetséges-e, hogy a mai szovjetek képesek betölteni azt a szerepet, vagy idővel betölthetik-e, melyre az 1917–21-es évek munkásai szánták a forradalomban született tanácsokat? A probléma elméletileg eldönthetetlen. Gyakorlatilag azonban bizonyosra vehető, hogy a levert kronstadti felkelés eszményeihez való visszatérés nélkül ilyen megújulás elképzelhetetlen.

SZOVJETEK OROSZORSZÁGON KÍVÜL

A szovjetek – ha közben Oroszországban el is veszítették eredeti jelentőségüket – a két háború közötti munkásmozgalomban újra meg újra feltűnnek. Lényegében ugyanazok a szükségletek hozzák őket létre, mint az orosz szovjeteket 1917-ben, s megalakulásukban nemritkán közrejátszik az orosz forradalmi események szemtanúinak és résztvevőinek személyes emlékezete is (mint például Magyarországon és Ausztriában).

Ha a világforradalom – a Komintern várakozása ellenére – nem is következett be, az 1918–20-as években egymást érték a forradalmi megmozdulások, s csaknem valamennyiben fontos szerepet játszottak a tanácsok. Magyarországon és Bajorországban Tanácsköztársaság alakult, Ausztriában és Csehszlovákiában is születtek szovjetek és üzemi tanácsok, hogy a forradalom bukása után ismét eltűnjenek. A Német Kommunista Pártban 1920 körül éles ellentétek voltak a tanácsok, különösen az üzemi tanácsok feladatának megítélése tekintetében. A baloldaliak nem a pártot, hanem az üzemi tanácsokra építendő széles tömegszervezetet tekintették alkalmas eszköznek a proletárdiktatúra megvalósítására. (Ismét az „osztálydiktatúra” koncepciója!) Lenin többször élesen bírálta őket.²⁹ És a kérdés ilyen vagy olyan formában alig került le a Komintern napirendjéről.

Oroszországon kívül Kínában játszották a szovjetek a legjelentősebb szerepet, ahol ezek a Kuomintangból való kilépés után, a forradalom intézményeivé váltak. Megjegyzendő, hogy ezek a szovjetek inkább parasztbizottságok, mintsem munkástanácsok voltak.³⁰

Tágabb értelemben véve a tanácsok történetéhez tartoznának a II. világ-háború partizánharcaiban (pl. Jugoszláviában) alakult népi és felszabadító

bizottságok – sőt azok az ideiglenes hatalmi szervek is, melyek a háború utáni első napokban alakultak. Ezek vizsgálata azonban nemcsak messzire vezetne, de egyben azt az igényt is felvetné, hogy tisztázzuk a munkástanácsok és általában a lakosság tanácsai közti viszonyt, hogy elemzésünkben általánosítások megfogalmazására törekedjünk, amelyet azonban a vizsgálatok, a különböző részletkutatások elégtelensége, valamint a rendelkezésünkre álló anyag rendezetlensége és hiányos volta egyelőre nem enged meg.

Ehelyett azt kívánjuk csupán megállapítani, hogy a vázolt történeti sornak – egyelőre – utolsó állomása a lengyelországi és a magyar munkástanácsok története. A jugoszláv munkás-önigazgatási szervek híre és hírének hatása alighanem jelentősebb, mint a tanácsok valóságos befolyása. A szomszédos országokban – különösen a Tájékoztatási Iroda határozatai után, de később, 1955–56-ban még inkább – a legkülönbözőbb hírek terjedtek el ezekről a tanácsokról, munkájukról, szervezetükről, hatáskörükről. A megfelelő objektív hírszolgálat hiányában a szomszédos népi demokráciák lakosságai, részben ezekre a jugoszláv tanácsokra szórt szitkok, részben saját elképzeléseik alapján gazdagon kiszínezték ezeket a híreket. Úgy hírlett, maguk választják meg az üzem igazgatóját, ők dolgozzák ki az üzemi terveket, ők szabják meg a normákat, nincsenek a pártszervezet ellenőrzése alatt – és így tovább, megannyi vonzó lehetőség és ígéret, melyeket a többi népi demokratikus ország munkásai csak hírből ismertek. Lehetetlen ugyanis fel nem ismerni ezekben a kívánságokban, a jugoszláv tanácsokról alkotott elképzelésekben az adott helyzet sérelmeiből felépített vágyálmot és egyben a későbbi forradalmi helyzetben realizált programot. Természetesen a lengyel és magyar munkások nemcsak a jugoszláv tanácsokról hallottak, hanem saját tapasztalataik is hozzájárultak a tanácmozgalom újjászületéséhez. Ezért az „októberi tavasz” első követeléseai között jelenik meg a munkástanácsok felállításának igénye. Lengyelországban, amennyire tudomásunk van az eseményekről, ez a mozgalom nemigen terjedt túl az üzemek keretein és csakhamar sikerült az üzemi tanácsokat a szakszervezet befolyása alá vonni, ezek után pedig a „pártszervezetek vették kezükbe a kezdeményezést...” Magyarországon a forradalom kibontakozása folyamán egyre nagyobb szerepet kaptak a munkástanácsok, kiléptek az üzemi keretekből – a korlátozottan „üzemi” programkeretekből is – és, különösen a második orosz intervenció után, a forradalom legszilárdabb bázisainak, védelmezőinek, sőt vezetőinek mutatkoztak. 1956 novemberében nyilvánvalóan „kettős hatalom” fejlődött ki Magyarországon (esetleg hármasként, ha a szovjet fegyveres hatalmat is hozzászámítjuk; bár ebben az időben a Kádár-kormány sem egyéb, mint annak közigaz-

gatási szerve) –, melyet végül a kormány javára döntött el a budapesti munkástanács vezetőinek letartóztatása, a sztrájk végtelenbe nyúló heteinek fárasztó hatása, a tél – de legfőképpen a szovjet fegyveres erők erőszaka. A magyar munkástanácsok szinte egyesítik a korábbi tanácsoknak több tulajdonságát: a nemzeti védelem harcosai, éppúgy, mint a kommün; a Kádár-kormánnyal szemben a tömegek hatalmának képviselői, éppúgy, mint a szovjetek; a kommunista „szocializmussal” szemben a munkásérdekek képviselői, a diktatúra ellenségei, éppúgy mint a kronstadti forradalmi bizottság – s mindezen túl, az egypártrendszer tapasztalatainak ismeretében, a legszélesebb demokrácia és szabadság képviselői és követelői. A magyar munkás- és forradalmi tanácsokkal, úgy véljük, lezárult egy szakasz, amelyben a tanácsok a parlamentarizmust – ilyen vagy olyan okok miatt – elvetették és helyette a maguk uralmát akarták megvalósítani. Bár nem volt idejük, hogy politikai programjukat részletesen kidolgozzák, a magyarok álláspontja a tanácsok és a parlamentarizmus viszonyának alapvető kérdésében világos volt: a tanácsrendszerrel a széles néprétegek közvetlen bevonását kívánták elérni az ország és a kisebb közösségek vezetésébe – de a parlamentáris többpártrendszert, mint a demokrácia leginkább bevált (ha nem is hibátlan) formáját tartották a követendő útnak.

A TÖRTÉNETI TAPASZTALATOK NÉHÁNY PROBLÉMÁJÁRÓL

E vázlatos áttekintés után megkísérlünk kiemelni és megfogalmazni néhány problémát, amelyek a tanácsok történeti tapasztalatai nyomán alaposabb elemzésre várnak és előkészíthetők a velük kapcsolatos tudományos álláspont körvonalazását.

Elsősorban magának a tanács fogalmának tisztázásával kell foglalkoznunk. A legfelületesebb szemlélődésből is nyilvánvalóvá válik, hogy Párizstól Budapestig – noha felfedezhető némi történelmi kontinuitás – a tanácsok különböző fajtáival állunk szemben. Azt a meghatározást elfogadhatjuk, hogy valamennyi tanács „az autoritás ellen lázadó csoport érdekeinek képviseletére létrejött új igazgatási szerv”³¹ kíván lenni. De már maga ez az igen általános és csaknem semmitmondó meghatározás is utal a lehető különbségekre: milyen csoport? – hogyan lázad? – milyen autoritás ellen? – miféle új szervezetet ismer el és képzel létrehozni? – és így tovább.

Kérdéssé válik tehát a „munkástanács” meghatározás, mely az üzemi tanácsokon (1917: Oroszország, 1950: Jugoszlávia, 1956: Lengyelország)

kívül nehezen alkalmazható egyértelműen. Hiszen maga a „munkásosztály” fogalma is számos változáson ment keresztül 1871 óta, nem szólva arról a problémáról, amit e meghatározás alkalmazása a „proletárdiktatúra” országaiban jelent. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a tanácsmozgalom hordozói elsősorban a politikai jogokban korlátozott rétegek – és ezek közül is főleg azok, amelyek a városokban tömörülve – ma már rádióból, filmről – ismerik a politikai és gazdasági életet, de nincs módjuk közvetlenül beleszólni. A pártok – nagy általánosságban – nem adnak módot ezeknek a tömegeknek a politikai aktivitásra, illetve csak egy töredéküket szívják fel, de éppen ez a töredék el is veszíti többé-kevésbé az eleven kapcsolatot eredeti társadalmi csoportjával. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a politikai és gazdasági élet „elidegenedésének” megszüntetésére létrejött szervek ezek, amelyekben a munkásság – a szó általánosabb értelmében: a lakosság – a társadalom (politika és gazdaság) közvetlen irányítását véli biztosítani.

Az „elidegenedés” problémája jól ismert a legkülönbözőbb politikai-társadalmi struktúrájú országokban. A kontraszt persze élesebb az ún. „munkásállamban”, ahol a sajtó és a politikai propaganda nem győzi hangsúlyozni, hogy a hatalom a dolgozó nép kezében van, holott ugyanakkor az uralkodó „apparatszik”-csoport elszigeteltsége ott a legszembevetőbb. (Egyrészt a diktatúrához tartozó rendőrségi védelmi „kordon”, másrészt éppen amiatt, hogy a munkást sokkal jobban bántja, hogy egykori szaktársa lefüggönyözött kocsiában siklik tova, mintha ugyanezt a hivatásos politikus, „ügyvéd” vagy „vállalkozó” teszi, akihez soha nem is juthatott közelebb!) Ezek a – nevezzük így – pszichológiai momentumok rendkívül fontosak, mert elmélyítik a rászédettség érzését, mely – szerintünk – egyik leghatékonyabb mozgósító volt pl. Magyarországon a forradalmi 1956-os évben.³²

A fent megjelölt csoportok – röviden szólva: a városi jogtalanok és a tanácsok – között tehát állandóan visszatérő a kapcsolat és így bizonyos összefüggés jön létre a tanácsok és a munkások követelései között. De éppen, mert a tanácsok nemcsak speciális munkásérdekeket fejeznek ki – és mert általában a városi „jogtalanokat” is magukban foglalják, nem nevezhetjük őket egyértelműen munkásszervezetnek.

A tanácsok jellegét elkerülhetetlenül meghatározza maga az az autoritás is, amely ellen tiltakozásul létrejönnek: szinte akció-reakciószerűen, a tanács válasz arra a politikára, amely létrejöttét megelőzte – és amelyet gyökeresen meg akar változtatni. Különösen érdekes ebből a szempontból a tanácsok és a parlamentarizmus viszonya. A tapasztalat a legutóbbi időkig azt mutatta, hogy a tanácsok – általában – antiparlamentárisak és

pártellenesek. Olyan messzemenő megállapítások is születtek, amelyek szinte alternatívának állítják be a tanácsot és a pártrendszert.³³ Fentebb láttuk, hogy a tanácsok alakításának motívumai között egyike a legfontosabbaknak a pártreprezentációval szembeni elégedetlenség, de megítélésünk szerint túlzás volna azt állítani, hogy viszonyuk kizárólag alternatív lehet, különösen, ha tekintetbe vesszük azokat a tanácsokat is, amelyek nem parlamentáris államok autoritása ellen alakultak, olyan diktatúrákban, amelyekben valóságos pártélet nincs, mivelhogy egypártdiktatúrák. De még a forradalmi orosz szovjetek sem látszanak egyértelműen pártelleneseknek és fő követelésük éppen az, hogy választassék meg az Alkotmányozó Nemzetgyűlés – tehát a pártok képviselőiből alakult parlament. A kettősség, az ellentmondás nem vitatható, hiszen a tanács-reprezentáció alapvetően különbözik a pártok listás, arányos választási képviseletétől – és éppen ez adja meg a tanácsok erejét. Ha kevés is az adatunk a különböző tanácsok keletkezéséről, megválasztásáról – hiszen éppen ez a spontaneitás, a közvetlen demokratizmus jellemző rájuk –, annyit látunk, hogy tagjaikat személyes tulajdonságaik alapján, egyenként, többnyire közvetlen ismeretségre épülő bizalom emeli a tanácsba. Éppen ez a közvetlen bizalom (és ellenőrzés!) kötelezi a tanácsok tagjait munkatársaik, kollegáik, bajtársaik érdekeinek következetes képviselésére. Nem tudhatjuk azonban, hogy a tanácsok, ha lett volna idejük erre, nem szakadtak volna-e el többé-kevésbé választóiktól és ezzel egyidejűleg nem alakult volna-e a tanácson belül is több frakció és pártármánylat. A szociológia tapasztalatai erre engednek következtetni³⁴ ha maguk a tanácsok, fennállásuk alatt, nem is érték meg ezt a „fejlődést”. Összefoglalva, annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy a tanácsok a mindenkorai politikai helyzetnek és tagjaik politikai ismereteinek megfelelően az általuk elképzelt legszélesebb demokratikus hatalom megteremtéséért harcolnak – a minél közvetlenebb képviselet megvalósításáért. Nem tartjuk egyébként kizártnak, hogy ez a rendszer kiegészíthetné a parlamentáris demokráciát, amint ezt a magyar munkástanácsok vázlatos terveikben elképzelték.

Külön figyelmet érdemel a tanácsok programjának nemzeti jellege. Elsősorban azért, mert a szocialista mozgalom egyrészről, a konzervatív reakció másrészről éppen a munkásság internacionalizmusát szereti hangsúlyozni. Ebbe az elméleti vitába nem kívánunk most beleszólni, de szeretnénk arra rámutatni, hogy Párizsban és Budapesten a tanácsok jellegzetesen nemzeti függetlenségi programmal léptek fel, sőt az intervenció idején az orosz szovjetek is vállalták a honvédelem jelszavát. A tanácsok nemzetközisége – ha van ilyen – abban áll, hogy feltételezik: a másik országban, vagyis az „ellenség” táborában a hozzájuk hasonló emberek (szegények, munkások,

katonák) hasonlóan gondolkoznak, mint ők. Hiszen éppen abból a közvetlen, őszinte tolmácsolásból, amellyel a mögöttük álló rétegek egyes tagjainak hangulatát tükrözik, hiányzanak az „ideológiai” jelszavak – és ha szerepelnek is benne nemzeti követelések, akkor azok a saját országuk függetlenségét, többnyire a „go home” valamilyen egyszerű formuláját tartalmazzák.

Már rámutattunk arra, hogy bár a tanácsok nem mindig „munkás”-szervezetek (és ha azok is, a „munkáskövetelés” értelme oly sokféle lehetett és volt a tárgyalt háromnegyed évszázadban), mégis van egy újra meg újra ismétlődő követelés, melyet közelebből is meg kell vizsgálnunk: a termelés munkásellenőrzésének, vagyis munkásirányításának kívánsága. Természetesen ez a követelés főleg az üzemi tanácsok programjának áll közép-pontjában, de közvetítésükkel a szovjetek és a magyar forradalom általános programjában is érvényre jutott. A munkásellenőrzés gondolata már a szocialista mozgalom legkorábbi képviselőiben is felmerül,³⁵ hogy azután minden irányzat, valamilyen formában, programjára tűzze.³⁶

Ennek a gondolatnak gyökere – úgy tűnik – az őseredeti tőkekoncentráció idejére nyúlik vissza: az iparos törekvése a szabad iparúzés visszaállítására. Számos szociológiai vizsgálat kimutatta, hogy a nagyüzemi munkások jelentős részében (elsősorban a szakmunkásban) él a vágy az önállósulásra, kisüzem alapítására. Ez különböző helyen és időben másként és másként jelentkezik. Nem nehéz ebből az alapvető trendből megtalálni az utat a gyár „kollektív tulajdonbavételének” követeléséig, különösen ha figyelembe vesszük, milyen gazdasági helyzet reakciójaképpen lép fel ez a kívánság. Az orosz forradalom idején ez a követelés még elég formátlan volt, a „szocializálás” következményeit a munkások még nem ismerték – az általános követelés elegendő volt. Az üzemek államosítása után rájöttek, hogy a bolsevik koncepció a munkásellenőrzést az államon keresztül képzei el:³⁷ a gyár az államé, az állam a munkásoké és parasztoké, végső soron tehát a munkások vezetik a gyárat. A valóságban a terveket és normákat „fentről küldik le”, és a gyár munkásának helyzete az államosítással keveset változik. (Itt nem kívánjuk vizsgálni a bérezést, az életszínvonal kérdését és különben is úgy látszik, hogy az – ebben az összefüggésben – nem is perdöntő.)

A munkások még azt a lehetőséget is elvesztik, hogy a szakszervezet révén, vagy akár sztrájkjukkal érvényesítsék követeléseiket, hiszen a szakszervezetek a párt- és állambürokrácia részeivé váltak, a sztrájk viszont a bolsevik koncepció szerint „értelmetlen” – hiszen a gyár a munkásoké... A munkásellenőrzés követelése tehát semmit sem veszített aktualitásából a szocializmus szovjetunióbeli „népi demokratikus” megvalósítása után

sem. Ennek is elsősorban a közvetlenség az alapvető eleme: maga a helyi társadalmi egység közvetlenül választott képviselőkre kívánja bízni, vagy éppen plenáris döntéssel akarja vezetni üzemét, meghatározni annak ter-
vét, a béreket, és állást foglalni, határozni az üzemet érintő valamennyi kérdésben. Problémát jelent, hogy vajon mennyiben valósítható meg ez a követelés a technika mai fokán és a tervgazdálkodás körülményei között³⁸ – és mennyiben lehetséges elérni a politikai követelésektől függetlenül.³⁹ Minden elméleti megfontolástól eltekintve azonban „a munkásellenőrzés” jelszavának szívóssága bizonyítja, hogy a munkásság – és nemcsak az ún. szocialista államokban – az ellenőrzésnek és közös tulajdonnak csak valamilyen közvetlen formájával lenne megelégedve. Csak tapasztalati alapon alkothatnánk magunknak világos képet, miképpen valósítható ez meg a gyakorlatban.

A tanácsok történetével kapcsolatban néhány kiemelt problémát – történeti tapasztalatokat – igyekeztünk vázlatosan megvilágítani. Célunk az volt, hogy jelen korunk munkástanács-történetét, a lengyel, jugoszláv és a magyar tanácsok tapasztalatainak, programjának elemzése alapján, többoldalú vizsgálatnak vethessük alá. Ezt annál inkább szükségesnek véljük, mert szerintünk a szovjetek, a tanácsok, a forradalmi bizottságok tanulmányozása és elemzése választ adhat korunk számos égető kérdésére – különösen az ideológia és a valóság közötti mély szakadék felderítésére.

(1960. január. 3. szám)

JEGYZETEK

¹Elemzésünkben nem választjuk el a tanácsok általánosabb kategóriáját a munkástanácsok speciális, szűkebb és csak üzemi munkásokat tömörítő tanácsfogalmától. A kettőnek egymáshoz való viszonya külön vizsgálatot igényelne. Tanulmányunkban e módszertani szétválasztás nélkül elsősorban és főleg a munkástanácsokkal foglalkozunk és csupán azt szeretnénk megjegyezni, hogy bizonyos történelmi esetekben a két kategória egymástól elválaszthatatlan.

²A Central Council 1647. júniusban alakult a hadsereg különböző alakulatainak tiszthelyetteseiből és legénységéből a politikai és gazdasági követelések (zsold stb.) kiharcolására.

³A spontán alakult és a Nemzetgyűlés 1789. dec. 14-i és 22-i határozatával jóváhagyott törvényhatóságok – ha változott formában is – Napóleon hatalomra jutásáig működtek.

⁴Karl Kautsky (*Terrorismus und Kommunismus*, Offenbach, 1947) egyenesen úgy véli, hogy a „Nemzeti Gárda központi bizottsága... katonatanácsnak volna nevezhető. Proletárok és hozzájuk közel álló elemek zászlóaljai választották meg... így tehát joggal jelöljük »munkástanácsnak«...» (56. o.)

⁵ Levél Kugelmanhoz, 1871. április 12. (*Ausgewählte Schriften*, Berlin 1952. 455. o.) [Magyarul: Levél Kugelmanhoz, 1871. április 12. In: *Marx–Engels válogatott művei*. <MEM> Bp., Kossuth, 1963. II. köt. 443. o.]

⁶ *Der 18. Brumaire von Louis Bonaparte* utolsó fejezetében (4. kiadás, Hamburg, 1907, 98–99. o.) [Magyarul: *Louis Bonaparte Brumaire 18-ja*. I.m.: 339. o., ill. MEM 8. köt. 143. o.]

⁷ *Bürgerkrieg in Frankreich*, Dietz-Verlag, Berlin, 1952; idézi Masson, E. S.: *The Paris Commune*. (New York, 1930.) [Magyarul: *Polgárháború Franciaországban*. In: MEM 17. köt. 309. o.]

⁸ Megjegyzendő, hogy nemcsak a kommün adott helyzetében, de szinte valamennyi forradalmi felkelésben a munkástanácsok a politikai és gazdasági demokrácia követelését szükségképpen összekötik a nemzeti függetlenségért folytatott harccal.

⁹ Vö. SZK(b)P Története. Rövid Tanfolyam. Idézi Anatole Shub: *Labor in the Soviet Orbit*. (Von Petrograd bis Budapest, Berlin, 1957, 8. o.) [Magyarul: *Az SZK(b)P története*. Bp., 1948. Szikra Kiadó]

¹⁰ Gy Bruce Lockhart is (*The Two Revolutions*, 1957. 23. o.)

¹¹ *Összes Művek*, X. kötet (orosz nyelven), 217. o. [Magyarul: *Lenin összes művei* (LÖM) 12. köt. Bp. Kossuth, 1966. 303. o.]

¹² *Lenin: Ausgewählte Schriften*, II. köt. Berlin, 1947, 675. o. [Magyarul: *Baloldaliság, a kommunizmus gyermekbetegsége*. In: LÖM 41. köt. 10. o.]

¹³ A falusi szovjetek, ellentétben a hivatalos bolsevik történetírással, csak sokkal később jöttek létre. (Vö. Kautsky i.m.: 76. o.)

¹⁴ A küldöttek megoszlása: 285 szociálforradalmár (eszer), 280 mensevik és 105 bolsevik.

¹⁵ A híres *Áprilisi tézisekben* még Lenin is a Konstituante összehívásának „kikényszerítését” tűzte ki a szovjetek és a Bolsevik Párt feladatául. *Összes Művek*, XX. I. köt. (német nyelven, 120. o.) [Magyarul: LÖM 31. köt. 117. o.]

¹⁶ Kornyilov felhívásában pl. ez állt: „A németek barátait és ügynökeit, Leninnel az élükön felakasztjuk, a munkás- és katonaküldöttek szovjetjeit pedig szétkergetjük, hogy soha többé össze ne ülhessenek” 1917. szept. 3. (*Dokumentumok... a Forradalom történetéhez*. Moszkva, 1947. [oroszul] 46. o.)

¹⁷ Leninnel ezeket a szavait idézi Shub (i. m. 12. o. németül) [Magyarul: Levél a KB tagjaihoz. In: LÖM 34. köt. 435. o.]

¹⁸ Lenin beszéde a szovjetek I. kongresszusán (*Összes Művek* XX/2. kötet [német], 113–117. o.) [Magyarul I. LÖM 32. köt. 265–277. o., *Beszéd az I. szovjet kongresszuson*, de erről inkább az *Áprilisi tézisekben* van szó. I.m.: 31. köt. 117. o.]

¹⁹ A szovjetekben részt vevő szocialista pártok képviselőit nem vették be a kormányba. Ez elleni tiltakozásul több központi vezetőségi tag kilépett a bolsevik pártból és a népbiztosok jelöltje részé nyílt levélben állapította meg, hogy ez az út „a forradalom elárulását jelenti”.

²⁰ Alexandra Kollontaj szavai – idézi Shub: I.m.: 15. o. – A munkásellenzék ellen a bolsevik párt élesen fellépett, a Termelői Tanácsának követelését, a munkásellenőrzés jelszavát anarchista kispolgárinak bélyegezve meg. (Lenin beszámolója a X. Kongresszuson, *Össz. Műv.* 26. köt. [oroszul], 324–337. o.) Az opposíció tagjainak sorsáról a Cseka gondoskodott. [Magyarul: Kollontaj: *A munkásellenzék*. In: *Szakszervezetek és államhatalom*. ELTE Politikatudományi Füzetek 5. 1985. és LÖM 43. köt. 90–102. o.]

²¹ A falragaszt idézi Berkman: *Der Aufstand von Kronstadt* című tanulmányában (*Der Monat März* 1951. 232. o.) E gondos tanulmány részletes feldolgozást nyújt az egyébként sovány irodalommal rendelkező eseményekről. – Egyebekben az olvasó figyelmébe ajánljuk a francia *Arguments* c. folyóirat 1959. évi 14. számát, melyben „La révolte de Cronstadt et le tournant de la révolution russe (1921–22)” címmel nyolc különböző cikk foglalkozik a kronstadti eseményekkel. Köztük Berkman, Isaac Deutscher cikkei, Lenin, Trockij, Sztálin véleménye.

²² *Izvesztija*, az Ideiglenes Forradalmi Bizottság Közlönye, Kronstadt, 1921. március 11.

²³ A kronstadti *Izvesztija* 6. száma vezércikkéből.

²⁴ Sztálin: *A Fragen des Leninismus*. Moszkva, 1947. 39–49. o. (ném.) és másutt. [Magyarul: Sztálin: *A leninizmus kérdései*. Bp. 1951, Szikra, 39–49. o.]

²⁵ Luxemburg „Die russische Revolution”. (Ed. Levi, 108. o.) [Magyarul: Rosa Luxemburg: *Az orosz forradalomról*. 29. o. In: ELTE Politikatudományi Füzetek 2.]

²⁶ Uo. 131. o.

²⁷ Hruscsov ún. titkos beszámolója az SZKP XX. Kongresszusán. [Magyarul megjelent: *Hruscsov titkos beszámolója*. Bp., 1988, Kossuth. 78 o.]

²⁸ Gyilasz: *The New Class*. (New York, 1957. 109. o.)

²⁹ Lenin: *Baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegsége*. (Vál. Műv. II. köt. 687. o. [németül]). [Magyarul: LÖM 41. köt. 21–23. o.]

³⁰ Roy, M. N.: *Revolution and Counterrevolution in China*. (Berlin, 1930.) és Yakhontov, V. A.: *The Chinese Soviets*. (New York, 1934.).

³¹ Merle Fainsod meghatározásában (Seligman-Johnson: *Encyclopaedia of Social Sciences*. 17. köt. 269. o.) „Soviet” címszó alatt. „...new government organs... to represent the needs of groups revolting against authority”.

³² Jellegetes, hogy milyen gyorsan merül fel a „hazugság” és az „igazság” fogalmának szembeállítására 1956 nyarán Magyarországon, az ún. „szellemi erjedés” idején.

³³ Hannah Arendt: *Die ungarische Revolution und der totalitäre Imperialismus* (München, 1958.) c. művében ezt a kettősséget igen részletesen kidolgozza. „Az újkorban általában csak két formát látunk a demokratikus uralomban: a 100 esztendeje mindig győzedelmeskedő pártrendszert és a 100 esztendeje mindig legyőzött tanácsrendszert”. („Unter modernem Bedingungen... kennen wir überhaupt nur zwei Möglichkeiten demokratischer Herrschaft: das seit 100 Jahren siegreiche Parteiensystem und das seit 100 Jahren besiegte Rätesystem”).

³⁴ Max Weber pl. meg van arról győződve, hogy ilyen rétegződés, pártokra szakadás még tiszta munkástanácsokban is bekövetkeznék. (*Wirtschaft und Gesellschaft-Grundriss der Sozialökonomik*. III. Teil, 175–176. o. (Tübingen, 1925.))

³⁵ Proudhon például így ír: „Toute industrie, exploitation ou enterprise... est destinée à devenir le foyer d’une société ou compagnie de travailleurs.” (*Idee générale de la Révolution*. Ed. Rivière, 275. o.) Magyarul: „Minden iparnak, gazdaságnak vagy vállalatnak... az a rendeltetése, hogy a dolgozók társulásának vagy testületének középpontjává váljék.”

³⁶ „A munkásellenőrzés jelszava mellett a szocialista mozgalom csaknem valamennyi irányzata lándzsát tört, de kevesen látszanak tisztában lenni annak jelentésével. Egyesek úgy gondolták, hogy a munkásellenőrzés mint az ipari demokrácia egyik fajtája, ki kell hogy egészítse a politikai demokráciát; mások úgy, hogy helyettesíteni kell azt. Egyesek úgy, hogy tanácskoznunk kell a munkásokkal, mások viszont az „együttes döntés” (co-décision) jogát is biztosítani kívánták. Ezek az ellentétek úgy polarizálódtak, hogy – egyrészt – a munkásellenőrzést egy, a politikai hatalmat monopolizáló csoport gyakorolja a munkások részére (for the workers), másrészt a munkások által (through the workers) gyakorolt ellenőrzést, bármilyen általuk választott ellenőrzés alatt...” – írja Sidney Hook: *Socialism and Liberation* (*Partisan Review*, Vol. XXIV. N° 4. Fall, 1957. New York) c. cikkében (498–518. o.). A cikk egyébként ezt a kérdést gondos vizsgálat alá veszi és rámutat a bolsevik ideológia, valamint az „új revizionizmus” álláspontjának ellentmondásaira.

³⁷ Lenin – bár még a forradalom után is kiáll a munkásellenőrzés mellett – 1921-ben már az üzem vezetését az igazgatóság kizárólagos jogának biztosítja és a szakszervezeteket a termelés „segítésére” utalja. („Amíg a munkásellenőrzés valósággá nem vált, nem követheti azt a második lépés: a munkásirányítás.”) („A szakszervezetek feladatairól...” – *Ausgewählte Schriften* II. köt. 901–911. o. [németül és Beszámoló az OK(b)P IX. Kongresszusán.] Uo. 662. o.

[Magyarul: LÖM 44. köt. 331. o. (A szakszervezetek feladatairól.), és LÖM 40. köt. 242–243. o. (Beszámoló a IX. kongresszusról.)]

³⁸Közgazdasági szempontból dr. W. A. Jöhr: *Ist ein freiheitlicher Sozialismus möglich?* (Bern, 1948.) c. kötetében felsorakoztatja a tervgazdálkodás melletti és elleni érveket. Idézi Schumpeter amerikai közgazdászt, aki szerint a modern tervgazdaság irányítása nem a proletárok által, hanem a proletárok felett gyakorolt diktatúrát kívánja meg. (*Kapitalismus, Socialismus, Demokratie*. Bern, 1914. 480. o.)

³⁹Gyilasz már idézett munkájában a jugoszláv tapasztalatok alapján kétségbe vonja a valódi szociális birtoklás és ellenőrzés lehetőségét a megfelelő politikai szabadságjogok biztosítása nélkül.

Parlament, tanácsok, pártok

(Rövidítve)

Bak János nagyon érdekes cikke az *Etudes* 2. számában* egyebek közt azt a problémát veti fel, amit Heltai György a brüsszeli konferencián** „politikai koegzisztenciának” nevezett. „Nem tartjuk kizártnak – írja –, hogy a tanácsrendszer kiegészíthet egy parlamenti demokráciát, ahogyan azt a magyar munkástanácsok kissé vázlatos elgondolásukban kívánták.” Bak úgy véli, hogy a parlamenti demokrácia „az a fajta képviselőlet, amelyet egy vagy több párt nyújt”, és hogy „nincs alapvető összeférhetetlenség” közte és a tanácsrendszer közt. Noha ez a vélemény nem középponti eleme a szóban forgó cikknek, úgy gondoljuk, részletesen meg kell vitatni. De azzal kezdjük, hogy elemzésünkben különválasztjuk a „parlamenti rendszer” és a „pártrendszer” fogalmakat. Bak szerint ugyanis létezik egy „pártrendszer” és annak „parlamenti betetőzése”. Történelmileg azonban a pártok a parlamenti rendszerből születtek, parlamenti frakciókból szerveződve és fejlődve. Megkíséreljük szembeállítani egymással a politikai hatalom két formáját, a parlamentet és a tanácsokat, s csak azután térünk rá a tulajdonképpeni pártokra.

A MAGYAR TANÁCSOK ÁLLÁSPONTJA

Tökéletesen egyetértünk Bak megállapításával, hogy a magyar tanácsok – tágabb értelemben a munkástanácsok és a forradalmi bizottságok együttesen – csakugyan hittek a „koegzisztencia” lehetőségében. Működésükkel

* Bak János cikke – *A munkástanácsok történelmi útjának tapasztalatairól* – először az *Etudes*-ben jelent meg franciául, majd a *Szemle* 1960. januári száma közölte magyarul is. E kötetben is megtalálható Bak János írása.

** Az 56-os forradalom harmadik évfordulóján a brüsszeli Nagy Imre Intézet konferenciát rendezett. A konferenciát e kötet következő írásából ismerheti meg részletesen az olvasó.

és követelésekkel forradalmi hatalmat igényeltek és gyakoroltak. Amint Pannonicus néven író kitűnő magyar barátunknál olvassuk, akciójuk nemcsak főként arra irányult, hogy „teljesen szétzúzzák a régi államapparátust, minden, kémkedésre és elnyomásra beállított politikai szervével”,¹ hanem arra is, hogy azt egy tanácsállam apparátusával helyettesítsék. Fryer, Fejtő, Silone és mások nyomán megállapítható, hogy a magyar forradalom szovjet típusú forradalom volt, küzdelem a tanácsok hatalmáért.

Igaz viszont az is, hogy a magyar tanácsok vagy szovjetek, mihelyt megszerezték a hatalmat, hosszabb vagy rövidebb időn belül „szabad választásokat” követeltek egy új parlament létrehozására. Ugyanakkor valamennyien követelték a szervezkedés szabadságát, több párt részvételét a választásokon. Tudjuk, hogy a forradalmi Magyarországon ideig-óráig többpártrendszer volt.

Föl lehet tenni a kérdést, nincs-e ellentmondás aközött, amit Trockij osztály- és termelési csoportosulásokon alapuló szovjet választási rendszernek nevezett (és amit a magyar forradalmárok helyi és regionális bizottságaik megalakításával ténylegesen életbe léptettek) és az atomizált lakosság általános, egyenlő és közvetlen választójogán alapuló magyar demokratikus rendszer közt (amit ugyanazok a tanácsok követeltek).²

Ez az ellentmondás bizonyos tekintetben már ott lappang a forradalmi napok alatt fölmerült különböző javaslatokban. Október 29-én a soproni tanács követeli, hogy „a városok és falvak nemzeti tanácsaiból alakuljon új parlament”. November 2-án ugyanily értelemben nyilatkozik Burgics Sándor bányász a borsod-miskolci munkástanács nevében, amely országos forradalmi bizottság megválasztását követeli. Ilyen tanácsparlament kezd formálódni a dunántúli Nemzeti Tanácsban, amelyhez a miskolci és csepeli tanácsok csatlakoznak. De ugyanakkor a Petőfi-párt (a volt Nemzeti Parasztpárt) nemzeti bizottságot követel a felkelők és a visszaállított pártok részvételével, nem pedig a tanácsok küldötteiből választott bizottságot, ahogyan, úgy látszik, Hannah Arendt hiszi. A diákok forradalmi bizottsága (nov. 3.), a miskolci tanács (nov. 12.) és a XI. kerület munkástanácsa nagyon tartózkodó magatartást tanúsítanak a pártok kérdésében. Miskolc ellenzi a „polgári pártok” visszaállítását, a XI. kerület tanácsa csak azokat a pártokat hajlandó az urnákhoz engedni, „amelyek elismerik és mindig elismerték a termeléseszközök közösségi tulajdonán alapuló szociális rendet”.³ A munkásparlamentnek, a tanácsok parlamentjének főleg vidéken kibontakozott gondolatát egyébként Kocsis Gábor szerint „a forradalom alatt föllépett pártok gyakran kaotikus színjátéka” érlette meg. Erősen aláhúzza, hogy ez a gondolat mindenestre magában foglalja „a tulajdonképpen – akár báb, akár nem báb – parlament megszüntetését.”

A Központi Munkástanácsban e perspektívák tekintetében megoszlanak a vélemények.

A tanácsok származékának, a Termelői Tanácsnak (Chambre industrielle) egyesek szerint el kell tűnnie a parlament „politikai megtisztítása” után, mások szerint a parlament eltörlése után annak helyére kell lépnie. A többség a „koegzisztencia” közvetítő megoldását fogja választani.⁴

A Központi Munkástanács, Pannonicus szerint, „a maga reális politikai erejét át akarta származtatni a parlamenti erőknél, így válaszolva a munkásosztály véleményére, amely politikai elgondolásait közvetlenül, mint pártoktól független munkásosztály kívánta kifejezésre juttatni.”⁵ Ezt az álláspontot fejezte ki Bali Sándor a november 25-i konferencián a Parlamentben, visszautasítva azt a vádat, amely szerint a Központi Tanács kormányzati felelősséget követel magának.⁶

Ez Rácz Sándor álláspontja is, aki a munkások nevében tárgyal az állammal.⁷ Mondjuk meg nyíltan: ezt nem tartjuk elvi állásfoglalásnak. November 12. és december 8. között a munkástanácsok harca védekezőharc. A perspektíva a legkedvezőbb esetben csak kompromisszum lehet. A második szovjet beavatkozás után beállott erőviszonyok magyarázzák, hogy a Központi Munkástanács elfogadhatta, sőt magasztalhatta a „politikai koegzisztencia” gondolatát, koegzisztenciát a tanácsok közt, amelynek piramisa a vállalatnál a Központi Tanácsig párhuzamosan emelkedett az állami bürokrácia szerveinek piramisával, amelyet egy bábparlament koronázott meg.

MUNKÁSTANÁCSOK ÉS BÜROKRATIKUS ÁLLAM

A Kreml urainak megvan a maguk nézete a politikai koegzisztenciáról. E tekintetben a november 12. és december 8. közötti időszakban tökéletesen jellemző, hogy egyedüli céljuk volt: elérni az általános sztrájk befejezését, megosztani a munkások frontját, miközben újból fölépülnek az államparátus elnyomó szervei. Főlegesen itt arra emlékeztetni, hogy milyen

* Szerző téved, mert ezen a napon, pontosabban éjszakán a Nagy-budapesti Központi Munkástanács és a Kormány közötti sikertelen és félbeszakadt tárgyalás zajlott és nem konferencia.

** Az Újpesti Forradalmi Munkástanács központi munkástanács létrehozását szorgalmazó kezdeményezésének dátuma november 12. December 8-án volt a munkástanács küldötteinek utolsó ülése, amelyen a salgótarjáni vérengzés miatt általános sztrájkot hirdettek. Két nappal később, december 10-én tartóztatták le a KMT két vezetőjét, Rácz Sándort és Bali Sándort.

engedményekig volt hajlandó elmenni Kádár az ígéreteiben: tárgyalások Nagy Imrével, az orosz csapatok kivonulása, a Központi Munkástanács lapja, a *Munkásújság* engedélyt kap a megjelenésre^{*} és így tovább.

Ebben az időben a bürokratikus állam nem vonja kétségbe, hogy a tanácsok létezésére szükség van. Amikor a Központi [Munkás] Tanács november 21-én azt kívánja, hogy a Kádár-kormány „a tárgyalásokban egyenrangú félként” ismerje el, a budapesti rádióban pénteken, 23-án közölt kormánynyilatkozat azt válaszolja, hogy a tanácsok „munkaproblémák” megvitatására jogosultak, a politikai döntéseket a kormány magának tartja fenn.

Ugyanaznap éjjel a Kádár János és Balázs József, a Központi Munkástanács tagja közt megkötött egyezmény elismeri a munkástanácsok intézkedési jogát az üzemekben, beleértve az igazgatók kinevezését. Szentesi tehát a kormány álláspontját, amely a tanácsokat kizárja minden politikai tevékenységből.⁹

A munka újrafelvételének elhatározása egybeesik a kormányzat megmerevedésével. A Központi Munkástanács követeléseit maga Kádár „ellenforradalminak” minősíti.¹⁰ Az ok világos: a tanácsok továbbra is politikai szerepre töreksenek. Sam Russel angol kommunista, a csepeli tanács felelőseivel folytatott vita után azt írja, hogy „még sok zavar van a tanács szerepe körül” és elítéli azt a gondolatot, hogy „valamilyen homályos politikai funkciót akar betölteni”.¹¹

December 9-én a Központi Munkástanács feloszlását nyomon követi Kádár kiáltványa. E szerint a kormány abban a reményben ismerte volt el a tanácsokat, hogy azok „hozzájárulnak majd az üzemi munkások megszervezéséhez” és azért tárgyalt a Központi Munkástanáccsal, „mert feltételezte, hogy az segíteni fogja a munkástanácsokat feladataik teljesítésében”. Leleplezi a Központi Munkástanács irányelveit, amelyek azt célozták, hogy „a Központi Tanácsot központi végrehajtó szervvé változtassák”, amit ő „ellenforradalmi tervnek” tekint.¹²

Néhány nappal később, válaszolva Kardelj beszédére, „aki földidézte Lenin 1917-ben kiadott harci jelszavát: „minden hatalmat a szovjeteknek”,

* De az engedélyt vissza is vonják, ezért a lap legális megjelenésére nem került sor.

** Edvard Kardelj a jugoszláv Szövetségi Végrehajtó Tanács (tk. a kormány) alelnöke a jugoszláv parlamentben mondott 1956. december 7-i beszédében foglalkozott a magyar eseményekkel és állást foglalt a munkástanácsok mellett. A *Népszabadság* 1956. december 18-i számában Boros Pál kolumnás cikkben („A konkrét helyzetről, Kardelj elvtársnak a magyar munkástanácsokról szóló megállapításaihoz”) fejtette ki az MSZMP hivatalos véleményét, majd ugyancsak a *Népszabadság*ban december 26-án jelent meg Kádár János nyilatkozata, amelyet az NDK rádiójának adott. Ebben a nyilatkozatban Kádár vitatkozott Kardeljjel. A cikk címe: „A kormány az összes időszervi kérdéseket a demokratizálódás továbbfejlesztésével, a tömegek aktivizálódásával oldja meg.” Alcím: Kádár János nyilatkozata az NDK rádiójának.

Kádár ezzel vág vissza: „Ma, 1956. december végén, Magyarországon proletár államhatalom van. Ezt a hatalmat arra szorítani, hogy hatáskörét és funkcióit a munkástanácsokra ruházza, tarthatatlan elvi szempontból és még inkább tarthatatlan politikai szempontból. Az a követelés, hogy a hatalom a Budapesti Központi Munkástanácsra szálljon át, ellenforradalmi követelés volt.”¹³ A bürokratikus állam így végleges és kategorikus nemmel felelt a Központi Munkástanács koegzisztenciát célzó javallataira.

A bürokratikus állam nem tűr osztozkodást: *ő maga a hatalom.*

Másféle föltételek mellett, de a politikai erők ugyanazon vonalán vetődött fel a vitakérdés a hatalomról Lengyelországban. A Zeran vállalat újságjának a munkástanácsok szerepéről szóló cikkét kommentálva, Ryssard Turski fiatal kommunista ezt írta: „Mindez nyilvánvalóan túllép a pusztán gazdasági kereteken. Ezeket a tüneteket nem lehet a gazdasági jelszavak politikai háttereként értelmezni, mert egyszerűen politikáról és nem taktikai, hanem stratégiai aspektusról, a hatalom problémájáról van szó. A munkásosztály, amelyet a sztálini éra alatt a bürokratikus apparátus elnyomott, most közvetlen részvételt követel a hatalomban, kinyújtja érte a kezét, mint valamiért, ami az övé, kezébe ragadja, minthogy tartozik ezzel sorsának...”¹⁴ A munkásság, a diákság élcsapatának akciója itt ugyanabban az irányban haladt, mint Magyarországon. Az események azonban nem ugyanazt az utat követték. Az apparátus Gomulkában azt az embert látta, aki a forradalmi fellendülésben meg tudta menteni a bürokratikus államot. Az októberi napok kompromisszumban végződtek. A forradalmi tanácsok hasonlók azokhoz, amelyek Magyarországon törtek felszínre, nem jutottak túl a múlékony létezés állapotán. A demokratizálódás arra szorítkozott, hogy új parlamentet (Szejm) választottak, ahol a választó egyes neki tetsző jelölteket megjelölhetett az „egyetlen listán”.

A munkástanácsok annak ellenére, hogy a törvény merev kerete az üzemi bizottság másodlagos szerepére szorította őket, megmutatták, hogy még ez a korlátozott létük is elkerülhetetlenül a bürokratikus állam szükségleteibe ütközött. Gozdzik, a Zeran titkára megállapítja, hogy koegzisztencia a „bürokrácia és a munkástanácsok közt” nem lehetséges. A *Po Prostu* leleplezi a forradalom elszabotálását, a tanácsok hatáskörének korlátozását, úgyhogy ezek minden egyes üzemben elszigetelve a bürokrácia falába ütköznek.¹⁵

A varsói és chrzonowi konferenciákból (febr. 10. és 11.)¹⁶ létrejött tanácsok munkájának egybehangolására irányuló próbálkozások mindjárt kezdetben megghiúsultak: a bürokratikus állam, Lengyelországban csakúgy mint Magyarországon, ellenszegül a tanácsok országos értekezletének, saját független sajtójuk útján való megnyilatkozásának. A Lengyel Egye-

sült Munkáspárt Központi Bizottsága fegyelmi büntetéssel sújtja a párt azon tagjait, akik résztvettek ezeken a konferenciákon. A forradalmi élcsapatnak itt is tudomásul kellett vennie egy parazitaállam létezését, amely csak címkéje szerint proletárállam. A bürokratikus állam visszaütése megszilárdítja politikai hatalmának monopóliumát.

„A *Po Prostu* – írja a *Trybuna Ludu*, a LEMP szócsöve, a diákok forradalmi hetilapjának betiltása után –, úgy tüntette fel az októberi mozgalmat, mint amely általában a népi hatalom ellen irányult, és ezt a hatalmat a »bürokraták osztályával« azonosította.”

„Az októberi mozgalom Lengyelországban a bürokratikus apparátus abszolutizmusa ellen irányult és különféle utakon arra törekedett, hogy legyőzze ezt az apparátust. Ebben a forradalmi helyzetben a mozgalom kétségtelenül a népi tömegek valamilyen tüntetése volt az alakulóban levő új társadalmi csoport ellen” – olvassuk a *Po Prostu*-ban (1957. 3. sz.).

A *Trybuna Ludu* teljesen Kádár fentebb idézett szavaihoz hasonló kifejezésekkel folytatja vádiratát:

„A *Po Prostu* azt a következtetést vonja le, hogy a munkásoknak és a munkástanácsoknak forradalmunk döntő szakaszába kellene eljutniuk és le kellene rombolniuk a Népköztársaság apparátusát a »minden hatalmat a szovjeteknek« jelszóra hivatkozva. Ez a demagóg, lázadásra izgató felhívás, amely teljesen eltorzított alakban kapta fel újra az októberi forradalom jelszavát, valójában a néphatalom ellen irányult és a reakció felhívásához csatlakozott...”

„A párt jelszavaival, amelyek a demokratikus szocializmust, a hatalom szerveinek a tömegek általi ellenőrzését, a bürokrácia elleni tevékeny harcot és a munkástanácsoknak, mint a vállalatok vezetésében társként résztvevőknek konkrét tevékenységét pártolják, a *Po Prostu* a Népköztársaság apparátusa lerombolásának anarchista jelszavát szegi szembe.”¹⁷

Bizonyára vitatni lehetne a „minden hatalmat a szovjeteknek” jelszó időszerűségét az 1956. decemberi Magyarországon vagy az 1957. szeptemberi Lengyelországban. Vitathatatlan viszont, hogy a leghatározottabb ellenakcióra ingerli az apparátust. Lengyelországban az apparátus a tanácsok hatalma ellen szegezi a magáét, amelyet az 1957-ben megválasztott Szejm átlátszó fügefalevélként takargat.

Nem a lengyel munkások, hanem a pártapparátus, más „demokratikus” pártok apparátusával karöltve jelölte a lengyel parlamenti képviselőket. Gondoljunk csak a Gozdzik jelölésével kapcsolatos varsói incidensekre. A lengyel apparátus nem a „forradalmárok”, nem az októberi harcosok neveit írta első helyen a jelöltek listájára. És ha közülük tízet vagy akár százat meg is választanak, megváltozott volna-e, a tanácsok távollétében, az erővi-

szony a bürokratikus állam és a szervezetlen munkások közt, akik az egyetlen listára szóló neveléséges szavazólappal járultak az urnákhoz? Hannah Arendt egy érdekes tanulmányában rámutat,¹⁸ hogy az 56. októberi orosz beavatkozás éppen azért volt olyan elszánt és brutális, mert a magyar forradalom nem akarta visszaállítani a kapitalizmust, mert egyáltalán nem voltak reakciós céljai, mert azzal, hogy visszatért a tanácsok politikai rendszeréhez, az orosz forradalmi október, az 1917-es szovjet forradalom hagyományait elevenítette föl. Ebben az értelemben volt halálos fenyegetés a Kreml uraira, akik akármilyen „jobboldali restaurációs” irányzat előtt szemet hunytak volna, de nem tűrhették a demokratikus szocializmus példáját, amely elsősorban uralmuk szívében, a Szovjetunióban lehetett járványos. Általában nem lehet elég nagy fontosságot tulajdonítani ennek az aggodalomnak, amelyet megerősít az orosz katonák gyakran testvéries, sok helyütt ingadozó magatartása az első beavatkozás napjaiban, s amely talán megmagyarázza, hogy miért bántak másképp Magyarországgal, mint Lengyelországgal 1956 októberében. A munkástanács, ha nem csupán fantom, sokkal közvetlenebbül fenyegeti az államhatalmat, semhogy ez másképpen tolerálhatná, mint ideiglenes intézményt, mint elkerülhetetlen rosszat, amit ki kell irtani, mihelyt lehet. Aki a koegzisztenciában mást, mint konjunkturális lehetőséget lát, ugyanolyan súlyos illuzionizmusba esik, mint azok a becsületes kommunisták, akik – Nagy Imre példájára – hittek abban, hogy belülről liberalizálódhat egy bürokratikus rendszer, amely éppen az apparátus abszolút tekintélyén nyugszik.

(...)

CSODASZER-E A TANÁCSRENDSZER?

A történelem egyedüli győztes tanácsainak, az 1917-es tanácsoknak a sorsa azonban egy aggasztó kérdést vet fel. A magyar munkásokról szólva Bak János így ír: „Nem tudhatni, hogy vajon, ha elegendő idejük lett volna a kifejlődésre, ezek a tanácsok nem szakadtak volna-e el többé-kevésbé választóiktól”. A kockázat fennáll: egy pártbürokrácia elkobozta és minden lényeges tartalmától megfosztotta az orosz szovjeteket, mielőtt egyszerűen megszüntette volna őket. Vajon az ellenszer egy ellentmondásos politika fölépítésében, a parlamenti forma és a tanácsforma közti egyensúly keresésében rejlik-e, ahogy Bak János és Edgar Morin gondolják, s ahogy Heltai György a brüsszeli konferencián kifejtette? Nem hiszem. A hatalom szétagrozása sohasem akadályozta, sőt néha megkönnyítette, hogy a társadalmon kívül, fölötté és végül ellene fejlődjék. Forradalmi időszakban a munkások öntudata oly fokig emelkedik, hogy képviselik majdnem min-

dig elmaradnak kezdeményezéseik, tapasztalataik, sőt öntudatra ébredésük mögött. A Központi Munkástanács történetének tanulmányozása alighanem megerősítené számunkra ezt az általános törvényt, megmutatva azt is, hogy ilyen időszakban nincs szükség a demokrácia kezességére és a munkások pusztá aktivitásukkal megtalálják a módját, hogy őket híven képviselő tanácsaikat legyenek. A harcok és mindenféle nehézségek elhúzódásából eredő fáradtság, a meg-megújuló akadályok, az ismétlődő csapások okozta csüggedés arra vezet, hogy a legösszetartóbb csoportok is szétbomlanak. Ilyenkor mindenki önmagába fordul és a közös kifejezés akarata veszít a terjeszkedés erejéből. A vezető szervek akkor könnyűszerrel, sokszor szándékuk ellenére főlembük kerekedhetnek azoknak, akiket képviseltek, kicsúszhatnak ellenőrzésük alól, teljesen autonóm működésükben odáig mehetnek, hogy már megbízóik érdekeit sértik. Ez annál könnyebben megtörténhet, minél inkább elszigetelt marad a forradalom, minél elmaradottabb, minél alacsonyabb kulturális és technikai színvonalon álló országban mutatkozik e jelenség. Ezt az elfajulást ábrázolták Oroszországban Trockij, Rakovszkij és mások,¹⁹ ezt fejtette ki és illusztrálta ragyogóan Hungaricus²⁰

Igy történt, hogy az orosz szovjetek, amelyek eleinte valóban a munkássz-tály akaratát fejezték ki, idegen, élősdie testté váltak benne, majd az elnyomás szerveivé, végül eltűntek, mint üres, immár fölösleges kagylóhéjak.

Van-e rá biztosíték, hogy ez a fejlődés nem ismétlődik meg egy tanácsforradalom majdani győzelme esetén? Az orosz tapasztalat és annak a világ munkásmozgalmára érvényes kegyetlen tanulsága, aláhúzva az elfajulás okait, sugallhat némely ellenszereket anélkül, hogy feltétlen biztonságot nyújtana. Különösképpen világos, hogy ellentmondások és antagonizmusok nem tűnnek el azzal, hogy a hatalom tagadja létezésüket. A Budapesti Központi Munkástanács vezetői alighanem meglátták a kérdésnek ezt az oldalát, amikor kimondták, hogy a munkástanács nem helyettesítheti a technikai vezetést, de a szakszervezeteket sem, mert ezeknek kell védeni a munkásokat, még egy „proletárnak” mondott hatalom ellen is. Egy másik garancia a pártok szabadságában rejlik, és én nem látom be, ennek institu-

* Magyarországon, magyar szerző tollából a Hungaricus volt az első jelentős írás, amely a szovjet típusú társadalmak történeti, ideológiai és szociológiai elemzését elvégezte. Fekete Sándor, a Szabad Nép egykori újságírója kezdte el írni a forradalom leverése után, Hungaricus álnéven, azt a tanulmányt, amelynek könyvvé terebélyesedett első része 56. decemberére készült el, s magyarországi értelmiségi körökben terjesztették. A második rész, amely az Új szocialista irány címet viselte, 57 februárjára készült el. A kéziratokat külföldre is kicsempészték, s azokból Fejtő Ferenc közreműködésével két részlet jelent meg Franciaországban. Magyarországon az „első nyilvánosság” számára 1989-ben vált hozzáférhetővé. Fekete Sándor: *Az 1956-os felkelés okairól és tanulságairól*, Bp. Kossuth, 1989.

cionális vetülete miért okvetlenül a parlament lenne és miért nem a tanácsok. A pártok szabadságában én főként a sajtó-, a gyülekezési és egyesülési szabadság betetőzését látom, ami nélkül, amint Rosa Luxemburg helyesen írja: „a hatalom gyakorlása a tömegek által egyszerűen elképzelhetetlen”. A német szocialista asszony figyelemre méltó elemzése, amelynek ezt a pontját Bak János idézi,²¹ itt meglepően találkozunk Trockijnak néhány utolsó munkájában levont következtetéseivel, valamint a lengyel és magyar forradalmárok spontán követeléseivel. Több párt szabad vetélkedése nemhogy ártana a tanácsok hatalmának, hanem egyenesen kívánatos, mint mindaz, ami emelheti a tömegek öntudatának és aktivitásának színvonalát, s ami az eszmék és a kritika fegyvereinek összecsapása révén nyilvános jelleget adhat a politikai életnek. Szó sem lehetne ezen a téren korlátozó-sokról. Trockij, amikor a szovjet pártok legalizálását követelte, az így fölített kérdésre: „ki határozza meg, hogy melyek a szovjet pártok” maga adta meg a választ: „maguk a munkások és parasztok fogják megmutatni, szabad választásukkal, melyek a szovjet pártok”.²² Egyébként nagyon is valószínű, amint Hannah Arendt is hangsúlyozza, hogy a pártok úgy, ahogyan kifejlődtek a parlamenti rendszerből, amelynek követelményeihez alkalmazkodnak, nem kapcsolódhatnak tartósan egy olyan tanácsdemokráciához, amely éppen a közvetlen képviselőten alapszik, sokkal kevesebb zsákmanyt engedve át a bürokratikus apparátusoknak és a párt „gépeinek”.²³

Kívánatos lenne, hogy mikor a tanácsok megszerezték a hatalmat, egy vagy több párt ne csak a tanácshatalom pártja akarjon lenni, hanem a tanácsok által képviselt szocialista demokráciáé, amely épp fordítva, mint a hagyományos apparátusok, nevelni akarja a tömegeket, nem pedig fegyelmezni és katekizálni, amely serkenteni akarja önálló gondolkodásukat ahelyett, hogy ugyanabban a malomban őrölné és közönséges bábok szerepére alacsonyítaná őket, amelyeket csak a fejesek mozgatnak a sakktáblán. Nem kétséges, hogy ilyen típusú pártra gondoltak azok a magyar forradalmárok, akik – mint Losonczy Géza és Gimes Miklós –, miután a forradalom előtt belátták, hogy szükség van egy titkos ellenzéki szervezetre, fölvetették egy „forradalmi párt” alapításának gondolatát, amelynek már semmi köze egy sztálini típusú párthoz, akár szakított az a sztálinizmussal, akár nem. Ez olyan feladat, amely mindenkor és nemcsak nemzeti szinten kötelező. Meg fog valósulni a maga idejében, ha majd tisztázódnak a politikai fogalmak és megújhódott a szocialista gondolat, amely afelé tart, hogy kirobbantsa a tanácsok magyarországi forradalmát.

(1960. január, 3. szám)

JEGYZETEK

¹Pannonicus: Les Conseils Ouvriers de la Révolution hongroise. *Socialisme ou Barbarie*. 21. sz. 1957.

²Pierre Broué: Témoignages et études sur la Révolution hongroise. *Arguments*. 4. sz. 1957. 28. o.

³Mindezen állásfoglalásokról beszámolnak: *The Revolt in Hungary. A documentary chronology of events* (New York, 1957.); Melvin Lasky: *The Hungarian Revolution, a White Book* (London, 1957.); Tibor Méray: *Thirteen Days that Shook the Kremlin* (New York, 1959.). [Méray könyvének alcíme: *Imre Nagy and the Hungarian Revolution*. Az 1958-ban írt könyv több nyelven is megjelent. Később ennek alapján készült a *Nagy Imre Élete és halála* című könyv, amely először Münchenben, az Újváry-Griff Kiadónál jelent meg 1978-ban. A kötet két előszavából tudjuk a könyv keletkezésének történetét. Magyarországon 1989-ben a Bibliotéka adta ki legálisan, előtte a Katalizátor Iroda jelentette meg szamizdat kiadásként.]

⁴Kocsis Gábor: A *Nemzetőrben* (1957. aug.–szept.) megjelent cikkek. Átvette a *Socialisme ou Barbarie*, 1958. 23. sz.

⁵Pannonicus. i. m.

⁶Idézi *The Hungarian Revolution*, 295. o.

⁷Lásd az *Il Giornio* 1956. dec. 14. i számában megjelent interjút.

⁸*Le Monde*, 1956. október 24. [Magyarul: *Népszabadság*, 1956. november 22.]

⁹*Franc-Tireur*, 1956. nov. 26. [Magyarul: *Hazánk*, 1956. november 24.]

¹⁰*L'Humanité*, 1956. dec. 30. [Magyarul: *Népszabadság*, 1956. december 26.]

¹¹*Daily Worker*, 1956. nov. 28.

¹²*L'Humanité*, 1956. dec. 10. [Magyarul: *Népakarat*, 1956. december 11. Kormánynyilatkozat]

¹³*L'Humanité*, 1956. dec. 20. [Magyarul: *Népszabadság*, 1956. december 18.]

¹⁴*Po Prostu*, 1956. szept. 30.

¹⁵*Po Prostu*, 1957. jan. 20. Átvette a *Les Temps Modernes* 1958. januári száma.

¹⁶*Labor Action*, 1957. okt.

¹⁷*Trybuna Ludu*, 1957. okt. 11.

¹⁸*Die Ungarische Revolution und der totalitäre Imperialismus*. 40. o. München, 1959.

¹⁹Tanulmány „A hatalom gyakorlati veszélyeiről”, közölte *Bolsevikok Sztálin ellen* (Párizs).

²⁰A Nagy Imre Intézet kiadásában megjelent broszúra.

²¹Lásd Bak János tanulmányát.

²²*Le Programme de Transition*. 32. o. Paris, 1946.

²³Hannah Arendt: I. m. 32–44. o.

A záhonyi határállomás a forradalom napjaiban

„Záhonyt fontos gócnak tekintette az ellenforradalom s ezért nagy erővel látott akcióhoz. Az ellenforradalom vezéralakja Szűcs Sándor volt állomásfőnök volt. Szűcs azzal kezdte, hogy ő sohasem volt kommunista, hanem szociáldemokrata érzelmű. Nemcsak a vasúti irányítást vette a kezébe, hanem átvette a parancsnoklást a katonai egységek felett is, nemzetőrséget szervezett s ő maga is fegyveresen járt-kelt. Minden erejével azon volt, hogy megakadályozza a szovjet csapatok magyarországi érkezését. A vágánykeresztezések közé vasércet, kocszot és egyéb árut borított, vasúti kocsikat állíttatott keresztbe, sőt még fegyveresen is ellen akart állni. Szűcs tipikus alakja volt azoknak a karrieristáknak, akik állásért, bomlasztó munkáért furakodtak be annak idején a pártba s az első alkalmat felhasználták arra, hogy a népi hatalom ellen támadjanak...”

(Az *Ellenforradalom Szabolcs-Szatmárban* című megyei Fehér Könyvből. I. kötet, 37. lap.)

Szűcs Sándor volt állomásfőnök jelenleg Oslóban él, ahol a norvég államvasutak alkalmazásában dolgozik. Mindeddig hallgatott. A forradalom hatodik évfordulója alkalmából szerkesztőségünk felkérte őt, hogy adja elő a záhonyi események hiteles történetét.

Megkísérlem minden szépítés nélkül előadni, ami az 1956. október-novemberi napokban Záhonyban történt. Az események, s az azokban vitt szerepem valósághű megvilágítása azonban megköveteli, hogy bevezetőben néhány szót szóljak előbb magamról, majd a záhonyi vasútállomásról, melynek 1954 februárjától 1957 januárjáig főnöke voltam.

1919-ben születtem Csapon (ma orosz terület) vasutasfamíliából. Apám is, nagyapám is a vasút alkalmazásában állott. Én magam kétszeresen demokrata környezetben nevelkedtem. Demokrata volt először is az ország

– a Csehszlovák Köztársaság –, amelyhez akkor szülőföldem, Kárpátalja tartozott. S izzig-vérig demokrata volt apám, ki minden nemzeti, vallási, vagy osztály-megkülönböztetéssel természettől fogva szemben állt. Az ő példáját követve, magam is részt vettem a szociáldemokrata ifjúsági mozgalomban 1932-től kezdve egészen 1938-ig, a Csehszlovák Köztársaság széthullásáig. 1945-ben, a nyilas világ bukása után fiatal vasutasként beléptem az újrászerveződő Magyar Szociáldemokrata Pártba. A kommunisták közé sohasem „furakodtam”. A két munkaspárt egyesülésével – vagyis 1948-ban – váltam az MDP tagjává, mégpedig, mint látni fogjuk, szakmailag igen megbecsült tagjává.

Miután 1949-ben elvégeztem a vasúti tisztképző iskolát, több kisebb helyen állomásfőnökként szolgáltam. 1951-ben, valószínűleg orosz nyelvismereteimre felfigyelve, a záhonyi határállomás főnökhelyettesévé nevezték ki és tagja voltam az első Szovjetunióban járt magyar vasutasküldöttségnek. Csakhamar azonban éreznem kellett a „kiemelés” hátrányait. A pártszervek felfedezték, hogy rokonaim élnek külföldön (Kanadában). Hogy mentsem, a vasútigazgatóság Mátészalkára helyeztetett át, amely kevésbé volt „szem előtt”. Főnökségem idején ez az állomás „élüzemmé” vált.

Történt azonban eközben, hogy a sorozatos politikai tisztogatások folyományaként a nemzetgazdasági szempontból oly fontos záhonyi határállomás fokozatosan lezüllött. 1951 és 1953 között ugyanis a hozzáértő vasutasokat pártkáderekkel váltották fel, aminek eredménye a szállítások akadozásában, sorozatos botrányos terv-nemteltjesítésekben nyilvánult meg. 1953 őszén Bebrits Lajos közlekedési miniszter lázasan kereste, kit tehetne meg állomásfőnöknek Záhonyban. Ismét felfedeztek engem, mint kiváló vasúti kádert, s többször hívtak Budapestre a MÁV vezérigazgatóságához, a minisztériumba, meg a pártközpontba. Mikor hallottam, hogy megint Záhonyba akarnak kinevezni, megijedtem, s próbáltam kibújni az előléptetés alól. 1954 januárjában, a pártközpont közlekedési osztályán világosan megmondtam az ügyemmel foglalkozó Balassa elvtársnak, hogy félek Záhonytól, mert ott az ÁVO eddig mindenkit kifúrt, aki rendesen akart dolgozni. „Meg mernéd ezt mondani Piros elvtársnak is?” – kérdezte tőlem Balassa (Piros volt akkor a belügyminiszter). „Igen – feleltem –, ha... nem származik ebből bajom.” Balassa autóba ültetett, s feleségemmel felvittek Piros Lászlóhoz. Én ott, amennyire mertem, nyíltan beszéltem. Nem is volt hiábavaló, mert röviddel ezután eltávolítottak Záhonyból két hírhedt ÁVO-tisztet.

Így kerültem vissza Záhonyba. Különben, ha akartam, ha nem, mennem kellett, mert fegyelmivel fenyegettek meg arra az esetre, ha nemet monda-

nék. Viszont mindent megígértek, ha elvállalom Záhony rendbehozását. „Szűcs elvtárs – mondták – vedd tudomásul, hogy mögötted mi állunk, a pártközpont. Te fogod megválasztani a munkatársaidat. Még a párttitkárt is te jelölheted ki.” – Így is lett. Mint szakembernek olyan súlyom volt, hogy minden indítványomat elfogadták, s az üzemi pártbizottság is tiszteletben tartotta intézkedéseimet. Én aztán jó szakemberekkel népesítettem be az állomást, olyanokkal is, akiket eddig üldöztek. „Bomlasztó karrierista” voltam? Ítéljenek a tények: vezetésem alatt a záhonyi állomást kétszer tüntették ki a Minisztertanács és a SZOT vörös zászlójával, mint élüzemet. A záhonyi állomásfőnök mintaszerű munkájáról megszámlálhatatlan riport jelent meg a fővárosi lapokban, s még egy külön könyv is (a *Kincseskapu*, Balázs Anna tollából). Több ízben voltam sztahanovista, elnyertem az „Érdemes Vasutas” címet, s 1955 augusztusában a Magyar Népköztársasági Érdemrend arany fokozatával tüntettek ki. Mindezek fényképét itt őrzöm magamnál, szép emlékként, Oslóban. Együtt a MÁV-igazgatóság 1957. január 22-éről keltezett felmondólevelével. Mert hivatalosan eddig voltam állomásfőnök.

De most eleget beszéltem magamról, s ideje, hogy a záhonyi állomás népgazdasági jelentőségét megvilágítsam. A Tisza kanyarulatában elhelyezkedő Záhony, mint tudjuk, ékszerűen fúródik bele Kárpátaljába, azaz a jelenlegi Szovjet-Ukrajna területébe. A szovjet területtel egyetlen vasúti híd köti össze. A háború előtt s alatt, amikor Kárpátalja Csehszlovákiához, majd Magyarországhoz tartozott, a záhonyi állomásnak nem volt jelentősége, s nem is dolgozott ott húsznál több vasutas. 1945 után, amikor szovjet szomszédságba kerültünk, Záhonyt átrakó-állomássá építették ki, a szovjet és a magyar vasutak közötti nyomtáv-különbségre való tekintettel. Az 1956-os esztendőben mintegy 2000 ember tartozott az állomáshoz, nem beszélve a fűtőházban foglalkoztatottakról és a pályafenntartó munkásokról. Tudniillik itt bonyolódott le az ország export-import forgalmának igen jelentős része, nemcsak a Szovjetunió felé irányuló, hanem a Kína, Korea, sőt még a Perzsia felé irányuló is. (Ez utóbbit Asztrahánban rakták hajóra.)

Meg kell azonban jegyezni, hogy a kifelé menő árut szovjet területen – nevezetesen Csapon és Munkácson – rakták át széles nyomtávú vagonokba. Záhony a befelé érkező szállítmányok átrakódóhelye volt. Ilyen volt a megállapodás a két fél között, elsősorban technikai okokból: a záhonyi kapacitás semmiképpen sem bírta volna el a kétirányú átrakódómunkát. A kimenő árunak ennél fogva mi csak a vagonjait láttuk, s ezeket az árutételeket kizárólag adminisztratív, azaz papíron kezeltük. A bejövő áruval viszont „üzemileg” foglalkoztunk. A záhonyi állomásnak megküldték az ország gyárainak anyagellátási tervét. Az átrakodást és a szállítást nekünk úgy kellett ütemeznünk, hogy az iparban a termelés fennakadás

nélkül mehessen végbe. Ez bizony gyakran szinte akrobatikát követelt, minthogy a népgazdasági tervek az ipar készleteit mindig szűkre szabták. A szovjet nyersanyagszállítások döntő fontossága következtében (nyersanyagimportunk nagyobb része Oroszországból, vagy azon keresztül jött) az ország nyersanyagellátása végeredményben a záhonyi átrakodás folyamatosságán múlt. Ezenkívül Záhony még nagy tranzitforgalmat is bonyolított (szovjet szállítások Ausztria, Olaszország, Jugoszlávia felé).

A későbbi események szempontjából külön említést érdemelnek a szovjet katonai szállítmányok. Záhony földrajzi helyzetéből következik (ez az egyetlen közvetlen szovjet–magyar határállomás), hogy a szovjet hadsereg utánpótlása Magyarország és Ausztria irányában 1945 óta mindig ezen a vonalon jött. E szállítmányok azonban a mi hatáskörünkön kívül álltak. A szovjet katonai szállítmányok (anyag és ember) normális nyomtávú vagonokon érkezett, amelyeknek továbbbízása fölött a záhonyi szovjet vasúti parancsnokság rendelkezett. Emez egy őrnagyból, 4-5 tisztből, s 2-3 főnyi légénységből állott; 4-5 irodájuk volt az állomás területén. A kereskedelmi szállításokba ez a parancsnokság nem folyt bele semmilyen módon. Viszont saját szállítási ügyeikkel kapcsolatban gyakran kérték a segítségemet, illetve intézkedésemet. Nem volnék őszinte, ha azt állítanám, hogy a velük való érintkezés bármiféle különös teherrel járt. Kapcsolataim a szovjet parancsnoksággal általában kitűnőek voltak, mint ahogy zavartalan és baráti volt a viszonyom a tiszántúli szovjet határállomás vasúti főnökével is. A munka szükségletei szerint rendszeresen jártam át Csapra, s a csapi állomásfőnök is gyakran látogatott át hozzánk.

Ami Záhony technikai kapacitását illeti: állomásunk el volt látva széles és normális vágányokkal, 15 tolatómozdony dolgozott éjjel-nappal, úgyhogy 24 óra alatt mintegy 20 ezer tonna árut tudtunk „feldolgozni”, azaz 5-600 vagon. Évente Záhonyban körülbelül 5 millió tonna árut raktunk át, melynek nagy tömegét vas- és kokszz szállítmányok, valamint gyapot és faáru alkotta. Munkánkra a szokványos vasúti rendőrségen kívül egy külön kémelhárító osztály ügyelt fel, mely két vasúti képzettségű ÁVO-tisztből állott; ezek elsősorban szabotázs után nyomoztak, de a személyzeti ügyekbe is belefolytak. Az én időmben is voltak eltanácsolások, de senkit el nem hurcoltak az állomás kötelekéből. 1954 után nemcsak a pártbizottságon belül volt szabadabb a szellem, s érvényesült a vasutasszolidaritás, de még a rendőrség is enyhébben járt el; ha valakiről megtudták, hogy „szidta a rendszert”, gyakran nekem szóltak, hogy főnöki, vagy magánemberi tekintélyemmel „térítsem észhez a szerencsétlent”; ők maguk hagyták futni az illetőt.

Ha hat év távolából visszatekintek a forradalom napjaira, emlékezetemben a részletek gyakran összefolynak, s képtelen volnék minden egyes eseményt dátumszerű pontossággal rögzíteni. De nem egy epizód még ma is olyan frissen él bennem, mintha csak tegnap történt volna.

A forradalom híre aránylag későn érkezett meg az ország északkeleti csücskébe. Október 23-án este mi is, mint annyian mások az országban, Gerő Ernő beszédét hallgattuk a rádióban, s ennek hangjából, valamint az ezt követő gyanús, műsoron kívüli zenéből sejtettük meg először, hogy Budapesten valami történhet. Hogy micsoda, erről fogalmunk sem volt. Másnap – 24-én – reggel a szokásos időben mentem be hivatalomba, ahol most már határozottabban beszéltek arról, hogy a fővárosban valami „zúr” van. Az első biztosabb híradáshoz délelőtt tíz óra tájban jutottunk, amikor befutott Pestről a távolsági személyvonat. Ez a vonat előző este tízkor indult el Budapest Nyugatról, s személyzete már sok mindent tudott abból, ami ott délután történt. Arra is emlékszem, hogy a sapkarózsát a szovjetutánzó címerrel a vonat személyzetének valamennyi tagja már leszedte volt a sapkájáról. Ugyanebben az időben rádión felvettük a kapcsolatot a budapesti vasúti rádióközponttal, ahol megerősítették, hogy Pesten forradalom tört ki, hogy a felkelők a kormány megdöntésére törekednek, s harcban állnak a szovjet, valamint a magyar kormánycsapatokkal.

Az állomáson foglalkoztatott 1200 átrakódómunkás körében mozgolódás támadt. Kérték, bocsássak rendelkezésükre vonatot, hogy a zavaros időkre való tekintettel hazautazhassanak családjukhoz.

Ugyanaznap délután már nagy késéssel érkezett be a budapest–moszkvai gyors, melynek menetrend szerint hajnali hat órakor kellett elindulnia Budapestről. Személyzete újságolta, hogy gépfegyvertűzben hagyták el a Nyugati pályaudvart. A fővárosi események hatására természetesen a helyi vasútforgalom is kezdett ingadozni. De nálunk, Záhonyban, 24-én még folyt tovább a munka. Egy intézkedést foganatosítottam: a bizonytalan helyzetre való tekintettel a kimenő teherforgalmat leállítottam a Záhony felé jövő vonalakon. Az állomás dolgozói ekkor még semmiféle akciót nem kezdeményeztek: a szovjet jelenlét nálunk nagyon is tapintható volt. Csúpan annyi történt, hogy a munkások egy része tényleg hazautazott. Ez arra kényszerített, hogy aznap estétől kezdve beszüntessem a Szovjetunió felől érkező szállítmányok fogadását. Intézkedés előtt különben a budapesti vasútigazgatósághoz fordultam utasítás végett. „Cselekedjék legjobb belátása szerint” – válaszolták.

25-én, csütörtökön már csak Debrecenből érkezett vonat, a fővárosból nem. Ezzel szemben délben táviratot kaptunk Budapestről, a vasutas szakszervezettől. Tartalma az volt, hogy lépünk sztrájkba, támogassuk a forra-

dalmat. Ha jól emlékszem, a távirat aláírásában már Vasutasok Szabad Szakszervezete állt, vagyis szakszervezetünk régi neve. Én az állomásfőnökség címére jött sürgönyt hangszórón az egész állomás tudomására hoztam, felszólítván a vasutasokat, hogy tegyék le a munkát. Ugyanakkor elhatároztuk, hogy az állomás őrizetére munkásőrséget alakítunk. „Mi is a nép oldalán állunk”: ebben a mondatban lehet legjobban összefoglalni akkori hangulatunkat.

Ekkor a forradalomnak még nem volt szerve Záhonyban. Intézkedéseim meghozatalába bevontam a fontosabb szakmai vezetőket, mindenekelőtt helyettesemet, Szabó József főmérnököt. Záhonyban volt egy magyar vasúti katonai parancsnokság is (amely a magyar honvédség számára érkező szállítmányok átvételével foglalkozott): ez kezdettől fogva közölte, hogy intézkedéseimet támogatja. De a vasutasok fellépéséhez az események során a helybeli határőrparancsnokság több tisztje is csatlakozott. Így a záhonyi vasútállomás valóságos kis forradalmi gócponttá vált, melynek jelentőségét csak növelte, hogy a környező országrészekben végig meglehetősen csend volt.

Negyedik nap – azaz 27-én – jutottunk el odáig, hogy (a budapesti szakszervezetek előző napi felhívásának szellemében) megalakítsuk a helyi munkástanácsot. Addig inkább csak beszélgetések voltak, véleménycserre a helyzetről. Várazgó álláspontra helyezkedtünk, mert felsőbb hatóságinktól rendelkezés nem jött, s a budapesti fejleményekről végeredményben senki nem tudott biztosat, a rádió ellentmondó híradásaitól eltekintve. De 27-én nálunk is szervezett formát öltött a mozgalom.

Október 27-e és november 3-a között három választásra került sor az állomáson. Ugyanis a vasutasok hangulata az eseményekkel egyre inkább jobbra tolódott, s az eredetileg megválasztott munkástanácsból a tömeg egyre több személy kihagyását követelte. Engem mindjárt kezdetben elnöknek választottak, s végig meg is maradtam e tisztségben. Népszerű voltam embereim között, mert érezték, hogy szeretem őket, hogy egy vagyok velük, s hogy már azelőtt is védtem őket a párt- és rendőri szervek erőszakosságával szemben. E bizalomnak köszönhető, hogy szavamat követették is. Kilengésekre végig nem került sor Záhonyban. Ugyanebben az időben megalakult Záhonyban egy katonai bizottmány is, mellyel szorosan együttműködtünk.

Emlékszem, hogy ezekben a napokban egyszer csak beállított az irodámba Oszipov őrnagy, az állomás orosz katonai parancsnoka. Fellépése bizonytalanabb volt a szokottnál. Érdeklődni akart, hogy tulajdonképpen mi is történik. Elmondtam neki, milyen események mentek végbe Budapesten, s hogy mit követel országszerte a nép. „No és velünk most mi lesz?” –

kérdezte némi aggodalommal az őrnagy. Biztosítottam őt, hogy senki sem akarja őket bántani, de talán mégis a legjobb volna, ha hazamennének. Oszipov őrnagy csodálkozva kérdezte, hogy most már egyáltalában nem fogunk-e dolgozni, s hogy legalább élelmiszerszállítmányokat nem vennék-e át? Feleletem az volt, hogy mindenben a népakarathoz tartjuk magunkat. „De hát maga, aki kommunista, maga is?” – faggatott tovább a szovjet őrnagy. Ekkor jelentettem ki, hogy érzelmeim szerint én mindig szociáldemokrata maradtam. A Szabolcs-Szatmár-megyei Fehér Könyv ezt a kijelentést híven idézi. Valószínűleg a volt párttitkárunk bemon-dásából ismeri, aki a fentebb leírt beszélgetés alatt ott tartózkodott az iro-dámban.

A szovjet hatóságok azonban nemcsak Oszipov őrnagy személyében jelentkeztek. A csapi szovjet állomásfőnök, Tkacsev, naponta hívott telefo-non, s könyörgött, hogy fogadjuk a szállítmányait, mert náluk Csaptól vissza egészen Kijevig feltorlódtak a Magyarországra irányuló szállítma-nyok. Válaszom – a sztrájkra való hivatkozással – nemleges volt. Október 28-án, vasárnap, megint felhívott Tkacsev, s ezúttal arra kért, hogy legalább azokat a magyar állampolgárokat, akik Moszkva felől jövet a csapi állomá-son összetorlódtak, szállítsam át a magyar oldalra. Az események hatására Moszkvából hazautazó magyar diákokról, kárpátaljai rokonaiknál járt ma-gyar látogatókról, ezenkívül kiküldetésből hazatérő személyekről, például egy postásküldöttség tagjairól volt szó. A szóban forgó utasokért át is küldtem egy személykocsit, mozdonnyal, saját személyzettel. Az alkalmi szerelvény mintegy hatvan magyart hozott át szovjet földről, kik is sírva énekelték a *Himnusz*t, mikor beérkeztek Záhonyba. A szovjet tehervago-nokat azonban továbbra sem fogadtuk.

A vasúti szállítás helyzetét látva, az oroszok 27-e tájban hozzáláttak, hogy pontonhidat verjenek a Tiszán, a vasúti hídtól délnyugatra, a háború óta romokban heverő volt közúti híd mellett. Ezen kezdett azután beöml-e ni a vasúton elakadt szovjet utánépítés.

A forradalom negyedik, vagy ötödik napján – talán vasárnap, 28-án – a magyar oldalon megjelent egy orosz tábornok, s felszólította a magyar határőrparancsnokot, hogy vonja be embereit a határról. E látogatást ré-szünkről nyomban tanácskozás követte, melyen a katonai bizottmány és a munkástanács tagjai vettek részt. Az az álláspont alakult ki, hogy nem teszünk eleget a felszólításnak. Ha vérük árán is, de a magyar egységek ott maradnak a magyar határon, még ha jelenlétük pusztán jelképes is. Míg tanácskoztunk, az oroszok a Tisza-híd magyar oldalán két páncélkocsit helyeztek tüzelőállásba a vasúti töltés két oldalán. Ez végleg eldöntötte magatartásunkat. Azonban a pusztá „nem” itt már nem volt elégséges.

Elhatároztuk, hogy tárgyalást kérünk a szovjet tábornoktól, s ezen a páncélcsoportok visszavonását fogjuk követelni.

Küldöttségünk 3 tagból állott: két katonatisztból s belőlem. Fehér zászlóval mentünk ki a hídra, ahol a szovjet tábornok már várt bennünket az előre megbeszélt időben. Hadd jegyezzem meg azonban, hogy ő a maga részéről fegyveres katonákkal volt körülvéve. Előadtuk tiltakozásunkat a két páncélcsoport magyar területre állítása ellen, mire ő azt válaszolta, hogy ők csak a híd épségét akarják biztosítani esetleges fasiszta támadással szemben. Az ellen nem volt kifogása, hogy a magyar határőrség is a helyén maradjon. Mi kitarítottunk követelésünk mellett a páncélcsoportokat illetően, s kijelentettük, hogy garantáljuk a híd épségét. Ő azonban nem engedett, s így tárgyalásunk minden eredménye határőrszemeink helyzetének tisztázása volt.

A következő napokban még csak rosszabbodott a helyzet. Egyrészt újabb szovjet egységek jöttek át a hídon, s helyezkedtek el állásba a magyar parton, másrészt a pontonhíd körül új szovjet hídfő kezdett kiépülni. Az orosz hadmozdulatokat látva, elhatároztuk, hogy a magyar őrszemeket – kik két orosz vonal közé szorultak – bevonjuk a határról. Fokozott óvatosságra kötelezett bennünket nemcsak földrajzi elhelyezkedésünk (már említettem, hogy a záhonyi terület ékszerűen nyomul be szovjet földre), hanem az a tény is, hogy Magyarországnak ezen a vidékén sehol rajtuk kívül nem volt szervezett forradalom, ahonnan segítséget várhattunk volna.

A forradalom második hetének elején zavar támadt a záhonyi magyar katonai egységek körében. Az egyik politikai tiszt át akarta vinni szovjet oldalra a tüzérsztyály egységeit. A katonai bizottmány tagjai ekkor felkértek engem, hogy katonaviselt ember létemre vegyem át a szovjet határon lévő magyar egységek felett a parancsnoklást. A bizottmány felhívására minden katonai egység önkéntesen nekem rendelte alá magát. A szóban forgó politikai tisztet eltávolítottuk, a katonai egységek elhelyezését pedig megváltoztattuk. Minthogy most már számolni kellett a pontonhíd működésével, az odavezető két közút mindegyikén sorompót állítottunk, s tüzéregységeket helyeztünk el tüzelőállásban, hogy megakadályozzuk a szovjet csapatok közötti mozgását.

Ezt látva, október 30-án reggel szovjet részről tárgyalást kezdeményeztek. Kérték, nyissuk fel a sorompót, melyre szükség nincs, hiszen ők nem támadó szándékkal jönnek. Miközben folyt a tárgyalás (színhelye az irodám volt), orosz harcokocsik vették körül az állomás épületét. Azonnal beszüntettem a tárgyalást, s közöltem, hogy a nyilvánvaló erőszakkal szemben tehetetlen vagyok, fölösleges itt minden beszéd. A csapatokat pedig utasítottam, hogy a szovjet egységekre tüzet ne nyissanak. Az oroszok erre felnyitották a sorompókat, s folytatták a vonulást.

Felmérvén katonai erőnk elégtelenségét, s azt, hogy Szabolcs megyében senkire nem támaszkodhatunk, ekkor érintkezésbe léptem a borsodi munkástanáccsal és katonai bizottmánnyal, bejelentettem hozzájuk való csatlakozásunkat s erősítést kértem. A Miskolccal való kapcsolatot indokolta, hogy tűzérostályunk a miskolci hadtesthez tartozott, de elsősorban az, hogy Északkelet-Magyarországon ez volt a legközelebbi nagy forradalmi göc. Mindamellet felhívásomnak kevés foganatja volt. Csak néhány teherautónyi polgári ruhás felkelő jött, ami nem jelentett számításba jövő erőt a szovjet egységekkel szemben. (Egy-két nappal előbb egy politikai felhívással nagyobb sikerem volt. Amikor ugyanis 27-én, Nagy Imre új kormánylistáján Bebrits Lajos nevével találkoztam, rádión és távirón felhívást intéztem az ország vasutasaihoz, s Bebrits leváltását kértem. Estére már meg is tudtuk a rádióból, hogy Nagy Imre leváltotta Bebritset.)

Október 30-ától kezdve különben részletesen és rendszeresen tájékoztattam az összes Záhonyban történő fejleményekről a kormányt. Ehhez a távirón és a telefonon kívül felhasználtam a vasúti rádiót is. Sajnos, ugyanezen az úton rendelkezést soha nem kaptam. Sem a kormánytól, sem a Forradalmi Katonai Bizottmánytól, sem egyéb központi szervektől. Mindig belátásomra bízták, mit tegyek. Ez azonban nem akadályozott meg bennünket abban, hogy figyelőszolgálatunkat ne tökéletesítsük. Figyelőállást létesítettünk például a záhonyi templomtorony tetején, ahonnan a szovjet területen folyó csapatmozdulatokra is kilátás nyílt. Megszámlálhatatlan mennyiségű tűzérségi és páncélos egység vonulását figyeltük onnan meg, s erről – valamint ez egységeknek magyar területre való behatolásáról – folyamatosan tájékoztattuk Budapestet.

A helyi magyar erők gyengeségét látva, az oroszok természetesen felbuzdultak, s ismét foglalkozni kezdtek a vasúttal. Normális nyomtávú mozdonyok átadását követelték tőlünk, hogy átvigyék őket Csapra, s ott segítségükkel mozgásba helyezték veszteglő szállítmányaikat. A kérést megtagadtam, s mivel az állomás még szilárdan ellenőrzésünk alatt állt, a fűtőházban álló mintegy 15 mozdony használhatatlanná tételére adtam ki rendelkezést. Embereim ennek értelmében leszerelték és elrejtették a mozdonyok fontosabb alkatrészeit, s más elővigyázatossági intézkedéseket is tettek.

Előzőleg még egyszer küldtem át rendkívüli szerelvényt Csapra, újabban érkezett magyar utasokért. Ekkor azonban már sokkal feszültebb volt a helyzet, mint első alkalommal, s hogy személyzetünk visszatérését biztosítsam, a vonatot Csapra átkísérő Kuzmini szovjet főhadnagy családját túszként visszatartottam. Ezen az alapon az utasszállítás rendben le is zajlott.

November elsején este állomásunk területére betört egy szovjet vonat, melynek eleje páncélos egységekkel volt megerősítve, kocsijain pedig ho-

mokzsákok mögött géppuskás állások voltak elhelyezve. A szovjet betörés előérzetében már torlaszokat készítettünk, s a páncélvonat érkezésekor ezeket az egész vonalon megerősítettük. Mint kiderült azonban, az orosz vonaton műszaki egységek helyezkedtek el. Ezek az éj leple alatt utat vágtak maguknak a torlaszok között, ideiglenesen helyreállították a pályát, s tovább nyomultak Nyíregyháza felé, miközben Záhonyon is hátrahagytak némi vasúti katonai személyzetet.

A pontonhídon ekkor már egész nap özönlöttek a szovjet egységek az ország belseje felé. Erre vonatkozó jelentéseiket Budapest némi hitetlenséggel fogadta. Később magyar felderítő repülőgép jelent meg Záhony felett. Estére a budapesti rádió hírt adott az újabb orosz bevonulásról.

A közúti beözönlés november 2-án is folytatódott. A vasúti pálya azonban még mindig nem volt szolgálatban. A műszaki vonat ekkor vágott utat magának Debrecenig, miközben szovjet műszaki katonai egységek szállták meg a közbeeső állomásokat. A záhonyi állomást is egyre nagyobb számban lepték el egységek, melyekkel szemben tehetetlenek voltunk. Működésünk mind szűkebb térre szorult, s embereink nagy része el is hagyta az állomás területét. Elmondhatjuk azonban, hogy tevékenységünkkel több mint tíz napon át feltartottuk az orosz vasúti utánpótlást. *Mert az első szovjet szállítmányok csak november 3-án délután indultak meg. Amíg a forradalom Budapesten tartott, az oroszok vasúton nem szállítottak csapatokat. Megakadályozta őket ebben a vasutasság egységes ellenállása, amelynek Záhony egyik sikeres gőcpontja volt.*

*

Ezzel véget is ért volna a záhonyi forradalmi napok története, ha nem kellene ehhez még egy személyes utóiratot fűznöm. Sok szó esett a maga idejében a *deportálásokról*, melyeknek azonban kevés eleven tanúja jelentkezett. Éppen ezért az én novemberi hányattatásaim, úgy hiszem, némi érdeklődésre tarthatnak számot.

Elbeszélésemben az imént november 3-áig jutottam el. Azon az éjjel, 4-ére virradóan, biztonsági okokból a helyettesemnél aludtam, egy közeli községben, reggel azonban – nem is annyira az eredményes cselekvés reményében, mint inkább kötelességtudásból – ismét bementem a hivatalomba. A Szabad Kossuth Rádió utolsó kétségbeesett bemondásait hallva, egy kis rögtönzött tanácskozássra ültünk össze a katonai bizottmánnyal, s ez éppen folyamatban volt, amikor az oroszok megtámadták a pályaudvart és a magyar katonai laktanyát. A tüzelés a Tisza túloldaláról kezdődött, majd a pontonhíd felől érkező erős csapategységek árasztották el a környé-

ket. A pályaudvarra egy vasúti katonai egység tört be egy ezredes vezetése alatt (akit különben ismertem, mert az előző napokban a szovjet katonai élelemszállításokról tárgyaltam volt vele). A laktanyák lángba borultak. Mindannyian kiszaladtunk a peronokra; ott orosz katonák vettek bennünket körül. „Fel a kezekkel!” – kiáltották. „Mit akarnak? Micsoda dolog ez?” – kérdeztem az ismerős ezredest. Mire azt felelte, hogy magyar részről megtámadták őket, s erre válaszolnak.

Mondani sem kell, hogy támadás részünkről nem volt. Ennek ellenére az oroszok elfogtak, lefegyvereztek bennünket, majd átkísértek a záhonyi szovjet parancsnokság területére. Ott kivégzéssel fenyegették többünket; emlékszem hogy a fentebb említett Kuzmini főhadnagy forgatta a revolvért az orrom előtt. Egymástól elszigetelve tartottak minket zárt tehervagonokban. Engem a nap folyamán többször vittek kihallgatásra egy orosz tábornok elé, aki arról faggatott, hogy kik voltak a forradalmi tanácsok tagjai, milyen parancsokat kaptunk Nyugatról, és így tovább. Délután 3 óra tájban erős őrség alatt átvittek bennünket a romokban heverő magyar tüzérlaktanyába. Még ma sem bírom elfelejteni azt a látványt: magyar tiszték és honvédek heverték ott holtan az udvaron, köztük egy híradós tiszt fehér zászlóval a kezében; a szovjet katonák nagyban húzták le a halottak csizmáit és a zsebeiket kutatták...

A tüzérlaktanyán összesen 58-an voltunk foglyok. A magyar legénység nagyobb része még a tűz idején elmenekült. Az oroszok leguggoltattak bennünket a hullák közé, tányért nyomtak a kezünkbe, s egy foglyul ejtett magyar szakács főzte pörköltet kínáltak nekünk: „Egyétek!” Közben az orosz katonák tőlünk is elszedték a nálunk lelhető értéktárgyakat (papírpénzt, órát), mondván, hogy „úgyis kivégeznek titeket, minek az már nektek”.

Aztán leszállt az éj, s a sötétség leple alatt, leponyvázott teherautókon mind az ötvennyolcunkat átvittek a Tisza túloldalára, orosz területre. (Onnan tudom a pontos létszámot, hogy az oroszok folyton leszámoltak bennünket, s hangosan jelentést tettek tisztjeiknek.) A túloldalon egy használaton kívül álló romos egykori vámépület pincéjébe zártak bennünket. Engem és E. hadnagyot külön egy volt WC-helyiségbe csuktak. Adtak ugyan szalmazsákot és pokrócot, de kinyújtózásra ott bizony nem volt hely. Aludni pedig még kevésbé lehetett, mert az átvonuló orosz csapatok tisztjei be-benéztek, s formálisan leköpködtek. „Ez volt a vezér” – mondogatták egymásnak. Viszont az őrség tagjai között volt, aki vigasztalt minket, teát főzött nekünk, sőt még almát is szereztek valahonnan a szomszédból.

Két nap, két éjjel maradtunk ezen a barátságtalan helyen. A kihallgatások egymást követték; mindig úgy kezdődtek, hogy háttal a falhoz állítottak bennünket, körülövdöztek géppisztollyal, majd elkezdtek faggatni (de

ezt már roppantul udvariasan): „Ki kezdte a lázadást?”, „Kivel álltak kapcsolatban?” Engem különben alezredesnek tituláltak, mert a szovjet vasúti ranglétra szerint ez volna a katonai rangom.

November 6-án este kettőnket E. hadnaggyal teherautóra raktak, s erős őrséggel útnak indítottak Ungvár (Uzsgorod) felé. (A csoportból a többieket még a nap folyamán visszavitték a magyar oldalra.) Ungváron a volt rendőrkapitányság épülete elé érkeztünk, amelyet azonnal felismertem még a cseh időkből való emlékeim alapján. Felvittek az emeletre egy NKVD-ezredes elé, ahol mulatságos jelenet következett, mert az ezredes a szovjet nemzeti ünnep (november 7-e) feletti emelkedett hangulatában mindenekelőtt felköszöntött bennünket. Ez aztán a kihallgatás hangját is megszabta. „Miért lázadoztál Te, hiszen Te párttag voltál?” – kérdezte tőlem az ezredes. Mire én így válaszoltam: „Ezredes elvtárs nő?” „Igen.” „Nos, hát mit szólna ahhoz, ha esztendőkön át kellene házába befogadnia s ott tartania sógorát és sógornőjét? Bármennyire szeretné is őket, nem azt mondaná-e a végén, hogy menjenek már haza, jöjjenek inkább csak látogatóba?” – Az ezredes kacagott.

Ezután ismét teherautóba raktak bennünket, s átvittek a városi börtönbe. Hatalmas rácsos kapukon keresztül előbb a váró-cellákba vezettek minket, ahol átvizsgálták ruháinkat, elszedték megmaradt értéktárgyainkat, hogy aztán egy-egy elkülönített cellába kísérenek bennünket. (Kilenc forintból, s karikagyűrűmről adtak szabályosan külön-külön elismervényt. Amikor szabadultam, a gyűrűt visszaváltottam, de a kilenc forintot meghagytam a szovjet államnak. Gondoltam, többet ér nekem a börtönpecséttel ellátott elismervény. Ezt még ma is biztos helyen őrzöm. Fényképmásolatát annak idején eljuttattam az ENSZ vizsgálóbizottságának.)

Az ungvári börtön láthatólag ki volt ürítve számunkra.* Az odaérkezésünket követő két napon ismeretlen okból többször át-áthelyeztek, végül közös cellába raktak bennünket E. hadnaggyal. November 8-án este magyar szót hallottunk a folyosóról. „Hadnagy úr” – szólítottak valakit. Még a Veszprémi Vegyipari Egyetem neve hangzott el, annak diákjai mehetek el az ajtónk előtt. Másnap pedig az orosz börtönőrök szájából hallottam mondani, hogy „itt van ám a nacsalnik is”. Később megtudtuk, hogy Maléteréket hozták Tökölről repülőgépen.** A mi cellánkba tették be Ma-

* Főleg Kelet-Magyarországról – de az ország más részeiből, így Budapestről és Veszprémből is – deportáltak magyarokat a Szovjetunióba. Máig tisztázatlan, hogy a deportálások milyen megfontolások alapján történtek.

** A szerző téved, Maléter Pál tököli elfogatása után nem került Ungvárra. Ugyanakkor nem kizárt, hogy környezetéből esetleg valaki vagy valakik mégis Ungvárra kerültek.

léter Pál volt parlamenti sofőrjét s egyik szárnysegédjét, akiket vele együtt Tökölön ejtettek fogságba. Szombaton, az udvarra kinézve, egy magas férfit láttam sétálni magyar tábornoki egyenruhában.

Vasárnap, azaz november 11-én már elég sokan voltunk a börtönben, magyarok, köztük nők is. Egy csoportot (köztük E. hadnagyot) ekkor kiemelték, s átvitték őket Sztrijbe, ahol szintén magyarok voltak a börtönben. Helyébe cellámba négy magyar fiút hoztak, köztük egy 16 éven aluli bányásziskolai tanulót. A 16 éven aluliakat azonban tudomásom szerint pár nap múlva hazaküldték Magyarországra. (Neveket ehelyütt inkább nem említek. De akkor, novemberben összesen 58 nevet tartottam meg a fejemen, s mikor később hazakerültem, mindegyikük családját értesítettem személyesen, vagy írásban.)

A rákövetkező héten egy alagsoron keresztül átvezettek a bíróság épületébe, ahol a Szovjetunió egy főügyésze hallgatott ki. (Kilétét kárpátaljai származású fegyőreim árulták el nagy bizalmasan.) Körülbelül 8-10 napi tartózkodás után éjjel rabszállító kocsin, többedmagammal átvittek egy Ungvár környéki börtönbe, amely az NKVD felügyelete alatt állt. Itt megint meztelenre vetkőztettek bennünket, átkutatták ruháinkat, majd lepedős-ágyas szobákba helyeztek el bennünket. Főleg magyar katonai vezetőkkel voltam ott együtt, az ország minden részéből. A szovjet kihallgatók hosszú jegyzőkönyvet készítettek, de – legalábbis velem – semmit alá nem írtak. Néhány nap múlva megint visszavittek az ungvári közös börtönbe, ahol most már igen sokan voltunk együtt a cellában. Ekkor értesültem a Maléter-delegáció sorsáról. Itt tudtam meg azt is, hogy két budapesti külföldi diplomatát is idehurcoltak az oroszok, tévedésből. Így derült ki a deportálás ténye.

Ugyanis amikor az oroszok kénytelenek voltak hazaküldeni az eddig magyarnak kezelt (kopaszra nyírt, értéktárgyaitól megszabadított) két külföldit – egy diplomatát és a Vöröskereszt egy megbízottját – egyszerre velünk szemben is megváltozott a bánásmód. Jobb lett az ellátás, kaptunk magyar könyveket, fogságunk láthatóan új fázisba lépett. Egy napon láttuk a börtönudvaron felsorakoztatni a nőket, kik vidáman mutogatták nekünk visszakapott óráikat és gyűrűiket. Előttünk is felcsillant a hazatérés reménye. Celláinkban hangosan, kórusban szavaltuk Petőfit, s az oroszoknak szegeztük a kérdést: mi jogon tartanak bennünket itt, mikor mi nem vagyunk szovjet állampolgárok? A válasz az volt: legyünk nyugodtak, haza fogunk kerülni, a szovjet hatóságok csak az új magyar kormányt segítik. Engem ebben az időben még egyszer kihallgattak, az ügyész igen baráti volt, s mikor panaszkodtam neki sorsomról, lehalkított hangon így bátorított: „Ne féljen, rövidesen haza fog térni.”

Két nap múlva csakugyan megfűrésztöttek, megborotváltak, rendbe hoztak bennünket, egyeseket még ruhaneművel is elláttak, majd harmadnap egy kenyérrel, egy húskonzervvel, egy doboz cigarettával és egy marék kockacukorral felszerelve útnak eresztettek minket. Előzőleg egy orosz ezredes mondott búcsúbeszédet: megköszönte a jó együttműködést (!), hangsúlyozta, hogy *nem* voltunk foglyok, hanem csupán a népharag elől védtek meg minket. Ponyvás teherautókon, Munkácson és Beregszászon át Tarpáig szállítottak bennünket, Szabolcs és Hajdu megyeieket. Hetvenen voltunk ebben a csoportban. Amikor december 6-án átléptük a magyar határt, csendesen elénekeltük a *Himnusz*t.

A nyíregyházi megyei börtönbe kerültem, itt helyeztek véglegesen szabadlábra. Előzőleg még egy orosz tiszt fogadott s felszólított, hogy mint jó szakember menjek vissza dolgozni a régi helyemre. Így is tettem, több százan fogadtak ünnepélyesen Záhonyon, az ottani orosz parancsnokságnak azonban más volt a véleménye. El kellett hagynom Záhonyt, s legcélszerűbbnek láttam Budapestre menni. Ott érdekes módon felajánlották nekem a Délipályaudvar főnökségét, amennyiben belépek az MSZMP-be, segíték a pártszervezésben, s nyilatkozatot adok, hogy nem voltam deportálva, s nincs is ilyesmiről tudomásom. E nyilatkozatot megtagadtam, s ettől kezdve bujdosnom kellett. Egy ismerős rendőrtisztől küszöbön álló letartóztatásomról értesülve, február 7-én Szabadkánál átléptem a jugoszláv határt.

(Szűcs Sándor jelenleg a norvég államvasutak vezérigazgatóságán dolgozik mint műszaki tisztviselő. Politikai jellemzéséhez hadd fűzzünk hozzá még egy apró, de sokatmondó tényt: a műszaki osztályon, amelynek kötelékében dolgozik, munkatársai őt választották meg szakszervezeti bizalminak.)

(1962., IV. évfolyam 4. szám)

A Móricz Zsigmond körtér ostroma

Ágyúszóra ébredtünk s első mozdulatunkkal a rádió kapcsolóját kerestük: az összeköttetést a derengő külvilággal, a magyarázatot, sőt a bizonyosságot, noha ekkor már egyáltalán nem voltunk bizonytalanok a forradalom sorsát illetően; tudtuk, hogy mi történt, rádió nélkül is. Tudtuk, valamennyien mert a *többes szám* itt nem egy családra vonatkozik; egy városra, talán egy országra is. *Csapataink harcban állnak s a kormány még a helyén volt, de meddig?* Afelől sem maradhatott sok kétségünk, hogy nem sokáig. Az ágyúzás erősödött. Felöltöztem s lementem az utcára.

A Duna-parton hideg volt és sötét; mozgás sehol. Az ember első gondolata ilyenkor a menekülés; aztán a szégyen, hogy menekülni akart. Mi elől? A láthatatlan, de jól hallható ellenség szorításából? Vagy önmagából? A tűnődés hasznossága csekélyebbnek tűnt a cselekvés lehetőségénél. Minthogy valószínűnek látszott, hogy a betörő szovjet csapatok első dolga azok lefogása lesz, akik a forradalomban való részvétellel gyaníthatók, a menekülést magyarázni lehetett; tett volt ez önmagában is, csupán a következményeit nem láthattam előre. A következményeit? A következő lépést sem. Budára indultam, ismerősökhöz. Nem mintha ott nem találhattak volna meg. Inkább a magányt szerettem volna eloszlatni körülöttem; az ágyúszót emberi beszéddel helyettesíteni. Hogy mi következik ezután, afelől nem voltak illúzióim. S hogy tévedtem, az is csupán ítéletem gyengeségét s a forradalom erejét bizonyítja. Azokét, pontosabban, akik nem menekülésre gondoltak, hanem ellenállásra. Akik felkészültek a harcra, a legteljesebb reménytelenség ellenére.

Megvirradt, mire a Móricz Zsigmond körtérre értem. Az úton, néhány teherautótól eltekintve, melyen felfegyverzett fiatalemberek ültek, nem találkoztam senkivel. Ez a látvány akkoriban már elég megszokott volt, most mégis különös jelentőséget kapott, a közelgő harcizajban, mely ahogy világosodott, úgy vált gyéribbé, szórványosabbá. Csapataink elhagyták volna helyüket? Kitűnt, hogy etájt helyezkedtek el, legalábbis, ami a Móricz Zsigmond körtér környékét illette. A tér felkészült a védelemre a még mindig láthatatlan ellenséggel szemben. Gyorsan készült, hevenyészve, de

annál látványosabban. A szürkén és hidegen kibontakozó ég alatt egy tank tolatott előre, s kissé oldalvást a *gombától*, ágyújával a Bartók Béla útnak a Kelenföld felé távolodó egyenesé felé, megállt, zökkenve. Egy másik ágyúcső, nemzetiszín szalaggal vasán, a Fehérvári út felé fordult. Egy harmadik a Villányi utat fogta lőtávolságába. A reménytelenség – ebben a felszegett-fejű reménytelenségben – ha egy pillanatra el is párolgott belőlem, hamarosan visszatért, megnövekedve, keserűbben. Az ellenség, mely még kívül állt látóköreinken, nyilván nem három tankkal készül fel a támadásra. Harminccal, háromszázzal? Négyezerrel, mint később kiderült. Az utcakövekből gyorsan épülő fél méter magas barikáddal szemben, – valahol messze, még mindig láthatatlanul, – egy hadsereg állt.

Most már néhány bábéskodó is kimerészkedett a házakból. Egy darabig csendesen ácsorogtak a barikádokat-építők körül, aztán vagy visszahúzódtak elfüggönyözött ablakaik mögé, vagy – hívás nélkül is – kezdték hordani a felfeszített bazaltkockákat, csendben, egyetlen szó nélkül. Ez volt a legfélelmetesebb, ez a csend. Ha erre a napra emlékezem, leginkább erre emlékezem. A kihalt, néptelen utcákon olyan mélységes mély csend ült, oly kifeszített drótkötélként pendülő, hideg csend – mintha a lélek ezzel akart volna válszolni a bensejében kavargó iszonyú zajra –, hogy az emberek a kavicscsörrenésre is felkapták fejüket, szinte rosszallóan. A tankok csikorgása, miután befaroltak védelmi állásaikba, hirtelen megszűnt; a távoli fegyverzaj elhalt; a barikádok – délelőtt tíz óra tájt – már készen álltak. Néha-néha egy-egy biciklista futott végig a Bartók Béla úton, kiskabátban, a hideg ellenére, géppisztollyal a vállán; a lefelé fordított cső jelezte, hogy harcra – egyelőre – még nem kerül sor. A biciklista csak hírt hozott, *onnan kívülről*. A Kelenföldi pályaudvaron túl már felsorakozott a tankosztag, melynek feladata volt, hogy behatoljon a város szívébe, erről az oldalról.

De hogy a támadás mikor indul majd meg: azt senki sem tudta. A csendet ez a bizonytalanság növelte szinte elviselhetetlenné; ebben a bizonytalanságban rejlő elkerülhetetlen bizonyosság. Valamennyien éreztük ezt, ha nem is beszéltünk róla. Voltaképp nem is kellett sokat beszélnünk. A Körtér védelmének „parancsnoka”, egy fiatal, hivatásos tiszt, főhadnagyi rangjelzéssel a váll-lapján, revolverrel az oldalán, már elkészítette a védelem tervét, kiadta az utasításokat, helyére állította a védőket. A „védők” – csupa fiatalember, szovjet gépfegyverrel a vállukon, szótlanul engedelmeskedtek a parancsoláshoz szokott hangnak. Hányan voltak? Sejtelmem sincs róla. Látni ekkor már alig lehetett őket, elrejtőztek az ablakok mögött, a háztetőkön, a Szabadság mozi házának üveges lépcsőházában, a golyószó-

* Kör alakú építmény a tér közepén, s amelyben különböző üzletek voltak

rók mögött. A látszólag kihalt tér félkörének függőnyei mögül a fegyverek délnyugat felé néztek; innen várták a támadást: főként a Fehérvári és a Bartók Béla útról. Az utcán futó küldöncök, hírvivők legalábbis arról számoltak be nekünk, akik a mozi fölött várakoztunk, hogy a szovjet tankok mozdulatai erre engednek következtetni.

Déltájban már világossá vált, hogy az oroszok a sötétedésre várnak: előtűnk, mögöttünk minden mozdulatlanra merevedett, félelmetesebbé. A biztonság, hogy van még néhány óránk a támadásig, rosszabb volt a bizonytalanságnál: nem lehetett mivel elütni az időt. Legjobb megoldásnak hát az mutatkozott, hogy mindenki hazamegy. A többség úgyis itt lakott a közelben, egyik vagy másik házban, az „idegenek” pedig ottmaradtak, megfigyelőnek. Előkerültek a szokásos idegnyugtató szerek; a kártya meg néhány korty ital. Különös módon senki sem akart lerészegedni; mindenki józan állapotban igyekezett kívánni azt, amit részegen sem lehetett megérteni. A Szabadság mozi felett, az üvegablakos folyosón, ketten maradtak, önként vállalkozók. A parancs az volt, hogy sötétedéskor újból kell jelentkezni. Tíz ember közül ketten nem jöttek vissza. Este hat-fél hét tájban mindenki újból itt volt a helyén. De a támadásra, az orosz tankokra, még jó néhány órát kellett várnunk.

Fél tizenegy tájban már hallani lehetett a zörgésüket, messziről, de jól kivehetően. A hideg szélben himbálódzó utcai lámpák fényénél lassan-lassan már látni is lehetett őket. Három tank jött elől, utcaszélességben, nagyon lassan. Mögöttük néhány teherautónyi katona, felhajtott gallérral, géppisztolyosan. A halálba jöttek.

Amikor az első tanksor elérte a barikádot, mely a Bartók Béla utat elválasztotta a Körtértől – körülbelül a mozival egymagasságban –, a középső tank ágyúja a barikád felé fordult; innen, az emeletnyi magasból már-már a katonák arcát is látni lehetett; lehajtott fejjel ültek, mozdulatlanul. Abban a pillanatban, amikor az ágyú eldőrdült, iszonyú visszhangjának sátra alá temetve a teret, a szemközt figyelő tankokat, a házakat, a tetőről a tanksor mögött megtorpanó teherautó kellős közepébe vágódott egy Molotov-koktél. Csak a felreccsenő lángot láttuk, mely elfedte előlünk a széttépett testek csonka szörnyűségét. Mi történt velük? Nem tűnődhattunk ezen. Vezényszó nélkül megkezdődött a csata. A szovjet tankok – s most már feltűnt a második rajvonal – észvesztve tüzelni kezdtek, vaktában, amerre az ágyúcső fordult, vagy – valószínűleg, – ahonnan a lövéseket hallották, mert az első néhány pillanatban kialudtak az utcai lángok az összevissza röpülő golyóktól, s rá – feleletként – megszólalt a *gomba* oldalába húzódó magyar tank ágyúja is. Lángok, füst; néhány hosszú, elnyújtott kiáltás hallatszott, beleveszve a sötétbe s a gépi hangok csomósodó zöreijébe. Elöttem a golyószóró mellett hasaló fiatalember szintén csak vaktában eregette a töltényeit, mert önma-

gunkat is alig láttuk, hát még azokat, odalent, az utcán, s valószínűleg így történhetett a többiekkel is, a Körtér homorulatában.

A zaj erősödött, golyók csapkodtak fölöttünk, egyik dörrenésre betört a folyosó üveglablaka is; áradni kezdett a szemmaró füst, feketén gomolyogva. Már minden csattogott, dörgött, villámlott odalent. Az első tanksor áttörte a barikádokat – nem volt nehéz feladat –, s szembekerült a ferdén elhelyezkedő tankkal; nyomában, a Bartók Béla úton egész sor jött már, szüntelenül tüzelve, gépfegyverezve. A golyószóró mellett hasalók, prűszkölve a füsttől, felnéztek. A csata, az ő részükről, befejezettnek volt nyilvánítható; elfogyott a lőszerük. Mit csináljunk?

Azt csináltuk, amit a többiek is, nyilván, a kapualjakban, az ablakokban, a pincenyílásokban. Fogtuk a kalapunkat és hazamentünk. Mialatt odakint vadul és már teljesen céltalanul őrjöngtek a megszálló hatalom fegyverei, az ellenállók kisurrantak a hátsó kapukon, vészkijáratokon, apró udvarokon, falak mentén, óvatosan és feltétlen jókedvvel. Mert ebben a pillanatban már feloldódott bennük az egész napos várakozás fagyos-jeges feszültsége, az első lövések dermedt, nyáltalan izgalma, csak azt érezték, hogy eleget tettek kötelességüknek, s mi több: becsapták a támadókat. Semmiféle menekülésjellege nem volt ennek a „visszavonulásnak”, praktikus ügyességében pedig egyenesen volt valami meghatóan mulatságos, gyermeteg naivitás, mely a harcosok füstmázolta arcára széles mosolyként telepedett. Kár, hogy a támadók ezt nem láthatták. Nagyobb meglepetést okozhatott volna nekik, mint a közübük csapódó bomba.

De nem látták. S minthogy semmit sem láttak, csak a sötétség mögött felmeredő házfalakat, s még néha-néha felvillanó gépfegyvertűzet, mely úgy pergett le a páncélzatukról mint az esőcsepp az üvegről, egyre vadabbul s egyre fejtelenebbül tüzeltek. Lángolt, égett a Körtér – a három oldalról előrenyomuló valószínűleg azt sem vették észre, hogy időközben meggyérült, majd el is hallgatott a velük szembeforduló tüzelés, falak tompa zuhanása hallatszott, golyócsapódás, kiáltásokkal vegyesen, melyekről nem lehetett megállapítani, hogy mely nyelven szóltak; valószínűleg oroszul. Mert a partizánok, időközben, régen eltűntek már a védelmet adó pincék mélyein, a beszorult, s halálra rettent lakosság tengerében, mely azonos színével fogadta s fedte el őket a támadók elől; szabályos „partizán” módra, pontosan úgy, ahogyan azt a szemináriumokon és pártiskolákon tanították a Nagy Honvédó Háború meséjébe illesztvén. Leporolták a kabátjaikat s leültek a lócára, még mindig mosollyal a szájuk körül. Elnyelte őket a nép.

Az örült tüzelés jó másfél óra hosszát tartott; egy óra felé csendesült el, de mindjárt utána felhangzott a láncaltapok csikorgása. A tankok, nyilván a jól végzett munka tudatával zörögve továbbvonultak a Duna felé, a

Gellérthegy felé. A pincéből lassan visszaszivárogtak a lakók s a partizánok, fel a szobákba. Aludni alig-alig lehetett, az utcára kimerészkedni sem volt tanácsos. A romok közt a győztesek kóvályogtak, csőre töltött s a feketeségnek szegezett géppisztollyal; aki elébük került, abba belelőttek. Mondták – másnap –, hogy be-bekukkantottak pincékbe is, nyilván partizánokra vadászva; egyik ilyen pincelátogatásnak két halottat tulajdonított a könnyen növekvő, de minden valószínűség szerint igaz hírszolgálat. Vaktában lőttek agyon két férfit, aki nem akarta valamiféle parancsukat végrehajtani, hősiesen, ahogy egy nagy nép katonáihoz illik. A halottaknak nem volt fegyverük. Feltehetően egy szót sem értettek oroszul.

A pincéből, ahol én bújtam meg, hajnali három óra felé kezdődött a felszállingózás. Félóra múltán már csak egy idősebb házaspár maradt, semmiféle unszolás nem bírhatta rá őket, hogy visszamenjenek a lakásukba. Összekuporodva, halálsápadtan dültek a falhoz, az asszony egy kis kosárákat tartott a kezében. Pedig ekkor már régen elcsendesült a világ, feloldódott a feszültség, s valami könnyed, humortalansága ellenére is derűs, s dermedtségében is megható hangulat terjedt el a házban, mely suttogva vette számba sérüléseit, sziszegve, káromkodva; sebeit nyalogatta. Leszakadt az első emeleti balkon; fölötte, a második emelet kiugrójának sarka bedőlt, port, piszkot árasztva a szobába, ujjnyi vastagon. Egy-egy falon becsapódás nyomai látszottak; egy-egy fotel huzatát átszakította a golyó, vagy valamiféle más lövedék szilánkjá.

Elképzelhettük, hogy odakint milyen a tájék; de a valóság felülmúlta a képzeletet, mint általában. Reggel fél nyolc felé eloszlott a füst, leülepedett a por, oroszoknak híre-hamva sem volt. Néhányadmagammal kimerészkedtem az utcára. A Körtér felé, halottakba ütköztünk; orosz halottakba, ha ugyan abból a néhány szövetdarabkból, mely a szerencsétlenekből megmaradt, következtetni lehetett. Hamarosán kiderült, hogy mi történt. Az első lövések pillanatában levágódó Molotov-koktél jó néhány szovjet katonát vethetett ki a teherautóból: ezek azonnal meghalhattak, de bizonyára akadt közöttük sebesült is. A diadalmas hadsereg azonban nem sokat törődhetett sebesültjeivel: az előrenyomuló tankok a helyszínen lapították össze őket, minden lelkiismeret-furdalás nélkül. Véres cafatjaik a síneken, a sínek mentén erről a civilizált hadviselésről tanúskodtak, mely nemhogy az ellenséget, de tulajdon véreit sem kímélte.

A Körtér sem volt jobb állapotban. Ahogy a járda szélén álltunk, a lassan-lassan élénkülni kezdő reggelben, előttünk a füstölgő, szétlőtt tankokkal, házakkal, felszakadt utcarészekkel, leszakadt villamosvezetékekkel (az utóbbi napokban, bizonyos mértékig, már hozzá is szoktunk ehhez a látványhoz), nem a kár, vagy a szenvedés jutott eszünkbe, hanem a pusztítás tökéletes értelmetlensége. Ez

volt, igen, az észbontó tüzelés fel-felvillanó zárófala mögött, ez az értelmetlen, oktalan, barbár pusztítás. Igaz, kilőtték a *gomba* mellett meg a Villányi út sarkán álló tankokat is; de kilőtték a Körteret magát is, az ellenállás „mértékét” összetévesztve tulajdon erejükkel és győzhetetlenségükkel. Világossá vált, hogy nem is a győzelem érdekelte őket (ebben nem kételkedhettek), hanem a *lecke*; nem ismerem a parancsot, de egyáltalán nem tartom lehetetlennek, hogy ez volt „elméleti vezérfonala”: aki *ellenünk* támadni merészel, azt mi majd megtaníjtuk mőresre! Ennek az értelmetlenségnek csupán ez lehetett az értelme. Különben miért lőtték volna másfél órán át a Körteret, ahol az ellenállás negyedóra múltán megszűnt? A szemközti házak kiégett, szétlőtt falai, a betört ablakok, a felborult villamosok ennek a „*hősi erőfeszítésnek*”, ennek a megleckéztetésnek voltak maradványai; nem hiszem, hogy aki látta ezt, könnyedén elfelejti. Evvel, gondolom, el is érték – a terv szerzői – azt, amit akartak. Mást, különösebben, amúgy sem értek el.

Azon a reggelen legalábbis semmit sem lehetett a lecke hatásából észrevenni; a gyűlöletet és az undort annál inkább. A hideg szél kavarta, csikorgó porban baktató emberek inkább azzal voltak elfoglalva: hogyan szerezzenek maguknak élelmiszert, hiszen az valószínűnek látszott, hogy a városban hetekig nem áll majd helyre a „normális” élet; a golyók nemcsak a falakon ütöttek rést, – halálra sebeztek az életképtelenségével elősködő rendszert is: a normalitást. A rádióban persze már csaknem huszonnégy órája zengett Kádár János „független és szabad” kormányának csábítása, de ez a szirénhang sokáig nem jutott el az emberek tudatába. Olyanokéba sem, akik pedig szívesen hallgatták, talán várták is, reménykedtek abban, hogy egyszer csak megszólal; ha nem Kádár, hát valaki más.

Máté Györggyel, az Írószövetség egykori párttitkárával, a *Szabad Nép* valamikori munkatársával, az illegális kommunista párt tagjával, a párt és a Szovjetunió ügyének mindenkor megbízható, szolgálatkész tagjával, néhány órával később, a délelőtti folyamán találkoztam, egy akkor már kifosztott péküzlet előtt, a Móricz Zsigmond körtér sarkán. Borotvátlatlanul volt, kialvatlan és fáradt, mint valamennyien. A kezében szatyor, a vállán kis hátizsák. Ennivalót keresgélt, mint valamennyien. A füstölgő romokat nézte, a megrokkant tankot, melynek csővéről régen eltűnt a háromszínű szalag, a feltépett síneket s a kiégett villamosokat, kissé értetlenül, csaknem csodálkozva, mint valamennyien.

– Gazemberek – mondta aztán, nagyon hangosan, s az arca megrándult, mintha megijedt volna tulajdon bátorságától. Pedig nem volt mitől tartania; talán életében először mondta ki azt, amit egy egész nép gondolt.

(1962. IV. évfolyam 4. szám)

Mit adott a magyar forradalom a szocializmusnak?

(A NAGY IMRE INTÉZET NEMZETKÖZI ÉRTEKEZLETE)

A magyar forradalom harmadik évfordulóján rendezte első nyilvános konferenciáját a brüsszeli Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet.

Baloldali francia, angol, német, osztrák, belga és indiai írók, szociológusok, történészek, filozófusok, publicisták vitatták meg, hogy miben hatott és hat a magyar október a szocialista eszmék fejlődésére. Az első kísérlet volt ez az értekező a magyar forradalomnak, előzményeinek és hatásának tárgyilagos elemzésére nemzetközi szinten, a politikai tudományok eszközeivel.

Folyóiratunkban helyszűke miatt a kétnapos vitaanyagból még a legérdekesebb felszólalásokat is csak rendkívül kivonatosan ismertethetjük, számos felvetett problémát egyáltalán nem érintünk, valójában csak ízelítőt próbálunk adni az elhangzottakból.

Néhány szót kell szólnunk a konferencia légköréről is. Hosszú idők óta ez volt az első alkalom, hogy az európai baloldal különféle irányzatainak neves képviselői közös megbeszélésre ültek össze s megállapíthatták, hogy felfogásbeli eltéréseik nem is olyan lényegesek, az alapkérdésekben mutatkozó egyetértés nemcsak lehetővé, de szükségessé is teszi a szorosabb együttműködést. A célok azonossága döntőbbnek bizonyult a módszerbeli különbözőségeknél, s a résztvevők hangoztatták a Nagy Imre Intézet tudományos koordinációs munkájának szükségességét.

Nehéz visszaadni az értekező hangulatát, a napi tízórás megbeszélések feszült izgalmát. A hivatalos megbeszéléseket hajnalba nyúló „magánviták” követték; nem egyszerű nemzetközi értekező volt ez a két nap, hanem baloldali szellemi erők új egymásra találása.

Számunkra és talán minden magyar számára mindezen kívül külön tanulságul szolgált, hogy e nyugati tudósok, írók, publicisták milyen tisztán látják a magyar forradalom mibenlétét, milyen pontosan mérték fel a szocialista jövőre gyakorolt hatását, hallatlan elméleti és gyakorlati jelentőségét.

Négy előadás és mintegy harminc felszólalás hangzott el. A felvetett problémák sokrétűsége igazolta több felszólaló alaptételét, hogy a magyar

forradalom nem egy korszak lezárását, hanem a szocializmus új irányzatainak, új megoldások lehetőségének kezdetét jelenti.

Bevezető előadásában Heltai György, a Nagy Imre Intézet igazgatója, a magyar forradalom előzményeivel, szocialista tartalmával, s elsősorban a magyar kommunista párt szerepével foglalkozott.

Emlékeztetett arra, hogy a magyar nép 1956 októberében a kommunista párt reakcióssá vált politikája ellen fogott fegyvert; a felkelés élén a fiatal értelmiség és az ifjúság állott.

1945-ben a kommunista párt demokratikus programjával nagy hatást gyakorolt a tömegekre, elsősorban az ifjúságra és az értelmiségre. Mikor azonban a teljes hatalom birtokába jutott, egy elnyomó rendszer megtestesítőjévé vált. Az uralomra jutott kommunista párt politikai gyakorlata és a szocialista elmélet közötti ellentmondások, a meghirdetett program és a végrehajtásban megmutatkozó ellentétek szembefordították a népet – a párttagság túlnyomó többségét is – a kommunista párttal, az egész rendszerrel.

A szocialista tanok oktatása ugyanakkor széles néprétegekben igényt ébresztett egy valódi szocializmus iránt. A szocializmusban most már nemcsak új gazdasági rendszert, hanem a szabadságjogok megvalósításának lehetőségét látták. Ugyanakkor a szabadság fogalma sok szempontból új értelmezést nyert. A magyar forradalom nagy kísérlete éppen az volt, hogy szocialista intézményekre építve próbálta biztosítani a szabadságjogok kiteljesülését.

Az októberi forradalom spontán népi megmozdulás volt, talaját a politikai és szellemi erjedés időszaka készítette elő. Ez a folyamat – mutatis mutandis – a kommunista párt, s részben a szociáldemokrata és más demokratikus pártok 1945-ös programjából táplálkozott s új elemekkel egészítette ki azt.

A döntő különbség abban nyilvánult meg, hogy 1945-ben hirtelen jelentős tömeg állt a kommunista párt mögé, anélkül azonban, hogy a szocializmus hívei lettek volna. 1956-ban tízéves kommunista uralom után a kommunista pártnak már nem voltak tömegei, hívei is alig, de az ország valószínű többsége állt a szocializmus oldalán. Mert szocialista forradalom volt a magyar október a szó legtisztább értelmében.

Kétségtelen, hogy bizonyos szocialista intézmények alapjai már megvoltak Magyarországon, csak fejlődésük és működésük nem felelt meg korunk valódi és bizonyos szempontokból újszerű szocializmusa igényeinek. Ez a szocializmus az egyéni és nemzeti szabadság, a függetlenség kérdését az anyagi szükségletek kielégítésének problémájával egyidejűleg veti fel s kívánja megoldani.

A termelőeszközök állami tulajdonba vétele és a tervgazdálkodás nem akadályozhatja a fejlődést. A kapitalista restauráció lehetőségét kizárva, helyet kell biztosítani az egyéni kezdeményezésnek. (A gazdasági koegzisztencia problémája egy országon belül.)

A munkástanácsok szerepe túlnő az üzemigazgatás határain, részvételük a politikai hatalomban a társadalmi egyensúlynak és a szabadságjogok tiszteletben tartásának biztosítéka.

A parlamentarizmus és a munkástanács-rendszer összekapcsolása a népképviselői rendszer új és korszerű alapja lehet. (Politikai koegzisztencia egy országon belül.)

A végrehajtó hatalom a modern társadalomban is önállóságra törekszik. Az önállósult és öncélúvá vált végrehajtó hatalom társadalmi veszélyessége egyaránt fennáll kapitalista és szocialista körülmények között. A munkástanácsok fellépése gátat szabhat az egyeduralkodó törekvéseknek s a parlamenttel együttműködve lehetetlenné is teszi azokat.

Mindezek a próbálkozások nem illeszthetők be egykönnyen a szocialista rendszerről eddig alkotott fogalmakba s ez megköveteli az elméleti alapok revízióját. S vajon milyen megfontolás tartja vissza a szocialista mozgalmakat, hogy elméleti és gyakorlati tevékenységüket a modern társadalom realitáshoz alkalmazzák? A szocialista eszme a legújabb kor szabadságvágyának, társadalmi változásokra törekvésének minden bizonnyal hatalmas mozgatóerőt adott. Vajon nem gyengül-e napjainkban ez az erő, ha csak örökségéből él és javait már nemigen gyarapítja?

A magyar forradalom a szocializmus új útjait kereste s talán ennek építéséhez rakta le az első téglákat. 1905-től 1917-ig 12 év telt el, de a cári önkényuralom bukása mégis 1905-ben kezdődött. 1956 könnyen jelentheti az új orosz önkényuralom 1905-ét s a megújódott szocializmus első jelentkezését.

Manes Sperber a számos probléma közül csupán hármat kívánt érinteni, amelyeket a magyar forradalom újszerűen világított meg és részben módosított. Bevezetőben hangsúlyozta, hogy ez a forradalom rendkívüli mértékben hatott a magafajta emberekre, olyanokra, akik eleinte bíztak az orosz forradalomban és a rá hivatkozó pártban. Azután, mikor életre szóló megrendüléssel látták, hogy Sztálin és cinkosai menthetetlenül romlásba viszik Oroszországot, előbb a spanyol polgárháború, majd húsz év múlva a magyar forradalom kivezető utat mutatott nekik a zsákutcából, olyan utat, amely nem a nihilbe visz.

„Úgy, mint annak idején a spanyol köztársaság bukása, a magyar forradalom eltiprása is a fájdalom kiapadhatatlan forrása volt számunkra, de ugyanakkor azzal biztat bennünket, hogy reményeink nem hiábavalók.”

Az emberek még korántsem vontak le minden tanulságot ezekből a kudarcokból, amelyeknek inkább győzelmes kedete, mint gyászos vége fog megmaradni az eljövendő nemzedékek tudatában.

1. Sperber ezután az elidegenülésről beszélt. Nem a hegeli rendszer filozófiai fogalmát fejtegette, hanem a vitathatatlanul reális társadalom-lélektani tények összességét. E tények forrása lényegileg, Marx szavával élve, a *Verdinglichung*, vagyis a dolgok elhatalmasodása az embereken, egymás közötti kapcsolataikon, sőt még minden embernek önmagához való viszonyán is. Mindnyájan magunkban hordozzuk énünk egy részét, amely, noha valójában nem sajátunk, meghatározza személyiségünk bizonyos számú jellegzetességét. Ez az idegen rész különleges módon fűz bennünket a környező világhoz és gyakran intézményei alá rendel; olyan ez, mint valami zárvány, amely által a társadalom, minden felépítményével, az egyéni létben rögződik.

A marxista szocializmus, ahogyan a fiatal Marx és Engels filozófiai munkáiban kifejezésre jut, azt hirdette, hogy az elidegenülés megszűnte után elkerülhetetlenül következik a forradalom és véglegesen kialakul egy társadalmi rend, amely összeférhetetlen az eldologiasodással (*Verdinglichung*). Márpedig Sztálin és az úgynevezett kommunista párt csak úgy tudta uralmát fenntartani, hogy fokozatosan kiküszöbölte azokat az eszközöket, amelyekkel az egyén a végletes elidegenülés ellen védekezik. Ez az uralom, megsemmisíteni igyekezve minden társadalmi tudatot, birodalmának minden egyes lakosát állandó félelembe akarta börtönözni és arra kényszerítette, hogy ezt a félelmet önmaga előtt is leplezze, mint valami szgyenletes titkot.

Az októberi események, előbb Lengyelországban, majd Magyarországon, megmutatták, hogy az elidegenülés sohasem lehet teljes, hogy nem képes szétrombolni a személyiséget, sem pedig az „ellenzárványt”, ahová az ember az igazságokat menekíti, amelyekről még álmodnia is tilos volt.

Egy valódi, vagyis felszabadító forradalmat az jellemez, hogy egyetlen, óriási csapással fölragyogtatja az igazságokat és ugyanazzal a mozdulattal az elnyomottakat megváltja a félelemtől, a hazugságtól és a magárahagyatottságtól, ami a kényszerű elidegenülés következménye.

2. Minthogy a totalitárius rendszer eszeveszett propagandája minden erőfeszítését legfőképpen az új nemzedékre összpontosítja, attól lehetett tartani, hogy a fiatalság hozzáférhetetlenné válik minden okoskodás számára, amely alkalmas arra, hogy leleplezze a ráparancsolt hazugságokat és az uralkodó mítoszokat, egyszóval azt, amit úgy hívnak, hogy *ideológia*.

Nos, a magyarországi események megmutatták, hogy a totalitárius propaganda, jóllehet a legreámületesebb fenyegetések támasztják alá, legvégül csak azt éri el, hogy mindenki egy tragikus bohózat résztvevője lesz, azt szajkózva, hogy önként vállalta a maga szerepét. Mert hiába mindezek a mesterkedések, nem sikerül végleg leigázni az egyént, ellenkezőleg, csilla-

píthatatlan vágyat ébresztenek benne, hogy joga legyen másként gondolkodni, csak tulajdon lelkiismeretére hallgatni, nem ismerni el mást, mint saját igazságát.

3. Száztíz évvel a *Kommunista kiáltvány* megjelenése után úgy látszik, a nemzeti érzés erősebb, mint valaha, világszerte az sugallja leggyakrabban a tömegek akcióit.

„A magyar forradalom tartalmát elemezve úgy találjuk, hogy sok tekintetben a 19. századhoz kötődik, hogy követelései olyan célokra törnek, amelyeket a múlt századnak kellett volna megvalósítania, legalábbis Európa ősi földjén. Persze e törekvések mellett ott van az a hatalmas lendület, amelyet egy égbekiáltó igazságtalanság elleni lázadás indított el az egyéneken és a tömegeken egyaránt. Bármit mondanak a törpe Machiavellik, akik azzal hivatkoznak, hogy a marxizmus hű tolmácsai, holott csak totalitárius módszereikre keresnek igazolást: az erkölcsi kérdéseknek súlya van. Ezért az ártatlanok hullái tovább is cselekvésre ösztönzően hatnak az emberek lelkére és sokkal többet ledöntenek, mint holmi Sztálin-szobrokat, ha mégoly gigászi bálványok is.”

*

A harmadik előadó, Pierre Naville, a magyar forradalomnak a nyugati szocialista munkás- és szakszervezeti mozgalomra gyakorolt hatásával foglalkozott.

Ha a nyugati munkásmozgalom további fejlődését vizsgáljuk, kérdés, hogy az 1956-os magyarországi tapasztalatból kell-e kiindulnunk, vagy pedig ennek az országnak jelenlegi stádiumából, amelyet sokan hruscsovizmusnak neveznek.

Fogalmi zavar állt elő, amely a kutatás újabb erőfeszítését követeli tőlünk. Szembe kell néznünk a problémákkal, amelyeket a magyar forradalom és a lengyelországi mozgalom támasztott, s amelyeket ezeknek távolabbi kihatásai támaszthatnak az elkövetkező években. Franciaország, Olaszország, Belgium példáját tartjuk szem előtt, továbbá Angliáét – bár ez ebből a szempontból kevésbé jellemző –, de főleg a francia és olasz kommunista pártokét. El lehet mondani, hogy ezekben a pártokban a reakciók erősek voltak, vagyis a probléma felvetődött. De ki vetette fel és hogyan?

Ha visszagondolunk a forradalom napjaira, meg kell állapítanunk, hogy a lélektani hatás a meglepetés, a megdöbbenés volt, amiből ritkán erednek világos, racionális reakciók. A francia pártot és az olasz pártot is vitathatatlanul megrázkódtatás érte. Ezekben a pártokban mindig nagy számmal

vannak szavazók, akik önálló vélemény nélkül követik a párt vonalát. Vannak azután vezető káderek, akik taktikusan várakoznak, hogy megtudják, milyen véleményt tehetnek magukévá. Ott van továbbá a közép-káderek rétege, amely többé-kevésbé spontánul reagál, megkockáztatja az állásfoglalást és az átlagos véleményt képviseli. Ezeket az aktivistákat valósággal megdermesztették az események, amelyeknek értelmét képtelenek voltak felfogni.

Bennünket magunkat is csodálatba ejtett a magyar forradalom kitörése, hiszen elégszer beszéltünk arról, hogy a sztálinista technika módszereivel „robotembereket” nevelnek a párttagokból. A pártvonal követőinek reakciója a tökéletes értetlenség volt. Az átlagos kommunista munkás semmit sem értett meg, nem is akart megérteni. Ide vezetett a párt régóta gyakorolt káder- és szervezési politikája.

A párt értelmiségi tagjai, mint általában, ezúttal is a legélelénkebben reagáltak, bár eléggé zabolátlanul. De azzal a megérzéssel, hogy itt olyan jelenségről van szó, amelynek feltétlenül van pozitív vonása is a szocialista orientáció tekintetében, s hogy ez a jelenség a sztálinista gazdasági rendszer régóta lappangó válságáról tanúskodik, amelyre új válaszokat kell keresni.

Reakciókat váltottak ki a magyar események a francia kommunista párt ama rétegében is, amelynek szerepe lényegesen nagyobb, mint bevallani szokás. Ez a párt ugyanis, amely magát a proletariátus pártjának hirdeti, jelentékeny arányban kispolgárokból, polgárokból, sőt nagypolgárokból áll. Ezekben a körökben bizonyos zavarodottság volt észlelhető. Néha a jó modor zavarodottsága, mert ezekben a körökben nemigen szeretik a szélsőséges brutalitást. Nem tagadhatták, hogy a magyar felkelésnek volt valami jogosultsága.

Ez a válság a francia és az olasz kommunista pártokban is nyomot hagyott, mégpedig két okból. Az egyik az, hogy most nem sok kell ahhoz, hogy a vita kiújuljon. A Szovjetunióban vagy a keleti országokban felmerülő legcsekélyebb nehézség hozzájárulhat, hogy a három év előtti események nyomban felszínre törjenek. Más szóval valahogyan precedens teremtdött a párt tagjainak és híveinek fejlődésében. Olyan precedens, mint mikor egy csökkent virulenciájú mikroba, amely már egyszer aktív volt, hajlamos a legelső alkalommal újra aktívvá válni.

A másik dolog az, hogy a magyar forradalomban merőben új arculatú törekvések is jelentkeztek. Például a több párt problémája. Az, hogy egy szocialistának mondott rendszerben több párt létezhet, amelyek mindegyike a maga módján bizonyos társadalmi osztályt képvisel, amely lehet esetleg éppen a munkásosztály. Nyugaton, így Franciaországban is, ha a

kommunisták előtt a szocialistákkal lehetséges koegzisztencia fölveti ezt a problémát, a kommunisták kénytelenek újból foglalkozni a kérdéssel, annak tudatában, ami Kelet-Európában történt. A kommunista párt vezető tagjaival ma vitatkozni lehet arról, hogy mi történnék egy olyan rendszerben, ahol a párt jutna uralomra. Négy-öt évvel ezelőtt ez a kérdés föl sem vetődött. Számukra akkor kézenfekvő volt, hogy taktikai úton-módon lassanként elkerülhetetlenül a kommunista párt egyeduralkodó alakulna ki, néhány társutas csatlakozásával. Ma a tudatukban, vagy legalább nyugtalan gondolataikban ez a probléma összekapcsolódik azzal a ténnyel, hogy a magyar forradalom fölvetette a problémát. A francia kommunisták ma kénytelenek újra átgondolni vagy megvitatni mindezeket a problémákat, megvizsgálni a lengyel és magyar események tükrében. Magyarországon az 1956-ban bevezetett intézmények fokról fokra felszívódtak, és azután még brutálisabb elnyomás következett. Ilyeténképpen a kommunista párt káderei jelenleg állandóan szembekerülnek az úgynevezett igazgatási problémákkal, amelyek gyakran a szervezési kérdéseket érintik, a munkástanácsok szerepét a szakszervezethez való viszonylatukban, az üzemi bizottságok, a sztrájkbizottságok kérdését, a jelenlegi franciaországi és olaszországi helyzetben csakúgy, mint egy esetleges, szocialistának mondott állam helyzetében. Egyszóval, egész sor kérdés merül fel, amelyek a látszólagos passzivitás ellenére beférkőznek azoknak a tudatába vagy tudatalattijába, akik továbbra is hívek a kommunista párthoz.

Másféle jelenséget látunk azoknál, akik általában ellenzik a kommunista politikát, azt, amit totalitarizmusnak mondunk. Guy Mollet és Christian Pineau szuezi politikájukkal mélységes zavart keltettek a francia szocialista párt híveinek gondolkozásában. Föltétlenül el kellett ítélniük a magyarországi orosz agressziót, de ugyanakkor Franciaország csapatokat szállított partra Egyiptomban. Ezek a dolgok sehogy sem vágtak össze, s ez okozta, hogy a szocialisták körében a magyar forradalom következményei nem éreledtek igazi tapasztalattá.

Most, három év múltán kis számú csoportokon belül nyilvánul meg komoly politikai szolidaritás a magyar felkeléssel. Mégpedig nem csupán értelmiségi körökben. Disszidens csoportokat, baloldali szocialistákat, egyes munkástömörüléseket is ide lehet számítani.

Néhány problémának sematikus vizsgálata azt mutatja, hogy a magyarországi eseményekben volt valamilyen „történelmi” fáziseltolódás. A magyar forradalmi mozgalom megindulása és országaink szocialista mozgalmainak fejlődése közt ezt a fáziskülönbséget nyugaton nehéz megérteni.

Kérdés, hogy vajon Magyarország 1956-os struktúrája tartós élmény-e, amelyből kiindulva változások, átalakulások következhetnek be. Más szó-

val, hogy elképzelhető-e valamilyen reformizmus abban a rendszerben, amelyet egyesek hrucsovizmusnak neveznek, vagy pedig ellenkezőleg, ezt a struktúrát teljesen le kell rombolni és újjászólván semmiből kezdeni az újjáépítést? Ez alapvető jelentőségű kérdés.

„Én európai vagyok a magam módján és természetesen internacionalista. Nem Guy Mollet és Bidault stílusú európai vagyok, nem is Sztálin vagy Hruscsov stílusú. Mindazonáltal azok közé tartozom, akik azt tartják, hogy sem keleten, sem nyugaton egyetlen ország sem tehet igazi előrehaladást a jelenlegi világgazdasági helyzetben, ha nincs meg az egybehangolás minimális szándéka.”

A negyedik beszámolót Pierre Fougeyrollas tartotta. Elsősorban a magyar forradalomból származó filozófiai kérdéseket boncolta.

A marxizmussal együtt jár valamilyen belső kritika, amely visszanyúl a forráshoz, ugyanakkor túllép a marxista tanon. Köztudomású, hogy a marxizmus különféle ortodox követői mit neveztek revizionizmusnak. A marxizmus története egyszersmind a revizionizmus története is, mintha az ortodoxia világosságát nyomon követné a revizionizmus árnyéka. Az 1956-os magyar forradalom ebből a szempontból döntő mozzanat, mert visszajára fordította az ortodoxia és a revizionizmus viszonyát a marxizmuson belül. A magyar forradalom óta úgy fest a dolog, mintha a revizionizmus lenne a világosság és az ortodoxia zuhant volna a homályba.

Ennek a változásnak megvannak a maga következményei. Az egyik a marxizmus-leninizmus filozófiai összeomlása. A sztálinizmussal való szakítás a keleti és a nyugati országok intellektueljeinél párhuzamosan következett be. A sztálintalanítás a nyelvezet kritikájával kezdődött. A sztereotip szólamok kritikája megnyitotta az utat a gondolat kritikája előtt, minek folytán az egész sztálini dogma kérdésessé vált. De a sztálini dogma kérdésessé válása már Lenint is érinti. Tehát ezen a szinten már nem csupán a sztálinizmus pere folyik, hanem a leninizmusé is; és ha vonakodnak elfogadni a kommunista pártok filozófiai álláspontját, lehetetlen bele nem sodornunk ebbe a láncreakcióba a dialektikus materializmus áltudományos jellegét.

Ez a filozófia, amely a tudományok (a gondolat és a cselekvés tudományának) igényével lép fel, a gondolatnak és cselekvésnek, az elméletnek és gyakorlatnak ez az állítólag teljesen megvalósult egysége úgy tűnik fel, mint egy megkerült iránytű, amely Rákosi, Gerő, Farkas és mások ismert csodjéhez vezet.

Amely pillanatban fölvetődik a dialektikus materializmus áltudományos jellege, óriási kérdőjel mered elénk. Henri Lefebvre, aki azt hiszi, hogy még

marxistának címezhető magát, utolsó munkájában azt mondja, hogy a dialektikus materializmus afféle „dögvásra került ló”.

A magyar forradalom szellemi hordereje nem áll meg a marxizmus határán; nem csupán a marxizmus, mint áltudományos filozófia vált kérdésessé, hanem a filozófia mindenestül. A filozófiák igényét arra, hogy tudomány rangjára emelkedjenek, hogy olyan rendszert alkossanak, amely minden kérdésre választ ad, ezt az igényt tette kérdésessé a magyar forradalom.

A filozófiával kapcsolatban új problémákkal állunk szemben. Gondolhatjuk, hogy a tudományok elégségesek ahhoz, hogy megtaláljuk sorsunk útját századokon át. De akkor könnyen abba a tudákos sekélyességbe eshetünk, hogy az ember számára nem marad más, mint a tudományosan alkotó értelem; fönnáll az a veszély is, hogy az ember a tudományon és technikán kívül minden más dimenziót elveszít. Vagy pedig tartalmasabb marxista filozófiát kell találnunk.

Azt hiszem, létezik egy termékeny út, de az ortodoxia nem akar rátérni erre az útra. Csak a revizionizmus teheti meg, amennyiben visszatér a forráshoz. A revizionizmus eltökélten kezdheti előlről, hogy új filozófiai távlatokhoz jusson; tűnődhet azon, hogy a filozófia nem minden egyéb-e, mint tudás, tűnődhet azon is, hogy a diadalmas technika és tudományok századában nem kell-e másban keresnie az útját, mint a tudomány sekélyes utánzásában. A filozófia így módon úgy tekintheti magát, mint radikális kételkedést, mint elszánt harcot mindenfajta fetisizmus ellen: újból szabaddító funkciót tölthet be.

Nem lehet egyszerűen és sematikusán válaszfalat vonni azok közt, akik vissza akarnak térni a korai Marxhoz és ehhez a fiatal Marxban keresnek termékenyítő sugallatokat, és azok közt, akik új távlatok felé törekszenek. A revizionizmusnak ez a két irányzata (visszatérés a forrásokhoz és túllépés a marxizmus korlátain) állandó szembesítésre és összekapcsolásra szorul.

A filozófia területéről áttérve a szociológia területére, meg kell állapítanunk, hogy a magyar forradalom cáfolhatatlan történelmi tanúságtétel a tudományosnak mondott szocializmus csődjéről. A nálunk idősebbek bizonyára tudták, hogy a Szovjetunió aligha a szocializmus országa, aminek mi fiatalabbak hittük. De sohasem volt egy botrány olyan nagy, olyan tragikus, olyan termékeny, mint a magyar forradalom botránya. A magyar forradalom megmutatta, hogy egy kapitalizmus utáni társadalom lehet más is, mint szocialista társadalom. Megmutatta, hogy a hírhedt egyszerűsítő alternatíva: kapitalizmus vagy szocializmus, tarthatatlan. Megmutatta, hogy a kapitalizmuson túl nem szükségszerűen egy szocialista jövő int, nem is Marx sémáinak megvalósulása.

A magyar forradalom megmutatta, hogy a jövő nagyon is könnyen lehet a technokrata réteg szociális uralma és a bürokratikus gépezet politikai

uralma. Megmutatta azt is, hogy a folytonos haladás mítosza nevetségesebb, mintsem föltételezni és gyanítani lehetett. A magyar forradalom megmutatta, hogy a magántulajdon kollektivizálása nem hozza magával okvetlenül a szocialista társadalmat.

De mind e negatívummal szemben vannak pozitív elemek is a magyarországi kirobbanásban. Magyarország felkelő munkásai nem akarták a kapitalizmus visszatérését. Mit akartak hát? Megszabadítani országukat a bürokráciától és megvalósítani a dolgozók önkormányzatát a termelésben.

Mind ez ideig nincs szocialista társadalom. Átmeneti időszakban küzdünk. Olyan időszak ez, amely egyes országokban már kapitalizmuson túli állapotot teremtett, de még nem szocializmust. Lehet gondolni azt is, hogy a Szovjetunió és Kína esetében a helyzet az elmaradott országok iparosítási fázisának felel meg.

Azt kell-e hinnünk, hogy ma a szocialista kísérlet kudarcot vallott, de holnap sikerülni fog? Azt kell-e hinnünk, hogy holnap mégiscsak meg fog születni egy szocialista társadalom? És hogy az önkormányzat mozgató eszméje fogja megteremteni? Ez az egyik lehetőség. Van másik is. Az, hogy voltaképpen sohasem lesz szocialista társadalom, mint ahogy sohasem lesz olyan társadalom, amelyről el lehet mondani, hogy abszolút értelemben demokratikus. A másik lehetőség, hogy a szocializmust szabályozó eszmének tekintjük, erkölcsi eszménynek, amely megvilágít, vezet bennünket, amely felé haladnunk kell anélkül, hogy hinnünk kellene, hogy az emberek valaha is valóban szocialista társadalomban fognak élni. A szocialista társadalom szabályozó eszme, az, ami Jaurès számára volt. De sohasem szabad fetisizálnunk abban a hiszemben, hogy egy napon eljutunk a szocializmus ígértföldjére.

Sztálin bűne az volt, hogy fetisizálta a szocialista eszmét és megteremtette azt a tömény vallásos mentalitást, amitől oly keservesen nehéz volt megszabadulnunk.

A magyar forradalom nem találja meg önmagában teljes jelentőségét és mi sem ruházhatjuk fel ezzel a teljes jelentőséggel. A jövő fogja megvilágítani, valamilyen visszatekintő távlatból, hogy mit jelentett, mit jelent és mit fog jelenteni a holnap számára a magyar forradalom.

Megkíséreltük kivonatossan összefoglalni a bevezető előadásokat. Az utánuk következő felszólalások négy alapkérdés köré csoportosíthatók: a munkástanácsok jelentősége; a marxizmus általában és a jelenkori marxizmus problémái; a szocializmus és új tartalma, a revizionizmus és kibontakozási lehetőségei; a magyar forradalom elméleti és gyakorlati útmutatója.

Részletek az első nap vitaanyagából:

Lucien Sebag (francia szociológus): A sztálinizmus baloldali kritikája 25 éven keresztül elméleti síkon mozgott. A magyar forradalom döntő jelentősége, hogy ezt a kritikát gyakorlati térre terelte. A magyar munkások harca mutatta meg, hogy a magát felszabadítónak hirdető rendszer alapjaiban kizsákmányoló jellegű volt. A magyar munkásság felkelése mutatott rá arra is, hogy a rendszer, amely 30 éve hangoztatja, hogy mentes a belső ellentmondásoktól, s stabilitása sokak szemében kétségbevonhatatlannak tűnt, néhány nap alatt atomjaira bomolhatik. A történelemben alig ismerünk példát arra, hogy valamely állam teljes hatalmi gépezetével oly hirtelenséggel omoljék össze, mint ahogy Rákosi és Gerő állama vált semmivé.

A magyar munkások forradalmi kritikája a szocialista gondolkodást rendkívüli mértékben befolyásolja, mert a jövőben valahányszor felmerül a szocialista társadalom mibenlétének, formáinak problémája, szükségszerűen jelentkezik a magyar forradalom tanúságtétele is. A magyar forradalom valójában hadüzenet volt az egész világ számára; valamennyi fennálló társadalmi rendszer bírálata volt, rámutatván arra, hogy a lényeg nem a politikai rendszerek különbségében rejlik, nem egyszerűen abban, hogy Nyugaton parlamentarizmus van és általában tiszteletben tartják a véleménynyilvánítás szabadságát, és hogy Keleten egyik sem áll fenn.

A forradalom megmutatta, hogy minden létező ipari társadalom az ember és a gép elkülönítésére, a tulajdon antagonista szerepére épül. A magyar események valamennyi ilyen társadalmi rendszer létét kérdésessé tették. L. Sebag még felvetette a kérdést, hogy vajon a magyar munkások újfajta tanácsrendszer-kísérletében nem a jövő szocializmusa vetette-e előre álmját? A magyar munkásság követelése elméleti és gyakorlati síkon egyaránt túlhaladták a nyugati munkásmozgalmak jelenlegi elképzeléseit. A francia kommunista pártban – amelynek 1956-ban Sebag még tagja volt – valóságos földrengést okozott a magyar október. A kommun ideje tért vissza – mondták. S mint ahogy negyven év múlva bizonyos mértékben a párizsi kommun nyitott utat az orosz októberi forradalomnak s példájával befolyásolta mind a kommunista, mind a szociáldemokrata pártok forradalmi politikáját, úgy most a magyar forradalom kísérlete szolgál kiindulópontul a jövő szocialista mozgalmi számára.

Fernande Lanckswert a magyar forradalom munkástanács-mozgalmához fűzte megjegyzéseit.

Szerinte a nyugati, különösképpen a belgiumi tapasztalatok azt mutatják, hogy az üzemi bizottságok részvétele a vállalatok vezetésében, illetve

az erre irányuló kísérletek mind ez ideig kevés sikerrel jártak. Egy nagy vállalatnál az alapvető probléma a képzettség és szakértelem. Ezen a téren a munkások a tulajdonossal szemben nagy hátrányban vannak. Egy prototípus-készítő üzemben, amely mondjuk 500 munkást foglalkoztat, ezek közt talán négy vagy öt a magas képzettségű, legfeljebb, ha tíz. A nagy többség olyanokból áll, akiknek munkájuk végzése közben nem kell gondolkodniuk. Ennek folytán semmi sem köti őket a munkahelyhez, azt gyakran változtatják és főleg a kisipar felé tájékozódnak.

Mindezek alapján az üzemi technológia mai fejlettségi fokán kétségbe vonja a munkástanácsok útján gyakorolt önkormányzat létjogosultságát.

Fernande Lancksweirtnek válaszolva, *Fougeyrollas* rámutat a hozzászólásában jelentkező ellentmondásra.

Három lehetőséget lát. Vagy belenyugszunk egy technokratikus társadalom kialakulásába, lemondva az üzemi demokrácia igényéről (ezt a megoldást magunkfajta emberek aligha fogadhatják el). Vagy tovább is úgy beszélünk a munkásönkormányzatról, mintha az máról holnapra megvalósítható lenne (ami kockázat nélküli utópia). Vagy végül a hatalom megosztására törekszünk az üzemen belül ugyanúgy, mint a társadalmon belül.

A jogászok különbséget szoktak tenni az igazgatási jogkör és az ellenőrzési jogkör közt. Ha ezt a különbségtételt átvisszük az üzem területére, meg kell állapítanunk, hogy a bér munkástömeg nem rendelkezhet az igazgatási jogkörrel, tekintve a mai technika követelményeit. De ez nem jelenti azt, hogy nem rendelkezhet az ellenőrzés bizonyos jogkörével.

„Arra gondolok, amit Lenin mondott a szocialistákról, hogy ők ültették el a szocializmus csíráját a munkásosztályban. Ezért mondom, persze mint hipotézist: miért ne lehetne elültetni az új körülményekhez alkalmazott, újfajta demokrácia és szocializmus csíráját a tömegekben? Nézetem szerint az önkormányzati szervezetek gondolata, amely szervezetekben a fizikai és az értelmiségi dolgozók találkoznának, egyáltalán nem utópia. Franciaországban vannak már tapasztalatok, amelyek azt bizonyítják, hogy lehetséges ebben az irányban haladni, s hogy egyre nagyobb számú munkás törekszik pártoktól és szakszervezetektől függetlenül az ellenőrzési jogkör megszerzésére.”

A felvetett témát fejtegette hozzászólásában *Michel Collinet*.

„Ha a munkás üzemben dolgozik, akkor – hogy kissé sematikus kifejezéssel éljek – egy funkcionális társadalom tagja, ahol minden egyes ember-

nek pontosan meghatározott funkciót kell betöltenie, mégpedig rendben és fegyelemben. Ily körülmények közt úgy látom, a magyar forradalmárok által felvetett fő probléma a kompenzáció problémája volt. Ha egy egész társadalom minden lehetséges megnyilvánulásában úgy van szervezve, mint egy vállalat, ugyanazon hierarchikus rendszerben szociális, politikai, kulturális vagy bármilyen téren, akkor totalitárius társadalommal van dolgunk. Ha ellenben a funkcionális társadalom az embert csak a munkában veszi igénybe – amely munka, reméljük, a jövőben az emberi tevékenységnek csupán egy részét fogja tenni –, a dolgozó egy demokratikus társadalomban a munkán kívüli területeken szerezhet kompenzációt. Akkor majd lazítani lehet a hierarchiát, szabadabbá tenni az emberi kapcsolatokat, megadni a munkásönkormányzatot. A totalitárius rendszer legfőbb bűne, hogy ezt a hierarchiától mentes szabad tevékenységet lehetetlenné teszi.

Nem hiszek olyan társadalomban, ahol az ipari és politikai vezetők közt egyfelől, másfelől az egyszerű állampolgárok közt harmónia uralkodik. De hiszek abban, hogy az egyének vagy kis csoportok szabadsága csak egy antagonistista társadalomban valósulhat meg. Egy ilyen társadalom lehetővé tenné az egyénnek vagy kis csoportoknak a védekezést hatalmasabb hierarchiákkal szemben. A demokratikus országok modern iparában az antagonistista jelleg a szabad szakszervezeti rendszerben nyilvánul meg, amely harcban áll az igazgatósággal vagy megegyezik vele, aszerint, amint a körülmények megkövetelik.”

Jean Jacques Marie is a munkástanácsok kérdésével foglalkozott.

Szerinte ez hatalmi kérdés, az ellenőrzés, a munkásigazgatás kérdése. És éppen mert hatalmi kérdés, azért vallottak kudarcot Franciaországban, Németországban és Belgiumban az üzemi bizottságok. Nem azért, mert a munkásokat nem érdekli az ellenőrzés, hanem mert az üzemi bizottságok hatáskörét a szociális gondoskodásra akarták korlátozni. Ha igaz az, amit mondanak, hogy az igazgatás nem érdekli a munkásokat, akkor föl kell tenni egy kérdést: Miért van az, hogy valahányszor a proletariátus egy nagyszabású megmozdulást kezdeményez, mint 1917-ben az orosz, 1920-ban az olasz, 1936-ban a francia, 1937-ben a spanyol, 1953 júniusában a kelet-berlini, 1956 októberében a lengyel, 1956. október–novemberben a magyar proletariátus, miért van, hogy mindannyiszor az első szerv, amit a munkások létrehoznak, a munkástanács? Valóban különös bizonyítéka az érdeklődés hiányának.

Claude Lefort rámutatott arra, hogy helytelen a munkástanácsok szerepét, tevékenységét csupán technikai szempontból, társadalmi összefüggéseiből kiszakítva vizsgálni. Egyáltalán, lehet-e az üzemi önkormányzat kérdését az egész társadalom irányításának kérdésétől függetlenül felvetni?

Elhangzottak olyan vélemények is, hogy a munkásokat nem érdekli az egész üzem irányítása, hanem csak a saját bőrén érzékelhető problémák, mint a normák megszabása, munkaidő stb. iránt mutatnak fogékonyságot. Ha tényként fogadnók el ezt az állítólagos passzivitást, ugyan mivel magyarázhatnók a magyar munkásság nagyszerű állásfoglalását?

A történelem azt mutatja, hogy rendkívüli körülmények között a munkásság teremtő energiája megsokszorozódik s rátalálnak a cselekvés adekvát módjára. Konklúzió: az önkormányzat kérdése nem az egyén, hanem a munkás-kollektíva szintjén jelentkezik. A lényeges tehát nem az, hogy a munkás alaposabban ismerje meg munkája eredetét, célját, hanem hogy csoportosan irányítani tudja-e a termelést? A technikai fejlődés, az üzemigazgatás bonyolult volta nem akadály a munkásönkormányzatnak. A munka felaprózásának modern irányzata valóban elválasztja egymástól a munkásokat, s a mindent átfogó igazgatásnak szolgáltatja ki őket. Ugyanakkor azonban azt látjuk, hogy a vállalkozó (tulajdonos) egykor korlátlan hatalma csökken, a jelenlegi technikai tényezők egyre kevésbé indokolják a főnök és a munkásság igazgatási hatáskörének szétválasztását.

Az üzemszociológia egyik legnehezebb feladata annak megállapítása, hogy az egyes üzemeken belül ténylegesen ki, vagy kik döntenek az egész üzemre kiható fontos kérdésekben. Maguk a döntések ugyanis lassanként szinte automatikussá, formálissá válnak, létrejöttüket nem találgatás, sejtés előzi meg, hanem a kérdéskomplexumra vonatkozó adatok megszerzése, pontos felmérése, összeállítása. Ha az adatszolgáltatás jó, csak egyetlen lehetséges döntés jöhet számításba. Így azután az adatszolgáltatás mechanizmusa válik az igazgatás tényleges és természetes eszközévé. Ebben az esetben a munkástanácsoknak – amelyekben mérnökök, technikusok és munkások vesznek részt – csak az adatszolgáltató mechanizmusra kell rátenni a kezüket, s ugyanúgy hozhatják meg döntéseiket, irányíthatják az üzemet, mint bármely más igazgatóság. Ötven évvel ezelőtt mindez elképzelhetetlen volt. Ma reálisan elképzelhető.

A második nap vitája *Julian Gorkin* publicista, a Komintern egykori spanyol megbízottja felszólalásával kezdődött.

Gorkin párhuzamot vont a keleti diktatúrák és Franco spanyolországi uralmának totalitarizmusa közt.

A célok különbözősége ellenére az eszközök hasonlóak és alkalmazásuk, különösen az egyetemi ifjúság körében, nagyjából ugyanazt a hatást eredményezte.

Mi az oka annak, hogy Hitler és Mussolini eltűntek, úgyszintén az őket támogató latin-amerikai diktatúrák, de Franco uralma ma is fönáll? Nem szabad elfelejteni, hogy a polgárháború kilenc és fél millió aktív résztvevője közül egymillió elesett a harcokban, egy másik millió börtönbe került vagy szétszóródott az emigrációban. Majdnem húsz évig kellett várni, amíg új káderek léphettek porondra.

A Magyarországon tapasztalt jelenség megismétlődik Spanyolországban. A spanyol egyetemi ifjúság is fölismerte az igazságot és ma ellensége a rendszernek, az egyháznak, a hadseregnek, vagyis a múltból örökölt kasztoknak, amelyek a spanyol fasizmus dinamikus erői voltak. És már nemcsak az egyetemi ifjúság, hanem a spanyol intelligencia zöme is szemben áll a francóista rendszerrel. Ez a diákság és ez az intelligencia élő, dinamikus, új tartalmú szocializmust akar.

Michel Collinet véleménye szerint a magyar forradalom felvetette problémák egyik legfontosabbika (ami egyébként minden előző forradalomban is felmerült) a társadalmi szerkezet stabilitásának problémája. Talán felesleges itt megemlítenünk – mondotta a felszólaló –, hogy az a szovjet társadalmi szerkezet is összeomlott a párt politikai apparátusának a nyomása alatt, amelyet Lenin vázolt fel a hatalom átvétele előtt. A totális rendszerek általában a társadalmi felépítmény saját elképzelésük szerinti konszolidálására, egységesítésére törekşenek, egy olyan társadalmi piramis létrehozására, amely magába zárja az emberi tevékenység minden megnyilvánulását és alárendeli a piramis csúcsán álló személynek. Ebben a rendszerben a szabadság problémája fel sem merülhet; legfeljebb kívánságok vetődhetnek fel a legfőbb akaratot végrehajtó apparátus működésével kapcsolatban. A szabadság egyébként nem manifesztálódhat emberbaráti szólások vagy törekvések útján, vagy akár a vezetők jó szándékai révén, hanem csakis abban a mértékben, amennyire az egyén szembehelezkedhet a hatalommal. A régi szocialista elméletekben, elképzelésekben a kérdésnek ezt a vonatkozását nemigen feszegették, helyette az osztály nélküli társadalomról, az állam elhalásáról beszéltek. Az effajta vágyálmokra a gyakorlat világos választ adott. Egy modern szocialista elképzelésben a társadalmi szerkezet sokfélesége alapvető követelmény kell hogy legyen.

Czesław Miłosz, a kiváló lengyel író hozzászólásában azt fejtegette, hogy sok szó esik manapság történelemről és történetiszemléletről, de valójában ez a történelemszemlélet fogyatékos és felületes.

Amikor Lengyelországról vagy Magyarországról beszélünk, elfeledjük, hogy még mindig a 19. század megszállottjai vagyunk. Az akkori Európa a szó szoros értelmében vett Európára és egy kevésbé jó Európára oszlott. Ehhez a másik Európához tartozott többek közt Lengyelország és Magyarország. A nyugati intellektuelek, néha öntudatlanul, mindmáig a 19. században kialakult szempontokból ítélik meg ezeknek az országoknak a helyzetét. Holott ezek az országok sehogy sem illeszkednek az általános sémákba.

Ha szakítani akarunk az ortodox marxizmussal, csak a különleges helyzetben lévő országok mélyreható tanulmányozása útján tehetjük, de ehhez alaposan ismernünk kell ezeknek az országoknak nehezen hozzáférhető múltját.

Legjobban akkor szolgáljuk a szocializmus ügyét, ha tágítjuk látókörünket, elmélyedünk ezeknek az országoknak múltjában, megvizsgáljuk, milyen szerepet játszik a múlt nyomása jelenlegi fejlődésükben. Például, aki a marxizmus revíziójával kapcsolatban közelről figyeli azt, ami Lengyelországban történik, látni fogja, hogy ez egészen másvalami, mint amit nyugaton revizionista marxizmusnak neveznek.

Jean Jacques Marie szerint a sztálinizmus csakúgy mint a szociáldemokrácia, a forradalmi tömegek spontaneitásának hullája fölött építette fel és tartja fenn hatalmát. Hogy ez lehetséges, annak egyik oka, hogy a munkáosztály csak potenciálisan forradalmi, minthogy öntudatát a termelésben elfoglalt helye alakítja. A másik ok a mindenkor adott helyzet. Az osztályöntudat és a harci képesség szorosan összefügg a történelmi feltételekkel és különleges körülményekkel. Így az a francia munkáosztály, amely 1936. júniusi hatalmas tömegmozgalmában kérdésessé tette a kapitalista struktúrát és a francia polgári társadalmat, ugyanez a munkáosztály 1939 szeptemberében mukkanás nélkül ment a vágóhídra.

Nagyrészt a szociáldemokrata pártvezetőségek felelősek azért, hogy a tömegeknek egy igazi szocialista társadalom megteremtésére irányuló megmozdulásai kudarcot vallottak vagy csírájukban elfojtottak. Ezt láttuk az első világháború végétől kezdve az 1918–19-es spartakista felkelésen, az 1920-as észak-olaszországi munkástanács-mozgalmon, az 1920-as franciaországi vasutassztrájkon, a nácizmust hatalomra segítő német szociáldemokrata politikán, 1936–37-ben a spanyol polgárháború vereségén, 1945-

ben a francia népi milíciák elbuktatásán keresztül egészen napjainkig. Hasonló processzus ismétlődik meg jelenleg Iránban, ahol a Szovjetunióban és Bulgáriában kiképzett pártvezetők még a helyi pártszerveket is elnyomják, hogy letörjék a nagyrészt paraszti tömegmozgalmat. Mert a Kreml diplomáciai fő célja: olyan nacionalista kormányok támogatása, amelyek programjának lényege az Amerika-ellenesség.

Mivel járult a magyar forradalom a szocializmus ügyéhez? – vetette fel a kérdést *Heinz Brandt*, az NSZEP volt kelet-berlini párttitkára.

Szerinte a legfontosabb feladat alaposabban megvizsgálni a magyar forradalom tényeit, mert általában a háborúkról és a forradalmakról hazudnak a legtöbbet.

A másik lényeges pont: le kell szűrni ennek a forradalomnak alapvető eszméit.

Azt gondolom – folytatta Brandt –, a következtetések nem lehetnek általánosak és egyetemesek. Ennek ellenére a spanyolok, a lengyelek és mások is konkrét következtetéseket vontak le. Teljesen meddő dolog lenne a magyar forradalomra ráhúzni Marx, Lenin és Trockij sémáit. De ugyan-csak hiba lenne ezekről teljességgel tudomást nem venni. Elvben föltehető, hogy a Berlinben, Lengyelországban és Magyarországon lezajlott eseményeket legjobban marxisták–leninisták tanulmányozhatnák. És ennek ellenkezőjét tapasztaljuk. Úgy vélem, a berlini, lengyelországi és magyarországi eseményekben olyan erők csírái rejlenek, amelyekből újjászülethet a szocializmus, föltéve, hogy nem a régi fogalmak szerinti szocializmusra gondolunk.

A konferencián elnöklő *Jan Marczewski*, a Sorbonne közgazdász professzora felszólalásában a szocialista rendszernek csak gazdasági problémáit vizsgálta. Véleménye szerint a szocializmus olyan gazdasági ideál, amely adott időben a nemzeti jövedelem maximális növelésére törekszik, ugyanakkor a termelés és elosztás terén a legteljesebb szabadságot igyekszik biztosítani. (Szabadság alatt a nemzeti jövedelem élvezőinek e fogalomról alkotott elképzeléseit értve.) E szerint a nemzeti jövedelem elosztásának a szocialista alapelvek szerint kell megtörténnie, azaz mindenki a termelésben való részvétele arányában részesedjék a javakban, figyelembe véve a munkaképtelenek igényeit is.

Valamely gazdasági rendszernek, bármilyen legyen is az, a fennálló struktúrához kell igazodnia. Manapság a gazdasági struktúra minden

országban különféle elemekből tevődik össze, amelyeknek arányai országonként változnak. A technikai fejlődés által létrehozott új formák mellett mindenütt ott élnek a régi idők maradványai is. Gondot kell fordítani ezek létre, minthogy a valóságban hatóerőként jelentkeznek, megsértésük leküzdhetetlen nehézségeket okozhat. Ezért előre kidolgozott sémákat, egyedül üdvözítő megoldásokat nem lehet az egyes gazdasági rendszerekre kényszeríteni. Az 1917-ben Oroszországban esetleg helyesen alkalmazott elképzelés rendkívül káros lehet a mai népi demokráciákban, amelyeknek történelmi, társadalmi és földrajzi adottságai különböznek az oroszótól.

Marczewski professzor véleménye szerint egy országon belül is szükség van a különböző rendszerek együttélésére. A kérdés az, hogy miként kell megszervezni ezt az együttélést?

Nyugat-Európa gazdasági problémáival foglalkozva hangoztatta, hogy bizonyosfajta tervgazdálkodás bevezetése itt is szükségesnek látszik.

A szabad piac rendszerének kétségtelen előnyei vannak a bürokratikus elosztás módszereivel szemben, ha csupán a lakosság közvetlen szükségleteinek kielégítését szemléljük. Ugyanakkor ez a rendszer nem alkalmas a nép jövőbeli szükségleteinek kielégítésére, azaz nem felel meg az általános fejlődés kívánalmainak. Következésképpen tervgazdálkodást kell bevezetni a fejlesztéshez szükséges javak termelésének területén. Ugyanakkor a szabad piac egy részét is fenn kell tartani, – s éppen a szovjet gyakorlat bizonyítja, mennyire szükséges a piac a fogyasztási javak elosztása szempontjából.

A fejlesztési területre szorított tervgazdálkodás nem jelenti azt, hogy a tervezőket nem érdekelheti a gazdasági élet összessége. Ahhoz, hogy a tervezők kielégítő munkát végezzenek, a fejlesztési javak tervezésében figyelembe kell venniük az adott terület gazdasági tevékenységének összességét. A tervezés igazgatási tevékenysége azonban csak a fejlesztés vonalán érvényesülhet. Egyébként a piacnak a lehető legteljesebb szabadságot kell biztosítani s lehetővé kell tenni, hogy egy időben többfajta termelési forma érvényesülhessen. Tehát a társadalmi tulajdonba vételre már megérett nagyipar mellett meg lehet tartani a kisipar és kiskereskedelem úgynevezett kapitalista formáit is.

Kostas Axelos véleménye szerint két nagy történelmi áramlat uralja korrunkat. Az egyik a kapitalizmus vagy talán neokapitalizmus, a másik pedig a Marxból eredő s ma a hrucsovizmusba tartó eszmevilág, amely mögött Hegel áll az *abszolút igazság* és a *totális valóság* elvének megfogalmazásával.

Mert ma ezeket a hegei eszméket találjuk a Marxból sarjadt mozgalom mögött, s talán ezek okozzák rengeteg belső ellentmondását. Ez az áramlat, amit nevezhetünk tartalma alapján államszocializmusnak vagy bürokratikus kollektivizmusnak, kisajátítja a szocialista meghatározást valamire, amit sem elmélete, sem gyakorlata nem fed többé. Ezért támad fel benne a revízió szükségessége, a revizionizmus. A magyar forradalom idején ez a revizionizmus elméleti és gyakorlati síkon egyaránt véres összeütközésbe került a hivatalos szovjet marxizmussal.

A magyar forradalom alapproblémáiban és törekvéseiben a világtörténelem alapproblémái tükröződnek. (Alapon a metafizikai és filozófiai alapokat, az alapot értve.) A baloldali gondolkodást sterilizálja az a tény, hogy nem tud vagy nem akar az empíriát, a durva konkrétumot meghaladó alapokra támaszkodni. Fougeyrollas ezért a kérdés mélyére tapint, amikor kétségbe vonja a marxizmus mindenhatóságát és a dialektikus materializmus filozófiai pretencióit. A történelem alapjainak vizsgálatához kell visszanyúlnunk, mert hogyan gondolkozhatunk, hogyan cselekedhetünk, ha gondolkodásunk és tevékenységünk alapjai nincsenek tisztázva? Ugyanennek a problémának a vetülete azután, hogy mik lehetnek a mi szociális és szocialista elképzeléseink megvalósításának gyakorlati és hatékony eszközei?

A szocializmusról s a kommunizmusról alkotott elképzeléseink valójában rendkívül kuszák; e fogalmakat többnyire csak vágyaink megjelölésére használjuk. Beszélünk munkástanácsokról, a termelés, a politikai élet munkásellenőrzéséről, önkormányzatról, de voltaképpen mindez csak jelszó, mert nem tudjuk, milyen realitás rejlik a szavak mögött.

Miről van szó tehát? Arról-e, hogy megreformáljuk, revideáljuk a szocializmus elméletét, gyakorlatát, vagy pedig mindössze arról, hogy jobb működési feltételeket biztosítsunk a munkástanácsoknak? Ha ez utóbbit választjuk, akkor maradunk a régi kerékvágásban, a marxizmus-leninizmus vagy változatai útján. Félreértés ne essék, mi nem egyszerűen tagadni akarjuk ezt az irányzatot, hanem túlhaladni rajta. Be kell vallanunk, hogy a szocializmusról alkotott elképzeléseinket ma már a kiábrándultság jellemzi. És ha ezt felismertük, megtettük az első lépést a jövő felé. A kiábrándulás mélyére kell szállnunk, fel kell derítenünk okát, forrását.

Sokan bírálják a marxizmust, bírálják a marxizmusnak az idealista és dualista metafizikára vonatkozó bírálatát. Hogy túl akarnak jutni a marxizmuson, ez önmagában pozitív jelenség, de nem könnyű feladat. Ugyanakkor új „értékekre” hivatkoznak. (Miből támadnak ezek? Az égből pottyannak-e alá, vagy valaki kiagyalja őket?) És ezekkel a bizonytalan értékekkel

nem létező tartalmakat igazolnak. Ez pedig megint csak egy ostobán programatikus vagy egyszerűen nyárspolgári moralizmusba vezet.

Ha a szocializmus újjáélesztésére irányuló kísérletek nem megfelelő alapokra támaszkodnak, vagy ha a régi alapokon nyugszanak, csak a régi és ma már kétségbe vont eredményekhez jutnak el. Voltaképpen még Marxnak magáról az emberről alkotott metafizikai elképzelése is alapos revízióra szorul, hiszen szerinte az ember eszközöket gyártó és használó állat, aki anyagi szükségleteinek kielégítése felé halad. Vajon ma is ilyennek kell tekintenünk az embert?

A fogalmak új meghatározására van szükség, ha nem akarunk visszakanyarodni a marxista elmélet és gyakorlat útvesztőibe. Valljuk be, nem tudjuk mi valójában a szocializmus, azt sem, hogy milyen lehet, mire támaszkodhatik, hogyan valósítható meg a gyakorlatban. Tény az, hogy a magyar forradalom kérdéssé tette a szocializmusnak nevezett rendszer jogosultságát, rámutatott az úgynevezett szocialista világ robbanásig telített belső feszültségére – igaz, egyben a szabadnak ismert atlanti világ súlyos betegségére is.

*Jean Duvin*aud felszólalásában kifejtette, hogy szükségesnek látszik egy új szocialista problematika felvetése, amely elemezné a világ különböző országaiban jelenleg létező osztályok típusait. Az ipari fejlődéssel egyidejűleg a társadalomtörténeti alapfogalmak jelentése is változott. A szocializmusról alkotott elképzeléseink a múlt század ideáljaiból táplálkoznak, nem a 20. század valóságából. A technikai fejlődés, az ipar megnövekedése megvalósította a múlt század álmainak egy részét. A kapitalizmus, amely annak idején nyilvánvalóan rászorult Marx kritikájára, nem vezetett apokaliptikus összeomlásba, hanem a száz éve kielégítetlen szükségletek egy részét kielégítette. A modern szocialista gondolkodásnak a jelenre és a jövőre egyaránt kell gondolnia, társadalmi kritikáját és elképzeléseit az adott helyzetből, az újonnan született kielégítetlen szükségletek alapján kell megfogalmaznia. Marx biztosan ezekből indulna ki, ha köztünk volna. Talán új képet is kell alkotnunk az emberről és a társadalomról.

Nem tudjuk, hogy régi ideáljaink a fejlődéssel párhuzamosan milyen új formákat öltenek, s könnyen lehet, hogy a nyomor forradalma helyébe néhány évtized múlva valami egészen újfajta forradalom lép. Úgy, ahogy a polgárságnak is bizonyos időre volt szüksége, amíg véghezvitte forradalmát, amely nem a nyomorban teljesedett ki, hanem akkor, amikor már a burzsoázia mint osztály megszilárdult – elképzelhetjük a proletárforradalmat is, amely nem a nyomorból, hanem a munkásosztály anyagi és társadalmi erejéből

sarjad. A forradalmat nem a kizsákmányolás ténye, hanem a munkásosztálynak a modern társadalomban elfoglalt valóságos helyzete, súlya váltotta ki.

Jean Duvignaud felszólalása második részében azt fejtegette, hogy ha vitatható is az álláspont, mely szerint az egyén gondolkodásmódja rendezőerőként hat a nagy egységekre, mégis felmerül az a gondolat, vajon nem áll-e fenn ennek lehetősége a kis csoportok számára? Nem zárt etnográfiai csoportokról van szó, hanem az érdekközösségbe kapcsolt kis emberi csoportokról, olyan emberekről, akiket kezdetben sem ideológiai, sem politikai törekvések nem fűznek össze, csak azért csoportosulnak, hogy újra megtalálják akcióképességüket, amelytől a gazdasági fejlődés korszakában az állam megfosztotta őket. Ha el akarjuk kerülni a metafizikai tévelygéseket, a pszichológiai ábrándokat, az ipari fejlődés jelenlegi állapotából kell kiindulnunk. Meg kell vizsgálnunk, hogy e valóságon belül, milyen mértékben lehetséges a kis csoportok dinamizmusának felélesztése. Végére is, ha kiszabadítjuk magunkat a régi ideológiai béklyókból, látnunk kell, hogy e kis csoportforma jelentkezett már az 1905-ös orosz forradalomban.

Fejtő Ferenc többek között rámutatott arra, hogy a magyar forradalom kétségtelenül nemzeti esemény volt, amennyiben az idegen uralomtól való megszabadulást tűzte ki céljául. De nemzetfölötti törekvések is kifejeződtek benne, nevezetesen az, hogy Magyarország szorosabban kapcsolódjék Európához, a Nyugathoz. A magyar felkelők, a harcoló ifjúság csakúgy, mint a társadalom más rétegei, amelyek talán nem fogtak fegyvert, de együtt éreztek a forradalommal, a nemzeti függetlenség gondolatát társították a Nyugat némileg idealizált, mitizált fogalmával, amelyben a demokrácia eszményképét látták.

Fejtő ezután részletesen beszélt arról, hogy miben látja a Nagy Imre Intézet munkájának legfontosabb feladatait és előadása végén a következő határozati javaslatot terjesztette elő:

Mi, különböző ideológiai nézeteket valló szociológusok, publicisták, írók, újságírók és tudományos kutatók, akik több országból összegyűltünk, kifejezzük köszönetünket e konferencia szervezőinek, mert az értekezlet révén, a magyar forradalom harmadik évfordulóján termékeny és ösztönző eszmecsere vált lehetővé.

Valamennyien egyetértünk abban, hogy a magyar forradalom nagy történelmi jelentőségű esemény, amelynek tanulságai távolról sincsenek kimerítve.

Úgy véljük, hogy a leverett, de nem legyőzött magyar nép, valamint népeink iránti kötelességünk, hogy az 1956. októberi forradalmat a rágalmakkal szemben megvédjük és útmutatásait egyre alaposabban tanulmányozzuk, a tudományos igazság

követelményeinek megfelelően megállapítsuk az események valóságos jellegét, és lényeges elemeit felhasználjuk a megújódott szocializmus alapelveinek megfogalmazásához.

Legyen e munkásság kerete a Nagy Imre Intézet és barátainak társasága.

A konferencia résztvevői a határozati javaslatot egyhangúan elfogadták.

Prof. Jan. Marczewski	Jean Duvigneaud	Jean Jacques Maric
a konferencia elnöke	Hans Erlinger	Czeslaw Milosz
Nicolas Baudy	François Fejtő	Edgar Morin
Marion Bieber	Bernard Féron	Prof. Leo Moulin
Heinz Brandt	Pierre Fougeyrollas	Pierre Naville
Roland Breton	Julian Gorkin	André Proudhon
Pierre Broué	Prof. A. Kantorowicz	Jean Paul Samson
Bernard Cazes	N. R. Kuppu-Swami	Lucien Sebag
Michel Collinet	Fernande Lancksweirt	Manes Sperber
Jane Degras	Claude Lefort	Louis de Villefosse

*

Egyéb irányú elfoglaltságuk miatt nem jelenhettek meg, de levélben, táviratban köszöntötték és együttműködésükről biztosították a konferenciát:

Antonio Giolitti, Eugenio Reale, Prof. G. Einaudi, Prof. U. Bobbio, Marcel Péju, David Rousset.

(1960. január, 3. szám)

Kéthly Anna levele

Kedves Heltai doktor!

Engedje meg annak összefoglalását, hogy mit jelentett nekem a Nagy Imre Intézet értekezlete. Ne vegye nagyképűségnek, hogy megírom, de „...salvavi animam meam” – nekem könnyebbséget jelent, ha ezt közölhetem.

Az értekező elé egy kis pesszimizmussal tekintettem. Félttem attól, hogy a magyar forradalmat csak távolból szemlélők olyan hibákat fedeznek majd fel – utólag – az októberi eseményekben, amelyek miatt az annyira szükséges érdeklődés és szimpátia csökkenhet. Örültem, hogy ez nem következett be, még a legkritikusabb állásfoglalásban sem.

Az értekező jelentőségét abban láttam, hogy egy kis körben ugyan, de valóban válogatott résztvevők, a mai politikai zszurnalisztika szemléletén messze felülemelkedően, foglalkoztak a magyar forradalommal és a vele kapcsolatos kérdésekkel.

A magyar forradalom volt a kiindulási pont, de a vita megmutatta a kérdés egyetemes vonatkozását. A vita megerősítette azt a mindenütt hangoztatott állításomat, hogy a magyar forradalom nem lokális ügy, megoldása a világbéke egyik elengedhetetlen tartozéka.

Sok mindent megjegyeztem magamnak a vita során. Megerősítette azt a meggyőződésemet is, hogy a szovjetdiktatúra elrabolta a kommunizmus igényét az egyetemességre, a munkásság képviselőire vonatkozólag, valamint arra, hogy önmagát internacionális szemléletként kényszerítse a világra. Nincs *több joga* az „internacionális” jelzőre, mint két futballcsapatnak; az egyik Keletről, a másik Nyugatról igyekszik minél több gólt elérni.

A vita egyik érdekes és fontos részlete volt, hogy közös nevezőre hozta a diktatúrák és a forradalmak kérdésének vizsgálatát. Nincs elszigetelt magyar forradalom, spanyol vagy más forradalom. Állíthatjuk, hogy permanens forradalom van, még ha néha jellezetességeikben nem teljesen hasonlóak is. Kétféle dirigizmus ellen folyik most a harc.

Az egyik a korlátlan szabad verseny, amely elfogadja az atomkorszak minden technikai lehetőségét, de intézményeiben és filozófiájában nem akar elszakadni a múlt századtól, mert a kizsákmányolás csak így tartható fenn.

A másik egy állítólagos „tervezgazdálkodási” rendszer, amelynek hazugsága, tehetetlensége, koloniális jellege éppen a magyar forradalomban demonstrálódott legélesebben. Ez a rendszer gazdaságilag, politikailag, erkölcsileg diszkreditálja a szocializmust, az egyetlen eszközt, utat, szemléletet, amely az embert felszabadíthatná.

Mindkét rendszer csatlósokkal veszi körül magát. Francót és a dél-amerikai stb. diktatúrákat az első dirigizmus védi, a második Kádárt és a többieket veszi szárnyai alá.

De a két dirigizmus között vannak érintkezési pontok, amelyek egyre veszedelmesebbekké fajulnak. Szinte az az érzésem, hogy a két rendszer managerei meg fognak egyezni egymással, a szabad emberek rovására. Valamiféle óriási természet-társadalom körvonalait vélem felfedezni a mai tárgyalásokban, még akkor is, ha Keleten egy csalhatatlan dogma uralkodik, Nyugaton pedig folyik az ördögűzés mindenki ellen, akit a másik oldalhoz való tartozással gyanúsítanak. Nyugaton egyre világosabbá válik a tendencia, hogy a keleti diktatúrákban nem az ember elnyomását, a gondolkodás irányítását, az egész társadalom létének „kondicionálását” tartják veszedelmesnek, hanem azt, hogy a diktatúrák elzárkóznak a nyugati értelemben vett üzleti tárgyalások elől. Csaknem ezermillió fogyasztó él a keleti diktatúrák hatókörében, ezekhez hozzáférni megérné azt az árat is, hogy a protestálókat sorsukra hagyják.

A világ felfedte a keleti diktatúrák gyöngye pontjait. Mi a magyar diktatúra támaszait ismerjük (ÁVH vagy legújabb nevén BM Belbiztonsági Szervezet; a megszálló csapatok, amelyeknek általános katonai jelentősége nincs az atomfegyverek korszakában, tehát csak a „belső ellenség” féken tartására szükségesek; a spicliszervezetek). Mi tudjuk, hogy a diktatúra csalhatatlansága dacára elkövetett (gazdasági, politikai) bűncselekmények egyetlen jóvátételi módszere a szegyenletes „önkritika”. A vita tárgya ez alkalommal nem a kapitalista társadalom volt s így ennek az emberrel szemben elkövetett bűnei nem kerültek terítékre. De meggyőződésem a vita során is megerősödött, hogy a vita résztvevői ugyanolyan szigorú kritikát alkalmaztak volna ezekkel szemben, ha a kérdések így lettek volna feltéve.

Valóban tiszta levegőben éreztem magam, a sűrű dohányfüst fizikai jelenléte dacára. És bár a felvázolt perspektívák néha elszomorítóak voltak, mégsem tudják alapvető optimizmusomat megingatni. Hiszem azt egyébként, hogy a szocializmus az egyetlen optimista szemlélet!

Talán nem indokolt ez az optimizmus az én hátralevő néhány évemre, de mégis kettős értelemben megtámadhatatlan.

Az egyik az, hogy a diktatúra, éppen a gazdasági erők kényszerítése következtében, át fog alakulni. A marxizmust ma nem divat „hordani”. Ezt a közgazdasági és filozófiai szemléletet nemcsak a padlásra szeretnék száműzni, mint a már sem rövidíthető, sem hosszabbítható női ruhadarabokat, hanem végleg az ócskapiacra kívánják kidobni. Mi, akik egy bizonyos értelemben valóban „revizionisták” vagyunk, valljuk azt, hogy minden gazdasági fejlődés politikai fejlődést és átalakulást idéz elő. A diktatúra – szerintem – anakronisztikus intézmény. A proletárság diktatúrája nem lehet egy állandó létesítmény, főleg akkor nem, amikor ez a diktatúra is *hazugságra* épül, arra ti., hogy a proletárság diktál, a munkásság hatalmon van. Bizonyíték erre a titkosan és szabadon választott munkástanácsok sorsa.

A második értelemben optimista vagyok, mert bízom abban, hogy a sok tízezer fiatal az emigrációban megtanul párhuzamot vonni a szabad verseny és az állítólagos tervgazdálkodás között. Éppen ezek a viták alkalmassak arra, hogy a fiatalok eljussanak a kiátkozott „revizionizmushoz”, egy szocialista jellegű, tartalmú, értékű „harmadik út”-hoz. Bár a „harmadik út” kifejezést is revízió alá kell vonni, mert Rappart professzor elmélete ezt a kifejezést alaposan diszkreditálta. A liberálisok igyekeznek a két világáramlat közé befurakodni, az európai szociáldemokrata pártok kétségtelen veszteségeit a maguk javára kamatoztatni. Sok vita szükséges ahhoz is, hogy ennek a kísérletezésnek ellenmondásait és a fiatalokra való hatását ellensúlyozhassuk.

A mi fiataljaink az emigrációban még tele vannak a diktatúra alatt őket ért „sokk” hatásával. Ezt felhasználják klerikális és jobboldali erők arra, hogy őket hatásuk alá kerítsék. Mégis bízom abban, hogy a diktatúra alatt beléjük tölcsezett elméletekből valami megmaradt bennük (nichts für ungut!) és a szemétből az aranyat ki tudják válogatni. Ezek a fiatalok, talán kerülő úton és sokkjukat legyőzve, lesznek az a mag, amelyből legalább a magyar diktatúra kártevősei ellen, gyógynövény sarjad.

Az értekezet vitájának anyaga tovább hömpölyög. Új jelenségek merülnek fel a kulisszák mögött, amelyek mind arra mutatnak, hogy a magyar forradalom „döglött patkánya” nagyon fojtogatja a diktatúra torkát. Talán nagyon messze nézek, ha arra gondolok, hogy a magyar forradalom marad az a pont a szabad világban, hol a tiltakozás mindkét fajta dirigizmus ellen megvetheti a lábát.

Vannak nyitott kérdések, amelyeket ez a vita sem merített ki. Tovább kell mennünk, történészek, közgazdászok, filozófusok és (hogy egyoldalúvá

ne váljunk) gyakorlati emberek is kell hogy foglalkozzanak velük. Gondolok olyan újságírókra, akiket nem vásárolnak meg sem Keletről, sem Nyugatról, szakszervezeti tanácsadókra, sőt politikusokra is.

Ez a mi munkánk és nem is kevés... ismételem én is. Hamburgban voltam a nyáron, a kongresszus után kivittek a hamburgi csodálatos szép temetőbe. Egy hatalmas tisztáson magasra nyúló obeliszk áll. Tizenöt vízszintes részre van osztva, minden részben hét urna, amelyekben egy-egy koncentrációs táborból vett föld van elhelyezve. 15-ször 7, azaz 105 tábor vérrel, verejtékkel, könnyel áztatott földje. Az obeliszken fenn a magasban az évszámok, amelyek alatt az emberi gonoszság, brutalitás, erkölcstelenség elé semmi sem emelt gátat. És alul, vádlóan, emlékeztetően áll a felirat:

„Unrecht brachte uns den Tod!
Lebende! Erkennt eure Pflicht!“
(Gazság hozta ránk a halált!
Élők! Ismerjétek fel kötelességteket!)

Az értekezés mottója ez lehetett volna! A magyar forradalom idegen fegyverekkel legyilkolt áldozatai is ezt kiáltják a szabad világ gondolkodói felé: ismerjétek fel kötelességteket.

Ha az értekezés ezt az üzenetet megértette és ennek értelmében dolgoznak ügyünk igazságos és jogos megoldásáért a résztvevők, akkor az összejeövetel a legnagyobbat végezte, amit a forradalom harmadik évfordulóján várhattunk.

Ha hosszúra nyúlt ez a levél, csak aggodalommal és bizakodással vegyes érzésemet vádolja érte, ami a viták alatt eltöltött.

Üdvözlettel
Kéthly Anna

(1960. január, 3. szám)

*A magyar forradalom lengyelországi visszhangja**

HIVATALOS REAKCIÓK

A magyar forradalom diáktüntetéssel kezdődött 1956 október huszonharmadikán. Diákok tízezrei vonultak ezen a napon Petőfi Sándor szobrától az 1848–49-es magyar szabadságharc lengyel tábornoka, Bem József emlékművéhez. Ez a felvonulás rokonszenvtüntetés volt a lengyel nép mellett; Petőfi és Bem neve kifejezte a tüntetés demokratikus-hazafias és egyben lengyelbarát jellegét. A budapesti diákok szándéka egyrészt a lengyelországi változások (Gomulka hatalomra kerülése) támogatásának kinyilvánítása volt, másrészt pedig a magyarországi demokratizálódás meggyorsítása. A két nemzetnek – a történelem során nem először – közös ügye volt: mindkettő le akarta rázni a sztálinizmus nyűgét és vissza akarta nyerni nemzeti önállóságát.

Lengyelországban Gomulka került hatalomra. A tömegek és az értelmiség cselekvő támogatásával csatát nyert a Lengyel Egyesült Munkáspárton belül és utána kompromisszumot kötött az oroszokkal. Hruscsov dühösen repült Varsóba; később kicsit megnyugodva tért vissza Moszkvába, bár Gomulkában még sokáig nem bízott. A magyar forradalom, mint mindenkit, alighanem Gomulkát is nagyon meglepte, de hogy az orosz beavatkozásról hogyan vélekedett, afelől nem lehet kétség. A Gerő-vezette magyar kommunista párt pontosan úgy viselkedett, mint ahogy a sztálinista Nato-lin-csoport² viselkedett volna, ha megvan rá a lehetősége – és Gomulka tudta, mi lett volna a lengyel nép válasza egy ilyen akcióra. Mégis, az első napokban, amikor harcok folytak Budapesten és Nagy Imre, szabad elha-

* A *Szemle*-ben megjelent tanulmányt Gömöri György eredetileg angolul írta és jelen kötet számára újból lefordította magyarra.

² Rokoszowski tábornok, honvédelmi miniszter által vezetett, sztálinista politikusokból álló tömörülés, amely Varsóba hívta 1956. október 19-ére, a LEMP KB 8. plénúmára a szovjet vezetőket, Hruscsovot, Kaganovicsot, Mikojant és Molotovot. A félbeszakadt KB-ülés idején folyó szovjet–lengyel megbeszéléseken Gomulka is részt vett. Másnap, október 20-án a plénúm, dacolva egy esetleges szovjet fegyveres beavatkozással, Gomulkát választotta meg a LEMP első titkárává. A lengyel válság sikeres megoldása siettetette a magyarországi eseményeket.

tározásában korlátozva még nem tudott új kormányt alakítani, a lengyel párt tartózkodott az események kommentálásától.

Az első kommentár a magyar helyzetről a *Trybuna Ludu* című pártlap október 26-i számában látott napvilágot. A LEMP napilapja szolidaritást vállalt a magyar nép „jogos kívánságaival”, de a felkelőket mint „ellenforradalmi elemeket” bélyegezte meg. Elismerte azonban, hogy „a munkássztyály egy része, amelynek elégedetlenségét kihasználták, belesodródott az eseményekbe”.¹

Ez a vélemény a következő két nap során gyökeresen megváltozott. Lehet, hogy azért, mert az újság megbízhatóbb értesítéseket kapott, vagy pedig azért, mert a lengyel párt Központi Bizottsága elhatározta: nem titkolja tovább az igazságot arról, ami Magyarországon történt. A *Trybuna Ludu* október 28-i száma vezércikket közölt „Szembenézve a magyar tragédiával” címmel, ahol is a következőket olvashatjuk: „Hogyan lehetséges, hogy ott, ahol népuralom van, a magyar nép jelentékeny része fegyvert fogott ez ellen az uralom ellen? Hangsúlyozzuk: a magyar nép, mert noha ehhez az akcióhoz – ahogy az tömegmegmozdulások esetén történni szokott – felelőtlen és néhol reakciós elemek is csatlakoztak, nem ezek alkotják ezeknek a hosszúra nyúló és heves harcoknak a gerincét.”²

A cikk a továbbiakban tárgyilagosan elemzi a magyar eseményeket és nagyjából elfogadható képet ad a forradalom kitörésének körülményeiről. Kiemeli, hogy a sztálinisták még akkor is vonakodtak minden komoly „progresszív változás” megvalósításától, amikor már ropogtak a fegyverek Budapesten, és elítéli a szovjet beavatkozást, mert az „nem segített, csak még jobban elmérgesítette a helyzetet”. Végül kifejezi teljes szolidaritását „a magyar nemzettel és annak új vezetőivel, Nagy és Kádár elvtársakkal”, azt remélve, hogy a magyar nép „képes lesz saját országában saját mintájú szocialista társadalmat építeni”.³ (Az én kiemelésem: G. Gy.)

A LEMP tehát elhatározta, hogy támogatja Nagy Imrét, aki akkor a tűzszünet, a konszolidáció és a demokratikus reformok felé kereste az utat. Bizonyos, hogy Gomulka és reformista elvtársai Magyarország mielőbbi konszolidálását óhajtották és alighanem fontos szerepük volt abban, hogy az oroszok hajlandók voltak elfogadni Nagy Imrét, mint az egyetlen politikust, aki képes ura lenni a helyzetnek. Valószínűleg ők készítették elő a talajt a szovjet kormány október 30-i nyilatkozatához. Ez az erősen „revizionista” nyilatkozat, amely elismeri a szocialista államok jogát a nemzeti függetlenséghez, azután született meg Moszkvában, hogy Mikojan megbeszélést folytatott a lengyel párt néhány vezetőjével. Egy United Press-jelentés szerint Gomulka követelte, hogy az orosz csapatokat vonják ki Magyarországról és hétfőn, október 29-én, a lengyel párt kijelentette, támo-

gatja „a Nagy Imre miniszterelnök által meghirdetett demokratikus programot”.⁴ A LEMP központi bizottságának két tagja (az egyik Marian Naszkowski honvédelmi miniszterhelyettes volt) Szuszlov és Mikojan budapesti látogatása idején szintén ellátogatott Budapestre és tárgyalt a magyar vezetőkkel.⁵

A lengyel hivatalos körök véleményét tükrözi a *Głos Pracy* című napilap cikke, amely támadja Louis Saillant október 30-i értékelését a magyar helyzetről. Saillant francia kommunista szakszervezeti vezető megismételte a korábbi moszkvai vádakát a magyarországi „fasiszta ellenforradalomról” – ezeket a lengyel lap határozott, szinte felháborodott hangon utasította vissza.⁶

Három nappal később, november másodikán a PAP lengyel sajtóügynökség nyilatkozatát megzavarodottság és aggodalom jellemzi. „Újabban a magyarországi eseményekben veszedelmes fordulat állt be – mondja a közlemény –, egyre inkább túlsúlyba kerülnek a reakciós elemek”.⁷ Ez a vélemény nyilvánvalóan szovjet forrásból eredő szándékosan téves információon alapszik. Moszkva már október 30-tól kezdve előkészítette a második beavatkozást és ehhez minden lehetséges eszközt felhasznált: koholt híreket egy nem létező „fehérterrorról”, lidércnyomásos dajkameséket az „akasztottak fasoráról”⁸ és így tovább. De még ez a PAP-nyilatkozat is elismeri a magyar nép önrendelkezési jogát és kijelenti: „Az a véleményünk, hogy a szocialista vívmányok... védelme Magyarországon megoldható a magyar nép belső erői által, élükön a munkásosztállyal”.⁹

Tito értékelését a magyar eseményekről a lengyel vezetők csak részben fogadták el, jöllehet pulai beszéde „számos elemet tartalmazott, amely egyezik a lengyel felfogással”.¹⁰ Gomulka ebben az időben, úgy látszik nem értett egyet Titóval, aki igazoltnak látta a második szovjet támadást és támogatta Kádár bábkormányát; nem lehetetlen, hogy azt remélte, létrejöhet valamilyen megegyezés Nagy Imre és az oroszok között. De csakhamar kiderült, hogy az alapvető kérdésekben Nagy semmiféle engedményre nem kapható, s mialatt az utolsó törvényes magyar miniszterelnököt Romániában fogva tartották, Gomulka 3000 politikai aktivista előtt elmondott varsói beszédében első ízben ítélte el a magyar forradalmat: „Lengyelországban mindenkit elszomorított a magyar tragédia” mondotta, de hozzátette: „az a helyzet alakult ki, hogy szükség volt a szovjet csapatok igénybevétele-re”.¹¹ Innen kezdve könnyen követhetjük megalázkodásának mozzanatait

* Tito november 11-i pulai beszédében – bizonyos fenntartások mellett – elismerte a magyarországi szovjet katonai beavatkozás jogosságát és a Kádár-kormányt. A *Népszabadság* csak hat nappal később, november 17-én közli a beszédet.

egészen odáig, hogy 1958 nyarán, gdanski beszédében helyeselte Nagy Imréék kivégzését.

Befejezésül (legalábbis ami tanulmányomnak ezt a részét illeti) hadd idézzek egy levélből, amit 1957 elején kapott Lengyelországból e sorok írója, Angliában élő magyar emigráns. Ez mintegy összegezi a lengyel kommunista párt „reformista” tagjainak véleményét a magyar forradalom bukásáról:

„Őszintén rokonszenvezünk veletek... azonban Nagy Imre kilépése a Varsói Szerződésből és a magyar semlegesség kinyilvánítása itt politikai hibaként vannak számon tartva... A semleges blokk terve, amibe Jugoszlávia, Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország tartozott volna, aligha valósítható meg a közeljövőben... De mindenképpen sajnáljuk Nagy Imre kormányát.”

Az idézett vélemény, azt hiszem, erősen vitatható. A második magyarországi szovjet beavatkozást ugyanis már a bolsevik párt 1956. október 30-i központi vezetőségi ülésén elhatározták, Nagy Imre pedig csak két nappal a Mikojannal történt budapesti megegyezése után tette meg semlegességi nyilatkozatát. A fenti lengyel véleményben mégis van valami igazság: előzetes nemzetközi megegyezés nélkül (ami csapatkivonásokat tartalmazott volna) Magyarország nem válhatott semlegessé. Pusztá léte felfordulást, politikai földcsuszamlásokat indíthatott volna el Hruscsov csatlós birodalmában.

A LENGYEL SAJTÓ

A lengyel sajtó igen fontos szerepet játszott azzal, hogy teljes és a valósághoz hű képet adott a magyar felkelésről. Október 20. és november 4. között legalább kilenc lengyel újságíró tartózkodott Budapesten. Riportjaik és tudósításaik minden dicséretet megérdemelnek, mivel csaknem teljesen szabad hangon, előítéletektől és belső cenzúrától mentesen íródtak. Szinte aggályos tárgyilagosságukat jelzi, hogy nem próbálták leplezni a forradalmi napok olyan bántó, vagy szerencsétlen mozzanatait, mint amilyen a csőcselék önbíráskodása, vagy a reakciós erők jelenléte volt. De szinte kivétel nélkül bíztak a forradalomban. A lengyel tudósítók értették meg a legjobban a forradalom *jelentését és céljait*, egyedül ők tudtak igazán azonosulni az egyszerű magyarokkal. Némelyik nyugati tudósítót jobban izgaták maguk a harcok, mint azok a követelések, amelyek megvalósításáért a forradalmi Budapest harcolt és gyakran elmulasztották, hogy különbséget tegyenek szenvedélyes és felelőtlen demagógok és a higgadt, felelős veze-

tők között (amilyen Szigethy Attila is volt Győrben). Az amerikaiak szemében a demagógok „romantikusabbnak” tűntek. A jugoszláv újságírók nemegyszer becsületesen értékelték a magyarországi helyzetet, de nyilvánvaló politikai okok gátolták őket abban, hogy teljesen szabadon elemezzék a forradalom november elsejével kezdődő második fázisát.

Lehetetlen pontos becslést adni arról, hány cikk jelent meg a lengyel sajtóban Magyarországról 1956 utolsó két hónapjában. Be kell érünk a legfontosabbak felsorolásával, zárójelben jelezve a lap címét, amelynek az illető tudósító dolgozott: Hanka Adamiecka (*Sztandar Młodych*), Marian Bielicki (*Po Prostu* és a varsói rádió), Leszek Kołodziejczyk (*Zycie Warszawy*), I.G. Kamiński (*Ziemia i Morze*), Krzysztof Wolicki (*Trybuna Ludu*, *Przegląd Kulturalny*) és Wiktor Woroszyński (*Nowa Kultura*). Mindezek, Kamiński kivételével, több napot töltöttek Budapesten a forradalom alatt és november 4-e után. I.G. Kamiński már néhány nappal az emlékezetes október 23-i diáktüntetés előtt elhagyta Magyarországot, de az akkoriban Szczecinben megjelenő *Ziemia i Morze* című hetilapban közzétett elemzése segítette azoknak az okoknak a megértését, amelyek a forradalomhoz vezettek, s így nem hagyhatjuk figyelmen kívül az események első fázisához fűzött kommentárjait.

A három legjelentősebb cikksorozat a tárgyról Adamiecka, Bielicki és Woroszyński tollából ered. A magyar forradalom előtt mindhárman kommunisták, a LEMP tagjai voltak. Rendkívül érdekes olvasni benyomásaikat a történelem első demokratikus-szocialista forradalmáról. Egyiküknek sem sikerült *mindent* közreadniuk jegyzeteikből, egyedül Woroszyński tudta közölni *Magyar Naplójának** teljes szövegét (1956. október 30.–november 11.) francia fordításban, a *France Observateur* magyar különszámában.¹²

Bielickinek három cikke jelent meg a lengyel reformirányzat legfontosabb lapjában, a *Po Prostuban*,¹³ de rövid bevezetőjében a szerző jelezte, hogy azok magyarországi élményeinek csak egy részét tartalmazzák. Hanka Adamiecka néhány cikket közölt a *Sztandar Młodych* című ifjúsági napilapban¹⁴ és egy könyvet is ki akart adni, amelynek címe „Az igazság a magyar forradalomról” (*Prawda o węgierskiej rewolucji*) lett volna. A hatóságok azonban közbeléptek: nemcsak a könyv kiadását tiltották be az utolsó percben, hanem még Adamiecka magyartárgyú cikksorozatának utolsó részét is betiltották.

Woroszyński *Magyar Naplója* igen fontos dokumentum. Aki ismeri ennek a fiatal írónak az életrajzát, azt különösen érdekelheti, hogyan közelítette

* Wiktor Woroszyński: *Magyarországi Napló*. Ford.: Kerényi Grácia. Szerkesztette és az előszót írta: Krassó György. Bp. Magyar Október Szabadsajtó kiadása, 1984. 62 l. – Szamizdat kiadvány

meg a magyar eseményeket és milyen véleményt alkotott róluk.¹⁵ Woroszylski széles körű érdeklődéssel, éles szemmel tájékozódik mindenről, a kormány politikájának alakulásáról éppúgy, mint a munkások és diákok követeléseiről. A forradalom alatt találkozik a legtöbb emberrel, aki fontosabb szerepet játszott az eseményekben: Lukács Györggyel, Losonczy Gézával, Szigethy Attilával (Győrött) és Dudás Józseffel. A második szovjet beavatkozás után kapcsolatot keres Kádárral és meglátogatja az egyik vezető „revizionista” író (Déry Tibort). Információi általában megbízhatók, következtetései okosak. Objektív hangnemben ad számot a történetekről és csak néha, egy-egy megjegyzéssel ad hangot személyes nézeteinek. Ugyanakkor nyilvánvaló, melyik oldallal érez együtt. Woroszylski tudja, hogy „a kommunizmus teljesen talaját veszítette Magyarországon”¹⁶ és hogy az egész nemzetre kiterjedő konfliktus egyedüli helyes megoldása csak a szovjet csapatok kivonása és Nagy Imre kormányának erőteljes támogatása lehet.

A lengyel újságírók kezdettől fogva bizonyos gyanúval kezelték Kádárt. Erre vall az a részlet Woroszylski *Magyar Naplójából*, ahol leírja beszélgetését Lukács Györggyel. A lengyel újságíró megkérdezi, kik lesznek az alapítandó új marxista párt (az MSZMP) vezetői. Lukács felsorolja a neveket: „Nagy, Losonczy, Szántó, Donáth, Kádár”. „Kádár is?” – kérdi Woroszylski és „a professzor nem érti, miért támaszt ez a név kétségeket”.¹⁷ Három nappal később megint egy különös epizód kerül a naplóba. Woroszylski a lengyel követségen összeakad Wolickival, aki megkérdi: „Hallottad?... Kádár megszökött”.¹⁸ Egyikük sem érti, hogy ez mit jelent – de hála az orosz tűzérségnek, hamarosan (két napra rá) megtudják.

1956. november harmadikán Woroszylski benyomásai nagyjából meg-egyeznek a többi lengyel tudósítóéval: a helyzet kezd stabilizálódni az országban, a kormány tekintélye és népszerűsége növekszik. Elalvás előtt a forradalom jövőbeli távlatain töpreng: „...a népi demokrácia alapvető eredményeinek érdekes szintézisét figyelhetjük itt meg... a többpártrendszerrel, a sajtószabadsággal és az ehhez hasonló liberális demokratikus szabadságjogokkal”.¹⁹ A demokráciának ebben az új, „kísérleti” típusában a szocializmus építése lényegesen lelassulhat – de még mindig óriási esélye van annak, hogy a szocializmus eszméje győzedelmeskedni fog. Ezt az esélyt aztán teljesen megsemmisíti a második szovjet támadás, amit Woroszylski (és összes kollegája) végzetes balfogásnak bélyegez.

Woroszylski objektívan és okosan írja le a magyarországi eseményeket, de a személyes véleménytől való tartózkodása sokat leplez határozott magyarbarát érzéseiből. Hanka Adamiecka viszont képtelen kívülről, csupán rokonszenvező szemmel nézni az eseményeket, szívvel-lélekkel bele-

veti magát a forradalom sodrába. Egyébként ismeri is Magyarországot, már korábban, 1956 szeptemberében járt ott, sok barátot szerzett, részt vett a Petőfi Kör ülésein, ismeri az ország legtöbb belső baját.²⁰ És Hanka Adamiecka egyike azoknak a ritka embereknek, akik ha egyszer fölismerték az igazságot, ahhoz életre-halálra ragaszkodnak. Nemes idealizmusa megrendült ugyan Magyarországon, de új erőt adott neki az a felismerés, hogy az igazság előbbre való egy ember – vagy egy párt – érdekeinél. A kommunista társadalom eszménye minden másnál reálisabb Adamiecka számára, s ezért próbálja a magyar párt vezetőinek nyilvánvaló bűneit azzal ellensúlyozni, hogy rámutat: sok egyszerű kommunista párttag harcolt a forradalom oldalán, s hogy voltaképpen minden becsületes kommunistának *kötelessége* volt a nemzet ügyéért harcolni.

Miért tört ki a forradalom? Miért omlott össze a párt? Mi az igazság az ÁVH körül? – Adamiecka válaszol mindezekre a kérdésekre. Visszautasítja a „fehér terrorról” szóló orosz vádakat; mi több, behatol az „oroszlánbarlangba”, a *Szabad Nép* székházába, ahol Dudás József rendezte be főhadiszállását. Adamiecka jogos felháborodással ítéli el azokat a tudósítókat, akik sohasem találkoztak Dudással, de – hitelt adva a róla keringő vad híreknek – ráfogták, hogy fasiszta. Hosszan elbeszélgetett a Dudás-csoport embereivel. Jóravaló, bátor és őszinte embereket ismert meg bennük. „Tessék rólunk megírni az igazat – kérték, felmutatva párttagsági könyveiket –, írja meg, hogy sok párttag van közöttünk”.²¹ A Dudás-fiúk egyébként Adamieckán kívül Woroszylskit és Bielickit is összehozták főnökükkel. Adamiecka és Woroszylski is megjegyzi, hogy Dudásban erős a személyes becsvágy, de az utóbbi idézi Dudás kijelentését: „Fasisztákat nem tűrünk meg magunk között!”²² Adamiecka arra a következtetésre jut, amit aztán Woroszylski is támogat, hogy Dudás afféle „atamán”, egy magyar „Machno bátyuska”.²³ Amennyire ezt egy magyar megfigyelő megítélheti, ez a megállapítás találó.

A harmadik újságíró, aki hosszabban írt a magyar forradalomról, s ezért különös figyelmet érdemel, Marian Bielicki. A *Po Prostu* számára írt cikkében megpróbálta Woroszylski nézőpontját vegyíteni Adamieckáéval. Bielicki részben az értelem embere, részben az érzelmekre hallgat; stílusa néha kissé érzélgős és enyhén szónokias. Mint írja, cikkei „egy olyan ember benyomásain alapszanak, aki tizenhat napot töltött a tragikus és hősies Budapesten”.²⁴ Bielicki megérkezésének első percétől kezdve meg van róla győződve, hogy a felkelés a nemzet harca elnyomói ellen, „az igazi demokráciáért... és az igazi szocializmusért”.²⁵ Mint lengyelt, mint „lengyel testvért”, mindenütt szívesen látják. Rengeteg emberrel találkozik, köztük felkelőkkel, akik csak azt kérik tőle, csakis az igazat írja meg a forrada-

lomról. Utolsó (harmadik) *Po Prostu* cikkében Bielickinek sikerül felidéznie azoknak a napoknak az autentikus hangulatát. Esti beszélgetése a szabadságharcosokkal fölfedi, hogyan képzelik az egyszerű emberek Magyarországot jövő kormányformáját. „Olyan Magyarországot akarnak, ahol a hatalom a népé, nem pedig egy szűk rétegé, amelyik visszaél a szocializmus jelszavaival.”²⁶ Amikor Bielicki felteszi a kérdést, vajon nincs-e fasiszta veszély, a fiatalok egyöntetűen kiáltják: „Senki sem akar fasizmust! Nem engedjük, hogy felüsse a fejét!”

Egy másik cikkben, a *Przegląd Kulturalny* hasábjain, Bielicki röviden összegezi Magyarországgal kapcsolatos nézeteit. Idézzük a legérdekesebb részét: „A magyar felkelés a sztálinizmus és a sztálinista hatalmi eszme ellen irányult. A sztálinizmus elleni felkelés azonban csakhamar nemzeti forradalommal változott, mivel a sztálinista rendszer Magyarországon tökéletesen megrohadott... és mivel megmutatta teljes nemzetietlenségét azáltal, hogy rögtön kívülről kért segítséget”.²⁷

Két nyilatkozat győzhet meg leginkább a lengyel újságírók nagy többségének mély rokonszenvéről a harcoló Magyarország iránt. Az első, a *Po Prostu* és a *Sztandar Młodych* szerkesztőinek közös nyilatkozata, a második szovjet beavatkozás napján jelent meg. Ez a nyilatkozat elítéli az orosz csapatok jelenlétét Magyarországon és kifejezi szolidaritását a szabadságért küzdő magyar nemzettel.²⁸ A másik a Lengyel Újságírók Szövetségének határozata, politikai menedékjogot ajánl föl Nagy Imrének (akit a szovjet hatóságok már éppen elraboltak és Romániába szállítottak) és felkéri a lengyel kormányt, hogy nyújtson menedékjogot minden magyar menekültnek, aki Lengyelországban kíván letelepedni.²⁹

Kevés lengyel tudósító mulasztotta el, hogy párhuzamot ne vonjon az 1944-es Varsó és az 1956-os Budapest között. Ez a párhuzam gyakran nem volt tudatos és főleg azon alapult, hogy túlzott mértékben használták a „felkelés” (*powstanie*) kifejezést „forradalom” helyett; egyébként a két népfelkelés körülményei meglehetősen különböztek. Sokkal kézenfekvőbb volt Budapestet Poznańnal összehasonlítani.³⁰ Bystrzycki, egy szcczini újságíró, abban látta a legfőbb különbséget az ötvenhatos poznańi és budapesti események között, hogy „Poznańban nem lőttek idegen fegyverrel”.³¹ I. G. Kamiński „Lövések Budapesten” című cikkében kiemeli a feltűnő hasonlóságot a lengyel és magyar politikai fejlődés lehetőségei között és egyúttal támadja a lengyel sztálinisták *Natolin* gyűjtőnévű csoportját. „Ne felejtjük el” írja „hogy a *Natolin*-csoport Budapest sorsát szánta Varsónak, tömeges letartóztatásokat tervezett és vissza akart térni a terrorrendszerhez”.³²

1956 telén és különösen a Magyarországról kiadott közös nyilatkozat után, amelyet Lengyelország és Jugoszlávia kivételével minden kelet-eu-

rópai kommunista párt aláírt, s amely (1957. január 5-én), először nevezte a magyar forradalmat ellenforradalomnak, a lengyel sajtó Magyarországot illetően hallgatásba burkolódzott. Egyre nehezebb lett nyomtatásban szót emelni a forradalom vagy Nagy Imre mellett; a cenzorok letiltottak minden olyan kommentárt, amely sérthette volna a Kádár-kormány hisztérikus érzékenységét. Volt egy terv, hogy kiadnak egy különleges hírközlőnyt, amely a cenzúra megkerülésével informálta volna a lengyel értelmiséget magyar társaik politikai üldöztetéséről és pereiről, de még ez sem valósulhatott meg. Ismét tanácsosabb lett a „hallgatni arany” gyakorlata.

A LENGYEL ÍRÓK

„Veletek vagyunk!” – ez a mondat tér vissza állandóan a lengyel írók minden Magyarországról, vagy Magyarországnak szóló nyilatkozatában, üzenetében és újságcikkében. Érdekes lenne kimutatni, mennyi rokon vonás van a lengyel és magyar íróknak a sztálinizmus ellen és a művészi kifejezés szabadságáért vívott harcában. A Magyar Írók Szövetségének 1956 októberében hasonló, csak még jóval nagyobb szerepe volt az eseményekben, mint amilyent a Lengyel Írók Szövetsége játszott abban a politikai földrengésben, ami végül Gomulkát hatalomra juttatta.

Néhány megátalkodott sztálinista kivételével egyetlen lengyel író sem titkolta, hogy rokonszenvez a magyarokkal. Érdekes véletlen, hogy Adam Ważyk, a *Költemény felnőttek számára* című nagyhatású vers szerzője éppen október 23-án, a forradalom kitörésének napján érkezett Budapestre. A rendkívüli élmény hatására (Ważyk, a Magyar Írók Szövetsége vendégeként, ott volt a Bem-szobornál) és szégyenkezve amiatt, hogy nem volt módjában segíteni a forradalmat, Ważyk megírta híres *Qui tacet clamant* (A hallgatók kiáltanak) című versét.³³ A rövid, de világosan állást foglaló vers felidézi az október 23-án és később történeteket, majd az utolsó sorban összegzi a lengyel költő véleményét a magyar forradalomról: „A végső mítosz összedőlt. De Bem emléke ép”.³⁴ A baloldali értelmiség utolsó, gondosan őrzött mítosza az volt, amely a Szovjetuniót a világ legnagyobb haladó erejének tekintette. Csakhogy Magyarországon az orosz imperializmus a klasszikus cári formában jelent meg s így a mítosz összeütközött a valósággal. Bem sértetlenül álló szobra Lengyelország és Magyarország forradalmi szövetségét jelképezi szemben az orosz reakcióval.

A magyar forradalom és következményei számos költőt megihlettek. A krakkói Tadeusz Śliwiak és a varsói Tadeusz Kubiak a magyarok támogatására megindult véradó mozgalomról írtak verseket,³⁵ Jarosław Iwaszkiewicz

wicz, Mieczysław Jastrun, Paweł Hertz és Zbigniew Herbert más-más szempontból írtak a magyar tragédiáról,³⁶ Adam Włodek, Stanisław Czycz és Jerzy Jankowski verseiben pedig alig leplezett célzások vannak a forradalmat brutálisan eltipró orosz imperializmusra.³⁷ Czycz, fiatal krakkói költő megközelítése különösen érdekes. Csavargatja a rádió gombját, végigpásztazza különféle állomások műsorát és „lerögzít” az éterből innen-onnan elkapott egyes mondatokat. Az időpont 1956. november ötödike. Ez a rádiószonda érezteti az olvasóval, hogy a nyugati világban senkit sem nyugtalanít Magyarország sorsa: Ugyanakkor... *c'est si bon* – ugyanakkor... *rock'n roll és keep smiling*...-éljen a haza... nyugodtan, félelem nélkül halok meg”.³⁸

A legszókimondóbb lengyel költeményeket Magyarországról két fiatal szzczecini költő, Ryszard Liskowacki és Franciszek Fenikowski írták. Liskowacki négy részből álló versében költői túlzásra ragadtatja magát, amennyiben 50 000 halottról beszél Magyarországon.³⁹ Számunkra Fenikowski verse a figyelemreméltóbb, jóllehet „Magyar rapszódiaját” nem olvashattuk teljes egészében, csupán nyomtatásban megjelent részleteit ismerjük. Fenikowski feltétlen lelkesedéssel áll ki a magyar forradalom mellett és nyíltan kifejezést ad a forradalom veresége miatti fájdalmának: „Hogy ágyúval, s tankkal támogatják, /Attól még nem lesz egy ügy igazzá...” és később? „Dicsőség nékik, kik fegyverrel a kézben /haltak meg, fejet nem hajtva azért sem”.⁴⁰ Mindkét vers még 1956 utolsó hónapjaiban jelent meg egy vidéki, tehát Varsóból kevésbé ellenőrzött lapban; ugyanilyen hangvételű verseket 1957-ben már nemigen lehetett a lengyel újságokban közölni.⁴¹

Számos magyarbarát szolidaritási nyilatkozat hangzott el egyes lengyel írók, illetve a Lengyel Írók Szövetsége részéről is. A lengyel írók 1956. november 18-án jegyzett nyilatkozata, válaszul a magyar íróknak az egész világhoz intézett utolsó, kétségbeesett rádióüzenetére, hangot ad az aláírók „legmélyeségebb fájdalmának” a magyarországi vérontás miatt, amit az „idegen csapatok beavatkozása” provokált ki. Ezt a nyilatkozatot 37 kommunista és pártunkívüli író írta alá. A lengyel írók varsói kongresszusán (1956 decemberében) Woroszyński Magyarországról elmondott beszéde heves visszhangot váltott ki a hallgatóságból.⁴² Ugyanakkor a lengyel írók sem voltak képesek olyan akcióra, amely megakadályozhatta volna az írók letartóztatását Kádár Magyarországon és hiába ajánlottak föl politikai menedékjogot magyar menekültek számára. Ez az utóbbi terv megfeneklett Gomulka ellenállásán, aki el akarta kerülni a további politikai konfliktust a Szovjetunióval.⁴³

A Lengyel Írók Szövetsége később is megőrizte lojalitását a magyar forradalom eszméi iránt; legalábbis sohasem bélyegezte meg azokat nyil-

vánosan. Még tovább ment a Szövetség elnöke, Antoni Słonimski, aki a tokiói PEN-kongresszuson aláírt egy tiltakozást Déry Tibor és más magyar írók bebörtönzése ellen. Megbízható értesülések szerint Julian Przyboś, az ismert lengyel költő és esztéta Nagy Imre kivégzésének hírére kilépett a Lengyel Egyesült Munkáspártból.⁴⁴ Mindez bizonyítja, hogy a lengyel írók az igazságot minden körülmények között előbbre valónak tartották, mint azt, hogy elnyerjék a hatalmon lévő politikusok helyeslését.

A NÉP

A lengyel nép legalább annyi rokonszenvvel fordult a magyar forradalom felé, mint újságírói és írói. A néhány hétig viszonylag szabad sajtó hűségesen kifejezte a közérzületet. Ez késztette a lengyel kormányt, hogy „Segítséget Magyarországnak!” jelszóval hatalmas segélyakciót indítson el, amely teljes sikerrel járt. Már 1956. október 28-án két lengyel repülőgép érkezett Budapestre értékes adománnyal: gyógyszerrel, kötszerrel és vérplazmával megrakottan. Ugyanaznap a lengyel rádió véradókat toborzott a sebesült magyarok megsegítésére. Délután már hosszú sorok álltak a kórházak előtt véradásra várva. A lengyelek szívesen adtak vért azoknak, akik „mindnyájunk szabadságáért” harcoltak. Megindult a pénzgyűjtés is Magyarország számára, s ez szintén jelentős eredményt ért el.⁴⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy a semleges Ausztria mellett Lengyelország volt az első ország, amely azonnali és feltétel nélküli segélyt küldött Magyarországnak.

A lengyelek a magyar forradalommal való együttérzésüket nyíltabb politikai formában is kifejezték. Országsszerte magyarbarát népgyűléseket tartottak, főként a nagy üzemekben és az egyetemeken. Szemtanúk jelentései szerint 1956. október 23. és november 11. között több diáktüntetésre került sor Varsóban (a magyar nagykövetség épülete előtt) és Krakkóban. Diákok ezrei gyűltek össze a varsói Műszaki Egyetemen, ahol határozatot hoztak, hogy „teljes mértékben támogatják a forradalmi erőket”, s a gyűlésen számos szovjetellenes beszéd hangzott el. Ugyanaznap a varsói egyetem képzőművészeti fakultása előtti járdán a diákok egy óriási reprodukciót helyeztek el Picasso festményéről, amely robotembereket ábrázol, amint férfiakat, nőket és gyerekeket kaszabolnak le. A képre óriási felkiáltójelet rajzoltak. Mellette a piros-fehér-zöld színű magyar zászló lenggett. A közelben Picasso békegalambja is látható volt, de a galamb egyik szeme könnyezett.⁴⁶

A lengyelek a magyar szabadságharc leverése után is próbáltak segíteni a magyar népnek – nem a Kádár-kormánynak. Meghívtak magyar művé-

szeket és gyerekeket, hogy vakációjukat töltsék Lengyelországban. Több magyar művész, aki nem akart közvetlenül az események után hazatérni, el tudta intézni, hogy hosszabb ideig maradjon Lengyelországban.⁴⁷

Hadd fejezzem be írásomat egy lengyel újságíró szavaival, aki Budapesten járt a forradalom alatt, s aki hozzám írt levelében Varsóból ezt írta: „Nehéz, kegyetlenül nehéz az embernek illúziói és meggyőződése romjain élni, de élni kell. Én, személy szerint, örökké hálás leszek a magyar forradalomnak, mert hozzásegített, hogy megőrizzek valamit, a legfontosabbat... *hitemet az Emberben*”.⁴⁸

(1959. I. évf. 2. szám)

JEGYZETEK

¹ Idézi *The Times*, 1956. okt. 27.

² *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe*. Szerk. E. Zinner. New York, 1956, 440–441. o.

³ Uo.

⁴ *Neue Zürcher Zeitung*, 1956. nov. 1.

⁵ Az eredeti 1959-es szövegben erről a látogatásról még nem tudtam, illetve azt meg nem erősíthető hírként kezeltem. Azóta a látogatás tényét több forrásból megerősítették.

⁶ *The Hungarian Revolution. White Book*. Szerk. M. Lasky. London, 1957, 265. o.

⁷ I.m. 206. o.

⁸ Lásd Wiktor Woroszyński budapesti tudósítását a *France Observateur*-ben, idézve uo. 205. o.

⁹ *The Hungarian Revolution*, 206. o.

¹⁰ *Trybuna Wolności* (Varsó), 1956. nov. 25.

¹¹ Az Associated Press 1956. december 2-i jelentése alapján. Gomulka ezt a beszédét 1956. november 29-én tartotta Varsóban, lásd: W. Gomulka, *Przemówienia*, Varsó, 1957, 93–119. o.

¹² *France Observateur*, 1957. január 3. A lengyel cenzúra megakadályozta Woroszyńskit abban, hogy cikksorozatának teljes szövegét közzétegye a *Nowa Kultura*-ban.

¹³ Az 1956. november 25., december 2., és december 9-i számokban.

¹⁴ A cikksorozat címe: „Widziałam Węgry” (Láttam Magyarországot) és az egyes cikkek címe: „Pierwsze dni; Ulica; Czy cień przesłonił dobre imię? Oddział Dudasa i on sam”. Az utolsó cikk 1956. november 28-án jelent meg.

¹⁵ Woroszyńskit tartották a lengyel Zdanov-korszak „legreményteljesebb” költőjének. Hosszabb ideig tanult Moszkvában, kétszer kapott Állami Díjat. Sztálin halála után azonban nézetei megváltoztak és fokozatosan a fiatal „revizionisták” szószólója lett.

¹⁶ Idézi *The Hungarian Revolution*, London, 1957, 159. o.

¹⁷ Wiktor Woroszyński, „La tragédie hongroise”. *France Observateur*, 1957. jan. 3, 13.

¹⁸ Uo., 15. o.

¹⁹ Uo., 17. o.

²⁰ E sorok írója is 1956. szeptemberében ismerte meg Adamieckát. Miután magyarországi könyvét betiltották, Adamiecka 1957. májusában öngyilkos lett. Bár ez családi konfliktus következménye volt, a mély politikai csalódás is hozzájárult.

- ²¹ *Sztandar Młodych*, 1956. november 27.
- ²² *France Observateur*, i.sz. 14. o.
- ²³ Vö. Bontempi véleményével (II Paese, 1956. november 4.) Bontempi eltúlozza Dudás veszélyességét, amikor azonosítja Dudást az ellenforradalom mumusával. Dudást 1957 elején halálra ítélték és kivégezték.
- ²⁴ *Po Prostu*, 1956. november 25.
- ²⁵ Uo.
- ²⁶ Uo.
- ²⁷ *Przegląd Kulturalny* (Varsó), 1956. november 29.
- ²⁸ *Po Prostu*, 1956. november 4., címlap.
- ²⁹ *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1956. november 27.
- ³⁰ Vö. R. Jurys cikkét a *Życie Warszawy* 1956. november 23-i és P. Bystrzycki cikkét a *Ziemia i Morze* 1956. november 17-i számában.
- ³¹ Bystrzycki, i.m.
- ³² *Ziemia i Morze*, 1956. november 17.
- ³³ Megjelent a *Nowa Kultura* 1956. november 25-i számában. Magyar fordításban először – Gömöri György fordításában – a párizsi *Irodalmi Újság* első, 1957. március 15-i számában.
- ³⁴ Uo.
- ³⁵ Megjelentek a krakkói *Życie Literackie* illetve a varsói *Nowa Kultura* c. lapokban.
- ³⁶ Iwaszkiewicz, „Świeczki na trotuarze” (*Życie Warszawy*, 1956. nov. 1.); Jastrun, „Czerwony krzyż” (*Życie Warszawy*, 1956. dec. 2–3.). Hertz verse tudtommal nem jelent meg nyomtatásban. Herbert versét lásd a *Hermes, pies, i gwiazda* (Varsó, 1957) c. kötet 104. lapján.
- ³⁷ Włodek versét a *Życie Literackie*, Jankowskiét a párizsi *Kultura* közölte; Czycz versét lásd *Tła* (Krakkó, 1957) c. kötetének 73. lapján.
- ³⁸ Czycz, i.m., 78. o.
- ³⁹ *Ziemia i Morze*, 1956. november 10.
- ⁴⁰ *Ziemia i Morze*, 1956. december 1.
- ⁴¹ Roman Śliwonik egy ilyen jellegű verse miatt betiltották a *Współczesność* c. varsói lap egyik számát. Egyébként az itt felsorolt verseknél jóval több magyartémájú vers született 1956-ban. E sorok írója 19 ilyen versből állított össze egy kétnyelvű költői antológiát Londonban: *Polscy poeci o węgierskim Październiku*, Antológia, Polska Fundacja Kulturalna, London, 1986.
- ⁴² *Nowa Kultura*, 1956. december 9. Később ez a beszéd megjelent nyomtatásban Wiktor Woroszyński: *Powrót do kraju*, London, 1979 c. könyvében.
- ⁴³ V.ö. Kamiński cikkével: *Ziemia i Morze*, 1956. december 8.
- ⁴⁴ Ez 1958-ban történt. Julian Przyboś 1970-ben hunyt el.
- ⁴⁵ Hivatalos adatok szerint a gyűjtés összege 24 millió zlotyt tett ki. Ezen felül a lengyel kormány mintegy 100 millió zlotyt adott Magyarországnak az anyagi károk rendbehozására, újjáépítésére: *Życie Warszawy*, 1956. december 2/3.
- ⁴⁶ *The New York Times*, 1956. október 31.
- ⁴⁷ Uo.
- ⁴⁸ Hanka Adamiecka levele a szerzőhöz (kézirat).

*A magyar forradalom és a románok**

Az 1956-os forradalom túlnőtt Magyarország határain. Jóllehet a magyar történelem egyik eseményeként tartják számon, de ugyanakkor mérföldkövet is jelez a kelet-európai országok közös útján. A magyar forradalom a lehető legvilágosabban és leghatásosabban vetette fel a szovjet imperializmus alatt élő népek közös és azonos kérdéseit, s hozzá olyan élesen, ahogy csak egy forradalom vetítheti elénk a politikai és társadalmi eseményeket. Ezekben egyébként kétarcú a probléma. Az egyik közvetlenül a kelet-európai országokat érinti és velük együtt mindazokat, akik sorsuk tragikumát átérzik. A függetlenségre, a nemzeti méltóságra gondolunk. Avagy kevesebb jogaik volnának ezeknek a népeknek, mint az afrikai négereknek, araboknak, az ázsiai vagy latin-amerikai országoknak? A másik probléma általánosabb, politikai jellegű, de egyúttal társadalmi és gazdasági is. S közelről érint minden gondolkodó embert, elsősorban a kommunizmus alatt élő országok lakóit és rajtuk kívül mindazokat, akiket a szovjet, illetve kínai típusú politikai, társadalmi és gazdasági rendszer terjedése így vagy úgy (akár azért, mert ellene szegülnek, akár mert érdekközösségre kívánnak vele lépni) érint vagy fenyeget. Arról az új társadalomról beszélünk, melyet Gyilas megállapítása szerint egy új uralkodó osztály teremtett meg és irányít. A kérdés az: hogyan lehet tudatosan szembefordulni ezekkel az erőkkal, hogyan lehet erőszakos úton megdönteni ezt az új osztályt, s hogy vajon lehet-e zsarnokság és szenvedés nélkül társadalmat, gazdasági életet, államot szervezni, hogy ránk köszönthet-e egy új, jobb világ? Ezt a kettős problémát a magyar forradalom a maga teljességében vetette fel; elméleti jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. E történelmi pillanatban rajzolódott ki a valóságos történelmi erőviszonyok, amelyek ma is hatnak és meghatározzák az új osztály birodalmának társa-

* Az 56-os magyar forradalom romániai visszhangjáról, s főleg a magyarok körében foganatosított megtorlásokról a mai napig igen keveset tudunk. A jövő történészeire vár a feladat, hogy e témát feltárják.

dalmi és politikai fejlődését. A magyar forradalom tehát szimbólum is, ez az a *savreakció* (ahol a savakat a forradalmi erő és az ellenforradalmi terror helyettesítik), mely feltárja a kommunista kelet általános helyzetét, de ugyanakkor azt is jelzi, hová fejlődhetik és milyen formát ölthet bármely hasonló helyzet, bárhol jelentkeznek is.

A probléma romániai vetületének vizsgálata annál is fontosabb, mert a magyar forradalomnak Romániában – látszólag – nem volt se visszhangja, se gyakorlati következménye. Azt gondolhatnák egyesek, hogy Románia példája bizonyítja, mennyire elszigeteltek a „magyarországi események” (ahogyan hivatalosan nevezték, mielőtt a forradalom leverése után vérszemet kapott oligarchiák szemérmetlenül „ellenforradalomról” nem kezdtek beszélni) és hogy egyáltalán nem jellemzőek a többi kommunista országra. Ez az oka annak, hogy Románia – mint a többi, akkor látszólag „nyugodtan” viselkedő ország – szintén elméleti magyarázatot követel, hiszen a szovjet felfogást látszik igazolni: a magyar forradalom nem volt más, mint egy hirtelen ellobbanó, rosszul sikerült tűzijáték.

Ezért érdemes román oldalról is megközelíteni a kérdést. Próbáljuk tehát, sajnós nem teljes adataink alapján felvázolni, milyen, a magyar forradalomhoz hasonlatos jelenségeket figyelhattunk meg Romániában. Talán helyesebb volna a törekvések, a föld alatti áramlatok, mint az események hasonlóságáról beszélni: kicsiny, de beszédes jeleiről annak, ami ha nem torkollott is felkelésbe, izzik a román élet hamva alatt.

Ennek utána okát kellene adnunk a románok 1956-ban tanúsított látszólagos passzivitásának s ezért, legalábbis nagy vonalaiban, fel kell vázolnunk egyfelől a két nemzet viszonyának alakulását és másfelől a román fejlődés sajátos körülményeit és állomásait. Mindez megmutatja majd, mennyiben érvényesek a szovjet ideológusok elméletei, akik úgy kezelik a magyar forradalmat, mint „a szocializmus és a béke táborának” teljesen elszigetelt és kivételes jelenségét.

És végezetül megpróbálunk egybehangzó magyarázatot keresni arra, ami mint mondják, nem történt meg Romániában, s arra, ami Magyarországon, Lengyelországban, Kelet-Németországban letagadhatatlanul lezajlott, s ami véleményünk szerint mindenütt bekövetkezik, ahol az új osztály uralomra került. S hogy itt mindjárt előljáróban elmondjuk: új társadalmi erők kialakulására, egy második „új osztály”-ra gondolunk, egy Második Rendre, amely semmi, holott, akár a Harmadik Rendnek valaha, mindennek kellene lennie. Ennek az új rendnek a kommunista társadalomban egyre erősebb hatóerővé kell válnia, úgy, hogy előbb a Gyilaszt által leírt oligarchia politikáját és módszereit változtatja meg alapvetően, majd magát az oligarchiát is megszünteti. A magyar forradalom volt az első ütközet,

melyet ez az új történelmi erő az említett ellenféllel szemben a fenti cél érdekében megvívott.

1953 októberében, fél évvel Sztálin halála után, a Román Írószövetség a párt ösztönzésére vitát hirdetett egy színdarabról, mely az írókat mint az osztályellenség és az imperializmus ügynökei befolyására különösen fogékony elemeket mutatja be. A vita szervezőinek szándéka szerint az íróknak egyetértésüket kellett volna kinyilvánítaniuk a szerzővel, a vitának pedig kollektív önkritikába kellett volna torkollnia, megspékelve az „ideológiai éberség” fokozására, a párt vezetésének elismerésére tett szokásos rituális ígérekkel. Az említett mű azonban annyira felháborította az írókat, hogy mindebből semmi se lett; a második vitaülésen magának a művelődésügyi miniszternek kellett személyesen megjelennie, aki fellármázta a pártvezetőséget. A vitát elnapolták, a pártvezetőség, illetve a Központi Bizottság egyik titkára összehívta a legnevesebb írókat, hogy panaszukat előadják. A színdarab és szerzője (frissen felcsatlakozott egykori vasgárdista, s mint ilyen – s ezt saját ifjúságom agnosztikus filozófiai, politikai és morális tapasztalatából állíthatom –, egyike a zsarnokság leghiteltlenebb s ezért leggátlástalanabb szószólójának) teljesen feledésbe merült. Az írók egyértelműen foglaltak állást, s habár csak az Írószövetség a párt által kijelölt titkárának visszahívását és a Zsdanovi mintára szervezett irodalompolitikai perek megszüntetését kérték, valójában a pártellenőrzés ellen tiltakoztak. E korszak „leója” az Írószövetség kijelölt elnöke, aki az említett színdarab megírását is sugalmazta és helyeselte, Leonte Rautu volt. A mai napig is ő ellenőrzi, irányítja és fojtja el a párt megbízásából az ország kulturális életét. Leonte Rautu besszarábiai születésű és éveket töltött Moszkvában, jobban tud oroszul mint románul. A KB fent említett titkára, Josif Chishinevschi, szintén besszarábiai eredetű és ugyancsak törve beszél románul. Azóta letűnt ő is.

Ezen emlékezetes összejövétel után Rautu úr útilaput kötvén védenca talpára, az írók megosztásán kezdett munkálkodni; a tehetségtelen és sztálinista írókból sztrájktróket szervezett, akik mellesleg megjegyezve, máig is elfojtják az ország irodalmi életét. Ezzel csaknem egy időben botrány tört ki a Zeneszerzők Szövetségében, ahol a kompromittált sztálinisták visszavonulót fújtak. Az irodalmi és művészi életből kiebrudalt harcosok azután

* Andrej Alekszandrovics Zsdanov a sztálini szovjet legfelsőbb pártvezetés tagjaként a kultúra, azon belül is különösen az irodalom területéért volt felelős. Működése során terrorizálta a művészeket, rákényszerítette őket a dogmatikus kultúrpolitika követésére. Akik ellenszegültek, azokat politikai vegzatúrának vetették alá, meghurcolták, börtönbe vetették, lágerbe zárták.

részben a pártlapnál helyezkedtek el, részben diplomata minőségben külföldre kerültek.

Sajátos társadalmi és történelmi körülmények következtében kevés marxista értelmiségi volt Romániában. A kommunisták legjelentősebbike Lucretiu Patrascanu volt; 1944-ben még vezető állást töltött be a pártban, ő volt a román pártvezetőség egyetlen olyan tagja, aki személyesen ismerte Lenint. Hazafisága gyanússá tette az oroszok előtt: 1948-ban kizárták a pártvezetésből és kevéssel utána letartóztatták. A megfigyelők csodálkozni szoktak a román kommunista párt józanságán: a lengyeleken kívül Románia az egyetlen ország, melynek nem volt Rajk, Kosztov, Slansky stb. póre; de 1954-ben, az olvadáskor, egy rövid újsághír jelent meg a pártsajtóban arról, hogy Patrascanut elítélték és kivégezték. Egyébként óvatosság és a terror bölcs mérséklettel való használata jellemezte mindig a román párt vezetőségét, talán ezért is volt ez az egyetlen KB, amely túlélte Sztálin halálát.

Patrascanuval eltűnt egy lengyel típusú megoldásnak még a lehetősége is. Miron Constantinescut, a pártvezetőség egyetlen olyan értelmiségi tagját, aki határozott politikai személyiség volt, 1957-ben állították félre. A román intelligencia történelmi okokból, melyeknek elemzésére még vizsgatérünk, ösztönösen mindig is szemben állott az apparátussal. A Központi Bizottság egy-két megtúrt értelmiségi tagja: hétpróbás szolgalelek.

A párt egész politikája a desztalinizáció folyamatának feltűnésmentes lefékezésére irányult. Néhány hónappal a nevezetes XX. kongresszus előtt hívták össze a román párt második kongresszusát, amely a mérsékelt sztálinizmus szellemében folyt le. A XX. kongresszusnak azonban – ellentétben azzal az ügybuzgósággal, amellyel minden nagy politikai és egyéb jellegű szovjet kezdeményezést majmolni szoktak – nem volt visszhangja a román párt politikájában.

1956 áprilisában vidéki és fővárosi küldöttek részvételével Bukarestben összehívták a nagyaktívát, hogy megvitassák a kommunista világban létrejött új helyzetet. Igen nagy hibákat követtek el Romániában, melyeknek legkirívóbbika a Fekete-tenger és a Duna közötti csatorna építése volt. Ezt rengeteg pénz, munka és emberi élet beleömlése után fel kellett adniuk. Rautu javaslatára a régi illegális kommunista, volt partizán, Alexandru Jarra esett a pártvezetőség választása, akinek feleségét annak idején Franciaországban kivégezték a németek. Berendelték és megbízták azzal, hogy mint a párt kipróbált bizalmi embere, ő tegye fel az első kényes kérdéseket, gyakoroljon kritikát és a kialakuló vitát konstruktív irányba terelje. Mikor ennek értelmében megtette észrevételeit, a legmegcsontosodottabb sztálinisták estek neki. Az ülés végére elveszett ember volt. A jelenlévő funkci-

onáriusok, néhány sztálinista, oldalán a szovjet csapatok bejövetele után toborzott és nevelt pártemberek légiója – egyetértése jeléül vagy közömösségből, esetleg megfélemlítettségéből – hallgatott.

A Jar-ügyet „megvitatták” az Írószövetségben és azokat, akik pártját fogták, megbüntették. Két hónappal ezután ült össze az Írószövetség kongresszusa. A román írók, s köztük e sorok írója is, akik általában nem beszélnek magyarul, nem ismerték sem a legújabb magyar, sem a lengyel irodalmat; egy centrista vagy jobboldali szellemi hagyományt kaptak örökségül. Ezek az írók tehát, akik a tömegektől hagyományosan távol tartották magukat, akiket ezenfelül Rautu úr intrikái évek óta ügyesen megdolgoztak, s akiket a Jar-üggyel megfélemlítettek, s akik másrészt őszintén hitték, hogy az enyhülés, a desztalinizálás folyamata megfordíthatatlan és hogy ezt minden túlkapás csak fékezhetné, mivel újabb érveket adna a sztálinisták kezébe; olyan kongresszust tartottak, mely szinte teljesen légüres térben mozgott és messze elrugaszkodott az ország problémáitól. Legfeljebb a cenzúra ellen hangzott el néhány szó, s határtalanul ünnepezték a kongresszus francia, nem kommunista résztvevőjét, az egyetlen tolmács nélkül beszélő külföldit, aki rámutatott a rendszer belső ellentmondásaira és a nemzet szolidaritására a Nyugattal.

Körülbelül három hónappal később kitört Budapesten a forradalom. Tíz nap múlva a forradalmat szétzúzták. E tíz nap alatt Bukarest néma és kihalt város képét mutatta. Éjjelente kiürültek az utcák, gépfegyveres járőrökön kívül csak furcsa, párosával járó civileket lehetett látni, akikről kilométerektől lerítt, hogy titkosrendőrök. A román hadsereg egységeinek sem volt szabad elhagyniuk a kaszárnyáikat, fegyvereiket átadták a megszálló szovjet csapatoknak. Az újságosbódék előtt hosszú sorban álltak az emberek, 1944 óta most először adtak ki az újságok különkiadást. Temesváron a diáktüntetést a milícia fegyverrel oszlatta szét. Kisvártatva éjjeli letartóztatások sorozatáról értesültek az emberek. Miron Constantinescut (akit mellesleg egy évvel később ugyancsak utolérte a sorsa) küldte akkor Erdélybe a párt, hogy összehívja a magyar nemzetiségű és anyanyelvű pártmunkásokat és értelmiségieket és felszólítsa őket, mondják el részletesen, ami a szívüket nyomja. (Az erdélyi lakosság kb. egyharmada magyar, kétharmada román, de a városokban és az értelmiség körében a magyarok száma nagyobb; talán éppen fordított az arány.) Constantinescu türelmesen végighallgatta őket. Mire abbahagyták, a forradalom Budapesten éppen véget ért. A bukaresti nagyüzemekbe pedig kiküldték a politikai bizottság egyetlen népszerű tagját, Gheorge Apostolt, hogy béremelést ígérjen. Az ígéretet rövidesen beváltották, s a nehezén így túljutottak.

Egyévi feszültség következett. Ekkor a régi kommunisták egy csoportja a következő tervet dolgozta ki: a párt adjon számot működéséről egy régi illegális párttagokból álló aktívának. Ennek a gyűlésnek a vezetők bukásához és a politikai vonal megmáskításához kellett volna vezetnie. Az összeesküvők e kis csoportjának élén Constantin Doncea állott, aki vasutas volt hajdan, mint Gheorghiu Dej. A „Gviritá” vasúti műhely híres forradalmi sztrájkmozgalmának és a harmincas évek munkásmozgalmának egyik vezetője volt Doncea, a néptribun, aki a hatalomátvétel után Bukarest polgármestere lett, a Központi Bizottság különböző feladatokkal megbízott tagja, de akit mindig távol tartottak a hatalom tényleges gyakorlásától. Kezdeményezése a vezetők fülébe jutott, társaival együtt kizárták a pártból; 1958 tavaszán és telén rettenetes hadjárat indult a párt megszilárdítására. Az ürügyet a jugoszláv revizionizmus megvitatása szolgáltatta, de valójában a „bellum omnium contra omnes” pszichózisa pusztított, kizárások és pártbüntetések áradata félemlítette meg az aktívát. S ezzel egy időben, a gazdasági romlás és a visszaélések megfékezésére bevezették a halálbüntetést a közvagyon megkárosítóira, és agyon is lőttek néhány szerencsétlen szervezeteti könyvelőt, illetve elnököt. (Egyes helyeken a kivégzések nyilvánosak voltak.) 1958 nyara óta a terror nem enyhült; súlyosabb mint Sztálin életében volt és egyaránt sújtja a régi és az új rend zászlóvivőit.

Ami az értelmiséget illeti, a legnevesebbjeinek írásban kellett a magyar forradalmat elítélniük. Jellemző, hogy a sztálinisták egyike sem tette ezt; velük gyakoroltak azonban nyomást a gyanús elemekre. E sorok írója az elsők közé tartozott, akiket e rettentő megtiszteltetésben részesítettek. De a legeslegelső az Írószövetség újdonsült titkára volt, aki a forradalom idején éppen látogatóban volt Budapesten. Előadásokat tartattak vele arról, amit átélt. Az előadások során egyre több olyan részlet jutott eszébe, amelyek a budapesti „események” ellenforradalmi jellegét bizonyították. De amikor legelőször számolt be élményeiről az Akadémián Malinschinek, a KB tagjának, többször is félbe kellett szakítania, hogy figyelmeztesse arra, amit valójában látott, vagyis az ellenforradalomra. Ezóta az Írószövetség új titkára teljesen magáévá tette Rautu úr, illetőleg a rendszer politikáját. Neve: Mihail Beniuc és hivatalos minőségben, mint az egyik nemzetközi írószövetség tagja, éppen Nyugaton utazgat. A magyar forradalom szétzúzása után a tudományos, az irodalmi és a művészi élet legjobbjai kezdtek Nyugatra vándorolni. Romániában nemcsak az értelmiségiek, de a tömegek körében is általános a mélységes politikai kiábrándultság. A románok szemében a magyar lecke azt jelenti, hogy a Nyugatra nem számíthatnak és hogy ezért *modus vivendi* kell találniuk a Szovjetunióval, illetve azzal a rendszerrel, amelyet a szovjet erőszak rájuk kényszerít, s amely minden, a Szovjet-

unióból jövő liberális áramlat elől elzárkózik. Ennek okát talán érdemes lesz a továbbiakban közelebből is megvizsgálnunk.

A kolozsvári román egyetem mellé egy második magyar nyelvű főiskolát szervezett a kommunista rendszer. Ezt a főiskolát 1959-ben megszüntették – vagyis az ő szóhasználatukban: „egyesítették” a két egyetemet. Az egyetem rektora, több diák és egy neves irodalomkritikus öngyilkosságot követett el ugyanebben az évben. Rajtuk is úrrá lett a kétségbeesés, mely az egész országot elöntötte, románokat, erdélyi magyarokat egyaránt; Bukarestben nem kevesebb öngyilkos akadt ezekben az években (1958–59-ben), mint Kolozsvárt. S ezzel véget is érnek személyes értesüléseim.

*

Összefoglalva: a magyar forradalom visszhangja Romániában nem volt több egy titkos és elvetélt fellobbanásnál. Az események fenti felvázolása természetesen nem lehet teljes, de még ha a hiányokat ki is tölténénk, akkor is joggal merülne fel a kérdés: miért így és miért nem másképpen történt?

Ami legelőször is szemünkbe ötlük, az nacionalista magyarázat. Mondjuk meg mindjárt, hogy bár részben igaz, mégsem kielégítő ez az értelmezés. Erdély – magyar fejedelemség, magyar földbirtokosokkal, német és magyar polgársággal és többségében román jobbágyparasztok tömegével – a XVIII. században román parasztfelkelések színterévé vált. Erdély ezután modernizálódik, kialakul a román polgárság, mely a XIX. század nacionalista áramlatainak hatása alá kerül, s végül 1918-ban Romániához csatolják. Ez a közös történelem és terület tette halálos ellenségekkel a szétválaszthatatlan közelségben lakó két nemzetet. S csak a jelen új, közös szolgásga békítette ki őket egymással. De azért érthető, ha a románok fenntartással fogadják mindazt, ami Magyarország felől jön. Az egyébként annyira különböző nyelv, az európai protestáns, illetőleg katolikus tradíciók, osztrák fennhatóság és német befolyás egyrészt, másrészt meg bizánci és görögkeleti hagyományok, a Porta fennhatósága és francia befolyás – mindez elég ahhoz, hogy eltakarja, mennyire hasonló a két nép szoros szomszédságban és együttélésben kialakult életformája és érzésvilága, valamint az a falusi és történelmen kívüli világ, melyből egyaránt fakad Bartók zenéje és Brancusi szobrása.

De a román nacionalizmus bizalmatlansága még nem magyarázza kielégítően, miért maradt tétlen az ország akkor, amikor Budapesten dörögtek az ágyúk. Hiszen nem a magyarokkal, hanem az oroszokkal lett volna számadásunk. Budapest volt a példa és az alkalom, de az oroszokkal szemben kellett volna nekidurálnunk magunkat. Hát akkor...?

A legkönnyebb és a leghatásosabb most az volna, ha a román történelemre utalnánk: véres ellenállás a törökkel szemben, majd kapituláció, kényszeregyüttélés egy kegyetlen és mohó úrral, de aki legalább nem akart mindenkit a mohamedán hitre téríteni; egyszóval a passzív rezisztencia majdnem fél évszázados iskolája... Ebben az okkeresésben van némi igazság, de ez is elégtelen. Erről egyébként a magyar forradalom elemzése győz meg.

Mindenekelőtt az lepte meg a románokat, hogy a felkelők ajkán sohasem hangzott fel a polgári Magyarország hagyományos kiáltása: „Erdély magyar föld!”. És másodsorban: *kik voltak a felkelők?* És ez az a kérdés, melynek megválaszolása kezünkbe adja a rejtély kulcsát. A forradalmi osztály elemzése magyarázza meg, miért nem cselekedtek a románok: mert azok a társadalmi erők, amelyek Magyarországon a harcot vívták, még nem alakultak ki Romániában. Ugyanez az osztályelemzés vet új fényt a Szovjetunió, Kína és minden más kommunista oligarchia vezetése alatt álló ország helyzetére és fejlődésére.

Az ellenforradalmi terror savpróbája – igazi ellenforradalomé, azé, melynek élére sorsának rettenetes fintora Kádárt állította –, mutatja meg a felkelés szociális összetételét: ez az ellenforradalom úgy csapott le a munkásságra és az értelmiségre, *mintha egyetlen osztályt alkotnának*.

És ez a savpróba azt is megmutatja, kit fenyegetett voltaképpen érdekeiben vagy akár fizikai létében a forradalom: a pártbürokráciát és a rendőri pretoriánus gárdát. Senki mást. A technikai-közigazgatási gépezetet a legkevésbé sem. Hiszen ezek ugyanolyan bérből élő dolgozók, mint bármely munkás vagy technikus; a felkelők sohasem láttak bennük ellenséget. Az apparátusra és a pretoriánus osztagokra sújtottak tehát le úgy, *mintha egyetlen osztályt alkotnának*.

Egyik korábbi írásomban kifejtettem, hogy minden kommunista országban két osztályról beszélhetünk. Az elsőről, az új osztályról Gyilasz tévesen gondolja, hogy az iparosítás eredményeként jött létre. Véleményem szerint egy nagyon régi bürokratikus hagyomány hívta életre; egy igen gyengén polgáriasodott ország válaszaként a XX. század kihívására: „Iparosodj vagy megsemmisülsz!”. Ez az új osztály politikai és közigazgatási rutinját a régi bürokráciától örökölte. Magatartása hagyományos. Agyműködése paraszti, vagyis metafizikus, mitikus, messianista, eszkatologikus. Csak két modern és egyéni jegyet hoz magával az új bürokrácia: az önkényességet és a párt totalitárius törekvéseit. Önkényességet, amikor olyan században élünk, ahol a tudomány és a technika előtt nincsenek elvi korlátok; és totalitárius pártot, hogy egy, a politikai demokrácia befogadására még alkalmatlan, elmaradott ország modern problémáit megoldja.

A második új osztályt, az új Harmadik Rendet, vagy ha úgy tetszik Második Rendet, a XX. század ipara hozta magával; ez a középosztály úgy jött létre, hogy felszívta a hajdani proletariátust s az egykori kispolgárságot. Nyugaton tömegesen keletkezett. Kelet iparosítása is elkerülhetetlenül létrehozta.

A másikat, a politikai bürokraták osztályát nem az iparosítás termeli ki; ez az oligarchia Kínában is létezik, holott Kína nem ipari ország; s ott volt a húszas évek Oroszországában, ahol az iparosítás éppen csak hogy kezdetét vette. Ezt az új osztályt az iparosítás *szükséglete* teremti meg. A második a *megvalósult* vagy megvalósulófélben lévő iparosodás terméke.

E két osztály mindegyikének külön ideológiája van, ellenkező elképzelése az iparosításról, s különbözik gazdasági, társadalmi és politikai szerepük is; és negyedsorban, míg az egyik anyagilag kivételezett, a másik nem az.

A funkcionárius- és rendőrosztály ideológiája Moszkvából (vagy Pekingből) jön és a pártvezetőségnek fenntartott gondolkodási monopólium jellemzi. Az új középosztály ideológiája a revizionizmus, vagyis a gondolkodás demokratizálása és közkinccsé tétele, a kritikai szellem, az értelem és a tudományos gondolkodás alkalmazása az ideológiában.

Az oligarchia iparosítási programja, „nehézipar minden áron”, két nagyon öreg és nagyon nagy állam birodalmi pátoszának eszközeként szolgált – a második új osztály iparosítási felfogásában a nehézipar csak a fogyasztási javak előállításának, az egyének jólétének és nem a birodalom hatalmi érdekeinek eszköze.

Az új osztály elválaszthatatlan a termeléstől, amely egyébként éppoly kevésbé nélkülözhetné a munkásokat és a technikusokat, az üzemvezetőket és a tudósokat, mint az oktatókat, diákokat, aktakukacokat, művészeket, orvosokat s a minden rendű és rangú alkalmazottakat. Az apparátus viszont „nélkülözhető” s nélkülözhetők a pretoriánusok is. Az oligarchia kisajátította a politikát és a tervezést. A középosztály demokratizálni szeretné s alkotmányos, a parlamentáris demokráciához hasonló keretekbe fogni, az oligarchia iparosítani akarja a vidék nagy üres térségeit. Az új középosztály a meglévő ipar maximális kihasználására, értelmes irányítására és fejlesztésére törekszik.

És legvégül: a középosztály nagyobb részét bérből él s nem titok, hogy mennyit keres. Az oligarchia tagja ezzel szemben egy zárt nemzeti, ingyenes vagy félingyenes, luxuselosztó hálózatba tartozik, melybe senki semmilyen jogcímen be nem kerülhet, kivéve ha foglalkozása: politikai vezető, ami a részesedés szükséges és elégséges feltétele.

Mint látható, a két osztály elemzésében egyrészt Gyilas leírására, más-

részt a magyar forradalom és a lengyel, valamint a keletnémet revizionisták által megfogalmazott követelésekre támaszkodom. További kútfőm a személyes tapasztalatom. Évekig éltem e két osztály határmezsgyéjén.

Ezek a nézetek, úgy hiszem, megkönnyítik a választ egyes nehéz kérdésekre: miért robbant ki Magyarországon, miért volt kitörőben Lengyelországban a forradalom és miért nem tört ki Romániában? Figyelembe véve a nemzeti történelem rendkívül fontos, de jól ismert tényezőit is, most nélkülázhatunk a különböző osztályviszonyok vizsgálatához. A városiasodás Magyarországon előrehaladottabb: van nagy fővárosa, proletariátusának gondolkodásmódja már nem provinciális, falusias (ami nem áll teljesen a mai orosz, még kevésbé a román munkásra) és kispolgársága meglehetősen nagyszámú. Ezzel együtt is vannak az új forradalmi osztály elemei. A nyugati, vagyis racionalista, kritikai és tudományos kultúra sokkal általánosabban elterjedt és sokkal régebben, és ezért mélyebben is gyökerezett meg az agyokban (ami az orosz városi népre éppoly kevésbé érvényes, mint a románokra, akikről itt szó lesz) és lehetővé tette, hogy kritika, követelések és konkrét forradalmi javaslatok formájában megszülessék egy új osztályöntudat. A szovjet középosztály politikai tehetetlenségét nem annyira a félelem, hanem inkább az magyarázza, hogy ez az osztály még a kialakulás stádiumában van és hogy öntudata, ami általában a társadalmi lét mögött kullog, még távolról sem nevezhető megalapozottnak. Ez a tudat még csak a hivatalos ideológiával szembeni rossz érzés, bizalmatlanság, hitetlenség formájában van jelen. Romániában, ahol a folyamat még kevésbé előrehaladott, a régi társadalomtudat tartalmi összegabalyodtak a hivatalos ideológia diribdarabjaival, amihez a revizionizmus első, még jóformán meg sem fogalmazott elemei járulnak.

Egy igen fontos tényező akadályozta meg a román revizionizmus megszületését mindazokkal a forradalmi következményekkel, amelyeket ez magával hozhatott volna. S ez a tényező visszafogja az új középosztály osztályöntudatának kialakulását, azon a lemaradáson felül, ami a tudat természetéből következik. Ez pedig a román baloldal történelmi gyengesége és az értelmiség hagyományos politikai állásfoglalása. Ezt a jelenséget egyébként a román emigráció összetétele is tükrözi, mely – az egyébként igen nagyra becsült szocialisták igen kis körét kivéve – a középosztálytól a szélsőjobboldalig terjed. A 19. század végén a román irodalom és gondolkodás klasszikusai a konzervatív párthoz közel álló *Junimea* körben foglaltak helyet. A két világháború között a *Gandirea* folyóirat köré csoportosultak, melynek politikai nézetei szélsőjobboldaliak voltak. A román burzsoázia elég bölcs volt ahhoz, hogy 1918-ban föllessza a földet, de üldözte a

szocialista baloldalt és a kommunista mozgalmat néhány száz emberre zsugorította, akiknek nagy része állandóan börtönben ült. Mivel elbátyázta magát bal felől, nem tudta felszívni a tömegek és a kispolgári értelmiség erjedését, amelynek szociáldemokrata vagy pláne kommunista lecsapódását éber, eleven, s bizony nem kesztyűs kezű politika akadályozta meg. A tömeg és az intelligencia ezért szélsőjobboldalra áramlott. A Vasgárdának volt lumpenproletár, sőt proletár „baloldala”. A bukaresti villamos művek és a Malaxa gyár munkásai tömegesen csatlakoztak hozzá. A burzsoázia végtelenül hálás volt Antonescunak, aki 1941 januárjában a maga, hogy úgy mondjuk, mérsékelt fasiszta módján kétnapi utcai harc árán Bukarestben vérbe fojtotta a szélsőjobboldal felkelését. A szélsőjobboldal ideológiájának irracionizmusa, miszticizmusa jelzi a mozgalom paraszti eredetét. A falusi származású és mentalitású értelmiség otthon érezte magát.

Az oroszok bejövetele után nem a szociáldemokrácia, nem a polgári és agrárpártok tárták ki kapuikat a szélsőjobboldalnak, már amennyiben az túlélte a megtorlásokat és a háborút, hanem a börtönből frissen kikerült vagy a szovjet teherautókon berobogott kommunisták. (A gépkocsik, mellesleg megjegyezve, a *Lend-Lease-program* keretében leszállított Studebakerrek voltak.) Szélsőséges ideológia, dogmatizmus, irracionizmus, erőszak – megannyi vonzóerő. A szélsőjobboldalt ilyenformán részben felszívta a román kommunista párt, a baloldalt pedig majdnem egészében bekebelezte az egyesülésre kényszerített szociáldemokrácia beolvasztásával. Négy évvel később a felülvizsgálat során azután majdnem minden volt szociáldemokratát és vasgárdistát kiebrudaltak.

Az előbbiekből világos, hogy a román kispolgárságnak és a munkásosztály egyes csoportjainak amilyen jó lehetett a nemzeti öntudata, olyan rossz volt a szocialista lelkiismerete. A kommunista pártnak sohasem sikerült olyan őszinte politikai lelkesedést felszítania a tömegekben, mint a szélsőjobboldalnak. Az értelmiségiek: tudósok, írók, művészek, többségükben mérsékelték, centristák vagy jobboldali gondolkozásúak voltak. Későbbi kapcsolataikat a párttal az őszinteség hiánya, bizalmatlanság árnyékolta; nem voltak tehát abban a helyzetben, hogy a pártapparátust káderekkel feltöltsék, s nem jött létre az a termékeny kettősség, mint a magyar vagy a lengyel pártban, ahol a legjobbak Magyarországon és Lengyelországban is a szovjet imperializmussal szembefordulva a felkelés, illetőleg a nemzet oldalára álltak.

A román munkások és kispolgárok első áramlását a hatalom felé így torlaszolta el a jobboldal. A mozgalom újjáéledt, de azonnal elnyelte az újsütetű kommunista oligarchia. Megindult tehát az ország iparosítása és urbanizálása. A munkásokat és kispolgárokat elöntötte a városba tóduló

parasztnak hulláma. Most, akárcsak a Szovjetunióban, de bizonyos lemaradással, egy új városi középosztály van kialakulóban. A románok látszólagos passzivitását az 1956-os forradalmi helyzetben ez a zavaros és kiforratlan állapot magyarázza és egy olyan városi középosztály léte, amely hamis indulás után utat változtatott – változtat –, erősen módosult gazdasági körülmények következtében. Látták az imperialista kihívást, mint ahogy látták a kommunista oligarchia kihívó magatartását is, de hiányzott az osztályszolidaritás és a tágabb értelemben vett osztályöntudat, mert még nem alakult ki az új forradalmi osztály, az új Harmadik Rend.

(1961. II. évfolyam, 4. szám)

Az olasz munkásmozgalom és a magyar forradalom

Egyebek közt két tényező járult hozzá, hogy az olasz munkásmozgalom különös érzékenységgel reagált az 1956-os magyar forradalomra. Az egyik: Olaszországnak szerfelett kényes és exponált helyzete korunk politikai földrajzában. Ma még lehetetlen fölmérni, hogy mekkora hatása volt és lesz ennek a drámai eseménysorozatnak a szocialista pártra, a kommunista pártra és szakszervezeteikre. Ezért hát az olvasó el fogja nézni, hogy ez a cikk tartalmában jóval kevesebbet nyújt, mint amennyit a címe ígér. Másfelől az a sokk, amely – a XX. kongresszus után – az egész nemzetközi munkásmozgalmat a magyar forradalom részéről érte, olyan reakciókat váltott ki, amelyekkel mélyen és hosszú távlatokban kell foglalkozni. Togliatti^{*} csak önmagát áltatja, amikor egy újságíró kérdésére így válaszol: „Ma már Olaszországban senki sem verdesi a fejét Magyarország miatt”. Nem arról van szó, hogy a fejünket verdessük, agyunkat kell működtetni, hogy ebből a világtörténelmi jelentőségű tapasztalatból olyan tanulságot vonjunk le, amely a munkásmozgalmat képessé teszi, hogy azt ne vereséggént viselje el, hanem megtanulja belőle, miként viheti nem mulékony és nem illuzórikus győzelemre a szocialista eszményeket.

Mindenekelőtt tisztázni kell egy dolgot: Az olasz munkásmozgalom a maga egészében azonnal fölismerte a Rákosi-uralom elleni lázadás mélyen demokratikus és szocialista jelentőségét. Hogy ez az uralom már minden volt, csak nem szocialista, még kevésbé demokratikus, erről széles körben kialakult a vélemény. Maga a vezető kommunista csoport is kénytelen volt ezt elismerni, noha burkoltan és óvatos fenntartásokkal. Az olasz kommunista pártvezetőség tévovázása és belső vívódása az első szovjet beavatko-

^{*} Palmiro Togliatti 1927-től 1964-ben bekövetkezett haláláig az Olasz Kommunista Párt főtitkára, kiemelkedő tekintélyű és nemzetközileg is megbecsült személyisége volt az európai kommunista mozgalomnak. Az SZKP XX. kongresszusa után egyike volt azoknak, akik a szovjet típusú társadalmi berendezkedést kritizálták a kommunista mozgalmon belül. Az 1956-os magyar forradalom után azonban kritizálta a magyar pártellenzéki értelmiségieket, 56-ot elítélte és hamis vádakkal illette.

zaskor, besorakozása a sztálini vonalba a második szovjet beavatkozáskor, nemhogy meggyőzte volna a pártharcosok tömegét, hanem még növelte soraikban a zavart; morális válságot, tanácstalanságot idézett elő, amely mély nyomokat kellett hogy hagyjon. Roppant élénk és nyílt volt az értelmiségiek nagyszámú és kvalifikált csoportjainak tiltakozása. Ez ha igaz is, hogy a munkások részéről nem történtek hasonló megnyilatkozások (már csak azért sem, mert a munkások nem szoktak nyilatkozatokat, vagy leveleket intézni az újságokhoz, vagy ha igen, azokat nem sikerül megjelentetniük), nem kétséges, hogy az éles kontraszt a szovjet páncélosok által eltiport magyar munkástanácsok valósága és a «népi demokráciáról» szóló korábbi propaganda között drámai és kínos kérdések sorát nyitotta meg, amelyekkel szemben a hivatalos válaszok abszolúte elégteleneknek látszottak. Márpedig érvényes és döntő válaszoknak kell jönniük a párton belül is. A vezetők hallgatása nem jelenti a közkatonák közönyét. Változnak az idők, a nemzetközi feszültség enyhülése, amelyhez a kommunista párt most kénytelen-kelletlen alkalmazkodik, ennek megfelelően új politika kidolgozását követeli. Ez is azt a válságot tükrözi, amelynek a magyar tragédia legélesebb, ha nem is döntő mozzanata volt. Hosszú utat, sőt szinte az egész utat kell megtenni, mielőtt elérkeznénk a szocializmus világos és biztos távlatához. Mégis azt hiszem, kimondhatom, hogy sok bizonytalanság és ellenállás dacára, belső erők és külső ösztönzések ma az Olasz Kommunista Pártot is arra az útra térítik, amelyet a magyar nép áldozata nyitott meg, könyörtelenül és végérvényesen megdöntve a sztálinizmus teremtetten mitszokat és bálványokat.

Hogy a magyar események nem hagyták érzéketlenül a kommunista munkásokat, azt megmutatta a Munka Általános Olasz Szövetsége (C.G.I.L.)^{*} hivatalos formában is megnyilvánult állásfoglalása, amely habozás és kertelés nélkül elítélte a szovjet hadsereg fegyveres beavatkozását. Ebben a szindikalista szervezetben ettől fogva megindult egy folyamat a pártoktól független autonómia fokozatos, de határozott meghódítására. Ezt a folyamatot erősen meggyorsította azoknak a gyászos következményeknek fölismerése, amelyek a sztálini rendszerekből a szakszervezetek működésére, sőt pusztá létezésére származtak. Ma már a szocialista pártban és magában a kommunista pártban nincs senki, aki tagadni merné a szakszervezeteknek a pártoktól való teljes függetlenségét. Az az elgondolás, amely a szakszervezetet a párt rendelkezésére álló „transzmissziós szíjnak” tekinti, tökéletesen túlhaladottá vált az elméletben és hovatovább eltűnő-

^{*} A Munka Általános Olasz Szövetsége, magyarosan Általános Olasz Munkásszövetség az egyik legnagyobb olasz szakszervezeti tömörülés, amely kommunista irányítás alatt állott.

ben van a gyakorlatban is, még ha, ami természetes, bizonyos megrögzött szokások nem küszöbölhetők is ki anélkül, hogy ez szívós ellenállásokba ne ütközzék. A szakszervezetek autonómiájának lényeges tartozéka belső demokráciájuk, vagyis elsősorban szét kell rombolniuk minden bürokratikus csökevényt, ami a szervezett dolgozókat akadályozza akaratuk szabad nyilvánításában, vagy elfojtja ennek az akaratnak teljes érvényesülését. A demokráciának ez az igénye ma erősen érezhető a C.G.I.L.-ben, mint ahogy a demokrácia megvalósításának szükséges voltát érezték mindenekelőtt a gyárakban, előmozdítva és támogatva a demokratikusan választott munkásképviseletek egységszervezeteit. Nyilvánvaló, hogy nem olyan képviseletek létrehozásáról van szó, amelyek célja a politikai hatalom fölépítése, vagy az arra való fölkészülés. De miután leszögeztük ezt a lényeges eltérést a magyar forradalom munkástanácsaitól, amelyek más feladatokkal, más történelmi helyzetben jöttek létre, szabadjon fölismernünk a kétféle tapasztalatban egy közös elemet, amely a munkáskezdeményezés mélyen demokratikus tartalmából ered, amikor azt nem kaparinthatják meg és nem torzítják el bürokratikus apparátusok vagy a hatalom kiváltságosai.

Az olasz szocialista párt az első perctől fogva tétovázás nélkül kinyilvánította teljes szolidaritását a magyar munkásokkal és értelmiségiekkel, akik fölkeltek a Rákosi-rendszer ellen. Semmi sem feszélyezte ebben az állásfoglalásban, minthogy haladéktalanul levont a XX. kongresszusból olyan következtetéseket, amelyek nem szorítkoztak a „személyi kultusz” félnék és kései leleplezésére, hanem megalapoztak egy politikai perspektívát a szocializmusért Olaszországban vívandó harc számára, amely harc merőben különbözik a kommunista típustól. A kettő közötti különbségek ma már sokkalta ismertebbek és szembeötlőbbek, semhogy szükséges lenne azokat itt megismételni. Mégis szeretnék kiemelni két aspektust, amelyeket lényegeseznek tartok. A szocialista párt szükségesnek látta, hogy pontos garanciákban és intézményekben megtestesülő demokratikus módszerek útján állandóan vizsgálja vezető kádereinek törvényességét a munkáosztályhoz való viszonylatában abból a célból, hogy bizonyossá tegye, miszerint a hatalom birtoklása azok kezében sohasem lehet végleges, mert a többség cselekvő egyetértése egyetlen törvényes alapja egy szocialista kormányzatnak. A kommunisták szerint viszont apodiktikusan a párt képviseli a proletariátus osztálytudatát, úgy érzi, hogy ezáltal egy állandó és visszavonhatatlan mandátum birtokosai, hogy több mint politikai, egyenesen történelmi küldetésük van, amely nem engedi, hogy a párt, ha egyszer megszerezte a hatalmat, kiengedje a kezéből. A szocialista párt specifikus cselekvési módszere és célkitűzései egybevágnak azzal a demokratikus fejlődéssel, amely a „nyugati” országok tipikus gazdasági, szociológiai és

institucionális feltételei közt tapasztalható, és ebben az összefüggésben igyekszik kijelölni a szocializmus „olasz útját”. A kommunista párt számára „a nemzeti út” mindenkor a szovjet út valamely változata és az alapperspektíva nem más, mint a „szocialista tábor” világméretű expanzója a gazdasági hatalom és a stratégiai fölény eszközeivel.

Az olasz munkásmozgalmak helyzetéről sommásan vázolt kép is hiányos lenne, ha nem adna számot a katolikus táborról, amely jelentékeny teret foglal el a politikai és szakszervezeti életben és tekintélyes szervezési és cselekvési képességet mutat fel. Sajnos, a magyar forradalom alkalmával arról tett tanúságot, hogy elszomorítóan képtelen kritikai mérlegelésre és tárgyilagos értékelésre. Exponensei és szószólói teljesen egy követ fújtak a legdurvább reakciós propagandával, amely az antikommunizmust azonosította a szocializmus- és demokráciaellenességgel. Nyoma sem volt náluk annak az igazságkeresésnek és szabadságvágynak, amely, habár ellentmondásokkal terhelt, még a kommunisták soraiban is viharosan megnyilvánult. A Magyarországgal kapcsolatos propagandát arra használták fel, hogy eltereljék a figyelmet azokról a bűnökről, amelyek a Szueznél és Algériában elkövetett gazságok folytán uralkodó osztályaikra nehezedtek. Itt valóban teljes mértékben megmutatkozott a szocialista lelkiismeret erkölcsi fölénye, amely a magyar tragédiát igazi tragédiának érezte és vizsautasította a csúnya vásárt a Rákosi-féle bűnök és a gyarmatosítók bűnei közt.

Természetesen, a magyar forradalom visszahatásai túlcsapnak a politikai és szakszervezeti kereteken, amelyek közt az olasz munkásmozgalmak tagolódnak. Mindazonáltal, ha föl akarjuk mérni azokat a hatásokat, amelyek rövid időn belül mutatkozhatnak, a szervezett politikai realitásokat kell szemügyre vennünk. Hosszú időszakban mélyebbre ható erőknél, új morális és intellektuális erőknél kell működniük ahhoz, hogy a reménység minden gyümölcse megteremjen. De tudjuk, hogy a hosszú időszakban halottak leszünk. Ez a világos biológiai természetű megállapítás arra a nagyon realisztikus feladatra serkenthet, hogy építsünk szocializmust az emberekért, s ne az embereket áldozzuk fel a szocializmusért; de nem szabad, hogy olyan rövidlátókká tegyen bennünket, hogy ne lássuk meg a Sztálin utáni korszak kezdetén feltárult problémák horderejét. A magyar értelmiségiek a merészség, a bátorság, a felelősségtudat nagyszerű leckéjét adták nekünk. Ha példájukhoz a szocialista értelmiségiek méltók akarnak lenni, kell, hogy legyen bennük elég bátorság elszántan az ár ellen úszni, fölvetni a legkényesebb problémákat, rendszeresen kételyt szegezni a legmegkérgesedettebb bizonyosságok ellen, mindezért állni rendületlenül a szélső realista politikusok gúnykacaját. Legyen bennünk elég merészség

megzavarni kényelmes és felületes eufóriájában azt, aki passzívan bízik a feszültség „visszavonhatatlan” enyhülésében. Utasítsák el azt az elképzelést, hogy a maximális termelés és termelékenység versenye jelenti a békés együttélést. Utasítsanak el minden konformizmust, minden engedelmességet azoknak a közhelyeknek, amelyeket a jobb- és baloldali „tömegkultúra” terjeszt. Ma a szocialista intellektuel – akár politikus, akár tudós – elsősorban felelős azért, hogy kritikát gyakoroljon, kritikát, amely nem korlátozódik a világ magyarázatára, hanem annak megváltoztatására törekszik és ezért megdönti a hatalmi tömbök rendjét, amely uralma alatt tartja és kettéosztja a világot.

(1960. január, 3. szám)

Emlékeztető

1963 októbere a magyar forradalomnak hetedik évfordulója; 1963 júniusában múlt öt esztendeje, hogy Nagy Imrét és társait meggyilkolták, és júliusban már tíz esztendeje volt annak, hogy Nagy Imre meghirdette az új szakasz politikáját.

Ahogy időben távolodunk ezektől az eseményektől, jelentőségük mindinkább megvilágosul, későbbi folyományaik kibontakoznak. Mert a megtorlások időszaka után következményeik nemcsak Magyarországon enyhítették az embermilliókra súlyosodó nyomást, hanem revelatív hatásukkal Keleten és Nyugaton egyaránt befolyásolták a szocialista és nem szocialista politikai gondolkodást. Nem epizód jellegük volt, hanem a fordulóponté. A forradalom és Nagy Imre etikus személyisége hovatovább történelmi távlatba kerül és a kortárs szemtanúnak ilyenkor kötelessége, hogy a későbbi kutató számára megőrizze emlékeit. A forradalomról, előzményeiről, hatásairól bőséges és ma is bővülő irodalom áll rendelkezésre, ám töménytelen részlet vár még feldolgozásra, hogy aztán okiratok, emlékezések, elemzések szintéziséből majd indulatmentesen megírható legyen ennek a korszaknak a története.

Ilyen távlati szempont is érvényre jut elképzelésünkben, amikor visszapillantunk a júniusi határozatra meg előzményeire, a forradalom hadiköveteire és a Nagy Imréről megjelent kötetetek mellé emlékeztetőül odatűzzük három hú társának, Szilágyi Józsefnek, Gimes Miklósnak és Losonczy Géának arcképét.

(1963. V. évfolyam, 3. szám)

*Bibó István**

Magyarországnak ebben az évszázadban háromszor lett volna alkalma, hogy az európai politikai fejlődéshez felzárkózzék és történelmi vállalkozásával másoknak is, elsősorban a szomszédos közép- és kelet-európai államoknak, példát nyújtson. Mind a három alkalommal tekintélyes magyar politikai erők munkálkodtak a feladat megoldásán. Mind a három kísérlet meghiúsult. 1918-ban a demokratikus politikai csoportok hibái és a nyugati hatalmak értetlensége miatt megbukott a magyar köztársaság, hogy először egy rövid életű kommunizmusnak, majd negyedszázados konzervatív és maradi, végső szakaszában pedig tekintélyuralmi rendszernek adja át helyét. 1945-ben, a vesztes háború után ismét meghiúsult a demokrácia intézményesítésére tett kísérlet. A demokratikus erők újból elbuktak, mert egyfelől képtelenek voltak megbirkózni olyan hatalmas ellenféllel, mint a szovjet kormány és a Vörös Hadsereg, másfelől nem számíthattak a nyugati hatalmak támogatására. 1956-ban harmadszor támadt fel Magyarországon ebben a században a demokrácia és független állami fejlődés utáni vágy. Az 1956. októberi magyar forradalom sem végződhetett sikerrel. A Szovjetunió történelmi tévedése és ebből fakadó végzetes tette, valamint a nyugati hatalmak bizonytalansága és tétlensége kudarcba fullasztotta a magyar nép felkelését és a demokrácia megvalósítására tett korszerű és haladó vállalkozását.

A huszadik század magyar történelme a meghiúsult demokratikus törek-

* *Bibó István Összegyűjtött munkái* először az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában jelentek meg Svájcban, Kemény István és Sárközi Mátyás gondozásában 1982–1984 között, négy kötetben. A III. kötet tartalmazza Bibó 56-os írásait.

1986-ban Budapesten a Magvető Kiadónál *Válogatott tanulmányok* címmel Huszár Tibor válogatásában megjelent Bibó István műveinek három kötete. Ezekből azonban az 56-os írások hiányoznak. Azok csak az 1990-ben megjelent negyedik kötetben találhatók meg, amelynek szerkesztője ifj. Bibó István.

A tanulmányban hivatkozott írások a magyar olvasó számára ez utóbbi kiadványban hozzáférhetők.

vések és kísérletek története. Mind a három kezdeményezésnek gyökerei az irodalomba és a szellemi életbe nyúlnak vissza. Politikai eszméi pedig többek között két jeles tudós és író műveiben váltak élő és ható politikai elképzelésekké. 1918 eszmekincse Jászi Oszkár munkáiban található meg. 1945 és 1956 politikai hitvallása pedig Bibó István tanulmányaiban és irataiban nyert megfogalmazást. Talán ők ketten tettek ebben a században a legtöbbet a modern és haladó európai eszmék magyar megformálása érdekében. Nem rajtuk múltott, hogy eszméik nem győzedelmeskedtek. Gondolataik és elképzeléseik gyakorlati megvalósítására nem maradt idejük. Jászit 1918-ban túl későn szólította a történelem, Bibó 1945-ben még csak pályája kezdetén állott, 1956-ban a gyorsan pergő események következtében pedig csak annyi ideje maradt, hogy gyakorlati politikai tevékenysége a nemzeti sors egy kétségbeejtő pillanatában kibocsátott megrendítő szövegű nyilatkozatban jelje kezdetét és végét.

Bibó István neve szinte elszakíthatatlanul fonódik egybe az 1945-ös demokratikus kísérlettel és az 1956-os magyar forradalommal. Munkássága rövid időre zsugorodik össze: a magyar politikai viszonyokkal foglalkozó első nagyobb lélegzetű műve 1945 őszén jelent meg és három év múlva már félbeszakadt irodalmi munkássága. A magyar forradalom ismét porondra szólította, de csak néhány hónap állt rendelkezésére, hogy 1945-ben elkezdett művét folytassa és a magyar fejlődés kíváncsú menetét megfogalmazza. Mégis e rövid idő alatt gondolatokban, politikai eszmékben, helyzetlemzésekben és tervekben oly gazdag munkákat alkotott, amelyeknek értéke maradandó és kimagasló helyet biztosítanak Bibónak a magyar politikai irodalomban.

Bibó István ma ötvenéves. Ahhoz a korosztályhoz tartozik, amelynek tagjai a húszas években még a középiskola padjaiban ültek, a gazdasági válság éveiben végezték egyetemi tanulmányaikat és a harmincas évek közepén kerültek bele a tudományos, irodalmi és politikai életbe. Bibó a szegedi egyetemen fejezte be tanulmányait és szerzett doktori oklevelet, majd külföldi útra indult és Genfben egészítette ki magyarországi tanulmányait. Hazatérve bíró lett, de igazi szerelme a történelem volt, és hivatása mellett beható történeti tanulmányokat és kutatásokat is folytatott. Irodalmi munkássága ebben az időben nem túlságosan figyelemreméltó. Elsősorban tudományos dolgozatokat írt, amelyek szakmai folyóiratokban jelentek meg. Amikor első nagyobb jelentőségű tanulmánya napvilágot látott, 1945 őszén, csak kevesen ismerték, a nagyközönség mit sem tudott az akkor alig harmincöt éves szerzőről, aki meglepő felkészültséggel és példátlan szókimondással elemezte az 1945-ös magyar politikai viszonyokat.

Politikai körökben azonban nem volt egészen ismeretlen. Legalábbis

azóta, hogy Erdei Ferenc belügyminiszter 1945 elején magával vitte Debrecenbe, hogy az ott működő ideiglenes magyar kormányban fontos feladatot bízson rá. Erdei Szegedről ismerte Bibót. A harmincas évek közepén Szeged a falukutató mozgalom és az éledő népi irányzat egyik központja volt, ahol az egyetemi fiatalságnak néhány kitűnő képviselője érdekes szociográfiai és magyarságtudományi tanulmánnyal hívta fel magára a közvélemény figyelmét. A Szegedi Fiatalok Munkaközösségének tagjai rendszeres társadalmi vizsgálatot végeztek, elsősorban a parasztság körében, hogy a nép életéről, szokásairól, hagyományairól világos képet nyerjenek. Ennek a munkaközösségnek ismertebb tagjai közé tartozott Buday György, a Nagy-Britanniában letelepedett nagy hírű fametsző, Tomori Viola, a tehetséges szociográfus, Ortutay Gyula néprajztudós, Erdei Ferenc, a magyar parasztságról írt legkitűnőbb szociológiai munkák szerzője. Szoros kapcsolatban állt a csoporttal Radnóti Miklós költő, Tolnai Gábor író és Baróti Dezső, a szegedi egyetem későbbi rektora. Bibó nem tartozott e belső körhöz, de az egy évvel idősebb Erdei révén ismerte a munkaközösség tevékenységét, figyelemmel kísérte a falukutatók munkáját és a népi írók mindjobban terebélyesedő mozgalmát. A népi írók és a Márciusi Front nagy hatással voltak a fiatal tudósra és így nem a véletlen szüleménye, hogy 1945-ben Bibót a Nemzeti Parasztpárt első tagjai között találjuk. Politikai eszméi is azokon a felismeréseken alapulnak, amelyekkel a népi írók és a falukutatók a harmincas évek közepén és a negyvenes évek elején a hazai közvélemény elé léptek. A népi irodalom művelői és a Márciusi Front vezetői szemében Magyarország demokratikus átalakítása a parasztság felszabadításának függvénye volt, az előbbi az utóbbi nélkül elképzelhetetlennek látszott. Az ország legnagyobb társadalmi osztálya a parasztság volt, tehát annak felszabadítása, emberi életfeltételek közé juttatása, a földreform végrehajtása és a műveltség egyetemessé tétele minden reformpolitika kezdete és nélküle semmilyen demokratikus kísérlet nem vezethetett sikerre. Erről Bibó 1947-ben, a Márciusi Front megalakulásának tizedik évfordulóján a következőket írta: „A Márciusi Front az, amelynek arra nézve, hogy a magyarság szabad-e vagy sem, igazán biztos mértéke van: a magyar paraszti milliók emberi állapotának foka. Amíg ezen a mértéken mérve nem üt a teljes emberi szabadság órája, addig azok, akik a Márciusi Front útját követik, nem eshetnek azoknak a magyar hazafiaknak a tévedésébe, akik azt hiszik, hogy Magyarország akkor szabad, ha pusztán politikailag szuverén; de nem eshetnek azoknak a jó demokratáknak a tévedésébe sem, akik azt

* A Márciusi Front tíz esztendeje. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok, II. köt. 1945–1949. Bp. Magvető Kiadó. 461–468.l.

hiszik, hogy Magyarország akkor már szabad, ha a szabadság szószólói már uralmon vannak.”

Bibó a népi politikai elképzelések híveként és a népi írók követőjeként került 1945-ben Debrecenbe, hogy Erdei hívására átvegye a belügyminisztérium közigazgatási főosztályának vezetését és megkezdje az ország közigazgatási reformjának előkészítését. Erdei nem csak barátságából és tudása iránti tiszteletből vitte magával Debrecenbe régi szegedi barátját. Az a jó értelemben vett önző felismerés is vezette, hogy Bibó az egyetlen ember, aki régi álmát, a város-megye gondolatát közigazgatásjogilag megalapozni és végrehajtani tudja. Bibó ugyancsak lelkesedett a város-megye eszméjéért és az esedékes közigazgatási reform tervéért. Erdei szerint ugyanis a régi megyerendszer elavult és nem felel meg többé az idők követelményének; a közjogi megfontolások helyébe a gyakorlati követelményeknek és kívánalmaknak kell lépniük, a megye közjogi szerepét fel kell cserélni közigazgatási, gazdasági és társadalomszervezési feladatokkal. Az új megyék a nagy városok köré szerveződnek, mintegy gazdasági és kulturális háttérrel adva a városoknak, amelyek valóságos központjaivá válhatnak ezáltal egy-egy gazdaságilag, közlekedésileg és kulturálisan egybetartozó vidéknek. Bibó Debrecenben kezdte el a reform előkészületeit és amikor a kormány átköltözött Budapestre, teljes erővel folytatódott a munka, amiről azonban csak szakmai körökben tudtak, a nagyközönség sem a közigazgatási reform előkészületeiről, sem az új megyerendszer körvonalairól nemigen volt tájékoztatva. Hogy ki Bibó István, azt még kevésbé tudta. Egészen addig, amíg 1945 őszén meg nem jelent feltűnést keltő tanulmánya a magyar demokrácia válságáról.*

Bibó közéleti pályafutása lényegében ezzel az írásával kezdődött. Megjelenését hosszú és kínos vita előzte meg. A kommunista párt mindenképpen meg akarta akadályozni, hogy Bibó kritikája napvilágot lásson. A párt egyik vezetője, a kulturális életet irányító Révai József, azzal fenyegetőzött, hogy lefoglaltatja a szedést, ha a szerkesztő nem áll el attól a szándékától, hogy Bibó tanulmányait nyilvánosságra hozza. A szerkesztőt Szabó Zoltánnak hívták – hajdani falukutató, ma Angliában él – és Bibó írásának a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség kiadásában megjelenő, a fiatal baloldali értelmiségiek által írt *Valóság* című folyóiratban kellett volna napvilágot látnia. Felvetődik a kérdés, miért engedélyezte csak azután a megjelenését, hogy Lukács György indítványára a *Valóság* szerkesztője beleegyezett a kommunista ellenérveknek nyilvános megvitatásába?

Nem kétséges, hogy Bibó elemzése és kritikája 1945 őszén meglehetősen

* I.m.: 13–80. o.

kellemetlenül érintette a kommunista párt vezetőségét. Nem azért, mintha Bibó sohasem hallott titkokat szellőztetett volna, nem is azért, mert a bíráló, még pedig elfogulatlan és tárgyilagos bíráló balról, azaz progresszív, a koalícióval tartó, sőt annak továbbfejlődéséért aggódó és minden szempontból réalpolitikát űző férfiú szájából hangzott el. Abban az időben sokan és szenvedélyesen támadták a kommunista pártot, a négy demokratikus párt koalícióját, sőt még a reformok dolgában legmérsékeltebb kiscgazdapártot is. Ezek a támadások azonban jobbról jöttek és a kommunisták könnyen túltették magukat az ellenük elhangzott vádakon. Bibó azonban más volt, nemcsak azért, mert higgadtan, hűvösen, mintegy katedrán ülve adta elő mondandóját és a kommunista pártot ért bíráló mentes volt minden személyes elfogultságtól, hanem azért is, mert minden adata megfelelt a valóságnak, a felsorolt tényeket nem lehetett letagadni, a szerzőt pedig az a félreérthetetlen szándék vezette, hogy a demokráciát meg kell szilárdítani, a reformokat nem lehet abbahagyni és a koalíciót minden áron fenn kell tartani. A kommunista pártnak Bibó éppen azt vetette a szemére, hogy ezekben a kinyilvánított feladatokban megalkuszik, tehát nem követeli elvei sugallta politikai irányvonalát, felemás intézkedéseivel veszélyezteti a társadalmi változások konszolidációját és bizonytalanságban tartván az országot igazi céljait illetően, olyan félelmi állapotba sodorja a népet, hogy az képtelen szívvel-lélekkel a demokratikus átalakulás mellé állni. Révai és a kommunista párt más vezetői érezték, hogy itt egészen másról van szó, mint a párt pusztá bírálatairól, a Bibó-tanulmány egy olyan alternatívát vetett fel, amelynek kívánatos volta országos közmegegyezésnek minősült és amellyel szemben egy pillanatil sem tarthatók a jobbról érkező vádak ellenében alkalmazott érvek.

Bibó ugyanis azt javasolta, hogy miután a nép egyfelől a proletárdiktatúrától, másfelől a reakciótól való félelem állapotában él, e félelmi komplexumot kikapcsolandó a kormányzás és a koalíciós együttműködés súlypontja helyeződjék át a széleken helyet foglaló két nagy pártról, a kiscgazdapárttól és a kommunista pártról, a két középpártra, tehát a Szociáldemokrata Pártra és a Nemzeti Parasztpártra. Bibó attól tartott ugyanis, hogy a polarizáció hamarosan olyan méreteket ölt, hogy felborul a koalíciós kormányzás lehetősége. A koalíció pedig nemcsak belpolitikai, de figyelembe véve az 1945-ös világhelyzetet, külpolitikai szükségszerűség is volt. A koalíció pedig csak úgy tartható fenn, ha a kiscgazdapárt felmondja a reakcióhoz fűződő – nem tudatos és szándékos, de a helyzetből szükségszerűen adódó – kapcsolatát, a Kommunista Párt pedig éppen a koalíciós játékszabályokhoz történő következetes alkalmazkodással elejét veszi annak, hogy politikája nyomán a közelgő proletárdiktatúra réme nyugtala-

nítsa a lelkeket. A koalíció épüljön tehát a két középpártra, jobbról támogatván azt a kiscgazdák, balról pedig a kommunisták.

Ez az alapvető szemlélet végigkíséri Bibó egész háború utáni írói munkásságát. Tanulmányai, melyekben a magyar közélet időszerű problémáit taglalta, mind azzal a következtetéssel zárultak, hogy a demokrácia csak úgy menthető meg Magyarországon, ha a pártok hajlandók egy közös programban megegyezni és ezt a programot minden hátsó szándék nélkül követni. A külpolitikában az akkori szovjet – nyugati szövetséget magyar részről azzal kellett volna támogatni, hogy egy jól működő és a partnerek érdekéül is elfogadott koalíció politikai egyensúlyt és a nyugodt fejlődéshez szükséges légkört teremtsen. Bibó írásaiban ekkor bontakoznak ki egy úgynevezett harmadikutas politika körvonalai és ezekben a háború utáni cikkekben, esszéikben, tanulmányokban vetődnek fel először azok a részproblémák, amelyek 1956 forradalmi napjaiban égető időszerűséget nyertek. Bibó már 1945–47-ben azt tartotta, hogy a kelet- és közép-európai népeknek, így elsősorban a magyaroknak, meg kell találniuk azt a helyes középutat, amelyen haladva egyfelől elkerülhetik a proletárdiktatúra veszélyét, másfelől nem esnek vissza azok közé az idejüket múlt társadalmi viszonyok közé, amelyeknek a második világháború ezekben az országokban véget vetett. A harmadik út Bibó megfogalmazása szerint mindig feltételez egy első és egy második utat. Az egyik út a szovjet mintájú kommunista államkapitalizmus, a másik a nyugati mintájú tőkés társadalom, feudális tartozékaival, melynek Kelet- és Közép-Európában egy különleges és sajátos változata alakult ki. Bibó e két lehetőséget elvetve, egy olyan új formán, vagy állami és társadalmi berendezkedésen gondolkodott, amely egyfelől megadja, illetve meghagyja a nép elidegeníthetetlen emberi jogait és szabadságát, másfelől pedig részelteti azokban az áldásokban, amelyeket a szocializmus ígér az emberiségnek. A formális és a tényleges demokrácia Bibó szemléletében nem egymásnak ellentmondó, hanem egymást kiegészítő fogalmak és csak együttesen képesek a népeknek a lehető legnagyobb szabadságot biztosítani, őket a jólét és gyarapodás útján nem csak elindítani, de meg is tartani.

A történeti fejlődés Bibónak adott igazat, amennyiben megvalósult mindaz, amitől ő óvott és aminek bekövetkeztét minden tőle telhető erővel meg akarta akadályozni. A koalíciós szövetségek felbomlottak, nemcsak Magyarországon, nemcsak a kelet-európai és a nyugat-európai államokban, hanem világméretekben is, a Szovjetunió és a nyugati hatalmak között. Ennek folytán Magyarországon egy olyan fejlődés következett be, amelynek menetét egyes-egyedül a Szovjetunió határozta meg, függetlenül a befolyása és ellenőrzése alá került népek akaratától, politikai erőinek ma-

gatartásától és legjobb koponyáinak elképzeléseitől. Magyarország sorsa immár nem a kormányzó erők és a nép viselkedésétől, hanem moszkvai rendeletektől és a szovjet kormány magyarországi megbízottainak belátásától függött. Ilyen viszonyok között a Bibó-féle gondolkodásra sem volt szükség, hiszen a nép helyzetén töprengeni vagy az ország állapotát elemezni eleve véteknek minősült, amikor minden gondolat és terv kész vagy félkész állapotban érkezett az országba. Bibó Istvánt 1948-ban kinevezték egyetemi tanárnak Szegedre, arra az újonnan szervezett politikai tanszékre, amelyet neki létesítettek és száműzetési helyül kijelöltek. Később elveszti tanszékét, ismét a fővárosba kerül, a forradalmat megelőző időben az egyik ottani könyvtárban dolgozott.*

Az 1956. október 23-án kitört forradalom tehát alacsony tudományos állásban és beosztásban találja. Nevét azonban nem felejtették el azok a fiatalok, akik 1945 és 1948 között mohón olvasták tanulmányait és akiknek gondolkodását jelentős mértékben megtermékenyítették az általa hirdetett eszmék. Amikor Nagy Imre bejelentette az egypártrendszer megszűnését és a visszatérést a négy demokratikus párt együttműködésére alapozott kormányzáshoz, az újjászerveződött Nemzeti Parasztpárt vezetői között találjuk Bibó Istvánt is, aki ezzel visszatért a politikai életbe és feladta tartózkodó álláspontját, amelyhez még a forradalmat megelőző mozgalmas hónapokban is következetesen ragaszkodott. A november 3-án alakult nemzeti kormányban mint államminiszter Farkas Ferencsel együtt a Nemzeti Parasztpárt utódját, a Petőfi Pártot képviselte. Tényleges forradalmi szerepe ekkor kezdődött. Sajnos, nem sokáig tartott. November negyedikének reggelén, amikor már szovjet katonák jártak a Parlament épületében, a kormány tagjai részben a jugoszláv követségre menekültek, részben szétszéledtek, a fővárosra pedig zuhogtak a szovjet harcokcsik ágyúinak lövedékei, Bibó István hivatali dolgozószobájában** nyilatkozatot fogalmazott, amelyben többek között ez áll: „Magyarországnak nincs szándékában szovjetellenes politikát folytatni, sőt teljes mértékben benne akar élni a kelet-európai szabad népek ama közösségében, ahol életüket a szabadság, igazságosság és kizsákmányolás-mentes társadalom jegyében akarják berendezni. A világ színe előtt visszautasítom azt a rágalmat is, mintha a dicsőséges magyar forradalom fasiszta vagy antiszemita kilengésű lett volna: a harcban osztály és felekezeti különbségek nélkül részt vett az egész magyar nép.”

* Az Egyetemi Könyvtárban.

** Bibónak nem volt hivatali dolgozószobája a Parlamentben, hiszen amikor oda megérkezett, hogy elfoglalja hivatalát, a szovjet invázió hatására Nagy Imre és köre már elmenekültek, így Bibó formálisan meg sem kezdte miniszteri tevékenységét.

Bibó nagyságát és államférfiúi bölcsességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a realitás iránti érzékét még akkor sem veszítette el, amikor szovjet harcokcsik már Budapestet lőtték és a szovjet kormány szöszegése napnál világosabb volt. A nemzeti sorstragédia ily pillanataiban ki tud vajon hűvösen, részrehajlás és elfogultság nélkül, száműzve érzelmeket és indulatokat, a nemzet dolgairól gondolkodni? Bibó ezt tette és ez a magatartás csak növeli a személye és eszméi iránti bizalmat.

Bibó a magyar forradalom sikerében annak lehetőségét vélte felfedezni, hogy a magyar nép képes lesz 1945 után meghiúsult kísérletét újból elindítani és a demokratikus irányzatok összefogásával a demokráciát intézményessé tenni. Ismét előállott egy olyan történelmi pillanat, amikor a magyarság világpolitikai szerepre vállalkozhatott és a környező népeknek is példát nyújthatott volna. Bibót rendkívüli mértékben izgatta ez a lehetőség és a lehetőség megragadásával betölthető szerep. Már a magyar demokrácia válságáról írt tanulmányának végén is megemlíti, hogy Magyarország szerencsés és biztató alakulás fontos tényezőjévé válhatik: hosszú távlatban a demokratikus konszolidáció, a szocializmushoz való átmenet és egy új társadalmi értékelési rendszer kiépítésének műhelyévé lehet. 1956 novemberében is ez a szerep foglalkoztatta. Egy olyan kísérlet, amelynek révén bebizonyosul, hogy a Szovjetunió biztonságának nem az őt körülvevő csatlós kormányok szövetsége a kulcsa, hanem az olyan szabad társadalmak láncolata, amelyek tudatában vannak földrajzi elhelyezkedésüknek, tehát nincsenek támadó céljaik a Szovjetunióval szemben, barátságban kívánnak vele élni, belső politikájukban azonban harmonikusan egyeztetik a polgári szabadságjogokat a szociális egyenlőség és a kizsákmányolástól mentes társadalom kívánalmaival. Bibó azt szerette volna bebizonyítani a Szovjetunióknak, hogy biztonságát sokkal jobban veszélyeztetik a gyűlölt kormányok által vezetett és szabad döntésüktől megfosztott, ennél fogva szovjetellenes érületű országok, mint a függetlenséget és szabadságot élvező, éppen ezért szovjetellenes indulatoktól nem fűtött államok. Az a két irat, amelyben Bibó a forradalom utáni magyar helyzetet elemezte és a problémák megoldására javaslatokat tett, világos bizonyítéka államférfiúi képességeinek, politikai mérsékletének és diplomáciai tapintatának.

November 9-én kelt az első emlékirata, amelynek címe: *Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására.** Ezt a tervezetet később a magyar munkástanácsok is magukévá tették, és 1956 telén ez volt az egyik érdemleges magyar terv a forradalom utáni válság megegyezékes megoldására. A szovjet kormány nem volt hajlandó tanácskozni róla és a Kádár-féle minisz-

* In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*, IV. köt. 1935–1979. Bp., 1990. Magvető K. 174–177. o.

térium sem méltatta figyelemre, melyet pedig mindenképpen megérdemelt volna. A helyzetet elemezve Bibó megállapítja, hogy a nemzetközi viszonyok a szovjet csapatok kivonulását sürgetik, másfelől ugyanilyen parancsoló szükség a többpártrendszer visszaállítása. Bibó részletesen kitért arra a szovjet és kommunista félelemre is, hogy a szovjet csapatok kivonása és a többpártrendszerre való áttérés ortodox kapitalista restaurációhoz, anti-kommunista, ókonzervatív irányzatok felülkerekedéséhez és szélsőséges elemek kilengéséhez vezet. Véleménye szerint egy ilyen lehetőség elhárítása nemcsak a Szovjetunió és a kommunisták gondja, de – mint írta – „a magyar forradalmat végrehajtó és vérével győzelemre vívó, többségében nem kommunista, de túlnyomó többségében magát szocialistának valló ifjúságé, munkásságé és katonaságé is”. Bibó szerint erkölcsileg is megengedhetetlen, a szabad magyar belpolitikai fejlődés számára pedig egyenest veszélyes, ha a forradalmárok vérével megszerzett szabadságnak a restaurációs erők lennének a haszonélvezői. Mi tehát a megoldás? A szocialista vívmányokat összekapcsolni a szabadságintézmények garanciáival.

Ez a javaslata visszatér abban a dokumentumban, amely 1957 szeptemberében került nyilvánosságra, csaknem három és fél hónappal május 27-én bekövetkezett letartóztatása után. Ennek címe: *Magyarország helyzete és a világhelyzet.*^{*} Ebben az emlékiratban bővebben kifejti, hogyan képzei el a szocialista vívmányok és a szabadságintézmények egyeztetését. Szerinte nem megvalósíthatatlan, sőt a magyar helyzet megoldásának egyetlen lehetősége és reménye a gazdasági és társadalmi síkon folytatott reformpolitika (pl. a nagybirtok és a nagytőke radikális kisajátítása) és ugyanakkor a szabadság politikai gyakorlatának és a szabad vállalkozás helyesen szabályozott lehetőségeinek teljes bátorsággal való bevezetése illetve megerősítése. Magyarország esetében ennek nemcsak akadálya nincs, de mintegy nemzeti követelésként lép elő. Két szempont is indokolja egy effajta megoldás elfogadását. „Magyarországon a nagy vagyonoknak a kommunisták hathatós, bár nem kizárólagos közreműködésével végrehajtott kisajátítása tíz év alatt olyan definitív történelmi tény lett – írja Bibó –, aminek visszacsinálására senki sem gondolhat s a forradalom aktív erői gondoltak erre a legkevésbé. Ugyanakkor azonban a magyar kommunista párt teljes és tökéletes erkölcsi hitelvesztése Magyarországon az egypárthegezmónia enyhített formáját is tartósan lehetetlenné teszi s a többpártrendszer és a jogállam technikáinak a bevezetését jelöli meg egyetlen lehetséges kibontakozási útként, természetesen azok között a határok között, amelyeket a szocialista vívmányok fenntartása megszab.”

^{*} Emlékirat: Magyarország helyzete és a világhelyzet. I. m. IV. kötet 213–238. o.

Külpolitikai tekintetben is a kompromisszum híve. Szeme előtt egy olyan egyezség lehetősége lebeg, amelynek eredményeként Magyarországon a nyugati hatalmak és a Szovjetunió közös garanciája mellett létrejön egy egészséges és ésszerű megoldás, amely ugyan egyiknek sem szíve szerint való, de minden lehetőség közül még mindig a legjobb, miután az egyetlen kivezető utat nyitja meg a válságból. A magyar ügyben elért kompromisszum, a két hatalmi tábor közötti kiegyenlítődés Bibó szerint más ügyekben is jótékonyan hat majd és megkönnyíti a többi világpolitikai probléma békés megoldását.

Az ő gondolatai között is szerepel egy semleges övezet létesítése, ha nem is olyan határozott formában, mint az utóbbi években egymást követő különféle disengagement és semlegességi tervekben. Bibó kíváncsúnak tartotta 1957-ben, hogy az európai béke fokozatos megvalósítása érdekében Észak- és Közép-Európában egyidejűleg növekedjék azoknak az országoknak a száma, amelyek kívül állnak a katonai tömbökön, függetlenül attól, hogy belsőleg milyen társadalmi és gazdasági elvek szerint rendezik be életüket. Bibó elképzelése tehát sok rokonságot mutat azokkal a tervekkel, amelyek ugyancsak a nemzetközi feszültség enyhítését szorgalmazták és komoly fantáziát láttak a két hatalmi tömb közötti érintkezési felületnek semleges országok vagy területek közbeiktatásával történő csökkenésében. Bibó javaslata méltán sorakozik az Eden, Gaitskell, Kennan és mások tervei mellé, alternatíváját alkotva annak az ugyancsak keleti megoldási tervzetnek, amelyet szovjet jóváhagyással Rapacki ajánlott.

Visszatérve Bibó belpolitikai nézeteire és kibontakozási javaslataira, felvetődik a kérdés, mi a lényege úgynevezett harmadikutas programjának és ez a program hogyan viszonylik egyfelől a klasszikus liberalizmushoz, másfelől a szocializmushoz. Mint láttuk, 1945 és 1948 között a Bibó-féle politika arra irányult, hogy a szükséges társadalmi reformok és a nemzeti igények követelte biztosítékok között egészséges arány jöjjön létre, pontosabban, húzassék meg a társadalmi átalakulás és a méltányos konszolidáció határa. Ő úgy képzelte el, hogy az országot irányító pártok kössenek kötelező egyezséget, hogy meddig akarják az ország szerkezeti átalakulását folytatni és hol kezdődnek azok a területek, amelyeken a konszolidáció a parancsoló szükség. Ez az egyezség a kommunisták külön céljai és tervei miatt nem jöhetett létre, a bizonytalanság és félelmi állapot, minden igazi demokrácia legnagyobb akadály, annyira úrrá lett az országban, hogy a kommunista pártnak igazán nem került nagy fáradságába az összes nem kommunista erőket a politikai életből kikapcsolnia. Bibó 1956 végén és 1957 elején ugyancsak egyezséget kívánt a demokratikus irányzatoktól, mégpedig elsősorban arra vonatkozóan, hol kezdődjék és hol végződjen a szocia-

lizmus, illetve hol kezdődjék és hol végződjen a liberalizmus. Melyek tehát azok a területek, ahol fenntartandók, esetleg hagyománnyá szilárdítandók a szocialista létesítmények és módszerek, és melyek azok, ahol az addigi gyakorlat helyébe a klasszikus demokrácia módszereinek, intézményeinek, funkcióinak és kormányzati technikáinak kell lépniük. A határ megszabása természetesen nem egyszerű feladat és sokszor – a gyakorlatban természetesen – hatalmi vetélkedés függvénye. Bibó elméletileg a határt ott jelölte meg, ahol a demokrácia technikái már nem veszélyeztetik a szocialista vívmányokat. 1945-ben olyan megegyezést követelt a pártoktól és a közvéleménytől, hogy a politikában való aktív részvétele a köztársaság és a földreform igénye legyen. Ez lett volna az alapja és feltétele annak, hogy a demokratává lett ország irányítása valóban demokraták kezében legyen és ne hogy demokráciaellenes erők éppen a demokrácia játékszabályai révén hatalomra kerüljenek. 1956-ban és 1957-ben olyasfajta közmegegyezést kívánt a néptől – belső és külső kényszerítő okok alapján, de józan megfontolástól is vezéreltetve –, amelynek alapján a szabadság, az egyéni jog, a demokrácia nyugati funkciója ott végződik ahol a szocialista vívmányok – a nagybirtok megszüntetése, a nagyipar és bankok államosítása, a kiváltságok és előjogok eltörlése, az új iskolareform, társadalombiztosítás, a munkás- és paraszttértelmiség támogatása, stb. – elkezdődnek. Harmadikutas elképzelése azon a felismerésen nyugszik, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus között van középút, amelyen haladva az ember úgy részesül a szocialista áldásokban, hogy közben ne kelljen lemondania alapvető jogairól és önálló személyiségéről. Sőt Bibó szerint a szocialista vívmányokat is legjobban a demokratikus jogbiztonság és jogegyenlőség védi meg. Csak demokráciában – mégpedig a közmegegyezésen nyugvó demokráciában – találhatók meg azok a megnyugtató biztosítékok, amelyek tartóssá és maradandóvá teszik a társadalmi átalakulások eredményeit. Hamis feltevés, hogy a szocializmus, azaz a kizsákmányolástól mentes rend eredményesen csak a szabadság nyugati technikáinak hosszú időre való elvetésével valósítható meg és tartható fenn. Bibó sokkal inkább azt vallja, hogy „a kizsákmányolás felszámolására irányuló szocialista célkitűzés maga sem más, mint a több emberi szabadság felé haladó egyetemes fejlődés egyik állomása, s a kizsákmányolás elleni harc nem jelentheti, sőt nem is tűrheti a politikai és közéleti szabadság már kidolgozott formáinak az elvetését. S a szabadságnak a hatalmak elválasztásán, többpártrendszeres szabad választásokon, szabadságjogokon, főleg sajtó- és véleményszabadságon valamint bírói függetlenségen és a jogállam rendszerén nyugvó egész építménye – mely a nyugati világot minden hibája ellenére is olyan emberséggé és elviselhetővé teszi – nem valami „polgári» felépítmény, hanem

egyszerűen egy objektív technika, a szabadságnak mindmáig felülmúlhatatlanul legfejlettebb technikája, melynek fölényét előbb-utóbb éppen úgy el lehet ismerni, mint egy nyugati töltőtöltítípus vagy a Morgan-féle átöröklési elmélet fölényét, anélkül hogy ez a szocializmus ügyét veszélyeztetné.” Azt hiszem, a nyugati szabadságeszme és az emberi felszabadulás igényének egybefonódását még senki sem fogalmazta meg ily meggyőzően. Bibó felfogása szerint a kizsákmányolás semmiképpen sem szüntethető meg a valóságosan működő szabadságintézmények nélkül. Áll azonban az ellenkező tétel is – fűzi hozzá emlékiratának egyik fejezetében. A magyar viszonyokat említve megállapítja, hogy „semmiféle szabadságintézmény nem reális radikális földreform, a mamutvagyonok kisajátítása, valamint új, a kizsákmányolás ellen hatékonyan védő jogrendszer nélkül.”

Az előbbiekből az is nyilvánvalóvá válik, hogyan viszonylik ez a harmadik út a szocializmushoz és a liberalizmushoz. Bibó empirikus és tapasztalati úton választja ki mind a kettőből a mai ember igényeinek és törekvéseinek megfelelő, azokat támogató és elősegítő mozzanatokat. A nyugati szabadságeszmények és a jogállam elfogadása következtében a szocialisták liberálisnak tekinthetők. Szocialista jellemvonásai alapján a liberálisok szemében szocialistának tetszhetik. Bibó önmagát sohasem nevezte szocialistának, aminthogy liberálisnak sem mondható a szó eredeti értelmében. A liberális és polgári szabadságküzdelmek eredményeinek elismerését és továbbfejlesztését ajánlotta, ugyanakkor a széles néprétegek társadalmi és gazdasági felszabadítását is sürgette, egyéni kezdeményezést szorgalmazott, de ugyanakkor a maga területén a tervgazdálkodást is helyénvalónak tartotta. Bibó egy olyan szocializmus szószólója, amely a többség kinyilvánított akaratán és a társadalom közmegegyezésén nyugszik. Eszménye az olyan gazdasági rend, amely egyaránt ad módot az egyéni és a közösségi kezdeményezésnek, amelyben gyakorlati és célszerűségi okok szabják meg a magán, a szövetkezeti és az állami tulajdon keretét és mértékét. A liberálisoktól és a szocialistáktól is különbözik. És az teszi populistává, népivé, hogy a nevezetteknel nagyobb jelentőséget tulajdonít a társadalom nemzeti tulajdonságainak, érzületének, ízlésének, hagyományainak. A nemzeti sajátosság és különállás, a nemzeti öntudat és más nemzetekétől elütő szellemiség Bibó eszmerendszerében nem a haladást gátló vagy azt kizáró jelenség. Társadalmi és nemzeti szabadság egy és ugyanazon igény és törekvés két különböző oldala. A nemzet sem szabad, ha a nép elnyomott. A nemzet sem fejlődik, ha a parasztok, a munkások, a városi és falusi szegények emberhez nem méltó körülmények között élnek. A társadalmi felszabadulástól a nemzeti felemelkedés is függ és nincs nemzeti politika szociális politika nélkül, de a szocializmus nemes, emberséges és maradan-

dó eszméi is csak a nemzet igényeihez és természetéhez szabva valósulhatnak meg. Illyés Gyula a háború utáni *Válasz* első számában a magyarság és a szocializmus összefonódásáról és szerves egységéről elmélkedve azt írta, hogy szocializmus nélkül nincs magyarság, de magyarság nélkül sincs szocializmus. Bibó harmadikutas elméletének három összetevője a nyugati szabadságeszme, a szocialista társadalmi átalakulás és a nemzeti sajátosságok megbecsülése. A három egyeztetéséből, helyes arányából, kölcsönös hatásából áll elő az a politikai terv, amely Bibó nevéhez fűződik és amelynek megvalósítására 1956 magyar forradalmárai gyakorlati eredmény nélkül ugyan, de a jövődőknek példát és követendő utat mutatva harcba indultak.

(1961. III. évfolyam 4. szám)

Nagy Imre és a magyar forradalom

NÉHÁNY TÖRTÉNETI SZEMPONT

Czeslaw Milosz a kiváló lengyel író állapította meg a Nagy Imre Intézet 1959. október 24–25-én tartott konferenciáján: „Olyan korszakban élünk, amelyben nincs, vagy legfeljebb csak egy felszínes történetiség van.” Majd rámutatott arra, hogy a kelet-közép-európai országok problémáinak vizsgálata során legtöbbször általános sémákból kiindulva kísérlik megmagyarázni ezt vagy azt a történelmi és politikai eseményt, s hogy „a dolgokat, amelyek valamely országban történnek, úgy tekintik, mint egy általános fejlődési vonal stádiumát. Holott vannak olyan sajátosságok, például Magyarországon és Lengyelországban, amelyek nem illenek bele ebbe az általános sémába.”¹

Kelet-Közép-Európa évszázadok folyamán kialakult történelmi sajátosságait elsősorban az a jelentős változás határozta meg, hogy az újkor hajnalán az európai fejlődés súlypontja az Atlanti-óceán partjaira, nyugatra helyeződött. A kelet-európai népek belső fejlődése lelassult és a Nyugathoz viszonyítva évszázadokkal elmaradt. Ez az elmaradottság azt eredményezte, hogy e népek nem tudtak ellenállni a különböző hódításoknak, amelyek a lelassult fejlődést sok esetben stagnálássá, sőt általános pusztulássá változtatták. Kiemelendő, hogy a különböző hódító népek expanziója egymást keresztezte, s ez általánosan az osztrák–török, porosz–orosz ellentétekben fejeződött ki. Így a geográfiai elhelyezkedés másik nagy tehertétele, hogy Kelet-Közép-Európa századok óta a különböző expanziós nagyhatalmak természetes ütközőhelye volt.²

Mindezek következményeként e népek életét belső elmaradottságuk, gazdasági és társadalmi elesettségük, valamint nemzeti elnyomottságuk jellemezte. De ugyanígy jellemezte az ezek elleni harc is; Közép-Kelet-Európa története hallatlanul gazdag forradalmakban és függetlenségi harcokban, amelyek igen gyakran összekapcsolódtak. Csak az újkort tekintve, a

* A konferenciáról l. e. kötetben a *Mit adott a magyar forradalom a szocializmusnak?* című cikket.

lengyel Kosciuszko, a magyar Kossuth, a román Balcescu nevei, az 1830–31-es lengyel felkelés, az 1846-os krakkói lázadás, a lengyelek szerepe Európa szabadsághozmozgalmaiban, az 1848-as magyar, román, szerb, horvát, szlovák forradalmi és függetlenségi törekvések, az 1919-es kelet-közép-európai forradalmak és a monarchia szétesése, rengeteg konkrét példát nyújtanak ennek szemléltetésére.

Ezek a harcok, amelyeket a népek társadalmi elmaradottságuk felszámolásáért és nemzeti függetlenségükért századok óta vívtak, sorra rendre elbuktak, a problémák megoldatlanok maradtak, sőt egyre súlyosbodtak.

Természetes, hogy mindez olyan sajátosságokat fejlesztett ki egyrészt az országok társadalmi-gazdasági feltételeiben, másrészt lakóinak és gondolkodó elméinek lelki alkatában, amelyek általánosan jellemzőek, s amelyek éppen ezért rendkívül fontos szerepet játszanak Kelet-Közép-Európa társadalmi és politikai életében, sőt mindennapjaiban.

Csak egyetlen példát mutatunk be ezekből. Köztudomású, hogy ez az országok legtöbbje ezer- vagy csaknem ezeréves állami múltra tekinthet vissza. Ugyanakkor társadalmi és gazdasági fejlődésben századokkal elmaradt és a legutóbbi évekig paraszti, agrárország maradt. Ez az országok társadalmi életében azzal az ellentmondással járt, hogy viszonylag erős és képzett intelligencia mellett nagyszámú és a társadalom óriási többségét kitevő parasztság élt.

A szellemi élet annyira közel volt a parasztsághoz, a néphez, hogy dinamikus, nagy részben népi jellegű, s szinte csaknem egészében az elnyomottak oldalán álló kombattáns kultúraként fejlődött, amely mindig elsőként vetette fel a legfontosabb politikai problémákat. Éppen ezért ugyanakkor, amikor nemzeti jellege hangsúlyozottan erős volt, a nagy általános európai kultúrát is, mint harcához nélkülözhetetlen szükségletet, szinte hiánytalanul adoptálta.

Mindezek folytán ez az országok életére egyaránt jellemző volt a változatos, színes és mozgalmas szellemi élet, különféle politikai mozgalmak jelentkezése, és az óriási paraszt-„tenger” a maga megoldatlan problémáival.

Ezen a társadalmi és szellemi talajon, a viharos politikai miliőben különleges politikai magatartás alakult ki. Szabadulást kellett keresni abból a kettős szorításból, amelyet az ország belső elmaradottsága, a középkori maradványok anakronisztikus léte és a keletről és nyugatról fenyegető külső támadások jelentettek. Valamennyi komoly szellemi és politikai mozgalom ilyen vagy olyan formában ezekre a kérdésekre kereste a választ. A kettős problémának együttes felvetése és együttes megoldása azonban századokon keresztül sikertelen maradt. Sőt a legtöbb esetben még a problémák felvetése sem volt megnyugtató.

A 20. században újjárendeződtek a régebbi politikai mozgalmak, újak jöttek létre, de a probléma lényege változatlan maradt. S az új politikai mozgalmak mindegyike a közös hagyományokon nevelődött; a helyi viszonyok, nemzeti tradíciók mély nyomokat hagytak rajtuk.³

A radikális, a szocialista vagy a kommunista ugyanúgy ennek bélyegét viselte magán, ahogyan a francia marxista és a francia radikális „egyformán” kartéziánus, és „valamennyi” angol szocialista vagy marxista empirikus is egyúttal.

A kelet-közép-európai országok népei az 1917-es októberi forradalom utáni általános forradalmi helyzetben találkoztak első ízben a kommunista mozgalommal. E találkozás azzal a tapasztalattal járt, hogy a kommunista dogmatizmus egyáltalán nincs tekintettel a speciális, nemzeti sajátosságokra, s eszméinek megvalósítása során „eltekint” az adott viszonyoktól.

Az eredmény a radikális és szocialista erők megoszlása volt aszerint, hogy miképpen foglaltak állást a kommunizmushoz. De az 1917–23 közötti forradalmi időszak utáni jobboldali kurzus, majd különösen a hitlerizmus keserves tapasztalatai a kommunista mozgalmat elutasító erőket is az együttműködés felé hajtották, amit elősegített a Komintern új, népfrontos taktikája.

A fasizmuson aratott győzelem éppen ezért azzal biztatta Kelet-Közép-Európa demokratáit és főleg radikális és szocialista politikusait, hogy évszázados problémáikat külpolitikailag a Szovjetunióval, belpolitikailag a kommunizmussal való szövetség révén oldhatják meg. Sokan csatlakoztak a kommunista párthoz és annak népfrontos taktikáját általános irányváltásnak fogva fel, abban reménykedtek, hogy a közép-kelet-európai országok belső elmaradottságának és nemzeti elesettségének együttes problémáját ez a szövetség fogja megoldani.⁴

Néhány év kellett ahhoz, hogy érvényesüljön a kommunista népfronttaktika mögül előbukkanó valóságos politika, amely azt a realitást fejezte ki, hogy a kommunista párt a keleti, elmaradt Oroszországban uralomra jutott, megerősödött, s a Szovjetunió képében kifejlesztette a világ egyik legnagyobb hatalmát. Ennek következtében a kommunista mozgalom és a marxista teória átalakult. Ez lényegében véve három nagy jelentőségű változást jelent. Elsősorban azt, hogy a szocializmus eszméjét, fogalmát és politikáját egyre inkább a Szovjetunió hatalmi érdekei helyettesítették; ezzel összefüggésben a marxizmus teóriája a gyorsított iparosítás és az azt végrehajtó intézmények ideológiájává vált; végül, hogy csak ezt az ideológiát és politikát ismerve el szocializmusnak, a kommunista párt irtóháborút kezdett más szocialista törekvések ellen.

Kelet-Közép-Európa országait tekintve a népfronttaktika elhagyása kü-

lönös formákban jelentkezett. Mindenekelőtt abban, hogy a szovjet állam érdeke e más államokkal való kapcsolatban a szocializmus általános érdekeinek maszkját öltötte magára. Ebből következően ennek az „általános szocializmusnak” a megvalósítása recsegve-ropogva zúzta szét, törte össze és brutálisan felforgatta a századok óta speciálisan alakult adottságokat. Maguk a helyi kommunista pártok, hasonlóan a szovjethez, monopóliummokká nyilvánították a szocializmust, s ellenséggé minden rajtuk kívül álló szocialista elméletet, gyakorlatot és – politikust.

Ez a folyamat az évek során egyre előbbre haladt, annyira, hogy a kommunista párt politikája világosan a szovjet államrezon helyi képviselőtévé, s kíméletlen diktatúrává alakult. A szovjet befolyás nemcsak a helyi sajátosságokat rombolta, ami által hallatlan feszültséget teremtett az országokban, hanem erőszakosan terjesztette a szovjet nacionalizmust, alapjaiban támadta meg a nemzeti szuverenitást, megsértette annak külső kifejező formáit is. Ezzel egy időben nemcsak a szocialista és demokratikus eszmék képviselőit üldözte, hanem kiterjesztette ezt az üldözést a kommunistákra is. Elsősorban azokra, akik a népfrontos taktikát komolyan vették, vagy akik azt egyáltalán komolyan vehették.

Az 1945-től lezajlott történelmi folyamatnak azonban másik oldala is van, amelyet rendkívül öröndetes változások jeleznek. Ennek főbb jellegzetességeit most csak Magyarországra vonatkoztatva kíséreljük meg összefoglalni.

Mindenekelőtt az 1945-ben felszabadult radikális és szocialista erők a kommunistákkal együtt megkezdték azt a nagy társadalmi átalakítást, amelynek révén a parasztság kezébe került a föld, s állami tulajdonba az ipari és bankvállalatok. Ezzel megnyílt az út az ország társadalmi elmaradottságának felszámolására. Ezeket a nagy változásokat történelmi jellegű, vissza nem csinálható átalakulásnak kell tekinteni, mivel az ország általános érdekeit fejezték ki.

Az ország társadalmi és politikai életében is jelentős változás történt. Nagyarányú társadalmi nivellálódás alakult ki azon a gazdasági alapon, hogy végrehajtották az államosításokat, s az ország népét bérből és fizetésből élő, valamint kisparaszti lakossággá tették. Ezzel azonban együtt járt az életszínvonal csökkenése és bizonyos egyenlőség alakult ki a létminimum felé irányuló tendenciával. Kétségtelen, hogy ezzel egyidejűleg a tömegek nagyfokú kulturális emelkedése is megtörtént, ami a társadalmi nivellálódást még inkább elősegítette.

Az ország sajátos viszonyai és az ettől különböző kommunista elmélet és gyakorlat közötti összeütközés akkor következett be, amikor a népfrontos taktika átadta helyét a szovjet érdekek képviselőének. Amikor a kommu-

nista párt túlmént a *történelmi* változások végrehajtásának programján, s olyan változásokat hajtott végre, amelyek szemben állottak az adott viszonyokkal, karikatúrává torzították a történelmi átalakulást. Az 1945 utáni első években kialakulni kezdő szintézis a társadalmi és nemzeti feladatok összekapcsolt harmonikus megoldására nemcsak felbomlott, de ellentétté vált. A kommunista párt rohamosan államosította a legkisebb ipari, kereskedelmi tulajdonokat, még a fodrászüzleteket is, erőszakos kollektivizálást hajtott végre – olyan országban, ahol erős, demokratikus hagyományokkal rendelkező kispolgárság volt, ahol a parasztság nemcsak az ország túlnyomó többségét tette ki, de évszázadokon keresztül harcolt a földtulajdonért, s e harca közben a demokrácia, a szocializmus és a függetlenség zászlóvivője volt. A párt ipari autarkióra törekedett olyan országban, ahol ennek a minimális nyersanyagfedezete is hiányzott. A szomszédos népi demokráciákkal szemben az elzárkózás politikáját követte, holott évszázados tanulságként az együttműködés lett volna magától értetődő.

Politikai szempontból nagyjából három nagyobb tendenciát lehet megfigyelni, amelyek a nagy történelmi változásokhoz való viszonyukban alapvetően különböztek egymástól.

Voltak olyan tendenciák, amelyek nem ismerték el a történelmi változásokat, a nagy átalakulást, hanem azt egészében illegitimnek nyilvánították. Ez a nézet megfelelt annak a politikai elképzelésnek, amely az ország társadalmi elmaradottságát a múltban konzerválni igyekezett és mindig ehhez óhajtott visszatérni. A másik, a hivatalos politikai felfogás a szovjet „szocializmus” helyi képviselőjében szintén kérdésessé tette a megtörtént átalakulást azáltal, hogy azt túlajtotta, ad absurdum vitte. Végül arról az egyre erősödő politikai nézetről és tendenciáról kell beszélni, amely a nagy történelmi és társadalmi változást helyesnek vélte, azt szervesen akarta tovább folytatni, s ezen az alapon kétségbe vonta mind a jobboldali, mind a baloldali rakciót.⁵

Megállapítható az is, hogy a parasztság, a munkásság, a középrétegek és az ifjúság tömegei voltaképpen elfogadták és helyeselték a történelmi változásokat, s ennek alapján akarták berendezni az ország politikai életét. De olyan erősen érezték a túlzó, a nemzeti létet is fenyegető diktatúrát, hogy ebbe az irányba erősebben fejlődött ki forradalmi kritikájuk, hevesebben elleneztek a kommunista egypártrendszer és a szovjet elnyomást, mint az adott helyzetben elvont, más politikai irányzatot.

Kelet-Közép-Európa utóbbi tizenöt esztendejének története azt mutatja, hogy a magyar fejlődéshez hasonló folyamat ment végbe a többi országban is.

Ebből kifolyólag a kommunisták, mint ez országok uralkodó csoportjá-

nak tagjai az elé a dilemma elé kerültek, hogy vagy megvalósítják a szocializmust, s ebben az esetben az országok adottságaiból indulnak ki – vagy a moszkvai irányzatot kötelezőnek tekintik, s ebben az esetben azt tűzzel-vassal végrehajtják. Voltaképpen a társadalmi haladás és nemzeti függetlenség fejtetőre állított ellentmondásának a végletekig vitt és hamisan beállított alternatívája kínozza őket, valahányszor egy-egy konkrét probléma kapcsán válaszút elé kerültek.

Ez a probléma még a hallatlanul erőszakos sztálini diktatúrában is megcsillantotta a nemzeti kommunizmus kialakulásának lehetőségét, ami a jugoszláv különút megjelenésével realizálódott.

Természetes, hogy Sztálin halálakor, az apparátus szorításának enyhülésével spontán mozgalmak léptek fel a diktatúra lazítása irányában. A kelet-berlini felkelés, a csehszlovákiai és magyarországi sztrájkok, paraszttüntetések azt mutatták, hogy Sztálin halálával maga a sztálinista rendszer is kérdésessé vált. Felmerült a probléma, hogy milyen módon alkalmazható továbbra is az a marxizmus-leninizmusnak nevezett ideológia, amely a szovjet érdekeket fejezte ki, s teljesen figyelmen kívül hagyta az egyes országok konkrét viszonyait, nemzeti sajátosságait, sőt az országok nemzeti létét is.

NAGY IMRE PROGRAMJA

Ebbe az általános történelmi és politikai kontextusba illeszkedik Nagy Imre programja, fellépése, valamint a magyar forradalom is. Mindjárt meg kell jegyezni, hogy Nagy Imre programja nem vizsgálható statikusan, mivel mást jelent tartalmilag és formailag is 1953 júliusában első miniszterelnöksége idején, mást foglal magában 1955 nyarán és őszén, ismét új elemekkel bővül 1956 elején, hogy az 1956-os forradalom során megint gazdagodjék.

Bizonyos fejlődést mutat ez a program már az 1953–1956 közötti években: egyre határozottabbá válik, egyre világosabb és konkrétebb formákat ölt és egyre következetesebb. Mindemellett a különböző időkben más módon kifejezett, egyre gazdagodó program lényege változatlan. E változatlan lényegre abban látjuk, hogy Nagy Imre programja mindenkor szervesen beilleszkedett abba a történelmi folyamatba, amely Kelet-Közép-Európa életét századok óta meghatározta. Azoknak a hagyományoknak alapján áll, amelyek az ország társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai fejlődését a nemzeti felemelkedéssel együttesen, azzal összekapcsoltan akarták megoldani. Olyan elgondolások és elvek szerint, amelyek szerencsés szintézisbe ötvözik az általános szellemi, politikai elveket és mozgalmakat a nemzeti

sajátosságokkal. Ebből következik programjának az a jellegzetessége, hogy pontosan az említett szintézist érintő problémák nyernek mind világosabb kifejtést 1953-tól 1956-ig, s hogy a fokozatosan fejlődő program mégis következetes egységet alkot. Ebből a szempontból nincs semmiféle ellentmondás 1953-as parlamenti beszéde és 1956 elején írt nézetei között. Ez utóbbiak logikusan következnek mindabból, amit 1953-ban elmondott.⁶

Nagy Imre programja természetesen a szocializmus megvalósítását célzó, minden félreértést kizáróan szocialista program. Jelenkorunk e legnagyobb magyar államférfia a szocializmus elveiben és gyakorlatában vélte megtalálni azt az *általános* társadalmi és politikai áramlatot, amely a *különleges* magyarországi sajátosságokkal egybeötvözve az ország társadalmi és nemzeti felemelkedésének megoldására egyaránt alkalmas.

Éppen ezért nem valamely doktrínát akart ráerőszakolni a valóságra, hanem a valóság, az adott viszonyok helyes felmérése és alakítása révén óhajtotta alkalmazni az elméleti útmutatásokat.

Programjának egyik döntő kiindulópontja az az elvi megállapítás, amely szerint kapitalista és szocialista rendszerek között nincs semmiféle kínai fal, egyik a másik mellett létezik, békés vagy nem békés körülmények között. E két rendszer együttes léte változhatatlan realitás egy adott országon belül éppúgy, ahogyan egyes országok egymáshoz való viszonyában is. Szó sincs itt arról a sztálinista nézetről, amely a világot a Jók és Gonoszok kibékíthetelen elletéteire osztja, s ebből következően elkerülhetetlennek ítéli köztük az állandó harcot.

A probléma egyaránt nagy jelentőségű az úgynevezett szocialista építés viszonyai között és a kapitalista és szocialista országok egymás közti kapcsolatában. Az előbbi esetben Nagy Imre az átmenet politikájának, a szocialista társadalom megvalósítása ütemének, módszereinek kérdését veti fel, míg a kapitalista és szocialista országok viszonya terén *expressis verbis* elveti az elzárkózás és ellenségeskedés politikáját. Ez utóbbi nem valamely általános békeszeretetről fakadó óhajként szerepel nála, még csak nem is az emberiség kettészakíttósága fölött érzett humanista fájdalom sugallja, hanem az a felismerés, hogy „...a szocializmus feltételei már a kapitalizmusban érlelődnek és bizonyos mértékig létrejönnek, tehát a kapitalista világban már bizonyos elemei vannak a szocializmusnak, mint ahogy a kapitalizmus különböző maradványai is sokáig még megtalálhatók a szocializmusban”.⁷

Voltaképpen egész programja ezen az általános nézőpontra nyugszik. Ebbe a keretbe illeszkedik programjának két sarkköve: a szocializmus általános vizsgálata és a nemzeti sajátosságok szerepét illető felfogása.

Nagy Imre a szocializmus elvi kérdései kapcsán a marxizmus-leninizmus

helyzetét vizsgálja először. S itt jön az első nagy meglepetés. Számára ugyanis nem létezik kész, befejezett marxizmus-leninizmus, amely minden további nélkül alkalmazható lenne. Kifejti, hogy a világ napjainkban tapasztalható változásai közepette a marxizmus régi tételei és eredményei érvényüket veszítik, az elméleti munkának túl kell mennie a marxizmus régi tételei egyszerű felújításán.⁸ Nem fogadja el tehát a Szovjetunió és a kommunista pártok által kanonizált marxizmus-leninizmust, mivel az nem lehet egyenlő a szocializmus elméletével, hiszen nem felel meg a mai követelményeknek.

A legtermészetesebb, hogy a szocializmusnak ez az értelmezése és Nagy Imrének az az igénye, hogy a *mai világ mai* problémáinak megfelelő szocialista elméletre van szükség, a marxizmus-leninizmus helyzetének jellemzésére és bírálataira készíti őt. Több helyen foglalkozik annak elemzésével, hogy a kommunista pártok marxizmus-leninizmusa nem egyéb, mint a szovjet tapasztalatok megengedhetetlen általánosítása, végeredményben szovjet ideológia, s nem marxizmus, még kevésbé a szocializmus elmélete.⁹ Logikusan jut el annak a követelésnek megfogalmazásához, hogy meg kell szüntetni a marxizmus és általában a szocializmus monopóliumát, azt a tarthatatlan állapotot, hogy a Szovjetunió és kommunista pártja, valamint általában a kommunista pártok kisajátítják a marxizmus magyarázatát, s a szocializmus minden egyéb értelmezését eretneknek nyilvánítják.

Tulajdonképpen fel lehetne vetni azt a kérdést, amelyet Nagy Imre hívei közül többen fel is vetettek, hogy mi marad a marxizmusból, ha monopolhelyezete megszűnik? Létezik-e és létezhet-e olyan módon és formában, ahogyan Nagy Imre felfogta? Ennek a problémának vizsgálata vezette néhány barátját és követőjét annak felismerésére, hogy a marxizmus-leninizmus, mint kész ideológia elvetendő, s helyébe a mai viszonyoknak megfelelő, a legújabb tudományos eredmények és gyakorlati tapasztalatok alapjára épült elméletet kell kidolgozni. Mások csak a Sztálin által „továbbfejlesztett” marxizmust ítélték elvetendőnek, s Leninhez kívántak visszatérni; nem minden esetben Lenin tételeihez, hanem ahhoz a konkrétsághoz, amely Lenin marxizmusát jellemezte.

Nagy Imre azonban soha nem fejezte ki ilyen módon a marxizmusról alkotott véleményét. Ezért túl merész állítás lenne bármilyen feltevés megkockáztatása. Annyi azonban bizonyos, hogy önmagát marxistának vallotta, de marxizmusa a régi *tételek* elvetésére ösztönözte, s újak megalkotására sarkallta.

A marxizmus „továbbfejlesztésének” problémája korunk igen sok marxista gondolkodóját foglalkoztatja. E továbbfejlesztésnek éppen ezért igen sok kiindulópontja és motivációja lehetséges, amelyek közül a leggyako-

ribb az az *elméleti* felismerés, hogy a marxizmus tételei nem felelnek meg a modern tudomány követelményeinek. A különböző indítékok, kiindulópontok azonban minden esetben többé-kevésbé meghatározzák a „továbbfejlesztés” módját, formáját és határait.

Nagy Imrét a szellemére jellemző konkrétság nem engedte beleveszni túlságosan messzemenő, doktrinér megállapításokba. E konkrétság megóvja attól, hogy általános elméleti problémákkal bíbelődjön, amikor elsősorban politikai cselekvésre van szükség. Nem az elmélet ilyen vagy olyan megállapításait elemzi, nem a marxizmus filozófiája érdekli, hanem a *valóság*. Ez a magyarázata annak, hogy mindazok, akik a tiszta elmélet valamilyen nagy horderejű továbbfejlesztését várják tőle, programját csalódottan teszik félre. Nagy Imre politikus volt; programja politikai program, amely *nem oldja meg* az elméleti feladatokat, de a gyakorlat követelményeinek megfelelő *új perspektívákat* nyit meg emez elméleti munka előtt. Hiszen a társadalmi elméletek ereje abban van, hogy gyakorlati tapasztalatokból indulnak ki, a politikai gyakorlatot, a társadalom minden irányú mozgását kísérlik meg általánosítani.

Ez a konkrétság vezeti annak a felismerésnek megfogalmazására, hogy a szovjet ideológia nem azért vetendő el, mert különbözik az ő felfogásától, hanem azért, mert a gyakorlat bebizonyította, hogy ennek az elméletnek és gyakorlatnak képviselői „a szocialista társadalom építésének problémáját leszűkítették a termelési eszközök társadalmasításának, ... általában a közgazdaság és a rajta nyugvó osztályviszonyok átalakításának, valamint a politikai hatalom megszerzésének és megszilárdításának kérdéseire, megfeledkezve az eleven társadalomról, az emberről, a maga sokrétű, bonyolult, egyéni és társadalmi vonatkozásaival, amelyeknek középpontjában az erkölcsi-etikai problémák... kialakult és kialakítandó szabályai és elvei állnak.”¹⁰

Magatartása azé a politikusé, aki nyitott szemmel vizsgálja az adott társadalom mindennapi életét. De éppen ezért nemcsak a politikai gyakorlat ilyen vagy olyan hibáit és hiányosságait bírálja, nemcsak a „szocializmus építésének” egyszerű kritikájára szorítkozik, hanem új szocialista út perspektíváit tárja fel.

Elméleti álláspontjának – vagy mondjuk –, marxizmusának továbbfejlesztésére elsősorban a helyi adottságok, a nemzeti sajátosságok szerepének felismerése ösztönözte. Elsősorban ez adta látásmódja konkrétségének a szilárdságot, s nemcsak az, hogy érzékeny füllel meghallotta a gyakorlati munka „hibái” következtében felcsapó jajkiáltásokat. Ezért tagadja a szovjet ideológia általános érvényességét, ezért követel a marxizmustól elsősorban rugalmasságot, a merevség száműzését. Ezért vallja, hogy a szocializ-

mus megvalósítása nem egyik napról a másikra történik, nem elsietett és erőszakos módszerekkel, hanem hosszabb átmeneti korszak munkája során, amelyre nézve nincs és nem lehet semmiféle, mindenütt érvényes és kötelező előírás.

A szocializmus megvalósítása, éppen azért, mert közte és a kapitalizmus között nincs éles, merev választóvonal, s mert olyan átmeneti időszak hosszú ideig tartó és türelmes munkája, amely az adott viszonyok és a nemzeti sajátosságok számbavételét igényli, semmiképpen nem indokolja a fokozódó diktatúrát. Még sokkal kevésbé azt az állítólág általános „igazságot”, hogy e diktatúra mindenütt, minden időben megvalósítandó és erősítendő. Az átmeneti korszak éppen ezért – folytatja Nagy Imre –, nem a fokozódó diktatúra, hanem a demokrácia kiterjesztésének az ideje. A szocialista politika, a szocializmus megvalósításának munkája tehát semmiképpen nem függhet a Szovjetuniótól, hanem „...a szocializmus konkrét fejlődési formái különbözőségének kérdései kizárólag az illető ország népeire tartoznak”.¹¹

Nagy Imre a szocialista politika legfontosabb feladatát tehát a helyi, adott viszonyok tanulmányozásában és az e viszonyokat figyelembe vevő cselekvésben látja. De melyek azok a speciális nemzeti sajátosságok, adott és meghatározott, történelmileg kialakult viszonyok, amelyeket a magyarországi, s talán a közép-kelet-európai szocialista politika döntő tényezőinek tart? Erre a kérdésre módszeres és rendszerezett formában egyik írásában sem válaszol, de a Memorandum szövege, azaz programja alapján felfogása könnyen felismerhető.

Megállapítja, hogy miután a szocializmusra való átmenet hosszú idején több gazdasági formáció létezik egymás mellett, a szocialista politikának tudomásul kell vennie, hogy Magyarországon jellegzetes agrár szerkezetű és hagyományú társadalom létezik, ahol a parasztság körében a kapitalizmusnak és a magántulajdonnak mély és erős gyökerei vannak. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy „...a középparasztság jómódja, gazdasági gyarapodása, árutermelésének növekedése... elengedhetetlen feltétele mezőgazdaságunk elmaradottsága gyors felszámolásának...”.¹²

Írásából kétségbevonhatatlanul kiderül tehát, hogy az elmaradottság felszámolását, a szocializmus megvalósítását célzó agrárpolitika feladatát nem az erőszakos vagy erőltetett ütemű kollektivizálásban látja, amely a szovjet ideológia szerint a mezőgazdaság fellendítésének *egyedüli* módja, hanem ettől merőben különböző programot javasol. A szovjet példa oktan lemásolása helyett abból a speciális adottságból indul ki, hogy Kelet-Közép-Európa országai, s köztük Magyarország, a nyugati országoktól eltérő módon és ütemben fejlődtek. Ennek az eltérő fejlődésnek legfőbb

sajátossága nem az, hogy az agrárproblémák, a parasztság és a mezőgazdaság aránya a társadalom életében sokkal nagyobb, mint nyugaton, hanem elsősorban ami ebből következik. Az, hogy különleges nemzeti sajátosságok alakultak ki. Nevezetesen: az ország évszázados függetlenségi és progresszív küzdelmei a parasztságra alapozódtak, s ezért a társadalom egészének gondolkodása, hagyományai a parasztság ilyen vagy olyan hagyományaival, magatartásával és mozgalmával kötődtek össze. Sőt, a nemzeti felemelkedés és társadalmi haladás politikai programja a parasztsághoz való viszony formájában jelentkezett, s ez a politikai gondolat a parasztság sorsával együttesen állt vagy bukott. Az agrárkérdés és a parasztsághoz való helyes viszony tisztázása nélkül tehát a szocializmus elmélete és gyakorlata elképzelhetetlen.

A másik nagy jelentőségű sajátosságot Nagy Imre abban látja, hogy a magyar társadalomban a városi kispolgárságnak és az értelmiségnek „nagy súlya van”, következésképpen „a proletárdiktatúrát nem lehet a munkás-paraszt szövetségre korlátozni”.¹³

Jelentős szerepe van Nagy Imre nézeteiben annak a gondolatnak, hogy a parasztság, általában a kispolgárság és az értelmiség nem elsősorban számaránya miatt képvisel nagy társadalmi súlyt, hanem politikai és társadalmi szerepe, befolyása, rugalmassága és hagyományai következtében. Ezek a tényezők nem egyszerűen a társadalmi összetétel arányaiban különböztetik meg Magyarországot (és Kelet-Közép-Európa országait) a nyugati országoktól, hanem főleg minőségi különbségekben fejeződnek ki, a társadalom szerkezetének, valamint közgondolkodásának, politikai életének eltérő jellegében.¹⁴

Nagy Imre a politikai berendezkedésre vonatkozó elgondolásait is részben a magyar társadalmi élet fenti *sajátosságaira*, részben a szovjet ideológia és a kommunista párt gyakorlatának bírálatára, a szocializmus általános követelményeire alapozza.

Rámutat arra, hogy a proletárdiktatúra elfajult, hogy a pártvezetőségnek a művészeti, tudományos életbe való beavatkozása „eleve kizárja” a valóság megállapítását, hogy a bonapartista politika, amely a kommunista pártot jellemzi, annak következménye, hogy a párt felszámolta „demokratikus szövetségeit”.¹⁵

A különleges adottságok és a szocializmus általános követelményei egyaránt arra a következtetésre vezetnek, hogy a kommunista párt helyzete, a társadalom politikai élete meg kell hogy változzon.

Ha a parasztság és értelmiség szerepe és fontossága nagy, ha a kommunista párt bonapartista politikát folytat és ez annak következménye, hogy tönkretette „demokratikus szövetségeit”, ha – továbbá – a szocializmus

különböző irányzatai közötti egyetlen lehetséges viszony az egyenjogúság, s ezért a „szocialista pártokhoz való viszony rendezése elsőrendű feladat”, akkor a politikai demokrácia az egyetlen lehetséges szocialista államforma. Olyan demokrácia, amelynek jellegét a szocialista alapon álló különböző politikai mozgalmak (pártok) egyenjogú viszonya határozza meg.

Belpolitikai programjának, azaz a szocializmus megvalósításáról vallott elvi-politikai nézeteinek ezek a legfontosabb részei. E koncepcióját azonban soha nem fejtette ki részletesen, s nem foglalta össze egységes és világos programmá.

Mindaddig azonban kevésbé érintettük politikai koncepciójának azt a lényeges elemét, amely állásfoglalását mindig jellemezte, s amelyet egyre erőteljesebben fogalmaz meg és dolgoz ki 1953-tól kezdve egészen 1956-ig.

A nemzeti sajátosságok problémájáról van szó, s arról, hogy e sajátosságokon Nagy Imre korántsem csak azokat a speciális társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyokat értette, amelyek egy-egy nemzet keretein belül másképp és más módon, más formák között alakulnak ki, következésképpen a többi nemzettől eltérő viszonyokat produkálnak. A nemzeti sajátosságok politikai fogalma azoknak a társadalmi, pszichológiai és politikai tényezőknek a figyelembevételét jelentik Nagy Imrénél, amelyek egy-egy nép tudatában a hazaszeretetet, és politikai fellépésében a nemzeti függetlenség és szuverenitás biztosításának óhaját jelentik.

„...a nemzet és a nép sorsa közös” – írja Nagy Imre. Ha a szocializmus megvalósítása különböző légvárak építése helyett konkrét feladat, s ha az „illető ország népére tartozó ügy”, akkor csak egy adott keretek között élő adott társadalom feladata lehet.¹⁶

Ezek a társadalmi keretek az emberiség évszázados fejlődése során nemzeti keretként alakultak ki, akár elfogadják ezt egyes politikai irányzatok, akár nem. A szocializmus megvalósítása, különösen ha ezt nemcsak egy bizonyos társadalmi osztály, illetve kis csoport feladatának, hanem a társadalom többségét érintő politikai programnak tekintjük, konkrét nemzeti feladat.

Az elmúlt száz esztendő tapasztalatai, amelyeket Nagy Imre hangsúlyoz, meggyőzően mutatják, hogy a szocialista mozgalom sikere csak akkor képzelhető el, ha tevékenysége az illető ország adottságaira épül, nemzeti sajátosságainak megfelelően alakul, s nem általános sémákból indul ki, nem idegen ország érdekeit képviseli, nem kerül ellentétbe a nemzet valóságos érdekeivel, illetve nem mellőzi azokat.¹⁷

A népek nemcsak társadalmi viszonyaik szerint különböznek egymástól, hanem nemzeti tudatuk szerint is, amely éppoly elidegeníthetetlen tőlük, mint más népekétől különböző nyelvük. Ahogyan a nyelv az egyes népek

különleges sajátja, éppúgy létezik nemzeti érzés, tudat és sajátosság is. Ezért írja Nagy Imre, hogy a munkásosztálynak a szocializmus megvalósítása érdekében vállalnia kell a nemzeti feladatok végrehajtását, mi több, a nemzet képviselőjét is. A szocialista politika legfőbb feladata az emberiség általános haladásának ügyét összekapcsolni a speciális nemzeti adottságokkal; ezért e politikai tevékenység nemcsak az általános haladást ellenző erőkkel ütközik össze, hanem „...elkerülhetetlenül szembetalálja magát... a kozmopolita nézetekkel, amelyek a sztálini ideológia egyeduralomból fennmaradt dogmákat a szocializmus általános érvényű, kötelező elveinek nyilvánítják...”.¹⁸

Nagy Imre azonban nem volt elfogult nacionalista politikus, hanem éppen azért tudott igazán internacionalista is lenni, mert helyesen fogta fel a nemzeti politika feladatait és követelményeit. A más népekkel való együttműködés óhaja éppen abból a magatartásból fakadt, amellyel saját népének nemzeti létét, sajátosságait értékelte és figyelembe vette.

A népek és nemzetek egymás közötti viszonyát is konkrétan, az adott világpolitikai konstellációban szemléli és egyaránt ostorozza a két rendszer közötti ellenségeskedés, valamint a népi demokráciák egymástól elzárkózó politikáját. „Az államoknak hatalmi tömbökre való oszlása előbb-utóbb fegyveres konfliktusokra vezet. A békés fejlődésnek... egyetlen járható útja éppen ezért nem hatalmi tömbök létrehozása, hanem a tömbök felszámolása” – írja 1956 januárjában.¹⁹ A népek és nemzetek egymáshoz való közeledése, legyenek azok kapitalista vagy szocialista, vagy bármely egyéb berendezésű országok, nem a hódító és alávetett, vagy vezető és vezetett nemzet viszonyaként képzelhető el, hanem az egyenjogúság alapján. Ahogyan Nagy Imre elítéli a kis népeknél tapasztalható túlzott nacionalizmust, ugyanúgy elítéli azt, ha nagy nemzetek részéről jelentkezik. Számára elfogadhatatlan az a hipokrata magatartás, amellyel gyarmattartó nagy nemzetek elmaradott nacionalizmusnak bélyegzik a kis nemzetek törekvéseit nemzeti függetlenségük és szuverenitásuk kivívására és biztosítására. A nemzetek közötti helyes viszony kialakításának feltételét a híres bandungi öt alapelv, a Pancsa Sila alkalmazásában látja. Azonban „... az öt alapelv nem korlátozódhat a kapitalista rendszerre, hanem a demokratikus és szocialista táboron belüli országok egymás közötti viszonyára is ki kell terjednie. Az öt alapelv nem a két rendszer, a kapitalizmus és a szocializmus közötti

* 1955. április 18–24. között Indonéziában, Bandung városában tartották 29 afrikai és ázsiai ország részvételével a bandungi konferenciát. Az öt alapelv a következő: elítélték a gyarmatosítást, a faji megkülönböztetést, az imperialista katonai tömbök tevékenységét, állást foglaltak a népek önrendelkezési joga és békés egymás mellett élése elve mellett.

ellentétekből fakad, nem azok kifejezője, hanem a társadalmi és politikai rendszerektől független tényező a nemzetek közötti viszonyok terén”.²⁰

Nagy Imre az öt alapelv alkalmazásában látja annak feltételét is, hogy helyesen össze lehessen hangolni a nemzetköziség és a nemzeti függetlenség látszólag ellentmondó eszméit. „Ez a körülmény – írja – olyan országok és népek számára is lehetővé teszi a szocializmus felé való közeledést és fejlődést, amelyek marxista munkáspártok, vagy más haladó nemzeti pártok és hazafias erők vezetésével nem a szovjet úton haladnak a szocialista társadalom felé.”²¹ A legfontosabb elméleti megállapítás kétségtelenül az, hogy a nemzeti kérdés független a társadalmi és politikai rendszerektől. Ebből következik, hogy azt a szocializmus sem képes, ahogyan semmiféle egyéb politikai áramlat vagy felfogás sem, a saját csak társadalmi és politikai problémákra alapozott tételeivel helyettesíteni. Ha viszont a nemzeti kérdés a politikai rendszertől független tényező, akkor e rendszerek változásai nem szüntetik meg létezését, hanem az továbbra is adott és létező realitás marad. Másrészt a nemzeti probléma megoldása – Nagy Imre szerint a helyes politikai koncepció egyik fő alkateleme – nem várható olyan politikától, amely a kérdést csak *társadalmi*nak tekinti. Mindebből következik, hogy a szocialista mozgalom nem valamilyen elméletében és gyakorlatában uniformizált politikai hadsereg, hanem részint a különböző sajátosságú, adottságú nemzetek szerint különböző, de az egyes országokon belül is különböző árnyalatokat, színeket képviselő, változatos csoportok és mozgalmak szövetsége.

Úgy véljük, hogy politikai programjának ebben a vonatkozásában Nagy Imre nagyszabású elméleti útmutatást is adott, amelynek feldolgozása, pontosabbá tétele, elméleti vizsgálata a szocialista mozgalom egyik halaszthatatlan feladata.

Változatos és különféle mozgalmakról, egymástól különböző nemzetekről van szó. Mégis, Nagy Imre a kelet-közép-európai népi demokráciák szorosabb tömörülését javasolja. Ennek az elgondolásnak az alapja az a felismerés, hogy a közép-kelet-európai országok, ha különböznek is egymástól, *lényegileg* hasonló társadalmi és gazdasági szerkezetűek, valamint hagyományaik lehetővé teszik a szoros együttműködést. Nagy Imre nemcsak internacionalista szemlélete miatt híve ennek a tömörülésnek, hanem reális és konkrét politikai megfontolások miatt is. Miután elítéli a tömbpolitikát, Magyarország külpolitikájának feladatát általában az ún. aktív egymás mellett élés politikájának alkalmazásában látja. De nagyobb jelentőséget tulajdonít a Magyarországgal szomszédos országok együttesének és ezért írja 1956 januárjában: „A legcélravezetőbbnek látszik a haladó demokratikus és szocialista vagy hasonló típusú, úgyszintén az öt alapelvet osztó,

más rendszerű országok egybehangolt külpolitikája és együttműködése a hatalmi tömbök politikája ellen, semlegesség vagy aktív egymás mellett élés alapján. Magyarországnak ezt az utat megkönnyíti földrajzi elhelyezkedése – a semleges Ausztria és a szocializmust építő országok, köztük a Szovjetunió, valamint az aktív egymás mellett élés elvének alapján álló Jugoszlávia szomszédsága."²²

Ezeknek a kelet-közép-európai országoknak szoros együttműködését szorgalmazó jámbor óhajokat, sőt az együttműködés meglétét is valamennyi népi demokratikus kommunista vezető számtalanszor kinyilatkoztatja. E szavak ellenére azonban a gyakorlat változatlanul ezeknek az országoknak egymástól való mesterséges elszigetelését és külön-külön a Szovjetunióhoz fűződő gazdasági és politikai szálaik egyre fokozódó erősödését mutatja. Nagy Imre azonban kétértelmű szavak helyett félreérthetetlen programot adott és követendő utat jelölt meg: „Magyarország századokon át az egymással szemben álló ellenséges világerők ütközőpontjában állt és nem találta meg helyét a népek között... Kossuth Lajos jelölte ki a követendő utat... a környező népekkel való szoros összefogás, szabad népek egyenjogú szövetsége (föderációja) keretében. Ezekhez az eszmékhez kell visszatérnünk.”²³

A kelet-közép-európai országok szocialista föderációjának programja óriási jelentőségű. Ez a program konkrét formában foglalja magában és olvasztja egybe Európa e része népeinek évszázados nemzeti törekvéseit a társadalmi felemelkedésre irányuló vágyaikkal. Amit Nagy Imre ír a magyar történelem útmutatásairól, mindaz több-kevesebb változtatással alkalmazható valamennyi kelet-közép-európai nép történetére. A lengyel Czartoryski, a román Balcescu, a cseh Palacky, a magyar Kossuth* immár egy évszázada felvetették a konföderáció szükségességét. Azóta valamennyi kelet-közép-európai nemzet politikai gondolkodói újra és újra javasolták létrehozását. Az egymás nemzeti létére törő nacionalizmus és sovinizmus helyébe a nemzeti egyenjogúság alapján álló konföderáció a kelet-közép-európai népek évszázados nemzeti történelméből következő politikai megoldás.

* Nicolae Balcescu az 1848-as havasalföldi forradalom egyik vezetője, aki a forradalom leverése után Erdélybe menekült és 1849-ben Kossuthal aláírta a magyar-román megbékélési szerződést. Adam Jerzy Czartoryski az 1830-as oroszellenes felkelés egyik irányítója, a bukás után a lengyel emigráció egyik vezetője, František Palacky 1848-ban a prágai szláv kongresszus elnöke, a cseh nemzeti történetírás úttörője, a Monarchián belül a cseh egyenjogúság képviselője. Valamennyien a konföderáció gondolatának 19. századi jeles képviselői.

Ezt a koncepciót azonban a mai történelmi és politikai helyzet is szinte parancsolóan írja elő. Nagy Imre nemcsak azért javasolta a konföderációt (vagy föderációt), mert ez a kelet-közép-európai népek közös hagyománya, nem is csupán azért, mert a nemzeti probléma harmonikus megoldását jelenti, hanem azért is, mert a modern gazdasági élet, valamint a jelenlegi nemzetközi politika követelményei a szűk nemzeti kereteken túlmutató, nagyobb egységek kialakítását követelik.

Elképzelhetetlen azonban, hogy ezt a nagyobb politikai egységet egymás között nem egyenjogú nemzetekkel létre lehessen hozni, hiszen a föderáció azt a nem-társadalmi megoldást jelenti, amely a nemzeti kérdésben az egyedül megnyugtató s amely kiküszöböli az elnyomást és elnyomottságot egyaránt. Ezért a föderáció első feltétele az azt alkotó nemzetek egyenjogúsága. Ebből következően Nagy Imre programja nem foglalta magában a Szovjetuniót és szó sem volt nála arról, hogy a kelet-közép-európai népek a Szovjetunióval együtt alkossák meg a föderációt. Ennek a lehetőségnek a kelet-közép-európai népek történelmi tapasztalatai és hagyományai, éppen a nemzeti kérdésben átélt sérelmei, valamint politikai józansága egyaránt ellentmondanak.

De ellentmond ennek a föderációs program szocialista jellege is, hiszen a Szovjetunió és a kelet-közép-európai országok viszonyai különbözőek. S míg ott a szovjet ideológia előírásai érvényesülnek, addig ezek az országok egymáshoz hasonló viszonyaiknak megfelelő, a Szovjettől eltérő szocialista rendszer kialakítását is együttes erőfeszítéssel, a föderációval biztosíthatnák.

Ebben az értelemben kapcsolja össze a föderációs program Kelet-Közép-Európa népeinek nemzeti felemelkedését, függetlenségi törekvéseit a szocializmus, saját szocializmusuk megvalósításával. Ezzel megadja nemcsak egy nép, hanem valamennyi kelet-közép-európai nép számára nemzeti sajátosságai és körülményeik, valamint az általános emberi haladás szintézisének lehetőségét.

Miután Nagy Imre programja a nemzetközi politika kérdéseiben a tömbpolitika ellen és a népek valóban békés együttműködésére irányul, az általa javasolt föderáció nemzetközi politikai jelentősége felmérhetetlen, és a két rendszer békés együttélése, ennek az együttélésnek perspektívái szempontjából hallatlanul nagy jelentőségű.

1956 elején vagyunk. Csaknem egy évvel a magyar forradalom váratlan kirobbanása előtt. Mégis, hasonlítsuk össze Nagy Imre programját a magyar forradalom legfontosabb követeléseivel.

Úgy véljük, hogy az egyetemistáknak a forradalom előestéjén, 1956. október 22-én fogalmazott híres, ún. 16 pontja összefoglalja, sőt csaknem

kimeríti a forradalom valamennyi döntő követelését és ezért nem szükséges részletekbe menően elemezni a forradalomban részt vett valamennyi jelentős mozgalom és csoport programját.

A „16 pont” közül az első követeli „...az összes szovjet csapatoknak azonnali kivonását...”, majd a következő *lényeges* pontokat tartalmazza: „Általános, egyenlő és titkos választásokat követelünk az országban, több párt részvételével...” – „Követeljük az egész magyar gazdasági élet átszervezését, a hazai adottságok és magyar népünk létérdekeinek szem előtt tartásával.” A 15. pont megállapítja, hogy az egyetemek „...ifjúsága egyhangú lelkesedéssel nyilvánította ki teljes szolidaritását a lengyel és varsói munkásság és fiatalság felé a lengyel függetlenségi mozgalommal kapcsolatban.”²⁴

A forradalom idején csak két olyan jelentős jelszó merült fel, amelyet a „16 pont” nem tartalmazott: az ország semlegességének és a környező országokkal (Szovjetuniót kivéve) való föderációnak a követelése.

Ha egybevetjük Nagy Imre programját a magyar forradalom döntő követeléseivel, beleértve a semlegességet is, a lényegbeli azonosság világosan kitűnik. A köztük lévő különbség nem a lényegben, hanem a programok eltérő megfogalmazásában mutatkozik.

De vajon reális volt-e ez a program? Nem volt-e idealista Nagy Imre, nem kergetett-e illúziókat, midőn olyan programot akart megvalósítani, amelynek kiindulópontja a szovjet ideológiai és politikai uralom felszámolása?

Ahhoz, hogy e kérdésre válaszolhassunk, figyelmünket a Memorandum tanulmányozásáról az 1956-os év néhány történelmi eseményére kell fordítanunk.

A FORRADALOM POLITIKAI ELŐZMÉNYEIRŐL

Mielőtt a nagy 1956-os esztendő politikai történetének néhány fontos és jellegzetes eseményét rögzítenők, vizsgáljuk meg, milyen nézőpontból szemlélte Nagy Imre ezeket az eseményeket. Nézzük meg ezzel kapcsolatban, hogyan értendő a politikai realizmus és mit jelent a réalpolitika? Azt jelenti-e, hogy egy politikai koncepciót a *pillanatnyi politikai helyzetnek* megfelelően kell kialakítani, vagy azt, hogy egy adott társadalom *valóságos* igényeit kell kifejezni? Nagy Imre a szerint dolgozta ki programját, hogy az megfeleljen az általános gazdasági és politikai követelményeknek, következésképpen a magyar társadalom döntő többsége konkrét és a szocializmus általános érdekeinek egyaránt. Programja ezért ad realista választ a nemzeti és szocialista érdekek, a magyar és a világpolitika követelményeire.

Ellene vethetnők, hogy viszont éppen az mutatja politikai illúzióit, a realizmus hiányát, mert olyan programot dolgozott ki, amely az *adott politikai* lehetőségeken belül nem volt reális. Ez a bírálóat azonban legfőbb érvét a magyar forradalom fegyveres letörésére alapozza, holott a forradalom kirobbanását senki nem látta előre. Ezért Nagy Imre programját nem a forradalomra adott szovjet „válasz” alapján, hanem a magyar forradalom politikai előtörténete eseményeinek összefüggésében lehet helyesen értékelni.

Másrészt azonban egy program realitása szempontjából nem a pillanatnyi politikai helyzet a döntő, hiszen a politikai koncepció értékét éppen az adja meg, hogy nem e *változékony* tényezőkre van alapozva. A pillanatnyi politikai helyzet változékony és múlandó tényező, amely ha ellentmond a társadalom és a politika általánosabb követelményeinek, az igazi realitásoknak, csupán látszatrealitást fejez ki, a pillanatnyi erőviszonyokat. Éppen ezért politikai program nem e látszatrealitásra alpozva dolgozandó ki, hanem a társadalmi közélet valóságos követelményei alapján. A program *megvalósításának* feladatai és körülményei vetik fel a pillanatnyi politikai helyzet problémáját, de ez nem a program, hanem a *taktika* körébe tartozó dolog. De a taktikát is elsősorban a program szabja meg és csak másodsorban a „lehetőségek”. Ezért a taktika rugalmasabb és hajlékonyabb, de mindig a *program* taktikája marad és nem kerül a *pillanatnyi* helyzet befolyása alá, nem tagadhatja meg a programot.

Mi volt Nagy Imre taktikája? Milyen realitások határain belül mozgott és hogyan akart e helyzeten változtatni a program végrehajtása érdekében? Úgy gondoljuk, hogy ez az igazi és a helyes kérdésfeltevés.

A program végrehajtását illetően Nagy Imre elsősorban azt a reális körülményt vette figyelembe, hogy Magyarország, a többi kelet-közép-európai országok többségével együtt, a Szovjetunió befolyási területéhez tartozik, sőt fennhatósága alatt áll. Nagyon jól tudta, hogy mind belpolitikai értelemben, mind az ország külpolitikai státusát tekintve, bármilyen változás csak a Szovjetunió hozzájárulásával lehetséges. Belpolitikai értelemben azért, mert a népi demokráciák uralkodó kommunista pártjainak politikája, e pártok helyzete csak akkor változhat, ha változik ideológiai és politikai központjukhoz, a Szovjetunióhoz való viszonyuk. Külpolitikai szempontból is a szovjet nagyhatalmi politika változása szükséges ahhoz, hogy az egyenjogú szövetségi viszony kedvéért lemondjon nemzeteket elnyomó gyakorlatáról. Mindennek tudatában írja: „*Történelmi tévedés, helyrehozhatatlan hiba lenne, ha Magyarország és a Szovjetunió, a két egymás mellett levő szomszéd ország minden téren kifejeződő szoros baráti kapcsolatait, a kölcsönös együttműködést, amelyeknek fejlődéséhez országunknak ko-*

moly érdekei fűződnek, lebecsülnénk, vagy korlátozni akarnánk... tudnunk kell, hogy a Szovjetunió és Magyarország közötti jószomszédi, baráti viszony – *történelmi szükségesség*. A kapcsolatok fejlesztésének még nagy lehetőségei vannak. Ezeket a kapcsolatokat azonban az öt alapelv alapjára kell helyezni és kölcsönösen tiszteletben kell tartani.”²⁵ Ezt a gondolatot, politikai magatartásának alapelvét több alkalommal részletesen is kifejtette különböző baráti beszélgetések során. Nemcsak azt magyarázta barátainak és követőinek, hogy Magyarország és Kelet-Közép-Európa történelmi sorsa a Szovjetunióhoz fűződő *helyes* viszonytól függ, s e helyes viszony kialakítását a Szovjetunióval együttesen kell megteremteni, hanem azt is, hogy a szükséges változtatások, legyenek azok bármilyen nagyszabásúak, az adott nemzetközi kereteket nem érintik. Az ország viszonyainak átalakítása érdekében csak az ország saját erejére lehet és szabad támaszkodni, mert a világ kettészakítottsága, a nemzetközi helyzet ezzel kapcsolatos feszültsége miatt ez a reális. Ezért a legfontosabb feladatnak azt tartotta, hogy a szovjet vezetőket a nemzetközi kapcsolatok öt alapelvének alkalmazásával vallott felfogásának elfogadására bírja.

Ebből a reális, megfontolt álláspontból következett a kommunista párt politikai szerepéről vallott felfogása is. Számára magától értetődő volt, hogy külpolitikai téren a Szovjetunió, belpolitikai téren a kommunista párt lehet képes a szükséges változások végrehajtására. Kalandos és felelőtlen elképzelésnek tartott minden olyan javaslatot, amely nem ezekre a realitásokra épült. Ezért részint a magyar kommunista párt vezetőit és tagjait, részint a szovjet vezetőket igyekezett meggyőzni programja helyességéről, nem könyörgő szóval, hanem éppen a *realitásukra hivatkozó*, kemény bírálattal, amelynek egy elvi alap adott szilárdságot és erőt.

A kommunista párt politikai szerepéről, súlyáról kifejtett nézetei éppen emiatt bizonyos ellentmondást tartalmaznak. Amíg egyfelől a szocialista párttal való viszony rendezését, a demokratikus szövetségesek politikai szerepének felújítását követeli, s ezzel a szocialista alapon kibontakoztatott demokratikus többpártrendszer perspektíváját rajzolja meg, másfelől csak a kommunista *párt diktatúrát* ítéli el, de a párt vezető szerepét fontosnak tartja. Az 1956 folyamán, főleg az ez év nyarán és őszén vele folytatott beszélgetések, valamint az a tény, hogy más demokrata és szocialista politikusokkal kapcsolatot tartott fenn, bizonyítják azt az *írásban ki nem fejezett* véleményét, hogy már a forradalom előtt is meg volt győződve a több párt politikai működésének szükségességéről.

Programját azonban, beleértve a szocialista többpártrendszer kialakítását a kommunista párt vezetésével, annak tevékenysége révén óhajtotta elérni, – mert egyébként erre semmiféle lehetősége nem volt. Más módot,

más taktikát sem az ország külpolitikai helyzete, sem belpolitikai viszonyai nem engedtek meg. Másrészt, a programjában vázolt feladatok, az ország gazdasági és politikai életének átalakítása csak hosszabb-rövidebb átmeneti időszak révén lett volna lehetséges, hogy elkerülhető legyen minden nagyobb megrázkódtatás, politikai és gazdasági válság. Ezért az átmeneti időszak a politikai vezetők részéről nagy felelősséget követelt volna, annak megértését, hogy a már meglévő viszonyokból kell kiindulni.

Az egyetlen probléma mindezzel kapcsolatban az, hogy ennek a komplexumnak szubjektív megértésében milyen mértékig vezette Nagy Imrét politikai bölcsessége, és milyen mértékig az, hogy kommunistának vallotta magát? Úgy látjuk, hogy mindkettő alakította és formálta magatartását és politikáját, de politikai bölcsessége, népéhez és a szocializmushoz való hűsége egyre nagyobb szerepet kapott és a hosszú évek során, különösen 1953-tól kezdve és főleg 1956-ban már nem volt kétséges előtte, hogy a kettő konfliktusa esetén melyiket válassza.

De míg programjában éppen az a nagyszerű, hogy a valóság tanulmányozása az évtizedes dogmákkal való szakítása, a hagyományos kommunista politika elvetésére vezette – addig helyes taktikája bizonyos fokig annak is köszönhető, hogy önmagát kommunistának vallotta. Ha minden egyébtől elvonatkoztatva nézzük, azt is lehetne mondani, hogy az előbbi személyes érdeme, az utóbbi viszont személyes hibája. Nem nagyítjuk sem az egyiket, sem a másikat; programja objektív igazolást nyert a forradalomban, taktikája lehetővé tette az ún. ellenzéki mozgalom kibontakozását a forradalom előtt.

Említettük, hogy soha nem rendszerezte programját és nem vonta le annak valamennyi konzekvenciáját egy határozott és világos platform alakjában. Arról is szó volt, hogy programjának *lényege* és a forradalom fő követelései között csak formai és módszerbeli különbség lelhető fel.

A különbség éppen a taktika eltéréséből adódik. Nagy Imre taktikája nem tételezett fel semmiféle fegyveres felkelést; a forradalmi átalakulást békés eszközökkel, lépésről lépésre óhajtotta elérni. A forradalom viszont valamennyi lényeges tennivalót egyszerre vetette fel, viharos lázzal összes követeléseit a mérleg serpenyőjébe dobta – s a mérleg felborult.

Tragikus és feloldhatatlan ellentmondásról van szó? Arról, hogy Nagy Imre helyes programja csak forradalmi eszközökkel valósítható meg, de a forradalom győzelme lehetetlen? Hogy Nagy Imre taktikája helyes taktika volt, de elképzelhetetlen vele győzelemre vinni programját? Szimbolikus értelemben: csak Gyilas és Gomulka útja és sorsa között lehet választani?

E súlyos kérdéseket a szocialista mozgalomnak tette fel a jelenkori történelem és az nem kerülte meg a választ. Számunkra most az a fontos, hogy

az 1956-os év problémáinak ismertetésével hozzájárulhatunk e válasz megfogalmazásához.

Mert volt-e remény 1956-ban annak az útnak a követésére, amely nem egyezik sem Gyilasz negatív és ezért passzív útjával, de nem követi Gomulát sem a szocialista ellenzék visszaszorításában és a hagyományos kommunista politika lényegbeli alkalmazásában? Reális volt-e 1956 elején és az év folyamán Nagy Imre taktikája?

1956 elején már tények igazolták a Sztálin halála utáni szovjet politika változását. A népi demokráciákkal való kapcsolat és a szocializmus problémái szempontjából a legfontosabb Hruscsov és Bulganyin belgrádi útja* és az ott kiadott nyilatkozat volt. Nagy Imre többször rámutat Memorandumában, hogy a belgrádi nyilatkozat történelmi jelentőségét az adja meg, hogy első komoly lépést jelent a szocializmus külön útjainak elismerése, ezzel kapcsolatban az ideológiai és politikai monopólium felszámolása és az egyenjogúságra alapozott nemzeti kapcsolatok kialakítása szempontjából. Ismeretes, hogy e nyilatkozattal kapcsolatban alakult ki az első nagy vita a nemzetközi kommunista mozgalom keretein belül, amely a jugoszlávokhoz való viszony formájában fokozatosan növelte az antisztálinisták számát és erejét. A jugoszlávok a maguk részéről mindent elkövettek annak érdekében, hogy a prominens sztálinistákat eltérítsék az uralkodó szovjet politikától és egészséges fejlődést indítsanak meg a nemzetközi kommunista mozgalomban. A vita főleg Thorez, Rákosi és Molotov, illetve a jugoszlávok között folyt. Természetesen a jugoszlávok harca növelte Nagy Imre esélyeit most már nemcsak elvileg, nemcsak annyiban, amennyiben a belgrádi nyilatkozattal programja a legmagasabb helyről nyert elvi megalapozást, hanem politikailag is, amennyiben Rákosi eltávolítására, a magyar politika változására irányult.

Nagy Imre azok közé tartozott, akik bizakodtak a kedvező fejlődésben szerte az egész világon, s abban reménykedtek, hogy a szovjet vezetők a sztálinista politika helyett az elvi és éppen ezért reálpolitikát választják. Nagyon jól tudta azonban, hogy ez nem egyik napról a másikra következhet be, és főleg hogy nem passzív várakozás eredményeként, hanem a helyes irányzatok támogatása és ösztönzése, a helytelenek leküzdése révén. Ezért a figyelmet a kedvező jelenségekre irányítva, azok ellenzőivel vette fel a harcot.²⁶

A belgrádi nyilatkozat, ezzel kapcsolatban Hruscsov és Bulganyin jugo-

* 1955. május 26-án váratlanul Belgrádba érkezett Hruscsov és Bulganyin, és a nyilvános önkritika és bocsánatkérés fejében sikerült helyreállítani a Szovjetunió és Jugoszlávia kapcsolatát.

szláviai útja és az 1955-ös nemzetközi csúcstalálkozó láttán jogosan reménykedett olyan politikai helyzet kialakulásában, amely lehetővé fogja tenni programja végrehajtását. Nem volt fantasztá, nem értékelte túl ezeket a jelenségeket, hiszen tudta, hogy a szovjet párton belül és a nemzetközi munkásmozgalmában a sztálinisták bármely pillanatban újra a helyzet uraivá válhatnak. „Biztató – írja –, hogy a nemzetközi politikában a Szovjetunió mindinkább eltér a sztálini szemlélettől és a megmerevedett dogmáktól, ami korlátozta a nemzetközi együttműködés lehetőségeit... De annak ellenére, hogy az utóbbi időben mind nagyobb hangsúlyt kapott a különböző társadalmi és politikai berendezkedésű országok békés egymás mellett élésének elve, ... gyakorlati megvalósulása még csak a kezdetnél tart.”²⁷

A legnagyobb esemény kétségtelenül 1956. február végén az SZKP XX. kongresszusa volt, amely a desztalinizációs politika képviselőit, Hruscsovval az élükön, véglegesen a szovjet párt és állami vezetés uraivá tette.

Már a kongresszus előestéjén, február 21-én a *Pravda* szenzációt keltő határozatot közölt a lengyel kommunista vezetők 1938-ban elkövetett „helytelen” kivégzéséről. Maga a XX. kongresszus így bizonyos várakozás légkörében ült össze és a népi demokráciákban kialakulóban lévő desztalinizációs ellenzék nagy reményeket fűzött hozzá. A valóság azonban felülmúlta a várakozók legmerészebb álmait is. A kongresszus ünnepélyesen állást foglalt a szocializmus megvalósításának különböző útjai, a nemzeti sajátosságok elismerése mellett, szegyenpadra ültette az önkényes, diktatorikus és háborús sztálini politikát és állást foglalt a demokratizmus, a törvényesség és a békés együttélés politikája mellett.

A kongresszus határozatait, főleg Hruscsov és Mikojan beszéde megrázták a nemzetközi kommunista mozgalom egészét, felújították, megerősítették és kristályosították azt a harcot, amely nemzetközi méretekben folyt a sztálinisták és a szocializmus hívei között. A kongresszus után meghalt Bierut, a lengyel kommunista párt vezetője és helyére Hruscsov személyes jelenlétében Ochabot választották. Úgy látszott tehát, hogy a jugoszlávok után a lengyel párt is a desztalinizációs hruscsovi politika támogatója lesz. Ezt igazolta a lengyel értelmiség nagy lendülettel kibontakozó mozgalma is. A *Trybuna Ludu* március 27-i számában Jerzy Morawski nagy cikket írt a XX. pártkongresszusról, amely cikk a lengyel kommunista párt hajlandóságát fejezte ki a kongresszus tanulságainak levonására.

Április 27-én feloszlatták a Kominformot, a nemzetközi kommunista mozgalom ideológiai és politikai központját, dokumentálva ezzel a szocialista elmélet és gyakorlat különböző útjainak és formáinak elismerését. A Kominform megszüntetése főleg a jugoszlávok követelése volt, ezért az ő

szerepük és jelentőségük olyan mértékben növekedett, amilyen mértékben a szocializmus külön útjainak elismerését valló politikai irányzat erősödött.

Ez az irányzat pedig az év kezdete óta, de különösen a XX. kongresszus határozatainak elterjedése után fokozatosan tért nyert. Nagy nemzetközi erővonalak alakultak ki, amelyek a kongresszus határozataihoz való különböző viszonyok szerint, 1956 júniusára egyre határozottabb két szárnyra osztották a kommunista mozgalmat. A szovjet párton belül a Hruscsov–Mikoján vezetésével immár erős liberális csoport erőteljesen támogatta a desztalinizációs kísérleteket és bizonyos szövetség alakult ki köztük és a jugoszlávok, valamint a lengyelek között. A Molotov névével fémjelzett ún. sztálinista csoport viszont mindenáron igyekezett helyükön tartani azokat a sztálinista vezetőket, akikre támaszkodni tudott, így például Magyarországon Rákosit és társait.

Júniusban újabb csapás érte a sztálinistákat Hruscsov ún. titkos beszámolójának nyilvánosságra hozatalával, amelyet a népi demokráciákban – jellemző módon – csak a lengyelek és a jugoszlávok adtak ki, míg Magyarországon például csak kevés számú vezető funkcionárius előtt ismertettek.²⁸

Ezúttal azonban Hruscsovék ütése „túl erősre” sikerült. Szerzte a világon nagy felháborodást váltottak ki Hruscsov leleplezései, de a kínos az volt, hogy a kommunistákkal együttműködő, sőt kommunista politikusok is felemelték szavukat. Nemcsak Sztálint ítélték el, hanem Hruscsov beszámolójának következetlenségét is és míg felháborodtak a Sztálin elkövette rémtetteken, bírálták Hruscsovot a félmegoldások miatt. Ismeretes Howard Fast nagy cikke a New York-i *Daily Worker*-ben, Nenni cikke az *Avantiban*. A legkellemetlenebb volt azonban Togliatti reakciója, aki nyíltan felvetette, hogy Sztálint nem személyes hibái miatt kell bírálni, hanem elsősorban a rendszernek és az intézményeknek azokat a vonásait kell elemezni, amelyek lehetővé tették e „hibák” elkövetését. Sőt, nem sokkal ezután Togliatti látványos látogatást tett Jugoszláviában – másodikként Hruscsovék Canossája után –, s ezzel a „liberális” szövetséget nagymértékben megerősítette.

Magyarországon azonban a pártvezetőség mindent elkövetett, hogy a XX. pártkongresszus jelentőségét kisebbítve, annak propagandáját csökkentve, megakadályozza a változásokat és ezzel biztosítsa helyénmaradását.

Nem feladatunk az események részletes ismertetése; csak röviden jelezzük, hogy sem a magyar párt központi vezetősége, sem egyetlen felelős pártfunkcionárius nem követte a lengyeleket, vagy akár Togliattit, sőt mindent megtettek annak érdekében, hogy elhallgassák és eltussolják azokat a problémákat, amelyek akkor az egész kommunista mozgalmat világszerte

szerte foglalkoztatták. Jellemző, hogy a cseh kommunista párt vezetője, Novotny is összehasonlíthatatlanul messzebb ment el a XX. kongresszusról szóló beszámolójában, mint Rákosi. Következésképpen – különös történet! – ebben az időben nemcsak a nyugati, hanem a jugoszláv, a lengyel és a csehszlovák sajtótermékek árusítását is megtiltották, úgyhogy ezeket csak illegális úton lehetett megszerezni.

A XX. kongresszus tanulságainak levonásáért, a sztálinista politika felszámolásáért a pártvezetőséggel szemben az értelmiség ellenzéki mozgalma vette fel a harcot, amely a XX. kongresszusra való hivatkozással természetes szövetségest látott a jugoszlávokban és lengyelekben. A mozgalom nőttön-nőtt a párton belül és azon kívül egyaránt, s vele együtt nőtt Nagy Imre tekintélye és népszerűsége, akit a mozgalom a magyar politika vezető helyére követelt.

Nagy Imre népszerűsége és az ellenzéki mozgalom 1956. április, május és június folyamán viharos gyorsasággal nőtt, a pártvezetőség ezzel egy időben egyre merevebb, egyre brutálisabb, egyre sztálinistább magatartást tanúsított, és mialatt az ellenzék a szovjet párt XX. kongresszusára, Hruscsov és Mikojan új politikájára hivatkozott, Vorosilov táviratilag, Szuszlov pedig magyarországi utazással erősítette Rákosi helyzetét, támogatta politikáját. A Szovjetunióra való hivatkozás mindkét esetben „jogosult” volt; a kellemetlenséget a jugoszlávok okozták Rákosiéknak, mert egyre hevesebben követelték távozását, sőt fő támogatója, Molotov lemondását is.

A feszültség egyre növekedett, s Rákosiék az ellenzéki mozgalom rendőri felszámolására készültek, mialatt a lengyel ellenzéki mozgalom harca a párt- és állami vezetők bizonyos megértésével találkozott.²⁹

Azt mondják, hogy a lengyel és magyar események fejlődése közeli rokonságot mutat. Ez azonban csak részben igaz, mert ugyanakkor olyan különbségek mutatkoztak mind a két párt belső ügyei, mind a pártoknak az ellenzékhez való viszonya tekintetében, amelyek végeredményben sorsdöntő szerepet játszottak. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a két párt vezetőinek a Szovjetunióhoz való viszonya is különbözött, valamint – feltételezésünk szerint – más volt a szovjet vezetők lengyel, illetve magyar politikája, akkor érthető a néhány hónappal későbbi fejlemények különbsége is.

Elevenítsünk fel néhány jellemző eseményt a két ország 1956-os történetéből.

1956. június 28., a poznani munkások felkelésének, 1956. június 27., a Petőfi Kör nagyszabású vitájának dátumai.* Ismeretes, hogy a lengyel

* Utalás a Petőfi Kör Vita a sajtó és a tájékoztatás kérdéseiről címet viselő összeállítására.

pártvezetőség óvatosan reagált a poznani eseményekre és bár azokat elítélte, a nyilatkozatokban, beszédekben, cikkekben és később a poznani per folyamán nagy megértést tanúsított.

Ezzel szemben a magyar pártvezetőség olyan határozatot hozott június 30-án, amely az egész ellenzéki mozgalmat és Nagy Imrét voltaképpen törvényen kívül helyezte és előkészületeket tett rendőri elhallgattatására, sőt bebörtönzésekre.

A lengyel pártvezetőség augusztus 5-én visszavette Gomulkát a párt tagjai sorába és a központi vezetőség október 19–21-i híres ülésén kooptálta, sőt első titkárrá választotta. Ezzel a lengyel pártvezetőség, valamint az ellenzék között létrejött a szövetség a XX. kongresszus tanulságainak maradéktalan levonása és alkalmazása érdekében. A feszültség feloldódott. Ez tette lehetővé, hogy a központi vezetőség ülésére érkező Hruscsov–Kaganovics–Mikojan–Molotov összetételű szovjet küldöttséget a lengyel vezetők azzal fogadták, hogy későbbi időpontban ők szeretnének Moszkvába utazni és megbeszélni a közös problémákat. Ezzel a lengyel vezetők valamennyi kérdés rendezését magukra vállalták és visszautasították a beavatkozást.

Magyarországon viszont Mikoján személyes beavatkozására volt szükség ahhoz, hogy a rendkívül feszült belső helyzet enyhítése érdekében a központi vezetőség július 18-án leváltsa Rákosit első titkári tisztjéről. A központi vezetőségen belül egyetlen ember sem akadt, aki ezt saját kezdeményezésből akár csak javasolni merete volna, beleértve a mai kormányzat több „felelős” vezetőjét is.

A szovjet álláspontot közvetítő Mikojan azonban Gerő Ernőt, a hírhedt nemzetközi provokátort választatta Rákosi helyére.³⁰ Gerőt, aki semmiben nem különbözött Rákositól! Sőt, Gerő megválasztásának (azaz kinevezésének) aktusa olyan politikai platformon történt, amely az előző korszak sztálinista politikája helyett Nagy Imre politikáját ítélte el, mint súlyosabb és megengedhetetlen hibát.

Ha a lengyel és magyar eseményeket a szovjet politika szempontjából hasonlítjuk össze, a különböző történeti tények azt a feltevést igazolják, hogy a szovjet vezetés más taktikát alkalmazott a lengyelek esetében és mást a magyarok felé. Bierut halála után Hruscsov helyezte Ochabot a lengyel párt első titkári posztjába és ezzel mintegy jóváhagyását adta a liberális lengyel politikához. Magyarországon viszont Szuszlov mindent megtett Rákosi megtépázott tekintélyének helyreállítására. Némi egyszerűsítéssel azt a feltevést is meg lehetne kockáztatni, hogy a szovjet pártvezetésen belül a Molotov- és a Hruscsov-féle irányzatok között hallgatólagos

megegyezés jött létre, amelynek értelmében a lengyelországi fejlődés – Bierut halálával megkönnyítve – haladjon a hruscsovi elképzelés irányába, de Magyarországon fenn kell tartani a belpolitikai status quót. Adatok hiányában csak feltevésekre szorítkozhatunk és ezért több lehetséges változat közül is megengedhetőnek véljük, hogy maga a szovjet pártvezetés liberális szárnya is a titkos beszámoló nemzetközi visszhangjának, valamint a Lengyel-, Magyarországon kibontakozó ellenzéki mozgalomnak szokatlan erejétől visszarettenve, a mozgalom fékezésére szánta el magát. Erre mutat a lengyel párt központi vezetőségi ülésére utazott szovjet delegáció összetétele, valamint az a tény, hogy Magyarországon Gerőt jelölték ki Rákosi utódjául. Rákosi eltávolítása is a jugoszlávok, valamint a magyar ellenzéki mozgalom nemzetközi érdeklődést felkeltett nyomására történt és nem a szovjet politikusok jóindulatából.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy a XX. szovjet pártkongresszus óta tapasztalt szovjet liberalizálódó politika a népi demokráciák viszonylatában 1956. június–júliusban megváltozott és a helyzet konszolidálására vett irányt. Méghozzá az említett pártkongresszus elvi megállapításaihoz képest „sztálinistább” platform alapján.

Ennek jegyében történt Tito szovjetunióbeli útja alkalmával 1956. október 1-jén az ún. krími találkozó, ahol Hruscsovnak sikerült elérnie, hogy a jugoszlávok elfogadják a magyarországi változásokat és Gerő személyét.

A magyarországi ellenzék és Nagy Imre szempontjából ezek a tények azt jelentették, hogy a liberális szovjet politika és a magyarországi sztálinista pártvezetés között 1956. márciustól júliusig fennállott politikai különbség Gerő kinevezésével megszűnt. Méghozzá olyan módon, hogy mind Nagy Imre, mind az ellenzék elvi követelései kielégíthetetlenek maradtak, azaz a feszültség nem csökkent, hanem növekedett. Sőt, az ellenzék elvesztette szövetségeseit, a jugoszlávokat is, akik a szovjet vezetők konszolidációs politikáját támogatták. A magyar ellenzéknek tehát nem sikerült elfogadtatni álláspontját a pártvezetőséggel, ahogyan ez a lengyeleknek sikerült, nem tudta Nagy Imrét a pártvezetésbe vinni, ahogyan a lengyelek Gomulát, hanem ellenkezőleg, a rendszer szempontjából, valamint a Szovjetunió, sőt a jugoszlávok szempontjából is „törvényen kívülre” került.

Ennek az objektív helyzetnek alapján mind Nagy Imre, mind az ellenzék politikai cselekvése előtt csak két lehetőség állt. Az egyik annak felismerése, hogy legális eszközökkel a harc belátható időn belül nem éri el célját és ezért a feladat illegális eszközökkel a forradalom előkészítése. Ettől a felismeréstől azonban mindenki tartózkodott, jól tudva, hogy a fegyveres felkelés győzelme eleve kilátástalan és ugyanakkor a magyar nép súlyos

áldozataiba kerülne. A másik lehetőség az ellenzéki mozgalom konszolidálása, ideiglenes taktikai visszavonulása lett volna.

A helyzet azonban nem így alakult. A forradalom lehetősége fel sem merült, azt senki nem látta előre és senki nem is gondolt ilyen eshetőségre.

A taktikai visszavonulást az adott viszonyok nem engedték meg. Egy ilyen nagyszabású politikai manővert csak jól szervezett csoporttal lehet végrehajtani. De az ellenzék szervezetlen volt, különböző csoportok alkották, nem rendelkezett sem szervezettel, sem vezetőséggel. Többek között azért sem, mert a kommunista párt által vezetett országban még a párton belül sem lehetséges semmiféle csoportösszefogás, azon kívül még kevésbé. Különösen, ha az ellenzéki tevékenység nem illegális. Másrészt a taktikai visszavonulás egyik feltétele lett volna, hogy a valóságos politikai feszültség enyhüljön – amint az Lengyelországban történt –, s a pártvezetőség reális engedményeket tegyen. Ehelyett azonban a feszültség nőtt, az engedmények csak szavakban történtek, és felbátorodva a szovjet és jugoszláv támogatástól, a pártvezetőség *gyakorlatilag* nem változtatott előző politikáján, hanem továbbra is arra törekedett, hogy Nagy Imrét „önkritikára” kényszerítse. Ezzel, ahelyett hogy csökkentette volna, felelőtlenül még inkább fokozta a feszültséget, behajszolta a magyar népet abba az elkéseredésbe, amellyel az ellenzék csak *szolidáris* lehetett.

A forradalom előestéjén vagyunk. Még ha az ellenzék egyre növekvő táborában, és vele együtt csaknem az egész párttagságban valaki komolyan is gondolta volna az említett taktikai visszavonulást, az lehetetlenné vált amiatt a nagy és napról napra növekvő szakadék miatt, amely a pártvezetőség és a már mozgásba jött néprétegek, a munkások, értelmiség és ifjúság között tátongott. Ha az ellenzék taktikai engedményeket akart volna tenni, a pártvezetőség válasza egy lényegében sztálinista platform volt, amelynek elfogadása diszkreditálta volna az ellenzéket az 1956. októberben már politikai cselekvésbe lendült néptömegek előtt.

A helyes taktikai utat Nagy Imre találta meg. Elutasította azokat a javaslatokat, amelyek külön párt, azaz az ellenzék megszervezésére irányultak, mivel ilyen szervezkedés csak ürügyet szolgáltatott volna a pártvezetőségnek az ellenzék rendőri felszámolására, vagy a legkedvezőtlenebb szovjet és jugoszláv állásfoglalás idején vezetett volna fegyveres felkelésre. De ugyanakkor felháborodva utasította vissza Gerő és Kádár együttes erőfeszítéseit, hogy gyakoroljon teljes önkritikát, aminek fejében visszaveszik a pártba.³¹

Az események következtében azonban Nagy Imre úgy döntött, hogy kéri a pártba való visszavételét. Nem vonta vissza programját, nem gyakorolt önkritikát, de október 4-én felvételét kérte abba a pártba, amelynek belső

átformálása, politikájának átalakítása nélkül csak egy eleve kilátástalan fegyveres forradalom útján törekedhetett volna programja megvalósítására.

Nagy Imrének rengeteg hívet és barátot szerzett programja, amelyet 1956 őszére, jelentéktelen kisebbségtől eltekintve, az egész magyar társadalom támogatott. Munkások és egyszerű emberek ezrei köszöntötték az utcán. A parasztok milliói várták programja megvalósulását. Lakására egyaránt jártak munkások és parasztok, diákok, értelmiségiek, más pártállású politikusok, öregek és fiatalok. Valamennyien egyetértettek programjával, az abban rejlő biztató perspektívákkal, de taktikáját még közeli barátai sem mind értették, illetve helyeselték. Különösen nem értették azok a munkások, fiatalok és egyszerű emberek ezrei, akik a programban – jogosan – a párt diktatúra felszámolását és a szovjet fennhatóság megszüntetését látták. Hogyan érthették volna meg ezt a taktikát, amely a szovjet vezetőkkel való megegyezés révén, a párt vezetésével óhajtotta megvalósítani a programot. Hogyan érthették volna meg, hogy Nagy Imre nem új szervezet megalakítását, hanem a kommunista pártba való újrafelvételt választotta? Hiányoztak azok az eszközök és módszerek, amelyek birtokában meg lehetett volna magyarázni ezt a taktikát, különösen, amikor a pártvezetőség magatartása miatt a tömegek nem láttak lehetőséget kompromisszumra.

Az ellenzék által kikényszerített Rajk-temetés, a pártfunkcionáriusok ott elhangzott beszédei, valamint a temetés hangulata és körülményei világosan mutatták, hogy a pártvezetőség süket a követelésekkel szemben, ugyanakkor az atmoszféra feszültségtől terhes, a tömegek aktivizálódnak. Engedményekre hajló, okos politikával a lengyel helyzethez hasonló fordulatot lehetett volna adni az eseményeknek. Ez a fordulat a jugoszlávokkal és lengyelekkel együtt előnyösen befolyásolhatta volna Kelet-Közép-Európa népi demokráciáinak sorsát.

A MAGYAR FORRADALOM NÉHÁNY PROBLÉMÁJÁRÓL

1956. október 23-án kirobbant a magyar munkások és ifjúság forradalma, amelyet az egész nemzet támogatott, beleértve a hadsereg és a kommunista párt csaknem valamennyi tagját.

A forradalom követelései végeredményben két nagyszabású jelszóban foglalhatók össze: demokrácia és függetlenség. E jelszavak tartalma ugyanúgy az általános emberi és különleges nemzeti feladatok összekapcsolása volt, mint az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc idején, – és mint Nagy Imre programjában. Ez magyarázza a forradalom hangsúlyozott

hivatkozását 1848-ra és Nagy Imre óriási tekintélyét, amelyet a sztálinisták manővere sem tudott megingatni. De ez magyarázza a forradalom hihetetlen lendületét, varázsát és erejét is, és ez igazolja Nagy Imre programjának igazi realitását.

Nem lehet feladatunk, hogy e cikk keretében a forradalom történetét megírjuk, vagy akár csak érintsük annak valamennyi problémáját. De Nagy Imre szerepével kapcsolatban rá kell mutatnunk néhány olyan körülményre, amelyek a forradalommal foglalkozó írások szerzőinek figyelmét elkerülték, vagy azokat jelentéktelennek ítélve, hamis következtetésekre vezették. A mai magyarországi kormányzat tudatosan elferdített állításaival nem foglalkozunk.

Vizsgáljuk meg először a forradalom kirobbanásának körülményeit. Idézzük fel Nagy Imre véleményét, amely szerint egy fegyveres tömegmozgalom katasztrófa lenne, hiszen a Szovjetunió fennhatósága, a magyar párt „legitim” helyzete változhatatlan realitás. Ezt a körülményt azonban nemcsak Nagy Imre tudta, hanem Gerő Ernő is. Sőt. A krími találkozó óta Gerő helyzete nemzetközileg is megerősödött és a jugoszlávok is támogatták. Éppen október 23-án jelent meg a Belgrádban folytatott magyar–jugoszláv tárgyalásokról kiadott kommuniké, amely ezt mindenkinek értésére adta.

Nagy Imre és Gerő egyaránt jól tudták, hogy egy fegyveres mozgalom kirobbanása esetén Gerőnek minden eszköz a rendelkezésére áll, hogy azt letörje, az ellenzékot bíróság elé állítsa és minden kibontakozási kísérletet hosszú időre lehetetlenné tegyen. És ezt még akkor is megteheti, ha történetesen az egész ország népe, a hadsereg és a rendőrség egésze is Gerő ellen fordulna, hiszen a Szovjetunió támogatná. De ki bízott abban október 23-a előtt, sőt akár október 25-én is, hogy a fegyveres felkelést nem fojtják vérbe a következő 48 óra alatt? De még ha valaki reménykedett is egy fegyveres felkelés esetleges sikerében, felelőtlen kalandorokon kívül ki tekintette ezt az eshetőséget egyedüli politikai megoldásnak, nem törődve azzal, hogy ezek életébe kerül s célját mégsem érheti el?

Úgy véljük, hogy a forradalmat tanulmányozó szerzők általában megke-
rülük annak a körülménynek elemzését, hogy e forradalom nem szervezett és nem előkészített mozgalom eredményeként robbant ki és azt senki, illetve semmiféle szervezet nem vezette. Senki nem akart forradalmat és legkevesbé Nagy Imre, aki évek óta arra összpontosította erőfeszítéseit, hogy a szovjet vezetőket és a magyar pártot meggyőzze álláspontja helyességéről.

Képzeld el Nagy Imre megdöbbenését, aki vidékről megérkezve, egy zaklatott és forrongó Budapestet talál, ahol azzal fogadják, hogy beszélnie kell a tömeghez. Természetes, hogy legfontosabb feladatának azt tartotta,

hogycsillapítsa a kedélyeket, a már kirobbant tömegmozgalmat szerinte megfelelő keretek között tartsa.

Mert maga a tüntetés ereje is, nem utolsósorban a pártvezetőség provokativ magatartásának reakciójaként lett egyre nagyobb méretű. Nemcsak az előző hónapok alatt, hanem a forradalmat közvetlenül megelőző napokban és október 23-án is, a vezetőség ostobán merev politikát folytatott, amely végsőkéig fokozta az elkeseredést.

Amikor Nagy Imre, október 23-án este a tüntető tömeg elé lépve beszélni készült, Budapest népe már két nagy arcátlan provokációtól felzaklatott lelkiállapotban, jogos követeléseitől és saját erejétől tüzelve a józan beszédet elviselhetetlennek érezte. Gerő, alighogy megérkezett Belgrádból, hatalmi szóval betiltotta az egyetemisták tervezett felvonulását és katonasággal fenyegetőzött. A rádió többször bement a kivonulási tilalmat és a nap folyamán a feszültség egyre nőtt. A kormány határozatlanságát mutatta, hogy a különböző küldöttségek nyomására a tilalmat feloldotta, de ugyanakkor semmiféle politikai határozatot nem hozott, és ahelyett, hogy a tüntetés ismert követeléseinek engedett volna, teljesen elvesztette a fejét. Este Gerő beszédet mondott a Rádióban. Sokan azt remélték, hogy a helyzet magaslatára emelkedve, a pártvezetőség engedni fog. Nagy Imrét kormányelnökké nevezi ki és ezzel teljesíteni fogja a tüntetés egyik fő követelését. Ezért Gerő beszédét nagy várakozás előzte meg. Hiú remények egy gyakorlott és cinikus provokátor esetében. Mert a második nagy provokáció éppen ez a beszéd volt, amelyben Gerő arrogáns hangon leckéztette a tüntető és forrongó lakosságot. A hangulat mind elkeseredettebb lett és Nagy Imre óvatos, békülékeny beszéde, amelyben a pártvezetőség bölcsességére hivatkozott, a lázongó tömeget csak tovább ingerelte.

Nagy Imre teljesen helyesen úgy vélte, hogy a tüntetés követeléseit csak a pártvezetőség teljesítheti, egyetértésben a Szovjetunióval; előtte világos volt, hogy a párttal és a Szovjetunióval való nyílt és ellenséges szakítás katasztrófára vezet. Pontosan ismerte azt a tervet, amelyet a pártvezetőség egyik tagja közölt vele, hogy Gerő tudatos provokációra készül és így akar leszámolni az ellenzékkel.

A tüntető tömeg azonban éppen a pártvezetőség konok magatartásából, valamint a sorozatos provokációkból azt a következtetést vonta le – ugyancsak helyesen –, hogy követeléseit a pártvezetőség nem fogja teljesíteni és csak az ellene folytatott nyílt harc segíthet.

Tragikus ellentmondás jött létre tehát a forradalom követeléseinek teljesítése szempontjából, amelyet az adott helyzetben senki és semmi nem oldhatott fel.

Gerő provokációival elérte azt, hogy a tömegek követelései és a kommu-

nista párt között áthághatatlan szakadék támadt, holott Nagy Imre arra törekedett, hogy a párt azonosuljon a tömegekkel és így teljesíteni lehessen a követeléseket. A kommunista párt gyakorlatilag szétesett, mert tagjai a tüntető tömeg mellé álltak, szemben a pártvezetőség és funkcionáriusok klikkjével. De amit megtehetett a párttagok többsége, sőt Nagy Imre barátai is, azt nem tehette meg Nagy Imre maga. Nem azért, mintha nem értette volna meg a forradalmat, hanem mert biztos volt abban, hogy az adott külpolitikai helyzetben és az ország belpolitikai viszonyai közepette a forradalom csak a párttal és a Szovjetunióval való megegyezés révén győzhet. Ehhez viszont az szükséges, hogy a pártvezetőség pozitív állásfoglalásával legitimé tegye a követeléseket és a forradalom harcát. Mindebből következett, hogy az ő feladata, folytatni a küzdelmet a párton belül annak érdekében, hogy a pártvezetőséget a forradalom mellé állítsa.

De még aznap, október 23-a éjjelén és a következő napon, Gerő újabb, az eddigieknél nagyobb provokációja sikerült. Behívta a szovjet csapatokat a tüntetés fegyveres letörésére, holott annak legfőbb követelése éppen a szovjet csapatok kivonása volt. Ugyanakkor statáriumot rendeltetett el a felkelők ellen, s mindkét rendelettel egyúttal Nagy Imrét is lehetetlenné akarta tenni azáltal, hogy a rendeleteket az ő kormánya nevében adatta ki.

A szovjet csapatok behívása a tömegtüntetést és a forradalmi küzdelmet egy csapásra fegyveres nemzeti szabadságharccá változtatta és ezzel megnyílt a szakadék a tömegek és a Szovjetunió között is. Helyesen állapították meg a lengyelek a Központi Bizottság felhívásában november 2-án: „Amikor hibát hibára halmozva megtörténtek a fegyveres összecsapások, a Magyar Dolgozók Pártja korábbi vezetése, ahelyett hogy a szocializmus érdekeivel, a munkásosztály és a nép többsége akarátával összhangban rögtön és következetesen a megoldás útjára lépett volna, behívta a szovjet csapatokat. E döntés következményei tragikusak voltak. Testvérháború árasztotta el Budapestet”.³² A lengyelek visszaküldték a szovjet küldöttséget, Gerő behívta a szovjet csapatokat! Nem Nagy Imre hívta be, ahogyan azt Gerő el akarta hitetni a közvéleménnyel.³³

Gerő provokációi sorozatosan sikerrel jártak. És még azt a szinte váratlan sikert is elkönnyvelhette magának, hogy Nagy Imre a fegyveres erőkkal zsúfolásig megtömött központi vezetőségi székházban gyakorlatilag hatalom nélkül, lényegében fogoly volt, de minden intézkedés az ő nevében történt.

Nagy Imre taktikája változatlan maradt: a tömegek követeléseire támaszkodva, azzal a kontaktust megerősítve kényszeríteni a pártot a követelések elfogadására és ezen az alapon meggyőzni a szovjet vezetőket, hogy a reális politika az ország függetlenségének biztosítása. Ennek a taktikának érde-

kében emelte fel újólag szavát a követelések mederben tartásáért, a konszolidáció megteremtéséért.

Erőfeszítése azonban egyik vonalon sem járt sikerrel. Jóllehet a párt felbomlott, az egymás után létrejött minisztériumokban bennmaradtak a régi, ismert sztálinisták. A szovjet vezetők egyértelmű meggyőzése sem sikerült, mert ha az október 25-ére virradó éjjel beszélni is tudott Mikojánál és Szuszlovval, mégis Gerő volt a párt hivatalos vezetője és végeredményben ő tárgyal velük legtovább. Emiatt a követelések mederben tartása sem sikerült, a fegyveres harc egyre nagyobb lendületet vett, egyre hevesebbé vált, mert a tömegek jól látták, hogy követeléseiket nem teljesítik, sőt a szovjet csapatokkal szemben, feltétel nélküli megadásra szólítják fel.

A tragikus ellentmondás fokozódott. A tömegek fegyveres harca a macacs, konok kommunista párt ellen folyt és a Szovjetunió ellen, amelyeknek hozzájárulása nélkül reálisan nem lehetett elképzelni a követelések teljesítését. Ebben a helyzetben a legképtelenebb az volt, hogy Nagy Imre magatartását és politikáját éppen úgy nem lehetett elítélni, mint a tömegek fegyveres harcát. A konszolidálásra irányuló politika volt az egyetlen felelős és reális elgondolás – de a fegyveres harc vált a nép egyetlen s utolsó lehetőségévé.

Nagy Imre mindeddig meg tudta magát őrizni attól a politikai és morális bukástól, amely taktikája miatt szembefordíthatta volna a felkelt néppel. Politikai nagyságát éppen az mutatja, hogy személyében fel tudta oldani a forradalom és annak realitása közötti tragikus ellentmondást.

A fegyveres harc, minden józan és reális megfontolás ellenére nem omlott össze a szovjet harckocsik lánctalpai alatt. Éppen ellenkezőleg, a nép heroikus küzdelme mind nagyobb lendületet vett és meghátrálásra kényszerítette a beavatkozó egységeket. Helytelen lenne lekicsinyelni azt a körülményt, hogy ezen a ponton borult fel Gerő számítása és hogy tovább szó sem lehetett sikeres provokációról, mert a felkelésbe hajszolt tömegek kibontakozó küzdelme elsöpörte a provokátort. Gerő sem gondolt erre, de nem tudhatta ezt előre Nagy Imre sem, sőt maguk a harcoló tömegek sem. Mindenki részére egyaránt meglepetés volt, hogy a szovjet egységek elleni küzdelem sikeresen folyt, sőt a fegyveres harcot egy egész nemzet támogatásával részleges siker koronázta.

Nagy Imre véglegesen szakított ekkor az áruló pártvezetőséggel és tovább már nem azzal, hanem a kormány elnökeként annak ellenében óhajtott megtenni a szükséges lépéseket. Ennek külső jeleként megtette azt, amit eddig a körülmények sem engedtek: a központi vezetőség székházából a Parlament épületébe ment át.

Úgy tűnt, hogy a lehetetlen sikerülni fog: a szovjet vezetők elfogadják a népforradalom által kialakított helyzetet és a Nagy Imre-kormány jóállásával teljesítik a követeléseket. Már október 29-én megjelent egy hivatalos közlemény, amely bejelentette, hogy a szovjet csapatok kiűrtik Budapestet és helyüket a magyar hadsereg egységei foglalják el. Ez, valamint az a tény, hogy a szovjet egységek megkezdték a kiűrés végrehajtását, jogos reményeket ébresztett. Nagy Imre rálephetett tehát a forradalom konszolidálásának gyakorlati útjára és ezt természetesen a követelések kielégítésével kezdte.

Különös helyzet alakult ki: Nagy Imre tulajdonképpen programját a felkelt nép fegyveresen vívta ki olyan eszközökkel, amelyeket Nagy Imre maga kilátástalannak ítélt. De most, hogy a forradalom erősebbnek bizonyult és az egész országot magával ragadta, a szovjet vezetők is hajlandók voltak engedményeket tenni. Ezért október 30-án Nagy Imre átalakította kormányát, kihirdette a többpártrendszert és bejelentette, hogy tárgyalások kezdődnek a moszkvai kormánnyal a szovjet csapatok kivonásáról. Mert a követelések normális politikai mederbe való terelése, a rend helyreállítása és az ország életének reorganizálása elképzelhetetlen volt a szovjet csapatok jelenlétében. A munkások nem hagyták abba a sztrájkot, a fegyveres harc mindaddig nem szünetelt, amíg a nép ebben a kérdésben határozott és megnyugtató választ, sőt biztosítékokat nem kapott. A szovjet haderő fizikai jelenléte akadályozta a rend helyreállítását és lehetetlenné tette a konszolidálás munkáját. Ezért a konszolidációra csak két lehetőség mutatkozott: vagy elhagyják az országot a szovjet csapatok és erre vonatkozóan a Szovjetunió biztosítékot ad, vagy brutálisan, fegyveres túlerővel leveri a forradalmat.

A szovjet vezetők nem tudták magukat rászánni sem az egyik, sem a másik verzió kövekezetes végrehajtására. Nagy Imre legfőbb feladatát abban látta, hogy részint realitásukra való hivatkozással, részint a dolgok kényszerítő erejével az első változat elfogadására bírja őket. Azért folytatta teljes lendülettel a politikai újjászervezés munkáját, hogy a Szovjetunió részére megfelelő politikai biztosítékokat nyújthasson csapataik kivonulása esetére. November 1-jén megalakult a Magyar Szocialista Munkáspárt. Az új kommunista párt, amelynek vezetőségében elsősorban az ellenzék ismert képviselői foglaltak helyet, elhatárolta magát a sztálinistáktól, elítélte a szovjet beavatkozást és azonosította magát a forradalommal. Emellett a forradalom idején újjáalakult négy koalíciós párt vezetői többször állást foglaltak Nagy Imre politikája mellett és valamennyien szocialista platformot hirdettek meg. Nagy Imre emellett küldöttségek százait fogadta, amelyek jóváhagyták és helyeselték taktikáját, ígéretet tettek a munka felvételére – ha a szovjet csapatok valóban elhagyják az országot.

A Szovjetunió vezetőinek látniuk kellett, hogy néhány jelentéktelen hangoskodó, vagy akár a feldühödött tömeg népítéletei helyett a politikai biztosítékot a koalíciós pártok együttes állásfoglalása, a munkások, értelmiségiek és parasztok óriási többségének valóságos igényei adják.

És most foglaljuk össze azokat az eseményeket, amelyek október 30-tól kezdődően a legfontosabb probléma, a magyar–szovjet viszony alakulását kísérték. (Mert igaz ugyan, hogy a magyar forradalom tényétől elvonatkoztatva *általában* fel lehetne vetni azt, hogy a Varsói Szerződésből való kilépés a szovjet vezetők részére elfogadhatatlan volt, hiszen a magyar forradalom eseményei azt igazolják, hogy a csapataik kivonásáról való tárgyalásokat – a Varsói Szerződésen belül! – sem vették komolyan. Viszont a Varsói Szerződés felbontásának elhatározása nem *általában* történt, hanem az 1956. őszi konkrét magyarországi viszonyok között.)

Október 31-én jelent meg a *Pravda*-ban a szovjet kormány nyilatkozata a Szovjetunió és a többi szocialista állam közötti viszony elveiről. Szükséges, hogy részleteket idézzünk ebből a nyilatkozatból, miután sem a forradalommal foglalkozó szerzők többsége nem fordít rá kellő figyelmet, sem a szovjet kormány nem beszél róla többé.

A nyilatkozat megállapítja, hogy „a szocialista országok nagy nemzetközösségének országai kölcsönös kapcsolataikat csak a teljes egyenlőség, területi integritás figyelembe vételével az állami függetlenség és szuverenitás, valamint az egymás ügyeibe való be nem avatkozás elveire építhetik”.³⁴ A nyilatkozat továbbá kijelenti, hogy „a szocialista országok kölcsönös biztonságának megerősítése érdekében a szovjet kormány kész felülvizsgálni a fent említett országokban (amelyek a Varsói Szerződés tagjai) a területükön állomásozó szovjet csapatok kérdését”. Majd rátérve a magyarországi eseményekre, a következő ünnepélyes közlést teszi: „Figyelembe véve, hogy a szovjet katonai egységek további jelenléte Magyarországon a helyzet további súlyosbodását idézné elő, a szovjet kormány utasítást adott katonai parancsnokságának, hogy vonja ki a szovjet katonai egységeket Budapestről, amint ezt a magyar kormány szükségesnek látja. Ezzel egyidejűleg a szovjet kormány kész tárgyalásokat kezdeni a Magyar Népköztársaság kormányával és a Varsói Szerződés többi tagjával a szovjet csapatok Magyarország területén való jelenlétéről.”³⁵

Nagy Imre ebből azt a következtetést vont le, hogy a Szovjetunió hajlandó a legmesszebbre is elmenni az engedmények terén. Az éppen ebben az időben Budapestről távozó Mikojan és Szuszlov személyesen is garantálhatták Nagy Imrének a nyilatkozat őszinteségét és komolyságát. Valószínű, hogy ők maguk is komolyan vették.

Ám már a nyilatkozat megszületésének napján, október 30-án az ország keleti részeiből riasztó jelentések érkeztek arról, hogy újabb szovjet egységek léptek az ország területére és Budapest felé tartanak. Október 31-én, azon a napon, amikor a *Pravda* közzétette a szovjet kormány nyilatkozatát, újabb jelentések futottak be, amelyek megerősítették az előző napi híreket és azt mutatták, hogy a szovjet katonaság ahelyett, hogy kivonulna az országból, újabb és újabb egységekkel gyarapodik.

Másnap, november elsején Nagy Imre magához kérte *Andropov* szovjet nagykövetet és kérte a szovjet kormányt a csapatok azonnali kivonásáról szóló tárgyalások megkezdésére s az újabb csapatszállítások leállítására. Táviratilag ugyanezt kérte *Vorosilovtól* is. Időközben azonban ismét nyugtalanító hírek érkeztek arról, hogy szovjet páncélosok körülfogták a repülőtereket és megszálltak több, Budapestet környező várost. Ezért Nagy Imre másodszor is magához kérte *Andropovot*, akinél tiltakozott a szovjet csapatoknak a megegyezéssel és a szovjet kormány nyilatkozatával ellentétes mozgása, ellenséges manőverei ellen.

Kifejtette a nagykövetnek, hogy az újabb szovjet egységek betörése a Varsói Szerződés rendelkezéseinek flagrális megsértését s az előző napok megállapodásainak semmibebevését jelentik. Ha ezt a helyzetet a Szovjetunió nem szünteti meg, azaz nem tartja magára nézve kötelezőnek szerződészerű kötelezettségeit (a Varsói Szerződés záradékai értelmében idegen csapategységek csak az illetékes kormány beleegyezésével tartózkodhatnak az aláíró állam területén, felettük a fogadó ország honvédelmi minisztere rendelkezik) s megállapodásba foglalt ígéreteit, a magyar kormány e magatartás konzekvenciáinak levonására kényszerül s nem marad más választása, mint a Szovjetunió által de facto megszegett Varsói Szerződés felbontása. Nagy Imre közölte ugyanekkor a szovjet nagykövettel, hogy Magyarország a Varsói Szerződés felbontása esetén sem csatlakozik más hatalmi csoportosuláshoz, területén semmiféle idegen haderőt meg nem tűr, ezért kinyilvánítja majd semlegességét s annak biztosítását a négy nagyhatalomtól, tehát a Szovjetuniótól, az Amerikai Egyesült Államoktól, Nagy-Britanniától s Franciaországtól fogja kérni.

A szovjet álláspontot a kettősség jellemezte a forradalommal szemben: egyfelől annak megértése, másfelől a nyílt ellenséges állásfoglalás. Nem határozta el világosan és félreérthetetlenül sem a forradalom letiprását, sem csapatai kivonását, de mindkét lehetőségre felkészült és nyilatkozatai, valamint Mikoján és Szuszlov személyes garanciája azt mutatták, hogy inkább hajlamos a kivonulásra.

Nagy Imrének azonban nem volt ilyen választása, mert a forradalmi Magyarországot képviselte, s ennek létét a szovjet csapatok veszélyeztet-

ték. Csak két út volt számára lehetséges: teljesíteni a forradalom követelését (tehát likvidálni a szovjet megszállást) vagy azzal szemben állást foglalni. A második esetben azonban csak és kizárólag a szovjet csapatokra támaszkodhatott, pontosan arra az erőre, amelynek kivonásáért a forradalom harcolt. Ezt az állítólag reális „megoldást” választotta Kádár és ezért jelentett ez a választás árulást. Nagy Imre politikája továbbra is a szovjet vezetők meggyőzése, illetve kényszerítése volt arra, hogy csapataikat kivonják. Ennek különben éppen a szovjet kormánynyilatkozat adta meg a realitását, továbbá az a meggyőződése, hogy a szovjet pártvezetőség a reális megbékélést fogja választani.

De hogyan kényszerítse a szovjet vezetőket arra, hogy csapataik elhagyják az országot – és egyben: hogyan teljesítse a forradalom követelését?

A szovjet csapatok beözönlése tovább folyt. A szovjet nagykövet kormánya semmitmondó válaszát közvetítette. A közvetlen tárgyalások csődöt mondtak. Az idő sürgetett. Egyetlen megoldás maradt, az utolsó szalmaszál, amibe a forradalom még kapaszkodhatott: a Varsói Szerződés felbontása s a semlegesség kihirdetése.

November 1-jén délután Nagy Imre ismét magához hívta Andropovot s miniszter társai jelenlétében közölte a magyar kormány döntését: Magyarország kilép a Varsói Szerződésből, kinyilvánítja semlegességét s határozatáról értesíti az Egyesült Nemzetek Szervezetét.³⁶

A lengyel párt vezetői érvekkel magyarázták meg a lengyel népnek a szovjet csapatok jelenlétét és nem a Varsói Szerződésre hivatkoztak, mint egyetlen „érvre”. Magyarországon azonban semmiféle hasonló érv, a német militarizmusra, vagy bármely egyéb nemzetközi problémára való hivatkozás nem állta meg a helyét, következésképpen a Varsói Szerződés kizárólag a szovjet önkény jelképe volt. És ha Lengyelországban voltak is olyanok, akik a fenti érvek ellenére sem akarták látni a szovjet csapatokat, ez úgyszólván semmit sem jelentett a lengyel politika számára, mert nem folyt fegyveres harc. Ugyanaz a probléma – a jelen esetben a szovjet csapatok kivonása és annak jelképes formája, a Varsói Szerződésből való kilépés – másként merül fel ott, ahol *érvekkel* igazolják a fegyveres harcot *nem* folytató nép előtt, és másként ott, ahol fegyveres harc folyik éppen e csapatok kivonásáért és ahol nem lehet e szerződés védelmére érvet találni.

A szovjet csapatok beözönlése ellen, amely tény a forradalmi népet a legnagyobb mértékben nyugtalanította, éppen ezért csak kétféle védekezés volt lehetséges. Vagy szemet hunyni ez előtt a tény előtt és ezzel a szovjet beavatkozás cinkosaként szembefordulni a felkelt néppel, vagy a felkelt népre támaszkodva, s a szovjet kormány ünnepélyes ígéreteire hivatkozva azonnal levonni és alkalmazni a megszegett ígéretek összes konzekvenciá-

it. Nagy Imre előtt tehát csak Kádár útja volt járható, amelyet azonban nem választhatott.

Ezért, ha igaza is van Kennannak abban, hogy a Varsói Szerződésből való kilépés azért nem volt reális, mert ezt a Szovjetunió semmiképpen nem fogadhatta el,³⁷ az adott helyzetben az áruláson kívül más lehetőség nem volt. De másrészt egyáltalán nem volt biztos, hogy a szovjet vezetők nem fogadják el ezt a megoldást. Mindazok, akik arra hivatkoznak, hogy a Varsói Szerződésből való kilépést a Szovjetunió nem fogadhatta el, ezt egy *utólagos* ténnyel, a november 4-i intervencióval igazolják. Holott november 4. előtt minden jel arra mutatott, hogy a szovjet vezetők lépésről lépésre engednek, sőt október 30-i nyilatkozatukban maguk vetették fel a Varsói Szerződés revízióját és Magyarország esetleges kilépését.

November 2-án Nagy Imre szóbeli jegyzékekben fordult a szovjet kormányhoz. Az első jegyzékben emlékeztetett arra, hogy előző javaslata a szovjet csapatok kivonásáról a szovjet kormánynál meghallgatásra talált, de ennek ellenére újabb szovjet csapatok lépnek az ország területére. Ezért a magyar kormány kénytelen volt kilépni a Varsói Szerződésből, valamint kinyilvánítani az ország semlegességét.

Átadta ugyanakkor a politikai problémák megtárgyalására kijelölt magyar bizottság névsorát.

A második szóbeli jegyzék a katonai kérdések megtárgyalására kijelölt bizottság névsorát tartalmazta, majd a harmadik szóbeli jegyzék a szovjet nagykövet tudomására hozta, hogy a szovjet csapatok az ország nyugati határa mentén elfoglalják az állomásokat és lezárják az utakat, ezért a magyar kormány kénytelen volt a Biztonsági Tanácshoz fordulni.

Ebben az időben a szovjet kormány már túl volt azon a holtponton, amely a kivonulása és a brutális beavatkozás között ingadoztatta. Az ingadozás valószínűleg egy-egy szovjet vezető magatartásában is megnyilvánult, de Hruscsov egyik beszéde óta határozott tudomást szerzett a világ arról, hogy a szovjet pártvezetőségen belül két irányzat alakult ki.³⁸ Az egyik felfogás a magyar probléma politikai megoldása mellett foglalt állást és ezért bizonyára elítélte a katonai eszközöket. Valószínű, hogy a szovjet kormány október 30-i nyilatkozata is ennek az irányzatnak a nyomására született. Ennek ellenére a katonai beavatkozás hívei továbbra is elég erősek maradtak ahhoz, hogy a csapatok kivonását megakadályozzák, sőt az is valószínű, hogy ezt a politikai megoldás hívei sem látták volna szívesen. Akárhogyan is foglaltak állást október 30–31-én, vagy talán még november 1-jén is a szovjet párt vezetői, a politikai megoldás hívei is elfogadták végül a katonai intervenció „megoldását” és megszületett a közös határozat.

Miért döntöttek így a szovjet vezetők? Miért nem fogadták el azoknak

érvelését, akik józanul az egyetlen reális megoldást, a közös megegyezésen alapuló kivonulást, a függőben lévő problémák békés rendezését javasolták?

A pontos választ egyelőre nem ismerjük. De úgy véljük, hogy közel járunk az igazsághoz, amikor a szovjet vezetők intervenciók állásfoglalásának közvetlen indítékait a következő négy nagyobb komplexumban véljük megtalálni:

Eldőszőr. Nagy Imre és kormánya, maga a magyar forradalom kellő és erélyes diplomáciai támogatás nélkül maradt. Ezt nem pótolhatta az általános rokonszenv, még ha az a lengyelek és jugoszlávok részéről is jelentkezett. Hozzáteve, hogy sem a jugoszlávok, sem a lengyelek álláspontja nem lehetett határozottabb saját belső problémáik és a Szovjetunióhoz való viszonyuk miatt. A nyugati hatalmakat pedig voltaképpen „tetten érte” a „magyar kérdés”. Éppen a szuezi szégyenletes kalanddal voltak elfoglalva; sem „idejük”, sem moráljuk nem jutott elegendő a magyar forradalom diplomáciai támogatására, és egyébként is... nem az ő ügyük volt ez. Ugyanakkor a szuezi válság kitűnő apropót szolgáltatott az intervenció mellett érvelő szovjet vezetőknek, sőt a nemzetközi feszültség éleződésének, egyenesen a harmadik világháború kirobbanásának rémét is sikerült falra festeniök.

Másodszor. Nem sikerült Nagy Imrének és kormányának reorganizálnia az ország életét, helyreállítani a rendet, megszüntetni a fegyveres harcot. Igaz, hogy ezt elsősorban azért nem tudta megtenni, mert a szovjet csapatok állandó jelenléte és ellenséges magatartása, sőt egyre újabb és újabb csapatoknak az országba özönlése lehetetlenné tette. Ezért az ország a ziláltság, a rendetlenség és a szervezatlenség képét nyújtotta a felületes megfigyelő előtt, holott a kedvezőtlen körülmények ellenére gyors ütemben folyt a normális viszonyok helyreállításának munkája.

Harmadszor. A magyar forradalom által teremtett helyzet túl nagy kockázatot jelentett a Szovjetunió részére mind a nemzetközi kommunista mozgalom, mind hatalmi érdekei szempontjából. Ezt az új helyzetet a dogmákhoz szokott és az azok szorításából éppen kilépni kezdő szovjet politika nem tudta megemésztetni. Ez a rugalmasság, a realitások helyes felmérése még hiányzott és az ezzel járó kockázat vállalása helyett a kényelmesebb régi módszereket választotta.

Negyedszer. Nem lebecsülendő körülmény, hogy akadt olyan csoport Magyarországon, amelyik készségesen vállalta a legbrutálisabb szovjet beavatkozás „igazolását” is és hajlandó volt – éppen ennek következtében – szembefordulni a magyar forradalommal. *Valószínű,* hogy e csoport fellépését maguk azok a körök szervezték meg, amelyek a katonai intervenció szükségessége mellett érveltek a szovjet pártvezetőségben belül.

Természetesen még több olyan tényező is szerepet játszhatott a szovjet határozat megszületésében, amelyek egyelőre ismeretlenek. Együgyűség lenne azonban az intervenciós határozat okát egyetlen körülményben megjelölni, legyen az akár a nyugatiak szuezi kalandja, akár az a tény, hogy Nagy Imre a Varsói Szerződést felbontotta.

És midőn újólág aláhúzzuk azt a figyelemre méltó tény, hogy a Szovjetunió legfelsőbb vezető köreiből is vita alakult ki a beavatkozás helyességéről, utaljunk arra az ismert folyamatra, amelyet a Szovjetunió katonai beavatkozása világszerte kiváltott és amely azt a leghatározottabban elítélte. Kezdve elsősorban a lengyelek és a jugoszlávok állásfoglalásával.

*

Nagy Imre abból indult ki, hogy a kommunista politika és ezzel egyben a Szovjetunió politikája történetének abba a szakaszába érkezett, amikor lehetőség adódik annak határozott fejlődésére. Politikusként ezt abból ítélte meg, hogy a Szovjetunió belül, valamint általában a kommunista mozgalomban egészséges erjedés vette kezdetét. Erre mutatott a szovjet párt XX. kongresszusa, a lengyel és a jugoszláv példa, sőt más kommunista pártok és azok vezetőinek állásfoglalása. Bízott abban, hogy ez folytatódni fog és e tényekre alapozva a kommunista mozgalom és a Szovjetunió reálpolitikát folytat, az új helyzetnek megfelelően új politikát követ. Az új politika irányát és tartalmát annak a programnak elemzése mutatja, amelyet a magyarországi szocializmus megvalósítása érdekében dolgozott ki és amely a kommunizmus monopóliumának felszámolására, valamint a nemzetek közötti egyenjogú viszony kialakítására épül.

A magyar forradalom brutális fegyveres letörése – *utólag* – azt bizonyítja, hogy az *adott helyzetben, 1956-ban*, ez illúzió volt. Nem volt illúzió azonban *általában*, amennyiben az igazi realitásokat kifejező politika volt, amelyet nemcsak Nagy Imre vallott, hanem a nemzetközi kommunista mozgalom több ezer tagja és vezetője, sőt helyeselték a jugoszláv és lengyel vezetők is.

A magyar forradalom és Nagy Imre politikája következményeként a magyar kommunista pártról leszakadtak és elszigetelődtek azok az erők, amelyek a magyar népet a kétségbeesésbe hajszolták. A forradalom retorziójának következtében azonban ezek az irányzatok újra erőre kaptak, de a párt általános politikája számára lehetetlenné vált az 1956 előtti módszerek egyszerű követése és másolása.

A szovjet politikában ugyancsak fokozatosan háttérbe kerültek a sztálinizmushoz visszahúzó erők és jelenleg a Szovjetunió átmeneti korszakának vagyunk tanúi, amely másféle kül- és belpolitikai módszereiben nyilvánul meg.

A magyar forradalom célkitűzései és Nagy Imre programja azért nem volt illúzió *általában*, mert azokat a reális viszonyokat fejezte ki, amelyeket a szovjet politika is kénytelen, napról napra tudomásul venni és amelyek lassan, de fokozatosan arra a hallgatóságos revízióra kényszerítik, amely egyre jobban megfigyelhető. Ebben az értelemben a magyar forradalom volt az a katalizátor, amely nagymértékben lehetővé tette a sztálinisták nyílt szereplését, de amely a valódi szocialisták nagy részét is leválasztotta a kommunista pártokról. A nemzetközi kommunizmus és a Szovjetunió jelenlegi átmeneti korszaka e két véglet között helyezkedik el.

Lehet-e kétséges, hogy ha a realitások útját akarja járni, akkor Nagy Imre programját kell követnie? Lehet-e kétséges, hogy ebben az esetben a magyar forradalom korai előhírnöke volt egy határozott és új szocialista politikának? És lehet-e kétséges, hogy e politikának a nemzetközi kommunista mozgalomban is sok híve adódhat?

(1960. április, 4. szám)

JEGYZETEK

¹A Nagy Imre Intézet konferenciájának jegyzőkönyve. Milosz figyelmeztetése helytálló. Nem furcsa tünet-e, hogy a jelenkori közép-kelet-európai történeti események, politikai viszonyok elemzése során a szerzők többsége szinte kizárólag elméleti tételekből, a marxizmus-leninizmus elvi megállapításaiból, illetve a Szovjetunió lehetséges politikájából indul ki? Holott e jelenségek, éppúgy mint a magyar forradalom és Nagy Imre szerepe *nemcsak* a kommunista mozgalom történetének alkotják egyik fázisát, hanem szerves részei ez illető országok történetének is. Ezért Közép-Kelet-Európa jelenkori történeti eseményeinek megértését e térség történeti sajátosságainak, valamint a kommunista mozgalom ezzel összefüggő problémáinak ismerete teszi lehetővé.

²Lásd ezzel kapcsolatban Kende Péter: Magyar önismeret és Vissi György: Jegyzetek a marxista-leninista történetírás gyakorlatáról c. tanulmányokat. (Szemle, 1. és 2. sz.)

³A társadalmi vagy nemzeti haladással szemben ellenséges mozgalmak, vagy politikai irányzatok is a közös hagyományokból nőttek ki, csak – a legtöbb esetben vagy negatív értelemben, vagyis úgy, hogy megtagadták a hagyományokat, vagy úgy, hogy szélsőségre hajtották a nemzeti felemelkedés programját és szembeszegültek a társadalmi haladással.

⁴A demokraták illúziójának érzékeltetésére a legjobb példa Beneš, valamint a kelet-európai ún. parasztpolitikusok (Mikolajczyk, Nagy Ferenc stb.) esete. A szocialisták természetesen még messzebb mentek illúzióikban. Tegyük ehhez hozzá, hogy 1946/47-ben a közép-kelet-európai, sőt szovjet pártvezetőségeken belül olyan tendenciák is előtérbe jutottak, amelyek a népfrontos taktikát komolyan véve, azt végleges irányváltásként fogták fel. Ezek az irányzatok a különböző kelet-európai országok sajátos, a Szovjetuniótól eltérő szocialista fejlődését nemcsak komolyan fontolóra vették, de megvalósítására is kísérletet tettek. Ennek folyamán merült fel a közép-kelet-európai országok szorosabb tömörülésének, sőt konföderációjának gondola-

ta, amelyet Dimitrov és Tito támogatott. A Szovjetuniótól eltérő más módszerek között a demokratikus, azaz parlamentáris, tehát több párttal rendelkező állami gyakorlatot is lehetségesnek tartották, valamint a parasztsággal, s a középrétegekkel szemben engedékeny politikát. Valamennyi kommunista pártban felléptek ennek az irányzatnak képviselői: Bulgáriában Dimitrov, Lengyelországban Gomulka, Magyarországon Nagy Imre s később a jugoszláv pártvezetés.

⁵Constantin Jelenski *Le dilemme des „révisionnistes polonais”* c. cikkében (*L'Europe des dix pays absents. Cours d'Été au Collège de l'Europe Libre, Nancy-Strasbourg, 1957.*) pontosan arról ír, hogy a lengyel baloldalnak egyként kellett a jobboldali restauráció, valamint a sztálinista reakció ellen harcolnia.

⁶Nagy Imre programját az 1955 nyarán írt és 1955 szeptemberében befejezett ún. Memorandum alapján foglaljuk össze. A Memorandumot a pártvezetőség részére készítette azzal a céllal, hogy azt a központi vezetőség ülésén megvitassák. A befejezett Memorandumot azonban a pártvezetőség nem tárgyalta meg, sőt újabb támadást indított Nagy Imre ellen. Ezért ő 1955 végén és 1956 elején négy újabb fejezettel egészítette ki beadványát, melyet a Memorandum elejére csatolt. E Memorandum, a kiegészítő négy fejezettel együtt több nyelven megjelent. Cikkünkhez a magyar nyelvű kiadást vettük alapul (Nagy Imre: *A magyar nép védelmében*. 1957. 233. o. – a továbbiakban: M. k.), de felhasználtuk a francia (*Un communisme qui n'oublie pas l'homme*. Par Imre Nagy. 1957. Plon. 272 o. – a továbbiakban: F. k.) és az angol kiadást is (Imre Nagy on Communism. In: *Defense of the New Course*. 1957. Praeger, 306. o. – a továbbiakban: A. k.).

⁷M. k. 17. o. – F. k. 71. o. – A. k. (a szerkesztők ezt a részt a fordításból kihagyták).

⁸M. k. 14. o. – F. k. 65. o. – A. k. 3. o.

⁹M. k. 16. o. – F. k. 68–69. o. – A. k. 5–6. o.

¹⁰M. k. 47. o. – F. k. (a szerkesztők ezt a részt a fordításból kihagyták) – A. k. 44. o.

¹¹M. k. 19., 23., o. – F. k. 74. és 81. o. – A. k. 9 és 12. o.

¹²M. k. 72., 123. és 130. o. (A mi kiemelésünk – Szerző) – F. k. a szerkesztők valamennyi vonatkozó részt a fordításból kihagyták. – A. k. 98., 99., 156. és 165. o.

¹³M. k. 74., 177. o. – F. k. (a szerkesztők a vonatkozó részeket a fordításból kihagyták) – A. k. 85. és 235. o.

¹⁴A különbségek természetesen fennállnak a forradalom előtti Oroszország és Kelet-Közép-Európa országai között. A hasonlóság is kimutatható az agrárkérdések nagy szerepe és a parasztság számszerű nagysága tekintetében; megjegyezve, hogy a forradalom előtti orosz parasztságra a feudális életkörülmények voltak jellemzőek, s kapitalista hagyományokkal kevésbé rendelkezett, mint akár a lengyel, akár a magyar parasztság.

¹⁵M. k. 51., 52., 169., 174. o. – F. k. 111., 112., 178., 182. o. – A. k. 50., 52., 221., 229. o.

¹⁶M. k. 31., 38., 60. o. – F. k. 98. o. (a szerkesztők a többi vonatkozó részt a fordításból kihagyták). – A. k. 24., 31. és 64. o.

¹⁷Általánosítva meg lehet állapítani, hogy a szocialista, illetve baloldali mozgalmak negatív viszonya a nemzeti kérdéshez a legtöbb esetben megfosztotta őket számottevő tömegek támogatásától. Amikor azonban nem elvi álláspontot foglaltak el, hanem a rájuk eső szavazatok számát igyekeztek növelni, elvtelen engedményeket tettek a túlzó nemzeti érzelmeknek.

* Az itt csak Memorandumnak nevezett kötet pontos adatai: Nagy Imre: *A magyar nép védelmében*, 1957. Forradalmi Tanács. A kötet a jelzett nyelveken kívül megjelent még német, spanyol és japán nyelven is. Nagy Imre: *A magyar nép védelmében. Vitairatok és beszédek 1955–1956*. Magyar Füzetek, Párizs, 1984. Adalékok az újabb kori magyar történelemhez 3. kötet. Ez utóbbi hozzáférhetőbb a magyar olvasó számára, mint az 1957-es kiadás.

Sorsuk ilyen vagy olyan módon a szocialista és nemzeti tennivalók helyes összehangolásától függ. S azok a baloldali mozgalmak, amelyek áldozatúlvá estek a túlzó nacionalista érzelmeknek, nem azt bizonyítják, hogy a nemzeti jelleg reakció, hanem azt, hogy a problémával sem elméletileg, sem politikailag nem foglalkoztak, s „védtelenül” állottak vele szemben. Azok a szocialista irányzatok és csoportok viszont, amelyek általános sémákkal akartak egy-egy nemzet testéhez és lelkéhez férködni, mondván, hogy a munkásosztály minden országban azonos, hovatovább elszigetelődtek, s reményük sem maradt arra, hogy a nemzetet a szocializmus felé vezessék. A kommunista párt az egyetlen olyan általános sémákkal fellépő irányzat, amely itt-ott még megőrizte erejét. Ezt a viszonylagos erőt is azonban nagy részben annak köszönheti, hogy a közelmúltban vagy a jelenben nagy nemzeti feladatok végrehajtásában tevékenyen közreműködött. (A fasizmus és a gyarmatosítás elleni függetlenségi harcok.)

¹⁸M.k. 32. o. – F.k. (a szerkesztők ezt a részt a fordításból kihagyták). – A.k. 25. o.

¹⁹M.k. 38. o. – F.k. 91. o. – A.k. 32. o.

²⁰M.k. 30. o. – F.k. 91. o. – A.k. 22. o. (A mi kiemelésünk. – Szerző)

²¹M.k. 33–34. o. – F.k. 93–94. o. – A.k. 27. o.

²²M.k. 39. o. – F.k. 100. o. – A.k. 33. o. (A mi kiemelésünk. – Szerző) A többi részekre vonatkozóan lásd: M.k. 25., 40., 45., 72., 179., 180. o. – F.k. 84–85., 185. és 186. o. – A. k. p. 15., 34., 41., 82., 238. o.

²³M.k. 40. o. (A mi kiemelésünk. – Szerző) – F.k. 101–102. o. – A.k. 34. o.

²⁴Report of the Special Committee on Hungary (United Nations). Vol. II. p. 30. [Magyarul: Az Egyesült Nemzetek Különbizottságának jelentése. Angolból fordította Stankovich Viktor. Bp., 1990. Hunnia. 230 o.]

²⁵M.k. 36. o. (A mi kiemelésünk. – Szerző) – F.k. 96. o. – A.k. (a szerkesztők ezt a részt a fordításból kihagyták). Érdemes megemlíteni, hogy a magyar–szovjet együttműködést és baráti politikát Nagy Imre nem érzelmi, hanem rális érvekkel, történelmi és politikai szükségességgel indokolja.

²⁶Ezért írja, hogy az „...SZKP történeti küldetése ezt a feladatot elősegíteni, a sztálini korszak súlyos örökségét felszámolni, amihez a magyar kommunisták, de minden más ország kommunistái, valamint haladó, demokratikus és szocialista erői is minden bizonnyal legmesszebbmenő támogatásukat biztosítják.” (M.k. 54. o. – F.k. 107. o. – A.k. 41. o.)

²⁷M.k. 41. o. – (A mi kiemelésünk. – Szerző) – F.k. 102. o. – A.k. 36. o.

²⁸Ez természetesen senkit nem akadályozott a szöveg illegális megszerzésében és terjesztésében.

²⁹Lásd: Cyrankiewicz üzenetét a lengyel szejmhez (1956. ápr. 23.), valamint a Trybuna Ludu ebben az időszakban írt cikkeit (*National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe. A Selection of Documents*. Edited by Paul Zinner. New York, 1956. Columbia Univ. 563. o.).

³⁰Gerő múltbeli provokációs, sztálinista szerepéről lásd többek között: Julian Gorkin: Kommunista múltam (*Szemle*, 2. sz.) és Nicola Chiaromonte: Un stalinien (*Tempo Presente*, 1956. nov. – reproduit dans Témoins, 1956. 14. sz.).

³¹Kádárt a júliusi központi vezetőségi ülésen választották a párt egyik titkárává Gerő mellé; a Nagy Imrével folytatott megbeszélések idején Gerőnél sokkal hevesebben követelte Nagy Imre feltétel nélküli behódolását, azaz az önkritikát.

³²*National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe. A Selection of Documents...* edited by Paul Zinner. New York, 1956. Columbia Univ. P. 282 o.

³³Október 31-én az osztrák rádió közölte azt az interjút, amelyet egy külföldi újságíró folytatott Nagy Imrével:

Kérdés: Hogy terjedt el az a nézet, hogy Ön behívta a csapatokat?

Válasz: Nem tudom. Akkor én nem voltam a vezetőség tagja. Lehet, hogy a következőképpen történt: Kezdetben azt mondták, hogy a kormány tette, aztán 2-3 nap után én lettem a kormány [elnöke] és a tömegek képtelenek differenciálni. Mindegy számukra, hogy valami ma, vagy két nappal korábban történt.

Kérdés: De helyeselte a szovjet csapatok behívását?

Válasz: Nem.

Kérdés: Azt mondta, hogy ez szükséges volt a béke és a rend helyreállításához, nemde?

Válasz: Nem! Egyáltalán nem. Ilyen dolgokat nem mondtam, és meg kell mondanom, hogy megjelenésük nagy kárt okozott. (Uo. 461. o.)

³⁴ *National Communism...* 485. o. – Érdemes megjegyezni, hogy a szovjet nyilatkozatnak a bevezetése teljesen, szinte betű szerint megegyezik Nagy Imre nézeteivel.

³⁵ Uo. 487–88. o. (A mi kiemelésünk. – Szerző)

³⁶ A Varsói Szerződéssel kapcsolatban megemlítenéd, hogy a lengyelek egyetlen esetben sem magával a szerződéssel magyarázták a szovjet csapatok jelenlétét, hanem a nyugatnémet revansgondolat és felfegyverkezés ördögét festették a falra a lengyel közvélemény előtt. A lengyelek azonban ennek ellenére felvetették a szovjet csapatok kivonásának problémáját.

³⁷ Melvin J. Lasky: *A Conversation with Kennan*. (*Encounter*, March 1960.)

³⁸ Az MSZMP VII. kongresszusán, 1959. decemberben Magyarországon tartózkodó Hruscsov beszédet mondott az egyik budapesti nagyüzemben. E beszéd egyik legérdekesebb része a következő: „Ezekben, a Magyarország munkásosztályára nézve válságos napokban (A magyar forradalom napjairól van szó. – Szerző) mi, szovjet kommunisták, megtanácskoztuk, hogyan segítsünk a magyar munkásosztálynak, a magyar dolgozó népnek. *Elvtársaink egyike-másika* azt mondta, vajon helyesen fogják-e fel majd a magyar elvtársak, ha a segítségükre sietünk?” (*Népszabadság*, 1959. december 3. – A mi kiemelésünk. – Szerző)

Tévhittek Nagy Imre megítélésében

Nagyra becsülöm az újságírást és tisztellem a tudományt; azt a fiatal diszciplínát is, amelyet politikai tudománynak neveznek. Annál kevésbé tudom becsülni e két jeles hivatás vadházasságának korcs ivadékát, az újságíráshoz túl nehéz toll és a tudományhoz túl könnyű fej kedvelt mesterségét: a politikai bélijósítást. Újságírás stílus és információ nélkül, tudomány tudós és módszer nélkül – ebben áll ez a mesterség, amelynek neves művelői 1956 óta számtalanszor kitüntették érdeklődésükkel a magyar forradalmat és Nagy Imrét.

Sok köszönet nem volt benne.

Ezek a nehéztollú és üresfejú ítélőmesterek minősítették a magyar forradalmat 1956 októberében a régi rend helyreállítására törő nacionalista felkelésnek, majd egy hét múlva nemzeti kommunizmusnak, hogy újabb egy hétre rá veszett ügyként végképp eltemessék, s aztán egy-két évvel később immár „történelmi távlatból” ítélve kimondják a bölcs szentenciát: 1956 októbere „hiba volt” – hátráltatta a desztalinizációt...

Hiba volt. Mintha csak vitatkozni lehetne azon, hogy „hiba” vagy „erény”, „helyes” vagy „helytelen”, ha megfelelő légköri nyomás esetén a felhőkből eső hullik, amennyiben a levegő páratartalma elér egy bizonyos fokot...

Szögezzük le még egyszer: a tudománynak semmi köze sincs ezekhez az ítéletekhez. A magyar forradalom történetét – ha már itt tartunk, tisztázzuk ezt is – mindmáig nem írták meg*. Ez a munka még éppúgy szerzőre és kiadóra vár, mint a magyar forradalom egyes problémáinak, konfliktusainak, intézményeinek vagy hatalmi tényezőinek és csoportjainak elemzése a politikai tudomány módszereivel. Egy-két igényes monográfia, néhány hiteles emlékirat és dokumentumgyűjtemény, vagy az események hevében

* A szerző, Molnár Miklós 1968-ban francia nyelven írta meg *Victoire d'une defeat*. Budapest, 1956. címmel összefoglaló munkáját a forradalomról. [Paris, Fayard, 1968.] Magyarul: *Egy vereség diadala*. Magyar Füzetek–Atlanti Kiadó, Párizs–New Jersey, 1988.

írott lendületes és emelkedett tanulmány – s már ez sem kevés – alapot és anyagot nyújt a megírásra váró átfogó munkához.

De amíg ez el nem készül – a pálya nyitva áll az áltudományos nagyképűség badarságai előtt. Ennek a sajnálatos helyzetnek eredményeképpen napjainkban csaknem divattá vált a magyar forradalomról úgy beszélni – vagy pontosabban: úgy hallgatni –, mintha a ma hat éve oly lelkesedve ünnepelt és éig dicsért Magyar Október valami tapintatot igénylő, de sajnálatos hiba, valami nemes érzelmekből fakadó, de tulajdonképpen haszontalan történelmi félreértés lett volna.

Ennek megfelelő változáson ment keresztül az elmúlt egy-két esztendőben Nagy Imre szerepének és egyéniségének megítélése is. Az 1956-os forradalom „álcázott kommunistája”, „magyar Titója”, majd 1958 mártíra, akinek sorsa és magatartása előtt mindenki tisztelettel hajtott fejet – a magyar forradalom „hibájának” forrásává, az 1956-os események „gyenge emberévé” vált egy bizonyosfajta „tudomány” és befolyása alatt a közvélemény egy részének szemében.

E sorok íróját annál fájdalmasabban érinti ez, mert néhány évvel ezelőtt szerzőtársával és barátjával, Nagy Lászlóval közösen írt munkával maga is hozzá próbált járulni Nagy Imre alakjának és politikai pályafutásának igazabb megvilágításához és a vele kapcsolatos tévhitek eloszlatásához. E könyv fogadtatása mindenre okot adhat a szerzőknek, csak panaszra nem: érdeklődés, elismerés, gyakran érdemén felüli dicséret volt rá a visszhang nagyszámú francia lapban és folyóiratban. De egy-két ismertetésben már a könyv megjelenésekor s még inkább az elmúlt év folyamán itt-ott napvilágot látott kései bírálatokban mintha egy idegen visszhang felelt volna...

Nagy Imre – írja az egyik recenzió – „óvatos, de másodrendű embernek tűnik. A feladat, amelyet a forradalom reá hárított, nyilvánvalóan meghaladta képességeit...”.

*

* A hazai, 56-ot ellenforradalomként bemutató művekről nem érdemes szólni. A jelen cikk írásáig külföldön megjelentek közül ki kell emelni néhányat. 1958-ban németül jelent meg Hannah Arendt műve: *Die ungarische Revolution und der totalitäre Imperialismus*. München, Riper, 70 o. Először angolul 1959-ben, majd magyarul 1961-ben jelent meg Aczél Tamás–Méray Tibor: *Tisztító vihar* című műve, amelyet 1989-ben a szegedi JATE adott ki. Méray Tibor: *Nagy Imre élete és halála* című művéről már szóltunk. A fontos, összefoglaló művek valóban csak jóval később születtek és jelentek meg.

** Molnár Miklós–Nagy László: *Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?* Párizs, Magyar Füzetek és Highland Lakes, Atlanti Kutató Társulat, 1983. 163 o. 1959-ben franciául, 1961-ben a brüsszeli Nagy Imre Intézet kiadásában magyarul jelent meg.

A mondat szíven ütött. Ez lett volna csakugyan a szerzők intenciója? Csupán a magam nevében írom ezt a cikket, de biztosan tudom, hogy szerzőtársammal együtt mondhatom: nem ez volt. A feltételezett ítélet volna tán könyvünk konklúziója? Ezt sem hiszem. Nagy Imréről alkotott – szándékosan kevés és óvatos – értékítéletünknek az én számomra ma sem ez a konklúziója. Menjünk hát tovább, hiszen egy ilyen munkában, mint a mi szerény kísérletünk, a részleteleteknél és végkövetkeztetéseknél döntőbb lehet a tárgy megközelítésének módszere, a tények leírása, felbontása és csoportosítása. Lehet tehát, hogy munkánk egésze sugallja – még ha magunk nem is így láttuk – a fent idézett lesújtó ítéletet? Lehet, hogy az ábrázolt tények révén *más* igazság üt át a sorokon, mint amit mi véltünk igaznak?

Ezt sem hiszem. Nem szépítettük a tényeket és tudva nem hallgattunk el egyetlenegy, Nagy Imrére árnyat vető adatot sem, mégis úgy érzem, hogy munkánkból nem lesújtóan középszerű, hanem a tévedéseivel és gyengéivel együtt is kiemelkedő ember és államférfi alakja bontakozik ki.

A recenzor tévedett tehát? Rosszul olvasott, rosszul interpretált; nekünk, a szerzőknek tulajdonított olyan ítéletet, amelyet sem könyvünk, sem a valóság nem támaszt alá? Ez volna kétségkívül a legkényelmesebb magyarázat és a szerző, mint szerző, még bizonyos elégedettséggel is nyugtázhatná, hogy míg egyes kritikák egy túlzottan idealizált Nagy Imrét vélték könyvünkben felfedezni, addig mások épp az ellenkezőjét olvasták ki belőle.

Szót sem érdemelne, ha csak ennyi volna az egész, de valahonnan jön, valamiből táplálkozik az a nézet, miszerint Nagy Imre egy középszerű, feladatai alatt összeroskadó ember lett volna, s ezzel, akárcsak az elhibázott forradalom tévhitével, szembe kell néznünk.

Persze megtehetnők azt is, hogy ne vegyünk róla tudomást. A magyar forradalom hitele, híre és dicsősége elég nagy s Nagy Imre tetteinek és mártírúmának képe elég fényes ahhoz, hogy egy kézmozdulattal elhessegezzük a ráhulló árnyakat. A dolgokkal azonban célszerűbb szembenézni s ez a hűségesebb szolgálat is.

Lássuk hát, miből erednek a tévhitek?

Feledékenységből először is. 1962-t írunk és nem 1956-ot, a magyar forradalom esztendejének nemzetközi hangulata rég elenyészett. A felületes szemlélő ezt a mai, ezt a modus vivendit kereső világot vetíti vissza 1956-ra és így – természetesen – mit sem lát benne, mint anakronisztikus jelenséget. Vagy fordítva, mai világképében akarja elhelyezni az 1956-os Budapestet s innen az ítélet: a magyar forradalom valami vad, célszerűtlen,

történelmileg elhibázott vállalkozás volt, lefékezte a desztalinizációt és zavarta a békés együttélés kialakulásába vetett reményeket.

Hagyjuk ezúttal figyelmen kívül a kérdés mai aspektusát. Vagyis azt, hogy csakugyan reális és komoly alapokon nyugszik-e az a napjainkban divatos optimista szemlélet, mely szerint immár visszavonhatatlanul a desztalinizáció és a békés együttélés korszakába léptünk. Ez egyrészt nem tartozik szorosan a tárgyhoz, másrészt éppen ez az a fajta kérdés, amelyre csak a politikai bélijóslás áltudománya mer határozott feleletet adni – többnyire hetenként változót, Hruscsov pillanatnyi kedélyállapotának megfelelően. De bármi legyen is a valóságos perspektíva, annyi bizonyos, hogy a jelenlegi nemzetközi helyzet kevésbé feszült, mint 1956-ban, a nemzetközi erőviszonyok valahogy megüledettebbek s a provizórikus egyensúly erőszakos megbontása ma kevésbé tűnik valószínűnek, mint tegnap. Mindez, ismételjük, egyik napról a másikra megváltozhatnak, de egy idő óta ez az uralkodó közhangulat és a történelmietlen és felületes szemlélő ezért nem képes mai világképébe beleilleszteni a tegnapot.

Klasszikus tünet? Az. De az általános jelenségen belül a magyar forradalom példája azért különösen érdekes és jellegzetes, mert, ha van olyan tényező, amelyről biztosan mondhatjuk, hogy döntő mértékben járult hozzá egy új világhelyzet kialakulásához – úgy éppen a Magyar Október az.

Ha nincs magyar és lengyel október – nem változik meg, vagy merőben másként alakul az Egyesült Államok és az egész Nyugat külpolitikai irányvonala. Csak a varsói siker és a budapesti tragédia mutatta meg ugyanis a Nyugat számára, hogy valahol a „felszabadítás” felelőletlen jelszava és a cserbenhagyás kényelmes gyávasága között kellene kialakítani a maga politikájának vonalát, a kelet-európai népek pedig szintén csak a maguk tapasztalatából eszméltek rá a saját erejükkel kivívható sikerek lehetőségére és egyben egy ilyen akció korlátaira is. S mondjuk-e, hogy a Szovjetunió kormánykörei nem tanultak 1956 leckéjéből? Igaz, a történelmi perspektívában elkerülhetetlen végső konzekvenciát nem vonták le Budapest leckéjéből, de kétségkívül okultak belőle s aligha bocsátkoznak a közeljövőben olyan kalandba, amely ismét próbára tenné az ügyel-bajjal összetartott szövetségi és csatlós rendszer szilárdságát.

1956 óta persze számos más, nagy fontosságú tényező is hozzájárult egy új erőegyensúly és közhangulat kialakulásához. A kínai–szovjet ellentétek, az európai Közös Piac fejlődése, a gyarmati rendszer felszámolásának hihetetlen meggyorsulása és még más elemek is nagymértékben hozzájárultak a Kelet és a Nyugat közötti kapcsolatok módosulásához. De mindez csak történelmietlen szemlélővel feledtetni el, hogy Budapest volt bizonyos érte-

leben a fordulópont: egy korszak tragikus betetőzése, de egyben, higgyük, egy majdani új korszakba torkolló lassú átalakulás valódi kezdete is.

A „hazug álmok papjainak áltudománya” helyett a történetírássra vár tehát kiszabni a budapesti események igazi helyét korunk történelmében. De ehhez a megítélés mai és tegnapi szempontjainak állandó egymásba mosása helyett *módszerre*, az események komolyabb „megközelítésére” van szükség. S ezzel egy lépéssel tovább is mentünk. A probléma ugyanis nemcsak az, hogy 1956-ot nem lehet egy hat évvel később kialakult helyzet kíváncsiaként megítélni. Magát az 1956-os helyzetet kell több oldalról megközelíteni, ha az eddiginél higgadtabb és árnyaltabb képet óhajtunk kapni róla. Mert valljuk be, mindeddig tulajdonképpen egy kritérium játszott szerepet 1956 megítélésében. A politikai hatékonyság kritériuma, a szó csaknem ipari-termelési értelmében. A magyar forradalom – már legázolva is – „hatékonyak” tűnt a hidegháború szempontjából nézve és *éppen ezért* csökkent a hatékonysága s vele a jelentősége, célja, értelme, értéke azok szemében, akik a végletekig vitt hidegháború nyergéből a „békés együttélés” puhábbnak tűnő ülésére kívántak átkapaszkodni. Mondanunk sem kell, hogy nem a hidegháború felszámolására irányuló őszinte törekvéseket óhajtjuk ezzel kárhoztatni, hanem csakis azt a merev politikai sematizmust, amely a maga szűk fogalmi körébe akarja beleszorítani a napi politika alkudozásain és változó taktikai játékein messze túlnövő eseményeket és jelenségeket. Az utóbbi jelenségek sorába tartozik az 1956. évi magyar és lengyel október, amelynek igazi történelme, ismételjük, még megírásra vár, olyan szintézisre, amelyben a napi politikai elemeken kívül méltó hely jut a nemzeti törekvések, a történelmi tradíciók, a gazdasági adottságok, sőt az ideológiai, a kulturális és az etikai tényezők elemzésének is. Csak egy ilyen jellegű, mélyebbre ásó és átfogó munka tárhatja fel az 1956. évi események valódi okait; összefüggéseit, mozgását és értékét, sőt, ha úgy tetszik, „hatékonyságát” is, de nem a szó napi politikai, hanem történelmi értelmében.

Egyes vélemények szerint e kíváncsiaknak tartott történelmi szintézis kidolgozására nem kerülhet sor mindaddig – vagyis tíz, húsz, ötven, ki tudja hány évig –, amíg a szovjet titkos dokumentumok napvilágra nem jutnak.

Vitathatatlanul komoly érv ez s annyit mindenesetre el kell fogadnunk belőle, hogy a magyar forradalom „végleges történetét” – ha van „végleges” a történetírásban – valóban csak ennek a ma még ismeretlen dokumentációnak a birtokában lehet megírni. De vajon az ismert vagy kikutatható tények eléggé átmentek-e már a köztudatba ahhoz, hogy lemondhassunk egy, ha nem is „végleges”, de az igazságot jobban megközelítő feldolgozásról?

Mindaz, amit eddig elmondottunk, úgy hisszük, bizonyítja, hogy nem így van s hogy az áltudományos elemzések révén befolyásolt közvélemény ma kevésbé világosan látja 1956 jelentőségét, mint annak idején, az események lázában, hat évvel ezelőtt.

Egy konkrét példával szeretném alátámasztani az elmondottakat.

A magyar forradalom s főleg Nagy Imre megítélésének egyik sarkalatos pontja a varsói paktumból való kiválás és a semlegességi deklaráció értékelése. Sokan ebben a két „végzetesen elhamarkodott” lépésben vélik felfedezni a forradalom bukásának legfőbb okát, és természetesen Nagy Imrét teszik érte felelőssé. Ez lett volna állítólag a nagy bűn, a fő tévedés, ezért lenne Nagy „másodrangú politikus”, feladatai terhe alatt összeroskadó ember, közepes képességű vezető, erőtlen kormányos a nagy viharban...

Könyvünkben – bocsássa meg a tisztelt olvasó, hogy ezt még egyszer kénytelen vagyok megemlíteni – nem hallgattuk el Nagy Imre hibáit, gyengéit és tévedéseit, amelyeket azonban elsősorban a forradalom kezdeti szakaszában véltünk felfedezni és egyáltalán nem a szóban forgó szakaszban. Ezt tartom ma is, és éppen ezért ítélem elfogadhatatlannak a semlegességi nyilatkozathoz és a varsói paktum felmondásához fűzött fent idézett kommentárokat.

Beszélgünk Szuezzel? Beszélgünk a Nyugat tétlenségéről? Beszélgünk a szovjet Politbúrón belül lezajlott és azóta éppen Hruscsov néhány nyilatkozata révén kiszivárgott vitákról? Ki ne tudná, hogy Magyarország a forradalom utolsó három napjában olyan bonyolult nemzetközi mechanizmus középpontjába került, amelyből épen kijutni valóban meghaladta – nem Nagy Imre egyéni képességeit, hanem egy magára utalt kis ország lehetőségeit. A varsói paktum felmondásában és a semlegességi nyilatkozatban vélni a magyar forradalom bukásának fő vagy akárcsak egyik fő okát, nem más tehát, mint felületesség, amely részletesebb cáfolatot nem is igényel.

A tény azonban tény, méghozzá jelentős tény marad. A magyar forradalmi kormány Nagy Imre javaslatára meghozta ezt a két döntést és ezzel kétségkívül nagymértékben befolyásolta az események menetét. Jogos tehát a kérdés: Így kellett-e eljárnia, helyes volt-e a döntés, nem öntött-e ezzel olajat a tűzre felelőtlenül és meggondolatlanul?

Tisztázzuk mindenekelőtt azt, hogy a varsói paktumból való kilépésre

* Molnár Miklós itt az október 29-én megkezdett Egyiptom elleni támadásra utal, amelynek időpontját október 22-én tűzték ki, és a világ figyelménét elterelte Magyarországról. A szuezi válság háborúba torkollott és a Nyugat számára fontosabb problémának tűnt a magyar forradalomnál.

irányuló tárgyalásokat Nagy Imre legalább 36, esetleg 48 órával előbb kezdte meg, mint ahogy a semlegesség kinyilatkoztatására sor került. A két lépés okait és eredetét tehát nem lehet azonosítani. A semlegességi nyilatkozat – mint látni fogjuk – valóban egyoldalú intézkedés volt, válasz és védekezés olyan helyzetben, amely 36 órával korábban még nem volt előre látható, illetve enyhébbnek ígérkezett. Ezzel szemben a varsói paktummal kapcsolatos tárgyalások olyan pillanatban kezdődtek, amikor mindkét fél éppen ezzel vélte elkerülhetőnek a súlyosabb következményeket.

Hogy Nagy Imre miért tartotta szükségesnek a tárgyalások kezdeményezését, ez – véleményünk szerint – csaknem nyilvánvaló és távolról sem valami elkeseredett ballépésnek minősítendő, hanem a helyzet józan mérlegeléséből fakadó, egyedül lehetséges indítványnak.

Aki ezt esztelen ballépésnek nyilvánítja, megfeledkezik arról, hogy – Varsóval ellentétben – Budapesten fegyveres forradalom folyt, amely az ellentéteket a végsőkéig feszítette. Gomulka, akinek „ésszerűbb politikáját” oly sokszor vetik Nagy Imre szemére, *egy hatalmon lévő pártot* vezetett át a Lengyel Október szküllei és kharübdisei között. Nagy Imre pedig egy lángban álló országot kapott örökl, s működése első percétől kezdve csaknem a legutolsó napokig három hatalommal kellett szüntelenül egyezkednie és egyben harcolnia.

Ez a helyzet Leninnek a kettős hatalomra vonatkozó szellemes és találó megállapításait juttatja az ember eszébe. Nos, ha 1917-ben Oroszországban két fél, a szovjetek és az ideiglenes kormány között oszlott meg a hatalom, akkor a forradalmi Magyarországon akár „négyes hatalomról” is beszélhetünk. Az egyik Nagy Imre kormánya volt, a másik a forradalom a maga fegyvereivel és ideiglenes intézményeivel, a harmadik a szovjet hadsereg és a negyedik a kommunista párt, amely a látszólag teljes összeomlás ellenére is hatalmi tényező maradt. És éppen ezt az utóbbi tényezőt nem látja világosan a magyar forradalom legtöbb krónikása. Vagy mint idéztük, azt vetik Nagy Imre szemére, hogy nem úgy járt el, mint Gomulka, vagy pedig a kommunista pártot úgy tekintik, mint elhanyagolható tényezőt, mit sem törődve a két értékelés összeegyeztethetetlen voltával. A magyar helyzetre sem az egyik, sem a másik séma nem áll, és éppen ebben rejlik Nagy Imre politikájának kulcsa.

A párt – a felső vezetésről beszélünk persze – nem ment vele s így Nagy Imre Gomulka útját nem járhatta, de mégis számolnia kellett a párttal mint hatalmi tényezővel. Ez a megállapítás szokatlannak tűnhet, ha arra gondolunk, hogy a forradalom vihara látszólag egy pillanat alatt elsodorta a kommunista hatalom kártyavárát, amelyet a nyílt porondon csak az ÁVH fegyveres ereje képviselt már. Ez valóban így van, de az igazság mégis

bonyolultabb. Rákosi és társai ugyan elég erősek voltak – a futásra... de az egy évtizeden át fennállt rendszer legyőzötte is ezer csáppal kapaszkodik a hatalomhoz. Így volt ez Magyarországon is, még ha akkor, a zsmoknság összeomlásának nagy pillanataiban ezt mi magunk, az események résztvevői sem vettük észre. Valójában a párt megőrizte hatalmi befolyását számos vidéki városban s megyében, rendelkezett az ÁVH fegyveres erejével és egyes katonai egységekkel is, míg más egységeket legalábbis semleges magatartásra bírt rá és – ami talán a legfontosabb – központi hatalmi pozícióinak egy részét is megőrizte. Az államapparátus nagy része megbé-
nult ugyan a forradalom kitörésekor, de a minisztériumok és hatósági szervek egy része mégis tovább működött vagy vegetált – a párt által odaállított régi funkcionáriusok vezetése alatt, akiknek befolyását a forradalmi bizottságok korántsem tudták minden esetben semlegesíteni. Szétzilálva, meglapulva és félig megbomlottan bár, de tovább élt tehát az óriási régi apparátus a falusi tanácsházaktól a minisztériumokon át egészen a Parlamentig. Mert ott, a Parlamentben, a forradalmi kormány székhelyén is *jelen volt* a hatalom tíz éven át volt ura, a párt. Jelen volt egyes, csupán színlag átállt vezető személyekben, jelen volt az intézmények változatlan struktúrájában, munkamódszerében, beidegzettségében, sőt még az alkotmányos hatalomban is, tekintettel arra, hogy a folyamatosságot a személyi összetételében változatlan Elnöki Tanács képviselte.

A harci lángban álló, majd győzelmi lázban élő forradalmi utca persze mindezzel kevésbé törődött s nem is érzékelte a régi, végképp legyőzötteknek tekintett rendszer maradványainak jelenlétét. Annál inkább érzékelte a forradalmi kormány, amelynek állandóan tapasztalnia kellett, hogy míg egyfelől a forradalmi intézmények kezébe ment át a hatalom számos eleme, másfelől a „rég” hatalmi gépezet láthatatlan és megfoghatatlan maradványai gátolják intézkedéseit és keresztezik útjait.

Ebből a helyzetből és nem absztrakciókból kell tehát kiindulnia annak, aki magyarázatot keres Nagy Imre politikájára, nevezetesen a Varsói Szerződéssel és a semlegességgel kapcsolatos valóban merész és drámai döntéseire. Kiutat kellett keresni, vagyis mindenekelőtt fel kellett számolni a „négyes hatalmat”, hogy a forradalmi kormány váljék a hatalom tényleges urává. Nos, ezt a célt szolgálta a Varsói Szerződés felbontására irányuló tárgyalás, más szóval a „lét vagy nemlét kérdése” a forradalmi kormány szempontjából. Ha ugyanis ez nem sikerül, elkerülhetetlenül újra fellángol a harc, amelynek kimenetele nem lehetett kétséges Nagy Imre szemében. Ha viszont sikerül, ezzel a forradalom egyik alapkövetelése teljesül s az ezt kivívó kormány egy csapásra két csatát nyer: még jobban elszigeteli a „rég” erők befolyását és megnyeri a forradalmi erők döntő többségének abszolút

támogatását. Hipotézis? Több annál. Bizonyították rá, hogy a két döntés bejelentése után a kormány hatalma mintegy varázsütésre azonnal konszolidálódott, a munkástanácsok és a forradalmi bizottságok melléje álltak és elrendelték a munka újrafelvételét a hivatalokban és az üzemekben.

A „második hatalom”, vagyis a forradalom tehát egyesült volna a kormányhatalommal s a harmadik, a kommunista párt elvesztette volna a végső csatát. A kérdés az, mit szolt mindehhez a „negyedik hatalom” – a 200 milliós Szovjetunió.

A Varsói Szerződés ügyében megindult tárgyalások *ténye* elég, hogy bizonyítsa: kezdetben korántsem valami egyoldalú kalandról volt szó Nagy Imre részéről. A Nagy ellen hangoztatott vádak és bírálatok egyik lényeges eleme ezáltal esik. Szó sincs arról, hogy Nagy a szovjet fél előzetes konzultálása nélkül, holmi „esztelen”, „elhamarkodott” vagy éppen „provokatív” lépésre szánta volna rá magát. Ezt az alaptalan vádat csak azok hangoztatják, akik az előzmények ismerete híján vagy azokat könnyedén elhanyagolva, csupán abból indulnak ki, hogy 1956. november 1-jén Nagy – ekkor már valóban egyoldalúan – bejelentette Magyarország kilépését a varsói paktumból és kinyilatkoztatta az ország semlegességét. Ezt az *egyoldalú* döntést azonban *kétoldalú* tárgyalások előzték meg!

A nyilvánosságra hozott dokumentumok – 1956. október 31-i és november 1-jei kormánynyilatkozatok, kommunikék, beszédek – tanúsága szerint Nagy Imre október 31-én kora délután nyilatkozott első ízben a Varsói Szerződés felmondásának kérdéséről. „A mai napon – mondotta a Parlament előtt egybegyűlt tömegnek – megkezdjük a tárgyalásokat a szovjet csapatok kivonására az országból, a Varsói Szerződésből reánk háramló kötelezettségeink felmondásáról. Egy kis türelmet kérünk azonban tőletek, azt hiszem, az eredmények olyanok, hogy ezt a bizalmat megadhatjátok.”

Röviddel e beszéd elhangzása után Nagy Imre külföldi újságírók előtt a következőket jelentette ki: „Magyarországnak van lehetősége arra, hogy egyedül is, tehát a Varsói Szerződés általános felbomlása nélkül is kilépjen ebből a szövetségből és ezt az álláspontot erélyesen képviselni is fogja a megkezdődő magyar-szovjet tárgyalásokon.”

Ezekből a nyilatkozatokból kitűnik:

1. Nagy Imrének feltett szándéka volt keresztülvinni Magyarország kilépését a varsói paktumból;

2. Az erre irányuló tárgyalások 31-én megkezdődtek.

Más szóval a tárgyalások folyamatban voltak, de a nyilatkozat megtételekor a szerződés felbontása még nem volt befejezett tény. Nagy Imre a tárgyalások során óhajtotta álláspontját „erélyesen képviselni” és keresztülvinni.

E pillanatban tehát még nem tudjuk, nem tudhatjuk, hogy a szovjet

tárgyaló fél képviselői végül engedtek volna-e Nagy Imre követeléseinek, de a tárgyalások híre már hivatalosan a nyilvánosság színe elé került – nyilván a közhangulat megnyugtatósága végett – és a tárgyalások ezek után tovább folytak.

Ezzel az egyszerű időegyeztetéssel elesik az a verzió is, miszerint Nagy Imre és a szovjet küldöttek, Mikojan és Szuszlov között megtörtént a megállapodás az utóbbiak elutazása előtt, vagyis október 31-én. Amennyire téves az a felületes, levegőbe eresztett bírálat, hogy Nagy a szovjet fél arcába vágta a szóban forgó határozatokat, éppoly alaptalan az a verzió is, hogy a megállapodás már megtörtént és Nagy oktan módon mégis egyoldalú lépésként hozta nyilvánosságra.

Mikojan és Szuszlov, egybehangzó információk szerint, 31-én távoztak Budapestről, vagyis ugyanaznap este, amikor Nagy a megindult tárgyalások tényét a közvélemény nyilvánossága elé tárta. Nos, ha a szovjet küldöttek kormányuk nevében már hozzájárultak volna a Varsói Szerződés felmondásához, ugyan miért nem hozták nyilvánosságra Budapesten ezt az örömhírt? Miért késlekedett volna teljes 24 órán át az a Nagy Imre, aki ekkor már megtanulta, hogy egy nap, néha egy-két óra késés is jövátéhetetlen következményekkel járhat? Természetesen azért késlekedett, mert 31-én még nem történt megállapodás, legfeljebb – és valószínűleg – ígéret, biztatás hangzott el a szovjet megbízottak részéről. Egyébként a varsói paktum felmondására és a semlegességre vonatkozó kormányhatározatok létrejöttének körülményei is azt mutatják, hogy a „Mikojan–Nagy Imre-paktum” korántsem volt befejezett tény. Heltai György, a Nagy-kormány külügyminiszter-helyettese *Az igazság a Nagy Imre-ügyben* című dokumentumkönyvben részletesen beszámol a november 1-jei drámai eseményekről. Leírásából kitűnik, hogy Nagy a minisztertanács ülése előtt az MSZMP vezetősége elé terjesztette javaslatait, amelyekkel szemben – Lukács György és Szántó Zoltán – komoly ellenvetéseket tettek. Ez is megmagyarázhatatlan lenne, ha szovjet részről *már elfogadott* megállapodásról lett volna szó, mint ahogy Nagy egész politikai vonalával ellentétben áll ez a lehetetlen verzió.” Ha Nagy Imrének módjában állt volna egy barátságos (vagy akár barátságta-

* Az első kiadás Brüsszelben jelent meg, az Európai Petőfi Kör kiadványaként 1959-ben, Magyarországon 1989-ben a Századvég és a Nyilvánosság Klub adta ki Kende Péter előszavával, Hegedűs B. András és Varga László jegyzetével, Kenedi János szerkesztésében.

** I.m. magyar kiadás, 86. o.

*** Molnár Miklós következtetése helyes, Nagy Imre *nem* tett ilyen előterjesztést az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának.

lan, de megtörtént) megegyezés eredményeként hírül adni kilépésünket a varsói paktumból, természetesen nem abban a drámai formában közli a hírt, mint ahogy az november 1-jén 18 óra 12 perckor a budapesti rádióban elhangzott:

„Figyelem! Figyelem! Nagy fontosságú közleményt olvasunk fel – jelentette a budapesti rádió. – Nagy Imre, a minisztertanács elnöke és megbízott külügyminiszter ma november 1-jén magához kérte Andropov urat, a Szovjetunió magyarországi rendkívüli és meghatalmazott nagykövetét. Közölte vele, hogy a Magyar Népköztársaság kormányához hiteles értesülések érkeztek újabb szovjet alakulatoknak Magyarországra való bevonulásáról. Követelte ezeknek a szovjet katonai alakulatoknak haladéktalan, azonnali visszavonását. Kijelentette a szovjet nagykövetnek, hogy a magyar kormány a Varsói Szerződést azonnal felmondja, egyidejűleg kinyilatkoztatja Magyarország semlegességét, az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez fordul és az ország semlegességének védelmére a négy nagyhatalom segítségét kéri!...”

Ez a nyilatkozat – félreérthetetlenül: *válasz*. A magyar kormány válasza arra, ami a tárgyalások megindulása és a drámai döntés között történt.

Hogy mi volt ez, mi történt, ezt mindmáig nem tudjuk pontosan, de ismerjük az eredményt – a szovjet invázió kezdetét –, és néhány jelből következtetni tudunk egyéb tényekre is. 1959 novemberében a magyar pártkongresszus alkalmából Budapesten tartózkodó Hruscsov³ három év kíséssel beismerte, hogy a szovjet Politbüro kebelében megoszlottak a vélemények a magyarországi beavatkozást illetőleg. Aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy Mikojan lehetett a beavatkozás fő ellenzője, az a Mikojan, aki az ügyben tárgyalt Nagy Imrével és a jelek szerint nem zárkózott el a magyar kormány kívánsága elől, sőt helyeselte Nagy Imre koncepcióját.

Nagy tehát egy ideig – talán csak órákig – csakugyan bízott a sikerben, reménykedett Mikojan támogatásában és békés megoldást remélt. Ez a remény és várakozás omlott össze, amikor világossá vált, hogy Mikojan nem tartotta – vagy nem tarthatta be – szavát, és félreérthetlenné vált, hogy a magyar kormányt becsapták (ne feledjük el ugyanis, hogy közben katonai tárgyalások is folytak a szovjet csapatok visszavonásáról).

Ha ebben a helyzetben Nagy tétlenül várakozik és szóttanul túri az ország újabb megszállását – a forradalom és a független Magyarország

³ *A forradalom hangja*. Századvég Füzetek-3. A Századvég és a Nyilvánosság Klub közös kiadása. Bp., 1989. 515 l. A hivatkozott rádióbejelentés helye: 357.l.

⁴ 1959. november 30.–december 5. között zajlott az MSZMP VII. kongresszusa Budapesten, amelyen a szovjet pártküldöttséget Hruscsov vezette.

ugyanúgy a szovjet tankok hernyótalpai alatt leheli ki lelkét, mint ahogy ez megtörtént november 4-én. „Lengyel megoldásra”, kompromisszumra 24 órával előbb még volt, ebben a pillanatban azonban már nem volt sem lehetőség, sem remény. De ezt a hidat nem Nagy égette fel, hanem a szovjet hadsereg inváziója.

Ezért nem tudott Nagy Gomulkává lenni s nem azért, mert a feladata meghaladta képességeit.

Ekkor tehát, és csak ekkor szánta rá magát Nagy Imre a Varsói Szerződés egyoldalú felbontására és a semlegesség bejelentésére. S még ez a valóban végső és kétségbeesett lépés sem meggondolatlan provokatív gesztus, esztelen kihívás volt a részéről. Válasz volt, igaz, immár nem a szovjet ígéretekre, hanem a szovjet hitszegésre – de egyben egy utolsó védekező hadmozdulat is. A szakadék szélén álló országot ugyanis más nem menthette meg már, csakis a két döntés egyidejű bejelentése, abban a reményben, hogy ez a határozottság a szovjet felet is megfontolásra készíti és a semlegesség védelmére felkért három nyugati hatalmat is erőteljesebb diplomáciai közbelépésre serkenti.

Mint tudjuk, sem az egyik, sem a másik nem történt meg, s ezért aligha merné bárki is Nagy Imrét hibáztatni. Mindenki tudja, hogy mások a vétkesek, másokra hárul – egyfelől az *agresszív*, másfelől a *passzív* hitszegésért – a történelmi felelősség és mások lelkét terheli a bűntudat. Talán ezért kellett Nagynak az életével fizetnie. És talán ezért hárítják a másik oldalról olyan könnyedén és szívesen Nagy Imrére a vádat: ő feszítette túl a húrt, ő nem volt elég józan, reális és meggondolt államférfiú.

A történelem azonban ítélni fog, talán már ítelt is, és magasan korunk botcsinálta áltudósai és „reálpolitikusai” fölébe emelte a kis nagy ember, a cvikkeres forradalmár, a fontolva haladó hős, a tanáros államférfi, Nagy Imre emlékét.

(1962. IV. évfolyam, 4. szám)

Hadikövetek

„parlamenter: háború idején katonai parancsnok által az ellenséges hadsereghez küldött katonai személy. Általában helyi vagy általános fegyverszünet előkészítése, halottak és sebesültek elszállítása, megadásra való felszólítás stb. céljából küldik a hadviselő felek tárgyalni a parlamentereket. A megkülönböztető jelzéssel ellátott és fegyvert nem használó parlamenter személye a nemzetközi jog értelmében sérthetetlen.”

Új Magyar Lexikon; Budapest 1961, V. kötet, 381. o.

A második világháború utolsó esztendejének előestéjén, 1944 decemberében, Budapest térségében történt. A Vörös Hadsereg, amely a hitleri Wehrmacht csapatait üldözve az év őszén magyar földre lépett, két hónap alatt az ország fővárosáig nyomult előre. Karácsony napjára pedig, váratlan rajtaütéssel Malinovszkij és Tolbuhin marsallok hadseregei katlanba zárták Budapestet, kis létszámú német és magyar védőivel egyetemben. A többszörös túlerő és a város védelmének kilátástalansága láttán, a főváros katonai erőinek parancsnoka, Pfeffer von Wildenbruch SS-tábornok engedélyt kért a német vezéri főhadiszállástól, hogy egy kitörést szervezhessen és hajthasson végre. Hitler válasza elutasító volt. Ehelyett felmentő csapatokat ígért és elrendelte, hogy Budapestet házról házra kell védeni. Hiába hivatkozott az SS-tábornok a feladatokhoz mért csekély katonai erejére, a polgári lakosság várható nyugtalankodására, a küszöbön álló éhínségre – a vezér parancsa, hogy a „Budapesti Erőd” nem feladható, egyértelmű és megmászhatatlan volt. Hitler jól értékelte a magyar főváros hadászati és politikai jelentőségét. Tisztában volt azzal, hogy Budapest feladása nemcsak a még harcoló magyar egységek erkölcsi összeomlásához vezetne, de – s ez esetben ez volt a döntő – az ostrom terhe alól felszabaduló szovjet csapatkötelékek dunántúli fellépése az egész német „Dél” Hadseregcsoport arcvonalát, Bécset és a Birodalom határait is veszélyeztetné.

E megfontolások azonban a Magyarországon operáló 2. és 3. Ukrán Front parancsnoksága előtt sem voltak ismeretlenek. Malinovszkij és Tol-

buhin marsallok célja az osztrák határ mielőbbi elérése, a dél-németországi előnyomulás és nem Budapest idővesztő ostroma volt. Így, hogy a fővárosért harcban álló 15–18 hadosztálynyi erőt a további támadásokra használhassák, hadikövetek útján Budapest kapitulációját kívánták a német SS-tábornoktól elérni. Erre a küldetésre a Front politikai osztálya két kipróbált tisztet, az ukrán Osztyapenko és a magyar származású Steinmetz kapitányokat választotta ki. A hadikövetek jövetelének időpontját és útvonalát az oroszok jó előre hangosbeszélőn, röpcédulákkal jelezték. Sőt, 1944. december 29-e reggelén, a két kapitány útbaindításának napján, az egész budapesti arcvonalon többórás tűzszünetet rendeltek el.

A szokatlan csendben, fegyvertelenül és kibontott fehér zászló alatt, Steinmetz dzsipje keletről, Vecsés felől, Osztyapenko a Duna túlsó oldaláról, Budaörs irányából közelítette meg a német vonalakat. A két hadikövet közül azonban csak Osztyapenko csoportja érte el sértetlenül az ellenfél hadiállásait. Steinmetz kapitány kocsija útközben hirtelen erős tűzérségi tüzet kapott – a küldetését jelző fehér zászló dacára –, pár perc alatt letitalálat érte.

A belövést a bent ülők közül senki sem élte túl...

De nem volt nagyobb szerencséje Osztyapenkónak sem. Habár őt a németek átengedték állásaikon és parancsnokukhoz, Zehender SS-tábornokhoz is kísérték, de a tábornok bele sem tekintve a szovjet ajánlatba, távozásra szólította fel a kapitányt. Alig hagyta el azonban a fehér zászlós csoport az ellenfél arcvonalát, a környéken német kezdeményezésre újra fellángolt a harc, s magát a tűzérségi infernóból menteni igyekvő személygépkocsit a Budaörsi út sarkán több gépágyúlövedék érte. Osztyapenko és két kísérője rögtön szörnyethalt, míg a sofőrt sikerült az oroszoknak súlyosan sebesülten a kocsí romjai közül kiszabadítaniok.

A hadikövetek meggyilkolása jogos haragot keltett a szovjet hadvezetőségnél s nagyban hozzájárult a budapesti harcok keménységének fokozásához. S amikor a Vörös Hadsereg Budapestet elfoglalta és a háború véget ért, Vorosilov marsall, a Szövetségi Ellenőrző Bizottság magyarországi elnöke személyi ügyének tekintette, hogy a főváros határában orvul, s a nemzetközi hadiszabályok durva megsértésével meggyilkolt hadiköveteknek a magyar kormány méltó emléket állíttasson. A két impozáns szobrot Vecsés és Budaörs határában 1946 őszén ünnepélyes külsőségek között avatták fel. S azóta szinte hagyománnyá vált, hogy esztendőnkint, december 29-én a párt, a kormány képviselői, a szovjet nagykövet jelenlétében, koszorúval adóznak Steinmetz és Osztyapenko kapitányok, a barna fasizmus áldozatainak emléke előtt...

A két szobor ott állt a helyén azon a késő őszi estén is, amikor Budapest

felől Csepel irányában egy gépkocsioszlop közelítette meg az előretolt szovjet állásokat. 1956-ot írtak, s az október 24-én Magyarország és a Szovjetunió között kitört fegyveres összetűzés október 28-án ideiglenes tűzszüneti megállapodással végződött, s mindkét fél, a hadiszokásoknak megfelelően, teljes harci nyugvást rendelt el. A Vörös Hadsereg egységei azonban magukra nézve nem tartották kötelezőnek ezt a megállapodást. A rádió és a napilapok szinte óráról órára újabb és újabb szovjet csapatmozdulatokról tudósították a fővárost. Zsukov marsall páncélos hadosztályai 48 órán keresztül egyfolytában özönlöttek be az országba, s a november 3-ára virradó éjjel Budapest a Vörös Hadsereg acélgyűrűjében találta magát.

De a szovjet hadsereg magyarországi képviselői, Malinyin, Cserbanyin és Sztjepanov tábornokok nem mutattak ellenséges szándékot. Sőt, készek voltak teljesíteni a magyar forradalmi kormány óhaját: folytatni a tárgyalásokat, hogy csapataikat Magyarországról kivonják.

A két tárgyaló fél első konferenciái november 3-án délelőtt a Parlament épületében kezdődtek. A díszegyenruhában megérkező szovjet tiszteket egy magyar kormányküldöttség várta. A többórás tárgyalás barátságos légkörben zajlott le, sőt az alapvető kérdésekben már meg is állapodtak. A Szovjetunió késznek mutatkozott, hogy 1957. január 15-éig, mint legkésőbbi időpontig, csapatait Magyarországról kivonja. Az erről szóló határozatról jegyzőkönyv is készült, amelyet mindkét tárgyaló fél aláírásával hitelesített. A kivonulás részleteinek megbeszélésére azonban ezen a délelőttön már nem került sor. Malinyin vezérezredes javaslatára e kérdések rendezését estére halasztották. Most még csak a tárgyalások helyét kellett kijelölni. De ebben is hamar megegyezés történt, annál is inkább, mivel a szovjet fél, parlamenti látogatására hivatkozva – az idevonatkozó nemzetközi jogszokások alapján – saját főhadiszállására, Tökölre hívta meg a magyarokat. S miután a kormányküldöttség a meghívás mögött semmi rosszat nem sejtett, nem élt ellenvetéssel.

Így történt, hogy este 8 óra után egy gépkocsioszlop hagyta el a fővárost, amely a délelőtt folyamán megalakított magyar kormányküldöttséget vitte az esti tárgyalások színhelyére, a tököli szovjet parancsnokságra. A küldöttség vezetője Maléter Pál vezérőrnagy, honvédelmi miniszter, tagjai pedig Kovács István vezérőrnagy, vk. főnök, Szücs Miklós ezredes a HM-ből és Erdei Ferenc tárca nélküli miniszter voltak.

* 1989-ben jelent meg a budapesti Szabad Tér Kiadónál Szücs Miklós: *Ezredes voltam 1956-ban a vezérkarnál* c. könyve. Szücs tagja volt a szovjet csapatok kivonásáról tárgyaló és a szovjetek által letartóztatott kormánydelegációnak.

A kormányküldöttség 10 óra tájban érkezett Tökölre. Útjuk nem volt eseménytelen. A lakihegyi nagyadó után, a „senki földjén”, két szovjet páncélos várta a magyarokat. Az egyik a oszlop élére, a másik az utolsó kocsi mögé került. Ezenkívül a levegőből időnként egy vadászrepülő fényoszlója pásztázta végig a csoportot. A feszültség csak akkor oldódott fel, amikor az oszlop a szovjet parancsnokság épülete elé érkezett. Itt a küldöttséget díszszázad és egy tábornok fogadta.

A tárgyalások éjjelig a kölcsönös szívélyesség és megértés jegyében zajlottak. Miután a fő pontokban már délelőtt döntöttek, most csak a részletkérdések voltak napirenden. Malinyinék kivonulásukhoz a páncélosok számára benzint, a legénység részére búcsúbeszédeket, virágcsokrot kívántak. Szóba került a forradalomban megrongálódott szovjet emlékművek rendbehozatala és a magyarok részéről történő jövőbeli gondos ápolása is. A magyar kormányküldöttség a tárgyalások menetéről időről időre telefonon Nagy Imrének is beszámolt. Az összeköttetés a Parlament és Tököl között éjjel után szakadt meg. Király Béla vezérőrnagy felderítőket küldött ki; ezek azonban nem tértek vissza támaszpontjukra. A kormány tanácstalanul és tehetetlenül állt a rejtéllyel szemben: mi történhetett a szovjet parancsnokságon?

Egy szemtanú, Maléter vezérőrnagy kísérsője, Horváth Sándor honvéd hat évvel később így beszélt erről:

„...Bent a tárgyalóteremben valószínűleg minden a legnagyobb rendben volt, legalábbis így éreztük a kiszűrődő hangokból. A mi időtöltésünket csak néha-néha zavarta meg egy, a belső szoba felé tartó orosz tiszt, míg azután úgy éjjeltájt hirtelen vagy másfél tucat zöld tányérsapkás tört ránk. Úgy jöttek, mint a zivatar, csak akkor vettük őket igazán észre, mikor már a belső ajtót tépték fel. Valami jelszót kiabáltak, s gitárjaikat egyből ráfoglák küldöttségünkre... Én az ajtón keresztül épp a »főnökre« tekintettem... a többiek elsápadtak, neki az arca sem rándult meg. »Hát így vagyunk?« – szólt csak oda a ruszliknak, miközben lassan felemelkedett. Én meg már nyúlok a gitáromhoz, gondolom, mielőtt megdőglenék, odapörkölkök egyet a zöldsapkások közé, de már késő... ketten is fognak. Próbálom lerázni őket, dulakodunk, én vagyok az erősebb, már a kezemben a cső, mikor a »főnök« odakiált: »Hagyjátok. Minden ellenállás hiábavaló!«... Mit tettem mást, az ő szava számomra mindig parancs volt, hagytam, hadd vigyék a gitáromat...”¹

Így, ilyen módszerekkel tartóztatták le, vették őrizetbe az oroszok a magukhoz hadikövetként meghívott magyar kormányküldöttséget. Némelyek később tudni vélték, hogy az MVD-legények élén maga Szerov fogatosította a letartóztatást, amely ellen a jelenlevő szovjet tábornokok

¹ Az akcióban Piros László (volt belügyminiszter) és magyar ávósok is részt vettek. Szerov tábornok személyes részvétele is igazolódott azóta.

valami gyenge ellenállást tanúsítottak. Az oroszok, mint utólag kiderült, november elsejétől készültek második fegyveres intervenciójukra. November 3-ára megszűnt a szovjet csapatok beözönlése az országba. A felvonulás befejeződött. Moszkvának csak a jelet kellett megadnia... s hogy a várható ellenállást a minimumra csökkentsék, orvul, a hadikövetek sérthetelenségét biztosító genfi konvenció durva megszegésével csapdába csalták a forradalom katonai vezérkarát. Ezért nyájaskodtak Malinyinék november 3-án a Parlamentben, és ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy a tárgyalásokat még aznap éjjel, Tökölön folytassák. A hatalmas Szovjetunió a kis Magyarországgal vívott háborújában „biztosra” akart menni, és eszközeit sem válogatta meg.

S amilyen módon elfogatta őket, ugyanúgy – titkon és orvul – tartatott felettük vérbírósgot is.

A Vörös Hadsereg 1944-es hadiköveteinek tragédiája egy röpke óra alatt játszódott le. A magyar forradalom parlamentereinek kálváriája 20 hónapig tartott.

Osztyapenko és Steinmetz kapitányok küldetésére a főváros határában két impozáns szobor emlékeztet. Maléter Pál vezérőrnagyról még beszélni is tilos Budapesten.

Pedig mindhárman hadikövetek voltak.

Hadikövetek – kiket egy város határában, egyazon módszerekkel és egyazon meggondolás alapján sújtott végzetük.

(1963. V. évfolyam, 3. szám)

JEGYZET

¹Lásd Horváth Sándor beszámolóját, *Irodalmi Újság*, 1962. okt. 15.

Szilágyi József

Vannak, akiket az életük tesz halhatatlanná; vannak, akiket a haláluk. Szilágyi József ez utóbbiak közé tartozik, annak ellenére, hogy halálának körülményeiről jóformán sokkal kevesebbet tudunk, mint életének körülményeiről. A Nagy Imre és társai ellen kiadott Vádiratban *hetedrendű vádlottként* szerepel: „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés kezdeményezése és vezetése büntetettével” azokkal egyetemben, akik: „az 1956. október 23-át megelőző időszakban ellenséges csoportosulást hoztak létre és különböző társadalmi szervezetekben kifejtett tevékenységükkel támadást intéztek a népi demokratikus államhatalom ellen, majd az ellenforradalom kirobbanása után, annak élére állva, közvetlenül a szocialista államrend megdöntésére törektek.” Ahány szó, annyi hazugság, akár a történelmi valóság, akár Szilágyi József életének és életfelfogásának szemszögéből próbáljuk megközelíteni. A kép – a fent idézett *paródia* – egy konspiratív szekta „önlátképe”, önvalomása egy tragikusan felemelő, történelmi eseményről, a kommunista párt lélektani alapállása, olyasfajta *dialektikus tudathasadás*, mely áldozatainak – a titkosrendőröknek és pártalkalmazottaknak – kizárólag azt engedni látni, amit ők csináltak volna, ha – esetleg – alkalmuk lett volna rá. A népfelszabadítás dicsőséges pártja lélegzetét vesztetten és értetlenül állt a népforradalom láttán; úgy magyarázza a „bizonyítványát”, hogy kifejti tulajdon „módszertanát”. Szilágyi Józsefnek, a *forradalmárnak*, semmi köze sem volt ehhez a „láttelethez”; az életével fizetett ezért.

Mert aki ismerte ezt a magas, kissé hajlott hátú, fekete hajú, szúrós tekintetű férfit, az egykori debreceni ifjúkommunistát, a kommunista párt degenerálódásának későbbi bátor és szókimondó bíróját, az tudta, hogy benne azok az élmények halmozódtak fel, melyek egy *valóságos népfelszabadító mozgalom* felé terelték fiatal korában csakúgy, mint férfi korában; nemcsak alkatiilag vagy jellemében volt idealista – a szó tiszta értelmében

* Forrás: *Az igazság a Nagy Imre ügyben*. Századvég Kiadó–Nyilvánosság Klub, Budapest, 1989. 27. o.

–, hanem törekvéseiben is – a szó politikai értelmében; nemcsak idealizmus vezetett, fiatalon, a kommunista pártba, hanem valóságismerete is: társadalomkritikájának középpontjában nem egyfajta öncélú forradalmi konspiráció állt, hanem egy valóságos – és mi több –: tisztességes tömegmozgalommal való azonosulás vágya és készsége. Mert idealizmusának ez volt jellembeli vetülete: a tisztesség. Rövid s nem is túlságosan jelentős pályafutásának is ez alapvető vonása. S hogy a *tisztességet* egy ideig azonosította a *kommunista párttal*, ez az oka és magyarázata annak a bátorságnak és ellenálló képességnek, mellyel a Horthy-rendőrség kínzókamráit és börtöneit elviselte; annak a legendássá váló emberi erőnek, mely a legnehezebb órákon is épségben segítette át. Adatok híján nem tudjuk, melyik évben született*; de hogy születésével azoknak a parasztforradalmároknak hosszú sorát növelte, akik életük kockáztatásával kísérlik meg a társadalmi rend megváltoztatását anélkül, hogy közben maguk is zsandárokká alakuljanak át, arra a halála a bizonyíték. A Horthy-börtönökben *csak* megkínózták; a *proletár-szovjet* börtönökben az akasztófa alá vitték. S hogy életének alapvető jellemvonását, tisztességét mindvégig megőrizte, az mivel sem bizonyítható jobban, mint azzal az egyszerű ténnyel, hogy egy és ugyanazon váddal vetették börtönbe fasiszták és kommunisták: a társadalmi rend megdöntésére irányuló szervezkedés vádjával. Hozzá kell tenni: a vád, mindkét esetben, igaz volt, vagy legalábbis *majdnem igaz*; a zsarnokság elleni harc Szilágyi József életének nemcsak legfőbb élménye, hanem legteljesebb hajtóereje is volt. A különbség csupán annyi, hogy míg a fasiszta társadalmi rend ellen való szervezkedés Szilágyi József életének legfontosabb mozzanatai közé tartozik, a kommunista társadalmi rend ellen való szervezkedés *elmaradása* voltaképp életének befejezését jelenti; a *Vádirat* hazug vádja Szilágyi József – és barátai, de legfőképp Nagy Imre – emberi tisztességét, s egyúttal politikai fogytékosságát mutatja.

Másfajta „fogytékosságai” is akadtak, kiderült csakhamar a háború befejezése után, amikor Szilágyi József rendőr ezredesként az akkori magyar Kommunista Párt központi adminisztrációjában a *közigazgatási osztály* vezetője lett. Azok számára, akik nem ismernék a kommunista párt apparátusának szervezési gyakorlatát, tegyük hozzá: a pártapparátus szervezeti felépítése paralel módon fut az államapparátus szervezeti felépítésével; minden állami funkciót párhuzamosan kísér végig egy-egy pártfunkció, mégpedig nem a *kiegészítés*, hanem az *ellenőrzés* feladatával; ily módon az állami szervek munkája alárendelt szerepet játszik a pártszervek munkájával szemben; ez utóbbi az irányító és ellenőrző, az előbbi kizárólag végrehajtó jellegű. Szilágyi József tehát voltaképpen nem volt más, mint a ren-

* 1917-ben

dőrség és a titkosrendőrség pártirányítója és felügyelője 1945 után, amikor a hatalomátvétel tekintetében ezek a szervek döntő fontosságúaknak bizonyultak. Funkcionális szempontból tehát ez a feladat nemcsak tudást vagy hozzáértést követelt, hanem – ami ennél sokkal fontosabb a pártban – politikai megbízhatóságot is. S vajon ki lett volna megbízhatóbb a fasiszta börtönökben oly hősiesen és bátran viselkedő parasztkommunistánál? De Szilágyi Józsefből mégsem lett *aparatszik*: forradalmárból sohasem lett hivatásos forradalmár; itt, a pártközpont közigazgatási osztályán indul lefelé – vagy felfelé? – útja, mely az ismeretlen temetőbe vezetett. Mint barátainak később elmondotta, első alkalommal a Mindszenty-per idején „kapott szagot”, utána – nem sokkal – a Rajk-perben. Hiába volt ugyan az államrendőrség s az akkor már erőteljesen kommunista kézben lévő titkosrendőrség „pártirányítója”, mert a legbensőbb *államvédelmi* titkokba nem avatták be (ezt kizárólagos joggal fenntartotta magának Rákosi Mátyás, Farkas Mihály, Gerő Ernő és Péter Gábor), csakhamar világossá vált számára, hogy a *titóista összeesküvés* szorosra font hálójának szálai között jókora szakadások mutatkoznak, s ezeket nem lehet párthűséggel befoltózni. A párthűség nála egyébként is az igazság feltétel nélkül való tiszteletét jelentette, tekintet nélkül a taktikai megfontolásokra: kapta magát s egy alkalommal Péter Gáborral, majd – miután ez a beszélgetés sikertelen maradt – Rákosival közölte kételyeit, fenntartásait, észrevételeit a Rajk-per hálózatával és hálójával kapcsolatban. Kommunista hitében ingott meg? Azokban mindenesetre, akik mellüket verve terjesztették a hitet „odakint”, míg „idebent” egymás után tartóztatták le a legodaadóbb kommunistákat. Ez az ellentmondás torkán akadt Szilágyi Józsefnek. De az apparátusnak nem volt szüksége *hamleti* emberre; az apparátusnak kizárólag *kommunista* emberre volt szüksége, akinek legfőbb jegye az, hogy lassan-lassan elveszti minden emberi formáját, vagyis a *marxi de omnibus dubitandumot* felcseréli a feltétel nélküli hit, s a kételyek nélküli igenlés dialektikus dogmájával. Szilágyi Józsefnek el kellett hagynia az apparátust. Minthogy jogi és közgazdasági doktorátusa volt, kinevezték a külkereskedelmi minisztérium közgazdasági főosztályának vezetőjévé, ahol az „államvédelem” szövevényébe már nem láthatott bele, de beeláthatott – és bele is látott – abba az ingoványba, amit népi demokratikus külkereskedelemnek neveztek hivatalosan, de ami nem volt egyéb az ember megalázásánál s az anyagpazarlásnál, a mérhetetlen pocskolásnál, a szaktudás és szakértelem teljes hiányánál, s ami még ennél is rosszabb volt: a Szovjetunióval való teljes és megfellebbezhetetlen kiszolgáltatottságnál. Szilágyinak nem kellett sok idő ahhoz, hogy ráébredjen: közigazgatási osztály a pártközpontban, vagy közigazgatási osztály a külkereskedelmi minisztériumban voltaképp egy és ugyanazon „intézmények” – a szovjet gyarmattá váló magyar „proletárállamnak” – két oldala; nemcsak a vezetés volt azonos, gyakran

még az emberek is, mert – amint később elmondotta – ez a terület volt a népi demokratikus sógorság-komaság ingoványának egyik legszebb „díszterülete”; alig volt vezér, főnök, magas állású párttisztviselő, aki be ne hozta volna ide testvérét, sógorát, hűgát vagy nagynénijét. Farkas Mihály ez idő tájt már mint vezérezredes száguldozott fel s alá az országban; Antolik Béla, a sógora, a legnagyobb nehézipari külkereskedelmi vállalat vezérigazgatójaként fecsérelte a „nép” pénzét s gyarapította a saját jólétét. Szilágyi József ezt már nem nézhette tétlenül: következképp Szilágyi József munkáját sem nézhették tétlenül azok, akiket támadott, bíralt vagy – mert még mindig őszinte kommunista volt – a párt érdekében – leleplezett, rájuk bizonyította tudatlanságukat, hanyagságukat, nemtörődömségüket és felelőtlenségüket. Rágalomhadjáratot indítottak ellene, kimutatták, hogy „kispolgári befolyás” alatt áll, hogy magatartását „párttól idegen érdekek” irányítják, majd – minthogy egyike volt a minisztérium ama kevés kommunistáinak, akiket őszintén és osztatlanul szerettek beosztottjai és munkatársai – nyilvános önkritikára kényszerítették, s ezután természetesen, eltávolították posztjáról. Így került kistisztviselőként a Terményforgalmi Vállalathoz, ahol már sem szava, sem hatásköre nem volt, viszont alkalma nyílt végleg megismerni azoknak az embereknek az életét, akiknek „szolgálata” a kommunista párt legfőbb és legszentebb céljai közé tartozott. Szenvedélyes dühe és haragja az ország leigázói ellen itt emelkedett forradalmi magaslatokba; itt, a Terményforgalmi Vállalat taggyűlésén mondta el országszerte híressé vált paraboláját – Nagy Imre első leváltásának idején, azaz 1955 tavaszán – arról a teherautó-sofőrrol, aki rakományát árokba fordította s ezért elvették tőle gépkocsiját és elvették a vezetői jogosítványát és emellett még öt évre börtönbe zárták, hogy felszólalását ezzel a kérdéssel zárja: *S mondjátok meg nekem, elvtársak, mi történik végre azokkal, akik az ország rakományát árokba fordították?* A felcsattanó tapsvihar csak a taggyűlés résztvevőinek hangulatát jelezte; a pártvezetés véleménye más volt, ami érthető, hiszen a rakományt ők „fordították árokba”. S minthogy ebben az időben már valamivel nehezebb volt elhurcoltatni, letartóztatni és felakasztatni valakit, Szilágyi József „megúsztá” azzal, hogy kizárták a pártból, abból a pártból, melynek ügyéért a DEF-en véresre verték és torma zacskót húztak a fejére, alig tizenöt évvel korábban. Ez volt a lejtő alja? Itt kezdődött a felemelkedése.

Az útja egyenes volt, következetes és tiszta, mint mindig. S ha a Terményforgalmi Vállalatnál töltött „számozetés” éveinek súlyát azzal igyekezett könnyíteni, hogy beiratkozott a Műgyetemre, mérnöki diplomát szerzendő, akkor a Nagy Imre miniszterelnöksége idején (s azután) azzal foglalkozott, hogy az ország „terhén” könnyítsen. Végeredményben ez volt a hivatása. Ezért élt s ezért halt meg. Vagy fogalmazzuk inkább így: ezért ölték meg egykori elvtársai.

Mert haragja egykori „elvtársai” ellen nem ismert határt, mértéket, sőt: akadályt sem. Minthogy sohasem törődött a veszéllyel, szinte a sorsot „hívta ki” maga ellen. Ahol elviharzott, kissé hajlott testtartásával, mély és szenvedélyesen fel-felcsattanó hangjával, dühösen összerántott szemöldökével, mindenki – akarva-akaratlan – kissé összerándult: szerették s féltették is egyben, talán nem annyira Rákosi vagy Farkas bosszújától, mint inkább saját magától, pontosabban attól az újból értelmére talált indulattól, mellyel tulajdon élete és múltja ellen fordult, egy valójában még nem is teljesen tisztázott jövő érdekében. De Szilágyi József nem sokat törődött az aggodalmaskodókkal; nem tartozott a fajtájukba. Szókimondása, szenvedélye, őszintesége és szigorúsága, mely a legmelegebb emberi érzelmekkel párosulva, még fenyegető pillantását is gyakran a mosoly fényébe emelte, mindenféle kitérő nélkül vitte Nagy Imre társaságába; nem tartott sokáig, míg meghitt és mély barátság alakult ki közöttük, mely csakúgy alapult természetük vonzásán, mint élményeik közösségén, hasonlóságán. Értették egymást, néha szó nélkül is, bár Szilágyi Józsefet – ezekben az években – nehéz lett volna szótlannul elképzelni. A debreceni parasztkálvinista önfejűsége itt adta ki erejét, a vitákban; az igazi cselekvés még hátravolt, de azután ez is bekövetkezett. A „tisztesség és tisztaság igénye” – ahogy *Benjámín László* írta – Szilágyi Józsefet is a csatasorba szólította. Most volt elemében. A forradalom tisztességének és tisztaságának fennsíkján.

Nagy Imre miniszterelnöki titkárságát vezette, amíg volt ilyesfajta titkárság. Pihenés nélkül dolgozott, tárgyalt, küldöttségeket fogadott, feljegyzéseket készített, tervek fogadott el és utasított vissza. Lefogyott, szótlanabbá vált s nevetős szigorúságában is felbukkant valamiféle keményebb, ellentmondást nem tűrő, csaknem tragikus élesség. Aki korábban ismerte, most meglepődve vehette észre rajta a felelősség élethalálharcának változó s megváltoztató nyomát. Az a szenvedély ragadta magával, ami ifjú korában, csak érettebben, nyugodtabban, biztosabban, kiegyensúlyozottabban. Így készült fel egy új életre, mely – végre! – az övé lehetett volna.

A Magyar Igazságügyminisztérium 1958. június 17-i közleménye szerint halálra ítélték és kivégezték.* Hírek szólnak arról, hogy az úgynevezett tárgyaláson bírái szemébe mondta véleményét róluk, a szovjet támadásról, Kádár János magatartásáról, szenvedélyesen, emelt fővel és szikrázó dühvel, ahogy szokta. Vannak olyan nézetek is, melyek szerint a halálos ítélet ennek a magatartásnak egyenes következménye (Nagy Imrénél, Gimes Miklós-

* Szilágyi az 1958. június 15-i ítélethirdetéskor már nem élt. Az 1958. április 16–18. között lefolytatott tárgyalás után a Vida-tanács halálra ítélte. Az ítéletet 1958. április 24-én végrehajtották.

nál is): egy ügyes vagy csupán ügyeskedő önkritikával megmenthette volna az életét. Lehetséges. Szilágyi József azonban éppen erre az ügyeskedésre nem volt hajlandó, soha többé. A hivatásos ügyeskedők, népboldogítók és hírmagyarázók társadalmában nem akart tovább élni.

„Az ítélet szövege Szilágyi József terhére négy cselekményt ró fel:

- a) Részt vett az 1955. decemberi »titkos szervezkedésben«,
- b) a Budapesti Főkapitányságon létesített »központban«,
- c) felszólalt egy nyilvános műegyetemi gyűlésen,
- d) egy közelebbről meg nem jelölt »titkos összejövetelen« bejelentette, hogy »Nagy Imre és társai felkészültek a hatalom megragadására.«¹

Titkos szervezkedés – Nagy Imre leghatározottabb követelésére – sem 1955-ben, sem előtte, sem azután nem volt.

A Budapesti Főkapitányságon semmiféle központ nem alakult ki, hacsak ide nem számítjuk az első nap éjszakáján Kopácsi Sándor szobájában gyülekező, síró, sápadózó szovjet »tanácsadókat«, akik valóban központot képeztek az általános fejtelenségben.

Mínthogy titkos szervezkedés nem volt, titkos összejövetel sem tartatott, Nagy Imre és társai pedig – sajnos – sohasem készültek fel a hatalom megragadására.

Ami a műegyetemi gyűlést illeti: az minden kétséget kizáróan megtörtént, és azon Szilágyi József részt is vett, sőt fel is szólalt.

„Az undort, mely valamennyiünket eltölt, fordítsuk makacssággá – írta Camus az előbb idézett könyv előszavában. – A magyar tragédiával szemben bénultan álltunk és állunk még ma is. De nem igaz, hogy teljesen tehetetlenek vagyunk. A befejezett tények elutasítása, a szűz s az elme riadója, az elhatározás, hogy a hazugságnak nem adunk polgárjogot, nem hagyjuk el az ártatlant, még ha meg is fojtották – ezek a lehetséges cselekvés törvényei.» Szilágyi Józsefnek nem adták meg hóhérai a »lehetséges cselekvés« lehetőségét: az ítélet ellen fellebbezni nem állt módjában; az ítéletet végrehajtották. De perét tovább folytatják azok, akikért meghalt, mindaddig, amíg a »történelmi szükségszerűség« halálos szorításából ki nem bontakozik az emberi szabadság.

(1963. V. évfolyam. 3. szám)

JEGYZET

¹Az igazság a Nagy Imre-ügyben. 99. o.

*Gimes Miklós**

A háborúvég és a Horthy-rendszer összeomlása az 1944/45-ös Magyarországon cselekvésre készen talált egy fiatal, félig kész intellektuelekből álló nemzedéket, amelyet az előző évek élményei (kiábrándulásuk a polgári rendből, a háború és a náciizmus iszonyata, vagy éppen a személyes üldöztetés) predesztinált arra, hogy ne csak várja, kívánja, de feltétel nélkül el is fogadja a változást, amely Kelet felől rohamléptekkel és feltartóztathatatlanul közeledett. E forradalomra szomjas ifjú emberek nélkül a Moszkvából hazatérő kommunista vezérkar nem sokra jutott volna. Velük azonban olyan ütőképes és számszerűen is jelentős hadat szervezhetett, amellyel kitölthette az illegális kommunista párt foghíjas kereteit és hozzáláthatott a kulcspozíciók régóta kitervelt birtokbavételéhez.

Ehhez a részint idealizmus, részint személyes keserőség hajtotta újforradalmár nemzedékhez tartozott a maga sajátos, minden általánosítás alól kisikló egyéniségével Gimes Miklós is.

Ha hét esztendő távolából Miklósrá gondolok, előbb pulóveres, köpcös alakját látom, kihajtott gallérú ingben, tűnődő, gyakran csodálkozó arckifejezésével, amelyről a gondolkodás irányát és érzelmi töltését csaknem mindig le lehetett olvasni. Egyénisége szerint Gimesnek voltaképpen a századelő orosz forradalmárai, a társadalomról meg az élet értelméről vég nélküli vitákat folytató tolsztojánus vagy anarchista világreformerek között lett volna a helye. Félbemaradt medikus volt, mint annyi Dosztojevskij- vagy Gorkij-regényhős (s mint egyébként, a véletlen furcsa találkozásaként, Maléter Pál is – bár ő másképp és más okokból). Gimes nem látta értelmét tanulmányai folytatásának, amikor a világ dolgai oly reménytelenül összekuszálódtak; mi több, egyáltalában nem találta a helyét a harmincas-negyvenes évek égboltja alatt, s a civil élet kötelezettségei elől tétova bolyongásba menekült. Egyetem helyett disszertációkat gyártott – mások

* Az írás először a *Szemlében* jelent meg, majd az *Irodalmi Újság* 1982. 2. számában. Magyarországon a *Századvég* 1989. 1–2. száma közölte.

számára. Kitanulta a motorszerelést, de nem vállalt állást. Kacérkodott a gondolattal, hogy elmegy Spanyolországba önkéntesnek, de nem találta meg hozzá az illegális kapcsolatokat. Hevesen udvarolt egy férjes asszonynak, aki azonban úgy játszott vele, mint macska az egérrel. Fel akart csapni Tito partizánjai közé, el is jutott Jugoszláviába, de itt sem volt szerencséje: a bizalmatlan szerbek nem adtak fegyvert a kezébe. Így köszöntött be a nagy változás, amely végre hivatást és értelmes emberi feladatot csillogtatót meg előtte: tízévi kallódás után mi más lehetett volna Gimes Miklósból, mint régi bálványok döntője, szomjas lelkek felvilágosítója... kommunista agitátor?

Tanításra „nem középiskolai fokon” döbbenetesen széles, polihisztóri tudása is feljogosította. Túlzás nélkül elmondható, hogy Gimes Miklós már akkor mindent tudott, amikor a középiskola padját elhagyta. „Jó” érett volt csak, valami jelentéktelen hanyagság miatt, de valamennyi tanárja tudta, hogy nem mindennapi tehetség. Még csak kisdíák volt, amikor magyartanára azt a feladatot adta neki, hogy a *Himnusz*t parafrázálja, vagyis hogy szinonimát állítson a terjedelmes költemény egyes szavai helyébe. Miklós percek alatt játszi könnyedséggel megoldotta a feladatot, s külön hálás volt a testére szabott büntetésért; már akkor az effajta szellemi tornákat szerette leginkább. Húsz évvel később, újságíró korában, hasonló tornának tekintette az orosz mintára szabott hivatalos „magyar” álláspontok megfogalmazását.

A gimnazista Miklós figyelemmel hallgatta tanárait (még évtizedek múlva is hibátlanul emlékezett egy-egy fizikai kísérletre vagy kémiai képletre), de tudásának java részét az iskolától függetlenül szerezte meg. Elképzelhetetlenül sokat olvasott, s amit egyszer elolvasott, azt szinte csonkítatlanul meg is őrizte memóriájában. A jó memorizálást barátaitól is elvárta, s egy-egy bevált partnerrel szívesen játszotta azt, hogy egyikük felemlített egy-egy kulcsszót, a másiknak pedig ki kellett találnia, melyik regény vagy vers melyik helyéről való. Őt magát szinte soha nem lehetett azon rajtakapni, hogy valami nevezetesen el ne olvasott volna. Magyar- és világirodalmi ismeretei egyformán enciklopédikusak voltak; már gyerekkora óta megszokta, hogy az angol és német szerzőket (a franciákat ritkábban) a maguk nyelvén olvassa. Kedvenc költői – az idézetek gyakoriságából ítélhetően – Shakespeare és Arany János voltak. Regényirodalomban már aligha ítéltük neki a pálmát; mégis azt hiszem (s ez bizonyos fokig fényt vet Gimes gyermekesen tiszta lelkületére), hogy Jókait és Dickenst mindenképp fölébe helyezte. Rajongott Krúdyért is, akihez nem utolsósorban gasztronómiai rokonság fűzte. Ám Miklós számára a könyvek nem helyettesítették, csupán kiegészítették az élet epikuroszai élvezetét.

Olvasottsága mai diákok között csudaszámba menne. De abban a milióban, amelyből jött, ez a tudás csak kivételes volt, nem rendkívüli. Szülei – mindketten orvosok, nevezetesen ideggyógyász pszichoanalitikusok – ahhoz a szabadgondolkodó, jelentős részben zsidó eredetű intelligenciához tartoztak, amely a század eleji – Horváth Zoltán kifejezésével élve – „harmadik reformnemzedéket” adta. Tekintetét a haladó Európára függesztve (Ady Endre) ez a generáció „nyugatosította” a századforduló magyar szellemi életét, s valósította meg ugyanakkor a kiegyezés évtizedeiben emancipált zsidóság második – tanult – nemzedékének asszimilációját a magyarsághoz. Gimes családjában is európaiságba forduló magyar kultúrléggör uralkodott: alig akadt olyan nagy magyar vers, amelyet idősb Gimes Miklós ne tudott volna kívülről. A Nyugat-nemzedék nem egy tagja – Kosztolányi, Karinthy, Heltai Jenő – bejáratos volt Gimesékhez; Ady Endre Miklós édesanyjának dedikált verseskötetei máig is megellegzők a család könyvespolcain. Az ifjúkori lázadó szellem (mindkét Gimes szülő a Galilei Kör élgárdájához tartozott) az ellenforradalom korszakában rezignációba fordult ugyan, mint csaknem mindazoknál, akik e nemzedékből nem a kivándorlást választották, de ez nem jelentett valamiféle visszatérést egy izolált zsidó kultúrkörhöz. A magyarsághoz való tartozás jegyében – ha külső kényszer hatása alatt is – ment végbe a család kikeresztelkedése. A választás a liberális tradíciójú unitárius egyházra esett.

Miklós unitáriusnak született, s diákéveiben igen szoros érzelmi kapcsolatot kötött ehhez a kisebbségi, dogmákat alig ismerő felekezethez. Nagy hatással volt rá hitoktatója, a félig-meddig szabadgondolkodó, fiatalon elhunyt Iván László. Egyházi rokonszenvek indították arra is, hogy egyik nyári szünidejét Erdélyben, az unitáriusok „szentföldjén” töltsse, gyalogos zarándokként, a budapesti püspöki vikárius adta ajánlólevelekkel és szerény stipendiummal a tarsolyában. Azonban sem a keresztség, sem idősb Gimes Miklós magas hadikitüntetései nem akadályozták meg a Horthy-világ hatásait abban, hogy ifjabb Gimes Miklóst katonai szolgálat helyett munkaszolgálatra ne rendeljék. Ebben a minőségben látta viszont Miklós másodszor is Erdélyt, 1944-ben. Onnan szökött át többedmagával Tito partizánjaihoz, ahol azonban – mint már említettem – nem volt módja fegyverrel a kezében harcolnia. Talán nem is lett volna az neki való: bátorsága nem katonai természetű volt. Miklós inkább a hitvallók, mint a harcosok fajtájába tartozott.¹

A kommunista párttal Miklóst még 1942-ben egy illegális szeminárium hozta összeköttetésbe. Ettől fogva kommunistának tekintette magát, habár a párthoz csak laza s alkalmi kapcsolatok fűzték. Miklós számára ezek a kapcsok részint olvasmányai és elmélkedései logikus betetőzését, részint

az előző években felhalmozódott tettvágy és hivatáskeresés fixálását jelentették. Jellemző módon azonban nála még a felszabadulás is – amikor 1945 elején Jugoszláviából hazatért – kallódással kezdődött. Egy ideig azzal a tervvel foglalkozott, hogy elhurcolt édesapja felkutatására indul a még félig háborúban álló Németországba. Aztán mégis a maradás és a pártaktivitás mellett döntött, de csak fél szívvel: integráns forradalmár létére a Rákosi-féle 1945/46-os demokrata frazeológia nem nyerte meg tetszését, s jó ösztönével az egész népfronttaktikában veszedelmes ön- és népbecsapás előjátékát látta. Az őszintétlenség és a valódi célok elhallgatása annyira undorította, hogy – valamikor 1945 vége felé – egy baloldali frakció alakításának gondolata fordult meg a fejében. Erről aztán letett, de némi idő kellett ahhoz, hogy a pártpolitika szolgálatára szánja rá magát – ahogy idő kellett ahhoz is, hogy a pártpropaganda illetékesei végre felfedezzék őt és ifjúsági lapcscák alkalmi munkatársából a központi pártlap publicistájává emeljék.

Gimes kommunistasága nem utolsósorban érzelmi okokra épült. Emlékszem egy 1946-os beszélgetésünkre, amikor is Miklós élénken tagadta, hogy olvasmányok vitték volna el a fennálló rend elleni lázadásra. „Én csak egy embert ismerek, aki tisztán szokokból lett kommunista” –mondotta, s N. T. nevét említette. „De éppen ez a baj N. T.-vel” – tette hozzá. Mert Gimes nem hiába nevelkedett német és angol romantikán. Tudta, hogy a teljes emberségnek a ráción kívül még sok elemi komponense van. Morális felháborodás nélkül a marxizmus számára iskolás séma lett volna. S az „igazság” keresésénél döntőbb, elsődlegesebb jelentőséget tulajdonított a *boldogság* keresésének. Lincoln formulája szerint: „magától értetődőnek tartjuk, hogy minden embernek joga van...”. Mint javíthatatlan romantikus, Miklós azt is magától értetődőnek tartotta, hogy aki személy szerint *boldogtalan* akar lenni, annak meg kell hagyni ezt a jogot, mert a boldogság kereséséhez ez is hozzátartozik.

Miklós egyetemes boldogságkeresésére a forradalmi marxizmus adta meg a legkielégítőbb választ, mert – a negyvenes évek Miklósának szemében – egyedül ez a tan foglalta össze a tudomány és az emberi haladás eredményeit logikusan és következetesen abban az irányban, amely felé az ő humanizmusa „magától értetődően” tartott: az *egész emberiség* felszabadítása felé. A munkásosztály kivételes szerepének elismerése mellett (amit azonban sohasem fejlesztett kultusszá²), Gimes a marxizmusban elsősorban az általános emberit kereste és szerette: ez az érzelem még „legpártosabb” cikkében is átütött. Törekvése (melyet az ötvenes évek elembertelenedő légkörében szinte dacos hivatástudattal vállalt) az volt, hogy a polgári progresszió értékeit és a humanista kultúrát – nevezetesen a nyugatit – a marxizmus-leninizmussal összeolvassza.

Marx és Lenin (az élő vezérek közül pedig Révai) iránt táplált csodálata jelentős részben azon épült, hogy bennük kiválóan művelt embereket látott, akikben a forradalmiság a kultúra iránti érzékkel párosult. Még jól emlékszem arra az euforikus állapotra, amely Gimest elfogta, amikor 1946-ban Lukács György a budapesti bölcsészkarra bevonult (lelkendezését egy *Szabad Nép*-cikk is megörökítette): jelképesnek tartotta, hogy a nyugati humanizmust éppen egy emigráns kommunista hozza a Horthy-időkben elsőkélyesített magyar egyetemnek.³

Gimes kommunistaságának volt egy másik tényezője is. Ha ez a romantikus humanista magáévá tette a lenini párt rideg szervezeti elveit, szükségesnek ismerte el a fegyelmet és a cselekvési egységet – holott természete legfőljebb a magános gerillaharcra készítette volna – ez nem utolsósorban a maga bohémságával való belső elégedetlenségre, s az ebből eredő kompenzációs szükségletre vezethető vissza. A kötöttségekkel szemben megőrizte csendes undorát és a legcsekélyebb személyes hatalomvágy nélkül a *szolgálatot* választotta egy olyan korban, amely a magányos gondolat erőtlenségét minden addiginál szemléletesebben bizonyította. Még fülemben cseng Miklós legfőbb érve egy pozitivista felfogású baráti kör elleni vitában: „Mit ér az igazság, amely nem fut ki világosan körülhatárolt cselekvésre?” Anarchista léte Miklós a kommunizmusban a szervezett cselekvést tisztelte, karteziánus szellemét pedig kielégítette, hogy ez a cselekvés tudományos érvekre épül. Emellett – úgy hiszem – vonzódott az erős, fegyelmezett, belsőleg rendezett egyéniségekhez, kivált ha cselekvésük mögött logikus érvelő gondolkodást látott. Ilyen egyéniséget fedezett fel a magyar kommunista vezérkar jó néhány tagjában, elsősorban Révaiban, aki még 1953 után is egy ideig gyengéje maradt.⁴

A pártpropaganda két 1945 utáni vezetőjének – Révai Józsefnek és Horváth Mártonnak – dicséretére legyen mondván, hogy Gimes ritka kvalitását felismerték és (a maguk módján) hasznosították. Révai egy időben politikai titkárául választotta Miklóst, Horváth pedig a *Szabad Nép* megjelenése idején órá bízta a kényesebb elméleti vagy politikai cikkek megírását. Jóllehet tudták, hogy Miklós agya másképp jár, mint a szokványos pártagitátoré, s hogy Gimes éppoly járatos a „tiltott irodalomban”, mint ők ketten, erről nem beszéltek, s rendjén valónak tekintették, hogy a saját eszközeivel jusson el az „aktualizált” tudásnak azokhoz a korlátozó szabályaihoz, amelyekre ők már régen berendezkedtek.

Bizonyos értelemben Gimes Miklós megtestesítette az ideális pártteoretikust; ugyanis minden érdekelte. Univerzális figyelmének középpontjában mindamellett a történelem állott, s ezen belül is a modern történelem, amelyben egyetemi tanárok otthonosságával mozgott. A marxista világlá-

tás még a legdogmatikusabb időszakban sem akadályozta meg őt az ellentétes eszmerendszerek megértésében és tanulmányozásában, gyönyörködve foglalkozott olyan tényekkel és furcsaságokkal, amiknek édeskevésközük volt ideológiai világképéhez. Így például az amerikai magazinok állandó kedvenc olvasmányai közé tartoztak, a londoni *Economist*nak és a *New Statesman and Nation*nek pedig egyetlen számát se hagyta olvasatlanul újságírói évtizede alatt. Marxista alapismeretei azonban minden egyéb tudásánál megalapozottabbak voltak. A hivatalos „összes műveken” kívül Gimes járatos volt a nem hivatalos művekben is; ami Magyarországon (a könyvtárak „zárt osztályain”, vagy az ismerősök magánkönyvtárában) Kautskytól, Bernsteintől, Adlertől, Buharintól, Trockijtól megszerezhető volt, azt Miklós figyelmesen végigolvasta, s az ő sajátos – kettős értékítéletre berendezett – belső polcain gondosan elraktározta. Így minden érvet eleve ismert és a hivatalos doktrína szegényes ellenérveit a maga használatára kiegészítette, hogy aztán egy szép napon az egész sztálinista apologetikát egy kötegben a szemétre dobja, vállalva a lázadás minden elméleti és gyakorlati következményét.

Miklós egy darabból faragott egyéniség volt; a közéleti és magánember nála szoros összhangban állott. Nem ismerhette jól Gimest, az irodalomesztétát és pártagitátort, aki nem látta őt enni, nem találkozott vele futballmeccsen vagy a Körút-sarki éjjel-nappal Közértben, amint kisfiának végtelen elmélyedéssel csokoládét és cukorkát válogatott össze. Nem ismerte őt, aki nem látta mosolyogni, vagy nem hallotta őt, amint félbeszakított egy halálosan komoly fejtegetést, hogy megkérje feleségét, kerítsen elő valami eldugott csemegét, rímes becenevekkel adva nyomatékot kívánságának. Szerette a testét: kéjesen merült alá a fürdővízben, amelyet egyetlen nap sem mulasztott volna el, s ügyelt arra, hogy csak a legfinomabb fehérneműt viselje. Egyébként rosszul öltözködött: télikabátja soha életében nem volt, s zakóban is csak ritkán mutatkozott; tavasztól kezdve ingujjban járt, világoskékben, és erre ősszel elnyűtt pulóvert húzott. Szerette szakállát simogatni; talán ezért is növesztette – nemcsak fogadalomból – a háború alatt, majd 1955-ben. Néha azzal lepett meg bennünket, hogy kopaszra nyírt fejjel jelent meg a szerkesztőségben; állítólag hajhullás ellen védekezett, de igazában élvezte a fejbőr szabad levegőzését, amikor pedig növesz- nek indult a haja, látható kedvteléssel dörzsölgette, simogatta.

Miklós alaptermészete a gyengédség volt; családja, barátai, s még olyanok is, akikkel csak véletlenül került össze, ennek nap mint nap érezhették megannyi tanújelét. Kínban volt, ha valakit bírálnia kellett; a feddéseket oly kíméletesen osztotta, ahogy csak lehetett. Ha az az érzése támadt, hogy szándéka ellenére megbántott valakit, lett légyen az a legtávolibb és legkö-

zömbösebb személy, szenvedett tőle. Nőkkel szemben különösen előző-
keny és lovagias volt; ösztönszerűen és saját érdekeiről megfeledkezve
segítette a gyengéket és elesetteket. Jóllehet élete végéig ateista maradt,
senkit sem ismertem, aki a *szeretet* tanítását jobban magáévá tette volna,
mint ő. Talán, mert természetével annyira egyezett? Kétségtelen, hogy
Miklós nem tudott gyűlölni; szánakozni és megérteni annál inkább. A
butaság és gonoszság néha felbőszítette. De haragja hirtelen jött és ugyan-
olyan hirtelen el is múlt. Gyűlölködésre, haragtartásra, bosszúra Miklós
teljességgel képtelen volt. Szelíd lelkületével, adakozó, már-már tékozló
jóságával minden környezetből kiritt, kiváltképp abból, mely e tulajdonsá-
gok ellentétét választotta eszményéül. Gimes sugárzása azonban lefegyver-
ző volt, s még a párton belül is számos intrikától mentette meg őt.

Vajon nem ez a „tékozló” szeretet adja-e meg annak a makacsságnak a
kulcsát is, amellyel Miklós 1956 novemberében vesztébe szaladt? Aggódo
„tanítványait” leintve, a személyét fenyegető veszély iránt érzéketlenül
haladt Gimes a számára elrendelt, magas börtönfalak mögött lezajló „pas-
sio” felé, amelyben azonban nem a szerepet kereste – a szerepjátszás idegen
volt tőle –, hanem egy tízévi kollektív tévedésért kijáró bűnhődést.

Barátai megválogatásában Miklós nem volt arisztokratikus. Állandó tár-
saságként azokat az embereket kedvelte, akikkel szellemileg közös nevezőt
talált. De ezenkívül akadt neki külön „állatsereglete” is olyan emberekből,
akikkel gyakran a leglehetőlenebb körülmények között sodródott össze, s
akikhez valamilyen megnevezhetetlen affinitás fűzte. Itt is – miként szerel-
mi életében – a változatosság keresése volt magatartásának egyik uralkodó
motívuma, ami azonban nem zárt ki bizonyos állandóságokat. A ragaszkó-
dás anyjához, családjához, elvbarátaihoz az utolsó pillanatig determinálta
Miklós cselekvéseit. 1954 végén, már félig-meddig üldözött, Párizsban
maradhatott volna, de nem akarta cserbenhagyni sem szűkebb családját,
sem azt a baráti kört, aminek az ő jelenléte – úgy érezte – fontos.⁵ 1956 őszén,
mielőtt az ellenállás veszélyes ösvényére lépett volna, előbb biztonságban
akarta tudni övéit: sikerült is őket átjuttatnia a határon.

Egészen vége azonban Miklós irtózott a polgári élet kötöttségeitől –
mindenfajta kötöttségtől. A pénzt megvetette: ha véletlenül bővében volt,
két kézzel szórta; kölcsönadott vagy felvett összegekről pillanatok alatt
megfeledkezett. Anyagi értékek közül egyedül a könyveknek volt szemé-
ben becsülete, ezért könyvtárát minden megengedett és meg nem engedett
eszközzel gyarapította; jó könyvet nem adott vissza tulajdonosának. Ott-
hon bárkit bármely időben szívesen fogadott; de ha vendégül hívták, csak
akkor lehetett rá némi bizonyossággal számítani, ha előzőleg *bizonytalannak*
jelezte jövetelét. A rendszeres, órákhoz kötött munka szintén nem volt erős

oldala; ilyen tevékenységre csak súlyos külső kényszer hatására szánta rá magát. Anarchizmusa néha konfliktusokba is sodorta a párttal, s csoda, hogy az ötvenes évek elején pusztán emberi okokból nem származott nagyobb baja.

Igaz, hogy természetének bohém vonásait a pártfegyelem némiképp csökkentette. Kapcsolata a „fegyelmezett cselekvés hadseregével” néhány évre úgyszólván teljesen kicserélte Miklóst. Csapongó hajlamú filoszról itt vált, ha nem is szolid, tömör, szovjet típusú pártemberré, de aprólékosan lelkiismeretes újságíróvá. Emberi fogyatékoságait (pontatlanság, kedélyhullámzások) túlzottan aggodalmas lelkiismeretességgel kompenzálta; mint ellenőrző-szerkesztő nemegyszer a rotációsok megindulásáig a szerkesztőségben maradt, hogy újból és újból átolvassa az oldalakat; hátha mégis megbúvik valahol valami rettenetes hiba... A későbbi évek ismeretében azonban hajlamos volnék ezt a jellemváltozást felületinek ítélni.

Valószínűleg belső szervezetlenségével függ össze az is, hogy minden tudása és tehetsége ellenére Gimes egyetlen komolyabb írott alkotást sem hagyott hátra. Bizonyos, hogy ezt nem a külső körülmények magyarázzák. Gimes Miklós ahhoz a típushoz tartozott, amely gondolatait élőbeszédben szereti tisztázni, de irtózik attól, hogy írásba öntse. Ennek látszólag ellentmond az a tény, hogy Miklós ugyanakkor szenvedélyes és könnyűtollú újságíró volt. Itt azonban életének egyik furcsa paradoxonjával állunk szemben: számára az újságírás nemcsak aktivitás volt, hanem – még sokkal inkább – menekülés az elől, hogy az *igazi* témákról kelljen írnia. Cikkei – ritka kivétellel – nem voltak igazán jelentősek vagy eredetiek. Holott Miklós bármilyen napszakban, bármily felmerülő témáról mélyenszántó, eredeti és lényegbevágó előadást tudott rögtönözni. Előadói modora nem volt színes, inkább tanáros. Nem a csillogó allegóriák és hasonlatok, hanem a logikai tisztaság tette fejtegetéseit vonzóvá. Bármily improvizált volt a téma, Miklós szájában a tételek és a bizonyítások logikusan, tárgyilagos nyugalommal követték egymást. Enciklopédikus tudása meghökkentően befejezetté kerekítette mondanivalóját. Ha életét magnetofon kíséri, csodálatos töredékeket őrzött volna meg; a töredékek azonban valamilyen belső gátlás folytán sohasem álltak össze művé. (Talán magasfokú önkritikája gátolta?) Világosan folyó érvelése csak nagy néha kanyarodott el a tiszta ész követelményeitől, ilyenkor is rendszerint átlátszóan egyszerű személyi okokból (például valamilyen leküzdhetetlen vonzalom miatt, amikor is minden józan ész ellenére Gimes képes volt kimutatni, hogy vonzalma tárgyának van „igaza”).

Miklós társaságában sohasem akadt el a beszélgetés. Nemcsak a strófa-

mondások vagy más irodalmi játékok miatt, amelyekre mindig kapható volt. (Emelkedett hangulatban még az is előfordult vele, hogy barátait fürdőkádban költött malacstrófákkal neveltette meg.) Hanem mert tarso-lyában mindig tartogatott olyan lényeges vitatémát, amire kérdés, elmélke-dés vagy tűnődő állítás formájában rávezette a beszéd fonalát. S még a látszólag megvitatott témáknak is mindig új frissességet kölcsönzött az az őszinte átélés – csodálkozó kérdőjel vagy háborgó felkiáltójel –, amellyel Miklós a világ dolgait fogadta. Számára semmi sem volt „természetes”, „nyilvánvaló”, „régiműve, tudjuk jól”. Minden fejlemény, lett legyen sze-mélyi, politikai, tudományos vagy művészeti, ürügyet szolgáltatott neki az elmélkedésre. Jóllehet hihetetlen gyorsasággal olvasott (főként éjjeleit szánta erre), olvasmányai mindig mély benyomást tettek rá, s üdítő lényeg-látással tudta őket összefoglalni barátai számára. Tanári kvalitásait – úgy hírlík – a börtönben is csorbitatlanul megőrizte, s volt olyan időszak (1957 eleje), amikor az államvédelmi tisztek kihallgatói szerepükről megféledekez-ve Gimes ámuló hallgatóivá szegődtek.

Gimes Miklós 1953 utáni, *második* lázadása ugyanúgy jelleméből fakadt, mint a tíz évvel korábbi első. A negyvenes évek végén Miklós ugyan beállt a „sorba”, de a megtalált hivatás első jóérzése elmúlván, kételyei, belső bizonytalanságai, igazságérzetének elfojtott sérelmei megint előtörték. Igaz, az – utólag szinte hihetetlennek tűnő – fizikai és szellemi igénybevétel nem sok időt hagyott neki a tépelődésre vagy a számvetésre. Igaz az is, hogy az ideológia – amelyben akkor Miklós szilárd eltökéltséggel hitt – egy ideig féken tartotta a kételyeket, legalábbis a felületen. Gimes a hívőknek abba a fajtájába tartozott, akik hitükhöz mindig megtalálták a racionális érveket. Ám a mindinkább elburjánzó hivatalos hazugságokat már csak a legna-gyobb fokú cinizmussal – vagy ostoba szolgálalkúséggel – lehetett volna megemészteni. Márpedig Gimes sem szolgálalkú, sem cinikus nem volt.

Az ötvenes évek elején még rettenetes erőfeszítéseket tett, hogy lépést tartson: megértse a megérthetlent és elhiggye a hihetlent. Titokban összehasonlításokat tett önmaga és a környezetében található erős vezére-gyéniségek között, akik mindent oly könnyen látszottak elkönyvelni. Ám-de hiába kereste emezek belső biztonságának titkát, mert ő maga még a pártkohó legforróbb izzása közepette sem alakult át mindenre kapható, edzett bolsevikká. Ezt tudta, s belső bizonytalanságának egy része ebből fakadt, szinte vallásos félelme, hogy hibákat követ el, csak része volt egy általánosabb félelemnek, amelyet kezdetben nem vallott be magának, de amelyhez az évek folyamán hozzászokott. Attól félt, egyszer felfedezik, hogy ő mégsem tartozik az „igaziak” közé, s kitaszítják abból a közösségből, ahová érzelmei rendelik.⁶ Félelme abban a mértékben fokozódott, ahogy

felfedezte, hogy ideológiailag is mind bizonytalanabbá válik, mert belső dialógusaiban egyre inkább az ellenérvek kerekednek felül.

Zárt világában élén, s az új társadalmi igazságtalanságoknak csak kevés jelét látván, elégtelenségei közül valószínűleg a szellemi volt a legerősebb. Miklós számára a marxizmus valaha *felszabadító* tan volt, ezért kétszeresen szenvedett attól, hogy ez a tan már csak béklyóit mutatja, s hogy avas szólamszerűségében lassan elveszti minden magyarázókéességét. Azt még csak elfogadta, hogy Lenin és Sztálin doktrínája korlátozza a lehetséges forradalmi megoldásokat, de abba már nem tudott belenyugodni, hogy ez kielégítő magyarázat nélkül, önkényesen, sőt szeszélyesen történik. Szenvetett attól, hogy az eseményeket nem lehet előre kiszámítani, hogy minden vonalváltozás a végzettség erejével következik be, mellyel kapcsolatban vitának még csak helye sincsen; hogy az „elmélet” az egyetlen vezér kizárólagos vadászterülete, s hogy még azt is felsőbb helyen döntik el, mely árnyalat hangsúlyozása kívánatos. Gondolkodási képessége végül is egy hatodik érzék ápolására szorítkozott nála is, mint a sztálinizmus annyi más szellemi hajótöröttjénél: annak intuitív megérzésére hogy mi az, amit az adott helyzetben „mondani lehet”, s mi az, amit nem. Bár ez a játék némi teret hagyott a kombinatív készségnek, alapjában véve megalázó volt, s emellett állandóan tűzzel folytatott játéknak tűnt. 1952 táján Miklós már alig tudta, hányadán van önmagával.

Már a Rajk-ügyet is nehezen emésztette meg, hiszen – emlékszem – a bírósági komédiára hurcolt vádlottak hamis hangja nem kerülte el a figyelmét. Mennyi öncsalás, szembehunyás, belső „ideologizálás” kellett ahhoz, hogy egy nem Moszvában gyúrt kommunista a pártélet akkori rohamos elszörnyülését a maga számára elfogadhatóvá tegye! Gimesnek ez annál nehezebben esett, mert a gondolkodás bátorsága sohasem vészett ki belőle egészen, s a kíméletlenséget, az ostobák zsarnokságát, az embereken és hiteken tipró szovjetmajmolást valahol az öntudata mélyén mindig is a nevéen nevezte.

Így aztán az 1953-as év fordulópontot jelentett nála is. A Sztálin halálát követő válság, a kommunista pártok sorozatos önkritikája felfedte előtte a feltétlen hit hiábavalóságát és erkölcsi törekenységét. Miklós második felszabadulása azzal kezdődött, hogy 1953 nyarán szentül megfogadta: az öncsalásnak örökre vége. Nem fogja többé elhinni, hogy a cél szentesít akármilyen eszközt, sem azt követelni magától, hogy úgy gondolkodjék, mint mások, mint a felsőbbség. Legeslegfőképpen pedig nem fog többé semmi olyasmit leírni, aminek igazságáról nincsen alaposan meggyőződve.

A belső felszabadulás különböző szakaszai ettől kezdve végzetes szűkszerűséggel követték egymást. A folyamat kezdetén a bálványdöntögetés és az előző évek kulcstévedéseinek előbb bártortalan, majd egyre vadabb

feszegetése állt. Az istenség bűneiről apránként tudomásunkra jutott tényeket titkos, szörnyűlködésekkel teljes beszélgetéseken terjesztettük, miközben fürkészve méregettük egymás kételyeit és igazságelviselő képességét. Faltuk a tiltott irodalmat – Trockijt, Kardelj, Orwellt –, amelyet többnyire Gimes szerzett be és értelmezett a gyengébbek számára. Rákosiék tudta nélkül így vált a pártlap szerkesztőségének jóformán egész „régí gárdája” a gondolati lázadás veszedelmes gócvá. De ennek történetét már megírták.

Gimes Miklós szellemi hatása ebben a folyamatban döntő jelentőségű volt; ő személy szerint igen hamar eljutott a tagadás szélső határáig, ami aztán újságírói munkáját is fokozatosan megbénította. Tolla elnehezült, mert érezte, hogyan válnak hamissá az addig skrupulus nélkül használt szavak és fordulatok. A rendőrkutya szimatú Betlen Oszkár – a pártlap akkori főszerkesztője – meg is sejtette, hogy Gimes akkori „ingadozásai” több van, mint amit első pillanatra gondolni lehet. De 1954 táján Miklós már alig titkolta kételyeit, s titokban örült annak, amikor szerkesztői munkája helyett külföldi tudósításokkal bízták meg. A külföldi, azaz nyugat-európai utak azután újabb elmélkedés – mondhatnók, lelki sokkezdetévé váltak. Először Svájcban, majd rövidesen Párizsból Miklós ama hűledező felismerés birtokában tért vissza, hogy minden másképp, egészen másképpen van, mint ahogy gondoltuk. Hazatérésétől kezdve a sztálinizált marxizmus világát „képzelt világnak” nevezte az odakint megismert „valós világgal” szemben.

Szellemi elszakadó mozdulataiban Gimesnek segítségére volt, hogy – olvasottságából eredően – tájékozottabb volt a világ dolgaiban mint bármelyikünk. A tények új egységbe foglalása így aztán könnyebben ment neki, mint másoknak – viszont a sokkal erősebb volt nála. Még élénken előttem áll Miklós arca, amint egy-egy tisztázó beszélgetés után fejét fogja s hevesen ingatja olyan ember módjára, aki nem képes egy marcangoló titok nyitjára jutni:

– Istenem, hogy is lehettünk ilyen őrültek!

1954 végére a világkép átformálása Miklósban gyakorlatilag végbement. Kisebb-nagyobb vargabetűk után végül is valamiféle labourista szocializmusnál kötött ki; ebbe az irányba hajtották ifjúkora óta táplált angol szimptomái is. Bár sohasem járt Angliában, a brit politikai gondolkodás szókimondását és pragmatikus értékét ismerte s midennél magasabbra tartotta. Ez a választás különben sajátságosan demobilizálta őt és távol tartotta minden ideológiai tevékenységtől:

– Tudod, mindez nem érdekes – sajnálta le egy átfogó revizionista vitairatra vonatkozó tervezetemet. – Mindezt előttünk réges-régen és jobban elvégezték mások...

Az ideológiák „későnjövés” tudata azonban cseppet sem hűtötte le cselek-

vőkedvét. Ellenkezőleg, a tettet most még elsőrendűbbnek tartotta, s Párizsból hazatérve nemzetközi perspektívában mérlegelte. Ha időnként kétyek gyötörték, az csak a tehetetlensége miatt volt. Mert amikor a valóságot – kivált a szovjet és a magyar valóságot – új színben ismerte meg, Miklós mély erkölcsi válságba zuhant és a pusztá eszmei tisztázás nem adhatott számára felmentést. Az *aktív jóvátétel* szükségességét Miklós egyre sürgetőbbnek érezte, s a pártapparátus makacs ellenállását látva a legváltozatosabb – néha a legirrealisabb – tervek fordultak meg fejében. Saját személyes sorsa Miklósnak közömbös volt; ebben az időszakban még a boldóság keresésénél is uralkodóbb motívummá lett, hogy magáról és másokról „lemossa a gyalázatot”.

Barátsága Nagy Imrével elsősorban emberi rokonszenvből keletkezett. 1955 elején Gimes csak felületesen ismerte Nagyt. 1953 nyara óta ugyan élénken rokonszenvezett vele (mint a reformot akarók többsége), de csak távolról és Nagy Imre túlzott pártszerűsége miatt nem minden elégedetlenség nélkül. De 1955 tavaszán, amikor Nagy Imre már megbukott, megbélyegzett ember volt, s nagybeteg léteére mindenki elkerülte őt, Gimes, aki akkor szakított végleg a „párttal”, felkereste. Kiderült, hogy sokban hasonlóan látják a világot. Miklósról nagy hatást tett az „Öreg” belső biztonsága és töretlen optimizmusa; emez értékelte Gimes egyenességét, széles tudását és eleven elméleti érdeklődését. Bár sohasem voltam jelen kettejük egyetlen találkozásán sem, Miklós elbeszéléseiből az a kép alakult ki bennem, hogy jelentős részben teoretikus problémákat vitattak. A marxizmus helyzetét, a szocializmus jövőjét. Mindkét embernek ez volt a központi témája.

Tanácsadója volt-e Nagy Imrének Gimes? Túlzás volna ezt állítani. Politikában – csakúgy mint agrárkérdésekben – Nagy Imrének igen határozott véleményei voltak. S mint egy más generáció más előéletű tagja, másképp látta a dolgokat, mint későbbi köréből a legtöbben. De Gimes szellemi partner volt számára, akivel szívesen filozofált, s aki (pusztán emberi okokból is, különösen a bukása utáni első hónapok nagy elszigeteltségében) bátorító hatással volt rá. Azonban Miklós revizionizmusa sokkal intellektuálisabb és globálisabb volt; ha Nagy Imre Gomulka volt, Gimes Kolkowski. A legfőbb politikai kérdésben pedig egyenesen szakadék választotta el kettejüket. Mert Nagy Imre mindvégig a párton belüli legalitás álláspontján maradt. Gimes 1955-től kezdve illegális szervezkedésre gondolt. A húszas-harmincas évek orosz frakcióharcának történetéből s a moszkvai perekből (melyeknek egy angol vagy francia nyelvű jegyzőkönyvét gyakran olvasgatta) azt a következtetést vonta le, hogy eleve elveszett, aki a pártfegyelem és az apparátussal vállalt szolidaritás bűvköréből nem tud kitörni. Csak a teljes belső szabadság visszanyerése teremti meg a sikeres akció feltételeit – hangoztatta Gimes. Nagy Imre ezt az álláspontot élesen elítélte.

Miután szervezkedési ambícióit lehűtötték (a gondolatot mások is kedvetlenül fogadták), Miklós az irodalmi ellenzék megmozdulásainak vált egyik energiaközpontjává. Megszámlálhatatlan későbbi lázadó (vagy megalkuvó) fordult meg Gimes lakásán, s talált nála mindenkor szellemi táp- és gyúanyagot. Gimesben már ekkor megérelmődött az a tudat, hogy konzekvensen végig-gondolva, a revizionizmus útja egybefolyik más demokratikus áramlatokéval, amelyek ugyancsak az ideológiai önkényuralom ellen küzdenek. Ennek következményeit levonta új politikai barátságok kötésével (1955-ig ő is „párt-gettő”-ban élt), majd pedig – 1956 október–novemberében – egy szélesebb, a pártellenzék kereteit messze túlhaladó, nemzeti demokratikus összefogás keresésével.⁸ Műfordítóból újságíróvá reaktiválódva Miklós elsősorban a *hazugság* falainak döntögetését tekintette feladatának; ebben a törekvésben fogant a „pártos igazság” mítoszát romboló *Két igazság* című cikke is, amely talán valamennyi politikai írása közül a legszemélyesebb hangú, mindamellett távolról sem tükrözi Gimes gondolatainak mélységét és gazdagságát.

Ellenzéki aktivitása mellett Miklós számot vetett azzal, hogy egypárturalomban a párton kívül nincsen politikai élet, s hogy minden politikai aktivitás előfeltétele a párttagság. Ezért fogadta el 1956 nyarán a rehabilitációt, vagy ahogyan egy barátja tréfásan megjegyezte, ezért záratta magát vissza a pártba.⁹ A rehabilitációnak köszönhető csakugyan, hogy 1956 október végének kritikus napjaiban Miklós jelen lehetett és szerepet játszhatott a *Szabad Népnél*. Az ő hatása alatt állt a párt lapja fokozatosan a forradalom oldalára. De a kormányelnök Nagy Imre álláspontjának kialakulását is befolyásolta Gimes, aki – Nagy Imre körének számos tagjával ellentétben – az első perctől fogva pozitív jelentőséget tulajdonított annak, hogy az október 23-i békés tüntetés fegyveres harccá nőtt. Paradox módon ugyanez a Gimes védte meg október 24-én és 25-én a *Szabad Nép* nyomdáját egyes garázda felkelőcsoportocskák ellen.¹⁰

A forradalom második hetében Miklós valahogyan megint nem találta meg a helyét. Határozott feladat nélkül hol itt, hol ott tűnt fel, tárgyalt, vitázott, tanácsokat adott; a helyzet egészben véve inkább aggasztotta, mintsem kielégítette. Az ÁVH elleni tömeghisztéria és az utcai atrocitások láthatóan feldúlták őt, a forradalom politikai megszerveződését kevesellte. November 3-án azonban ismét bizakodó volt, s egy *New Statesman* típusú független kritikai lap alapítása ügyében tárgyalt... A kialakuló új politikai spektrumban ezt találta a maga számára legmegfelelőbb árnyalatnak... November 4-én, az első ágyúlövések után azonban ismét megtalálta teendőjét.

Gimes Miklós sorsának végkifejlete nem áll arányban a szereppel, amelyet valóban betölthetett. De valami lehetett Gimes személyiségében, ami a szovjet és magyar ellenforradalmi büntetőosztagokat arra a meggyőző-

désre juttatta, hogy ez az ember nagyon veszélyes és makacs rebellis. Talán az, hogy mindent végiggondolt, s a legcsekélyebb „ideológiai együttműködésre” sem volt hajlandó? Vagy az, hogy Gimes a forradalomnak és az azt követő ellenállásnak progresszív történelmi távlatot adott? Civilizált törvényhozás mellett a politikai gondolkodásért nem jár halál. De Gimes elpusztításának nyilvánvalóan szimbolikus értelmet szántak. Ha Maléterrel a fegyveres felkelés, Gimessel a lázadó gondolatot akarták sírba tenni.

Már említettem, hogy Miklós önkéntesen vállalta sorsát. Jóllehet Nagy Imre körének ama kevés számú tagjai közé tartozott, akik nem kerestek védelmet a jugoszláv követségen¹¹ s november 4-e után is megőrizték szabad mozgásukat, Gimes egy pillanatig sem gondolt menekülésre. Pedig Kádár november 26-i beszéde után (amelyben őt személy szerint megfenyegette) helyzete igen aggasztóvá vált. Barátai kérték, hogy tűnjék el egy időre. De Miklós ragaszkodott mozgásszabadságához. Fontosnak tartotta, hogy szövetségesei a nemzeti ellenállásban lássák, hogy még él, működik, nem hagyja el a süllyedő hajót. Jelképes jelentőségűnek tartotta, hogy a Nagy Imre-kör szabadon maradt tagjai ne válasszák a könnyebb utat akkor, amikor egy egész nemzetre a megtorlás súlya nehezedik. Vagy talán nem ők buzdították fel a nemzetet cselekvésre?

Ily erkölcsi megfontolásoktól vezettetve Miklós zavartalanul jelent meg nyilvános helyeken. Így bukkant nyomára a karhatalom, amely akkor már hetek óta kereste, s lakásán többször házkutatást tartott. December 5-én hurcolták el.¹²

Ettől kezdve megszűnt minden kapcsolata a világgal. Pedig még másfél évig élt az alvilágban. Mondják, hogy a börtönben lefogyott (dionüszoszi szakállát még november 4-én leborotvált), s így egészen megfiúsodott. Lesoványodott arcából két nagy szeme, mint két suggesztív reflektor tűzelt elő.

A zárt ajtók mögött lefolytatott „per” folyamán vallomásaival mások helyzetén igyekezett javítani. Magára vonatkozólag minden vádat vállalt. Tehette, hiszen akarta a forradalmat, kívánta a tisztítótűzet, amelyben egy rászédett nemzedék tíz év salakjától szabadul meg. Zuhanása világító láng marad, mint a Benjámín leírta repülő, aki égő gépével még egy utolsó célpontra veti magát:

*...Idejüket-múlt
babonákat égetett zuhanása –
zavartan élt, mégsem hiába.*

(1963. V. évfolyam, 3. szám)

¹Gimes a Horthy-testőrség tagjai körében kifejtett lázító agitációja miatt került egy erdélyi bűntettőtáborba, sógorával, Magos Gáborral együtt, aki már ebben az időben is (mint később annyi más helyzetben) Miklós praktikus esze, bizalmasa és személyes testőre volt. Gimes életének bizonyára ez az erdélyi kaland volt az egyik legregényesebb epizódja. Sógora és más jelen lévő barátai cinkosságával szabotálta a szolgálati szabályzatot. Könyvekkel látta el magát, s ha munkára vonultak ki, rendszerint lelépett, hogy az erdőszeleken vagy más védett helyen. Shakespeare-t olvasson. A keretlegénység minden fenyegetése hatástalanul pergett le róla. A századparancsnok egy ízben személyesen hajtotta az erdőbe, hogy ott minden teketória nélkül kivégezze őt: egy óra múlva leeresztett fegyverrel tért vissza, mögötte Miklós, az elmaradhatatlan Shakespeare-rel a hóna alatt. „Hogy csináltad?” – kérdezték hűledezve bajtársai. „Megmagyaráztam neki, hogy közel vannak az oroszok, hogy a háború végérvényesen elveszett, hogy barátaim vannak, akik megbosszulnának most vagy később” – válaszolta mosolyogva Miklós. Az igazság az, hogy Miklós nem ismerte a halálfélelmet, s áradt belőle valami meghatározhatatlan, Rab Ráby, Monte-Christo vagy még inkább karamazovi sugárzás, amely a legdurvábbakat is hatalmába ejtette.

²Erdemes megemlíteni, hogy a numerus clausus más áldozataival ellentétben Miklós nem csinált erényt abból (soha nem is hivatkozott rá), hogy egyetlen tanult mestersége ipari szakma. Az álmunkás pártfunkcionáriusoktól azzal különböztette meg magát, hogy vállalta értelmiségi voltát.

³De sajnos abban is akad valami jelképes, hogy néhány évvel később, Révai bizalmasaként, Gimes a Lukács György elleni támadások első vonalában áll. Ez különben Lukács tragédiáját is szemlélteti: éppen akiket az ő kivételes egyénisége hódított meg a kommunista párt számára, fordultak később, csaknem kivétel nélkül, ellene.

⁴Ugyanakkor Miklós azt is hamar észrevette, hogy a vezetőség nem egy tagja – különösen az apparátusemberek, mint Farkas Mihály, Kovács István vagy a Rákosi-öcs Bíró Zoltán – üresfejűek, pöffeszkedők, akikhez őt semmiféle intellektuális vagy érzelmi közösség nem fűzheti. Gimest, aki teoretikus hajlamai ellenére mindent elsősorban személyeken keresztül ítélt meg, ez a felfedezés (amelyet mind több tapasztalat erősített meg) egyre jobban izgatta és nyugtalanította, míg végre 1953 után kielégítő elméleti magyarázatot talált rá.

⁵Gimest 1954 késő őszén, párizsi tartózkodása alatt váltották le a *Szabad Nép* szerkesztői tisztéből, névleg azért, hogy a *Magyar Nemzet*hez nevezzék ki főmunkatársnak, de mindenki tisztában volt az intézkedés hátterével.

⁶Később Gimes bevallotta, hogy ezekben az években minden „ésszerű” érv ellenére, amelyet önmaga bátorítására felsorakoztatott, szünet nélkül várta a letartóztatást.

⁷„Barbarische Methoden”: ezzel a kifejezéssel jellemezte 1954-ben Gimes a négy szemközt a nagybeteg Révai Sztálin politikáját. Gimes boldogan idézte fel a vallomást, mely megerősítette abban a sejtésében, hogy Révai is valaha ugyanazokat a kételyeket élte végig, mint ő. A barbár metódusok történelmi elkerülhetetlenségét akkor még félig-meddig elfogadta.

⁸Gimes Miklós politikai végrendeletét három fontosabb dokumentum őrzi: a *Magyar Szabadság* induló számának vezércikke, a *Magyar Újjászületés Tízparancsolata*, valamint a *Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom Kibontakozási Javaslata*. Mindhárom megtalálható Az igazság a Nagy Imre-ügyben c. kötet függelékében. [A Szabadvégi Kiadó és a Nyilvánosság Klub közös kiadása. Bp., 1989. Az idézett írások: Szabadság vezércikke, 156. o., Tízparancsolat, 161. o., Kibontakozási javaslat, 164. o.] (A harmadikat nem egyedül Gimes fogalmazta, de egyetértett vele.)

⁹Gimest még 1955 májusában, Rajk László rehabilitálásának nyilvános követelése miatt zárták ki az MDP-ből sógorával, Magos Gáborral és Fazekas György újságíróval együtt.

Visszavétele 1956 nyarán, Rákosi bukása után, szinte erkölcsi kényszer volt a párton belül akkor befolyáshoz jutó „centristák” számára.

¹⁰ Az igazság a Nagy Imre-ügyben c. kötet szerkesztőinek tanúsága szerint.

¹¹ A Gimes elleni vádirat egyik ritka tárgyi eleme az volt, hogy Miklós kapcsolatban állott a jugoszláv követség egynémely tagjával. Minthogy ma Jugoszlávia a szocialista tábor teljes értékű tagja, Gimest ezek szerint – részben – egy baráti szocialista országgal való jó viszony ápolásáért ítélték halálra. Elmélkedjenek erről, akiket a politika és a morál összefüggései foglalkoztatnak.

¹² Miklóst egy orvos ismerőse lakásán tartóztatták le, hová pusztán magáncélokból ugrott föl. Látván, hogy az orvost „büntársként” kezelik, Gimes kijelentette, hogy egyetlen szót sem hajlandó szólni, amíg barátját haza nem engedik, s ő erről bizonyosságot nem nyer. S csak-ugyan el is érte, hogy orvos ismerősét bántatlanul hazabocsátották, ő pedig – letartóztatásának helyéről – telefonon felhívhatta.

Losonczy Géza

Nagy Imre első miniszterelnöksége idején az enyhülés jelei megmutatkoztak a börtönökben is. A budapesti Gyűjtőfogház rabjai, hosszú esztendők légmentes elzártsága után, először adhattak hírt magukról és írhattak végre hozzátartozóiknak egy kurta levelezőlapot, a rabkórház még járni tudó betegei pedig naponta fél órára kiülhettek az udvarra. Egy révetegen körütekintő, sápadt és foghíjas fiatalemberben senki sem ismerte meg Losonczy Gézát, a Népművelésügyi Minisztérium hajdani államtitkárát, Révai József első helyettesét. Amikor 1954-ben megjelent a rabkórház udvarán, még régi ismerőseivel is közölnie kellett a nevét. Ám ez a Losonczy Géza nemcsak külsejében ütött el a korán magas hivatalba jutott és tisztét önelégült méltósággal betöltő fiatal politikusoktól, hanem nyilvánvaló volt, hogy olyan megrázkódtatás érte, ami tudata mély vizeit kavarta fel és megrendítette idegrendszere egyensúlyát is. Úgy tűnt, merőben ösztöneinek engedelmeskedett csupán, amikor félénk mosollyal társai kezébe csempészett egy-egy kincset érő cigarettát avagy egy kis zacskó cukrot.

Viszonylag rövid idő alatt hosszú utat járt meg Losonczy Géza, míg a rabkórházban eljutott a lemondás és emberszeretet ehhez a szerénységében is megható gesztusához.

1917-ben született, apja református lelkész volt és fiát a debreceni református kollégiumba adta. Érettségije után Losonczy Géza magyar-francia szakos tanárjelöltnek iratkozott be, de még mielőtt oklevelét megszerezte volna, néhány félévet hallgatott a párizsi Sorbonne-on is. Itt jutott kezébe a Moszkvában élő Révai József egyik polemikus írása, a *Marxizmus és népiesség*, aminek gépiratos másolatát Losonczy Magyarországra csempészte, hogy a művet aztán ne a moszkvai szerző nevén, se pedig illegalitást sejtető álnéven, hanem az akkortájt csak szűk körben ismert Kállai Gyula munkájaként nyomtassák ki Budapesten. A könyv tagadhatatlan hatást keltett a baloldali magyar intellektuelek között és amikor 1945 után Révai József már hivatkozva vállalhatta a *Marxizmus és népiesség* szerzőségét, elismeréssel szólt Losonczyról, akinek része volt a könyv első megjelenté-

tésében. De Révai aligha csupán ellenszolgáltatásból avagy személyi rokonszenvből egyengette az egykori párizsi diák pályafutását, hanem feltehetőleg elsősorban azért, mert úgy vélte, hogy a feltűnően egyívású moszkovita pártvezetők a maguk hasznára fordíthatják a tiszántúli papfiú jól hangzó nevét és gyanútlan lelkesültségét.

De amikor Losonczy Párizsból hazatért, legkevésbé sem számíthatott még arra, hogy politikai felfogásával és magatartásával felfelé ívelő karriert készít elő. Hiszen a háború idején cikkeket írt a gyanakvással figyelt és hatósági zaklatásoknak kitett szocialista *Népszavában*, tevékenykedett az illegális antifasiszta mozgalomban, majd Donáth Ferencsel, Újhelyi Szilárdal, Zöld Sándorral és másokkal vezetőjévé vált az ellenállás egyik legjelentősebb csoportjának, a Márciusi Front debreceni szervezetének. 1942-ben részt vett a *Népszava* karácsonyi számának előkészítésében; ekkor foglaltak állást először közös fasisztaellenes program mellett a magyar szellemi élet különböző politikai árnyalatú képviselői. 1943. március 15-én Losonczy a Petőfi szobra előtt lezajlott tüntetésnek egyik vezetője, szinte magától értetődő tehát, hogy Horthy Miklós rendőrsége letartóztatja és bebörtönzi.

A háború után, az akkor még alig 28 éves Losonczy a kommunista párt egyik ifjú nagyságaként kerül előtérbe. Őt delegálják különböző értelmiségi szervezetekbe, bizottságokba, kinevezik a párt hivatalos lapja, a *Szabad Nép* helyettes főszerkesztőjévé, megválasztják országgyűlési képviselőnek és a Moszkvából hazatért főfunkcionáriusok mögötti sorokban, mint pótagnak, helyet szorítanak neki a párt központi vezetőségében is. Elküldik a magyar kormánydelegációval a párizsi béketárgyalásra és ugyancsak tagja annak a küldöttségnek, amely 1948-ban a szovjet–magyar barátsági szerződést aláírja. Losonczy lelkes hívő, és akár egy iskolásfiú, mindent elkövet, hogy Sztálin közelébe férközzék; naivan büszke arra, hogy kezét rázhatott az orosz diktátorral, aki ekkor már kénye-kedve szerint rendelkezett Magyarországgal is. Losonczy nyílegyenes úton haladt, hogy jellegzetes pártfunkcionáriussá váljék. Némely közelebbi barátjának ugyan 1946-ban úgy tűnt még, hogy Losonczy viszolyog a lélekgyilkoló apparátustól, a merev bürokratóktól, és a Népi Kollégiumok fiataljai között keres feloldódást; de kétségeit minden bizonnyal elaltatta, amikor 1949-ben szerkesztői íróasztalától államtitkárként vonult be a miniszterelnökségre. Nem sokára létrehozták a Népművelési Minisztériumot, aminek vezetését Révai József vette át, első helyetteséül Losonczy Gézát nevezték ki.

1949 őszén került sor a Rajk-ügy főtárgyalására. A meghívott hallgatóság soraiban a papfiú is helyet foglalt. De amikor elhagyta a Vasas Szakszervezet Magdolna utcai székházát, ahol Rajk és társai mikforonba mondták

vallomásaikat, Losonczyt, éppen a Szabadság téren rosszul lett fogta el, gyomra felkavarodott és, miként útitársa elmondta, hirtelen ki kellett ugrania a járműből. Nincs hozzáférhető tanúvallomásunk, adatunk arra, vajon a műper már ekkor megrendítette-e Losonczyt hitében, avagy a maga eljövendő sorsa rémlett-e fel előtte a főügyész bibliai átkai nyomán. Mert visszanézve kísértésbe esik az ember, hogy kényszerűnek vélje az összefüggést Rajk László pere és ama második tisztogatási hullám között, amely Losonczyt is elsodorta.

A Rajk-perben és mellékpereiben azokat a magyar kommunistákat küldték akasztófára vagy börtönbe, akik nem Moszkvából, hanem valamely nyugati országból tértek haza, mert az orosz rendőrállam mértékei szerint megbízhatatlannak látszottak. Feltehető volt ezért, hogy egy oly félig nyugati országban, mint Magyarország, nevelkedett kommunisták, akik ugyancsak nem Moszkvában, nem a párton belüli párt, az orosz titkosrendőrség árnyékában nőttek valódi vagy látszólagos vezetőkké, előbb-utóbb szintén gyanúsakká válnak, hogy alkalmilag valami önálló gondolatuk támad. Miután tehát az erőszakos szervek előbb a szociáldemokrata és kisgazdapárti vezetőket, a szocialista és demokratikusan gondolkodó magyarok tízezreit távolították el a teljes orosz hatalomátvétel útjából, sort kerítettek a kommunista párton belül a második tisztogatásra is.

Losonczy Gézát előbb áthelyezték az Országos Könyvhivatalba, aztán nemsokára letartóztatták és Kádár Jánossal, Kállai Gyulával, Haraszi Sándorral, Donáth Ferencsel és másokkal egyetemben titkos tárgyaláson ítélték el. A fogságban majdnem katasztrofális tüdővérzés döntötte le lábáról, idegeit pedig az önmarcangoló töprengés viselte meg. Mert nem bírta elszámolni magával, hogy amikor vezető tisztségeket viselt – közvetve bár –, olyan cselekedeteknek vált részesévé, amiket neveltetése, erkölcsi felfogása merőben igazolhatatlannak ítélt. A rabkórház udvarán morális kérdések ugyan csak ritkán kerültek szóba, de azokban a pillanatokban, amikor a magába roskadt Losonczy mégis megélenkült, szenvedélyesen, szinte önkínzó módon faggatta társait ügyükről, meggyötörtetésük részleteiről.

1954 májusában szabadult, súlyos betegen. Egy ideig kórházban, majd szanatóriumban kezelték, bonyolult műtőműtéten esett át, míg végre munkaképessé vált és Nagy Imre kérésére elfogadta a *Magyar Nemzet*-nél felkínált íróasztalt. Mint a lap főmunkatársa cikkekben, de kivált életrajzokban állt ki Rákosi Mátyás újjáéledő terrortörökvéseivel szemben és mérsékelte, nyugodt hangon, handabandázás nélkül előadott, telibe találó okfejtésével leplezett le gáztetteket és háritott el készülődő fondorlatokat. Rákosi ugyan

* 1951 májusában történtek a letartóztatások, ősszel került sor az ítélelhirdetésre.

1955 nyarán felkereste Losonczyt a Magyar Írószövetség szigligeti üdülőjében és nem a párt első titkárának tekintélyével, hanem a parasztfogásban járatos politikus nyájaskodásával iparkodott őt megkönyékeezni. De Losonczy átlátott a szítán és ugyanennek az esztendőnek őszén ő vált egyik kezdeményezőjévé a magyar írók és újságírók emlékeztető memorandumának*, amely „az erőszak, a megokolatlan adminisztratív beavatkozás, a parancsolgatás antidemokratikus módszerei” száműztetését és „a népi hatalom, a népi demokrácia szellemétől áthatott szabad, őszinte, egészséges, demokratikus légkör” megteremtését követelte.

A memorandummal kezdődött a magyar intellektuelek mozgalma, és a kommunista párt nem érezte magát már elég erősnek, hogy könnyörtelenül latba vesse „az adminisztratív beavatkozás, a parancsolgatás antidemokratikus módszereit”. Rábészéléssel, hitegetéssel igyekeztek az egyes pártvezetők a memorandum előterjesztőit aláírásuk visszavonására bírni. Losonczyt is több magas funkcionárius kérte magához, köztük Kállai Gyula, aki volt vádlott-társát burkolt fenyegetésekkel és egyben vonzalmat színlelő képmutatással próbálta megtántorítani. De Losonczy mosolygós fölénnnyel vette tudomásul az egykori barát ravaszkodását és egy pillanatra sem ingott meg. Most már nemcsak a múltért – a kommunista párt machiavellizmusáért és erőszakvételeiért – érezte magát felelősnek, hanem a jelenért, sőt a jövőért is. Megtalálta önmagát és fokozatosan bontakozott ki államférfi egyénisége. Kinőtt a politikai kamaszkor kritikátlan lelkesültségéből, de a közelmúlt megtanította arra is, hogy aki egy nép ügyét viseli szívében, nem vetheti sutba erkölcsi elveit. Ezért elutasította, hogy Rákosival, Gerővel megalkudjék, nem fogadta el – október 23-a éjjelén sem – a párt központi vezetőségének tagságát mindaddig, amíg Gerő nem távozik**, ám még 1956 szeptemberében is realista mérlegeléssel hangoztatta, hogy a kommunista párton belül, a sztálinisták ellen viselt küzdelemben nem szabad elriasztani az ingadozókat sem – akik közé ekkoriban a későbbi miniszterelnök, Kádár János is tartozott. Ugyanekkor viszont Losonczy maga a sztálinisták elleni harcnak egyik legmerészebb és legkövetkezetesebb szóvivőjévé vált. Egyik vezetője volt a Petőfi Kör 1956 júniusában tartott sajtóvitájának és a forró hangulatú tömeggyűlésen Losonczy köve-

* Az 1955. október 18-i keltezésű Memorandum megfogalmazói Losonczy Géza mellett Gimes Miklós, Haraszi Sándor és Vásárhelyi Miklós voltak. Aláírói főleg írók, újságírók, de voltak közöttük más művészetek képviselői – színészek, zeneszerzők – is.

** 1956. október 24-én hajnalban az MDP KV megerősíti Gerőt első titkári megbízatásában, a KV új titkársága: Donáth Ferenc, Kádár János és Kállai Gyula. Losonczy a PB póttagja lett. Sem Donáth, sem Losonczy nincs jelen, s nem is vesznek részt az átalakított pártvezetés munkájában, október 26-án levélben tájékoztatják a KV-t ellenvéleményükről és lemondásukról. A levél és annak története megjelent a *Beszélő* 18. számában 1986-ban.

telte, hogy biztosítsanak helyet a kommunista pártból kizárt Nagy Imrének az ország vezetésében.

Gyakran járta a vidéket, előadásokat tartott, eszmecseréket kezdeményezett. Ellátogatott szülőfalujába is, ahol apja hajdanában pap volt. Felkereste gyermekkori ismerőseit, pajtásait, akik talán tartottak volna tőle államtitkár korában, de a hazatért rabot mehívták asztalukhoz és a régi, meghitt hangon panaszolták el gondjaikat. Emlékezem, Losonczy Géza este fél tizenegykor, váratlanul kopogtatott be nálunk és csöndesen, aprólékos részletességgel mondotta el, mit hallott, mit tapasztalt, sőt még azt is, mivel kínálták meg egykori játszótársai. Tárgyilagos beszámolójához nem is fűzött kommentárt, oly egyértelműen világított ki a felsorakoztatott tényekből, hogy mi a teendő.

A magyar forradalmat nem előzte meg szervezkedés. Losonczy sem szervezkedett, de a hasonlóan gondolkodók akkoriban még a közlésnek módjáról is felismerték egymást. Noha Nagy Imre talán több illúziót fűzött a Szovjetunió józan belátásához, mint számos fiatalabb barátja, a forradalom miniszterelnökekről köztudott volt, hogy mindenkor ellenezte az erőszakos kollektivizálást, a parasztság megnyomorítását. Ez keltett személye iránt már kezdetben is bizalmat az olyan, vidékről származott magyarokban, mint Losonczy Géza is, akik nem csupán a fővárosi üzletek kirakatainak hiányain vagy bőségén mérték az egész ország gazdasági, politikai és erkölcsi állapotát. Szorosra fűzte Nagy Imre és Losonczy barátságát, hogy mindketten szocializmust kívántak, ámde demokratikus szocializmust, és megegyeztek abban is, hogy kritikájuk a rendszerrel szemben morális szempontokból indult ki. A döntő pillanatban joggal érezhette ezért Nagy Imre, hogy ez a nyugodt beszédű, éles logikájú, vívódásban és szenvedésben tisztult fiatalember lesz egyik legszilárdabb támasza. Hívására Losonczy vállalta is a forradalom kormányának államminiszerségét. A sajtó- és propagandaügyeket intézte. 1956. november 3-án, az orosz támadást megelőző napon Tildy Zoltán kispap államminiszter társaságában adott sajtókonferenciáján Losonczy kijelentette, hogy *a kormány semmi engedményt nem tesz az elmúlt tizenkét esztendő pozitív eredményei tekintetében, például a földreform, a gyárak államosítása és a szociális törvényhozás vonatkozásaiban. De megköveteli azt is, hogy a jelenlegi forradalom vármányai sértetlenek maradjanak, nevezetesen a nemzeti függetlenség, a jogegyenlőség, a szocializmus építése, de nem a diktatúra, hanem a demokrácia eszközeivel. A kormány nem tűri, hogy Magyarországon a kapitalizmus restauráltságok.*

Nyilatkozatát közölte ugyan a Magyar Távirati Iroda és sugározta a Szabad Kossuth Rádió* mégis csak függőbeszédben írhattam ide, mert az

* A forradalom hangja... 477. o. A Szabad Kossuth Rádió nem közvetítette, hanem csak esti összefoglalójában ismertette Tildy és Losonczy sajtótájékoztatóját.

eredeti szöveg hiányában idegen nyelvű közleményből fordítottam vissza magyarra. Losonczy ezért aligha neheztelne meg, hiszen szavainak értelme érintetlen maradt. Annál inkább felháborodott, amikor Nagy Imrével és társaival Romániába hurcolták, majd újabb műper vádlottjaként rá akarták venni, hogy a forradalom miniszterelnöke ellen valljon, meggyanúsítsa, hogy „imperialista hatalmakkal játszott össze” és „az imperialisták aktív közreműködésével fegyveres ellenforradalmi lázadást robbantott ki”, még-hozzá a „burzsoá restauráció megteremtése érdekében”.

Losonczyt – miként társait – a titkosrendőrség Fő utcai épületében tartották fogva. Azzal biztatták, hogy megkíméli életét, ha vallomást tesz Nagy Imre ellen. Losonczy azonban kijelentette, nem hajlandó a forradalom miniszterelnökét megrágalmazni, sőt, ha ezt akár csak még egyszer is sugalmazták, többé szavát sem veszik. Mivel a vallatók megismételték ajánlatukat, Losonczy semmiféle kérdésükre nem válaszolt, majd később éhségstrájkot kezdett. Erre a titkosrendőrök mesterséges táplálással kísérleteztek, de a szondát nem foglyuk nyelőcsövébe, hanem tüdejébe vezették be. Losonczy Géza már nem érte meg második műpere ítéletét. Huszonnégy óras szenvedés után, rettenetes kínok között halt meg.* Vajon műhiba esett? Avagy hivatásos emberkínzók töltötték ki bosszújukat erkölcsileg győztes áldozatukon? A Nagy Imre és társai kivégeztetéséről kiadott közleményben¹ csak ez állt: „Losonczy Géza terhelt ellen az ügyészség a büntetőeljárást megszüntette, mert nevezett időközben, betegség következtében meghalt.”

Kétséges ugyan, de nem merőben lehetetlen, hogy Losonczy Géza megmenekülhetett volna a bitótól, ha eleget tesz vallatói kívánságának. Ám ez az államférfi alkatú papfiú aligha tamaskodott abban, hogy a sors őt helytállásra rendelte. Könnyen indult a fölfelé vezető úton, talán túl könnyen, túl könnyű szívvel. És ezt sohase bocsátotta meg magának, de azoknak se, akik csúfot űztek hiszékenységből. Ám éretten, férfifejjel tapasztalatait, eszméit összeolvasztotta a magával hozott eredendő értékekkel, erkölcsi ideálokkal, és a testi, a lelki kínok közepette mindhalálig hú maradt hozzájuk. Ennek a hűségnek a hídján lépett Losonczy Géza a magyar forradalmak történetébe és ez a hűség sugárzik most vissza egész politikai és emberi életútjára.

(1963. V. évfolyam, 3. szám)

* 1957. december 21-én halt meg a Gyorskocsi utcai vizsgálati fogságban, s őt is, miként a Nagy Imre-perben kivégeztettek, a 301-es parcellában kaparták el. Földi maradványait az 1989-es exhumáláskor sikerült azonosítani.

JEGYZET

¹A per történetét, a vádakat és a tényeket szembeállítva, részletesen elemzi *Az igazság a Nagy Imre-ügyben* című könyv, amely magyarul az Európai Petőfi Kör, Bruxelles, kiadásában 1959-ben jelent meg. Ugyanez a mű franciául *La vérité sur l'affaire Imre Nagy*, Librairie Plon, Paris, 1958; angolul *The Truth about the Nagy Affair*, Martin Secker & Warburg Ltd., London, 1959; spanyolul *La verdad sobre el asunto Nagy*, Libro Mex Editores, Mexico, 1959; németül *Der Fall Imre Nagy*, Kiepenhauer & Witsch, Köln-Berlin, 1958 kiadásában jelent meg a Nobel-díjas Albert Camus előszavával.

FÜGGELÉK

A Szemle 1959–1963 között megjelent összes számának tartalomjegyzéke*

A folyóirat impresszumában a megjelenéstől (1959. június) az 1961. év III. évfolyam 2. számáig Heltai György mint főszerkesztő és Nagy Balázs mint szerkesztő szerepelt. A lap megszűnéséig felelős szerkesztőként Heltai György volt feltüntetve.

1959–60. ÉVFOLYAM, 1–6. SZÁM

SZERKESZTŐSÉGI CIKKEK

	szám	oldal
A kárhozatos béke	5	1
„Egyet nem vállalom: meggyőződéseim elvtelen feladását”	1	4
Bevezető	1	1

TANULMÁNYOK

Bak János: A munkástanácsok történelmi útjának tapasztalatairól	3	10
Pierre Broué: Parlament, tanácsok, pártok	3	29
Henri Brugmans: Szabadságjogok és európai föderáció	5	5
Andrzej Falkiewicz: A vállalati önkormányzatról	5	62
Victor Ferenczi: Sartre egzisztencializmusa és a marxizmus Franciaországban	1	55
Antonio Giolitti: Az olasz munkásmozgalom és a magyar forradalom	3	6
Gömöri György: A magyar forradalom lengyelországi visszhangja	2	28
Heltai György: Az MSZMP VII. kongresszusa	3	1
Megjegyzések a magyar társadalom szerkezeti változásához	4	1
Kende Péter: Gazdaság szerkezeti változások, nemzeti jövedelem és életszínvonal a háború utáni magyarországon – I. rész	4	54
II. rész	5	32
Magyar önismeret	1	8

* Az 1959–60-as átmeneti I., II. és az 1961-es III. évfolyam összesített tartalomjegyzékét adjuk közre. Az 1962-es IV. és az 1963-as V. évfolyam tartalomjegyzékét számonként közöljük.

<i>Edgar Morin: A magyar forradalom tanulságai</i>	2	3
<i>Nagy Balázs: Forradalmunk és a közép-kelet-európai föderáció</i>	6	1
<i>Nagy Imre és a magyar forradalom</i>	4	14
<i>Vincent Savarius: Moralizáló elemek viszontagságai és konfliktusai a szovjet elméletben és gyakorlatban</i>	1	44
<i>Philippovich Tamás: A nyugat-európai államok jelenlegi egységtörekvései</i>	6	25
<i>Szegedváry Viktor: A közép-kelet-európai föderáció történelmi hagyományairól</i>	6	9
<i>Vissi György: Alexis de Tocqueville – a magyar forradalom után</i>	5	11
<i>Jegyzetek a marxista–leninista történetírás gyakorlatáról</i>	2	10

VITA

<i>Molnár Miklós: Madách</i>	2	57
<i>Nagy Balázs: Nacionalizmus és hazafiság</i>	2	40
<i>N. B.: Gondolatok 1848-ról</i>	4	112
<i>Sz. M.: A modern kapitalizmus – marxista szemmel</i>	5	73
<i>Sz. Z.: Egy különös vita</i>	5	79

FIGYELŐ

<i>Nagy Balázs: A francia munkásosztály mint társadalmi és politikai kategória</i>	1	64
<i>Sequanus: Victor Serge „Végrendelete”</i>	1	75

TANÚSÁGTÉTEL

<i>Heinz Brandt: A keletnémet népfelkelés</i>	2	77
<i>Julian Gorkin: Kommunista múltam</i>	2	70
<i>Gosztonyi Péter: Napló a Kilián-laktanya harcairól</i>	6	41

DOKUMENTUM

<i>A Nagy-budapesti Központi Munkástanács felhívása valamennyi üzemi, kerületi és megyei munkástanácshoz</i>	4	104
<i>Kéthly Anna levele</i>	3	65
<i>Nagy-budapesti Központi Munkástanács tájékoztatója</i>	4	108
<i>N. A. Bulganyin úrnak! a Szovjet Szocialista Köztársaságok Miniszttertanácsa Elnökének, Moszkva</i>	4	111

BIBLIOGRÁFIA

Néhány, az 1956-os magyar forradalommal foglalkozó könyv, cikk és tanulmány	3	65
Idegen nyelvű könyvek a magyar forradalomról	6	59
Új könyvek	1	85

KÖNYVEK

<i>Dombay Géza</i> : Az értelem lázadása – Thomas Aczél and Tibor Méray: The revolt of the Mind	4	120
<i>G. H.</i> : A nacionalizmus bírálata – Stephen Borsody: The Triumph of Tyranny	4	122
<i>Lutetius</i> : A zsidók és az antiszemitizmus a kommunista országokban – François Fejtő: Les Juifs et l'antisémitisme dans les pays communistes	5	83
<i>Nagy Balázs</i> : Fontes Rerum Historiae Hungaricae in Archivis Extraneis – Kecskeméti Károly: Témoignages Français sur la Hongrie à l'époque de Napoléon 1802–1809	6	80
<i>Nagy Imre és akik nem ismerik</i> – Tibor Méray: Thirteen Days that Shook the Kremlin	3	68
Tanulmányok a szocializmusról – Daniel Guérin: Jeunesse du socialisme libertaire	6	71
(S.): Két „revizionista” könyv – Pierre Fougereyrolas: Le marxisme en question, Lucien Goldmann: Recherches dialectiques	3	80
<i>Schreiber Tamás</i> : Változó „történelmi” szemlélet – Nemes Dezső: Magyarország felszabadulása	6	75
<i>Sequanus</i> : Egy filozófus szembenéz múltjával – Henri Lefebvre: La somme et le rest	2	95
<i>Vissi György</i> : Edgar Morin „Autocritique”	1	82
Az igazság a Nagy Imre-ügyben	6	83

INTÉZETI KÖZLEMÉNYEK

A Nagy Imre Intézet levéltáráról	4	124
A Nagy Imre Intézet nemzetközi értekezlete	3	45

SZERKESZTŐSÉGI CIKK

Október	4	1
---------	---	---

TANULMÁNYOK

Borbándi Gyula: Bibó István	4	5
Erich S. Heffer: Útkeresés az angol Munkáspártban	2	55
K. R. Jadhav: Magyar Tragédia	4	17
Czesław Miłosz: Lengyelek és oroszok	2	1
Nagy Balázs: A politikai képviselésről	2	35
Szegedi Mihály: „Új osztály” vagy osztály nélküli társadalom?	3	32
Sztáray Zoltán: Születéskorlátozás Magyarországon	1	1
Sztáray Zoltán: A magyar munkás útja a forradalomig	2	15
Vissi György: Politikai erkölcs és szabadság	3	1

TANÚSÁGTÉTEL

Petru Dumitriu: A magyar forradalom és a románok	4	42
Sebestyén Miklós–Tőke Ferenc: A Nagy-Budapesti Központi Munkástanácsról	3	50
Petry Rezső: Reform és forradalom Pannóniában	4	22

KRÓNIKA

A belgiumi sztrájk	1	45
Marton László: Az angliai baloldal vitája	2	66
S. T.: Milánó – Párizs – London – Brüsszel	2	73

DOKUMENTUM

A. R. Amar: Nyílt levél az afrikai kormányokhoz	2	76
Erich Fromm: Humanista szocializmus	1	25
Gömöri György: Szuex és Magyarország az indonéz közvélemény tükrében	4	54
Pálóczi-Horodáth György: A magyar forradalom következményei Kínában	4	72
André Renard: tettekkel a szocializmusért	1	37
Dokumentumgyűjtés	2	83
A Központi Munkástanács dokumentumaiból	3	67

IN MEMORIAM

<i>Peéry Rezső: Csécsy Imre, 1893–1961</i>	3	72
<i>Peéry Rezső: Horváth János, 1873–1961</i>	3	76

VITA

<i>Szegedi Mihály–Sztáray Zoltán: Születéskorlátozás</i>	3	82
--	---	----

KÖNYVEKRŐL

<i>Márton László: A sematikus politikai regény és a magyar forradalom</i>	4	85
<i>Nagy Balázs: A spanyol forradalom története, ahogyan egy magyar forradalmár látja</i>	4	91
<i>Szegedi Mihály: Az orosz intelligencia – ahogy nyugatról vélik</i>	1	61
<i>Sz. Z.: A magyar kálvinizmus válsága</i>	1	52
– Az orosz társadalom átalakulása	2	84
– Egyház és állam	3	87
– Itt Nagy Imre beszél (Hanglemez a magyar forradalomról)	4	94
<i>V. G.: Széchenyi István, 1860–1960</i>	1	57
– Új könyv Közép-Európáról	1	57
–y –s: A magyar munkástanácsok 1956-ban	3	89

INTÉZETI KÖZLEMÉNYEK

<i>A Nagy Imre Intézet Tudományos Kutató Alapja</i>	3	79
<i>Giorgio Galli: A szocialista folyóiratok együttműködése</i>	3	80

1962. ÉV II. ÉVFOLYAM. 1. SZÁM

A XXII. KONGRESSZUS UTÁN

<i>Pálóczi-Horváth György: A XXII. kongresszus talányai és leleplezései</i>	1
<i>Fejtő Ferenc: A sztálinizmus pere</i>	14
<i>Molnár Miklós: A kommunista világmozgalom új tagozódása és a magyar kommunista párt</i>	29

AZ ELIDEGENEDÉS FOGALMÁRÓL

<i>Gábel József: Mannheim szociológiája és az elidegenedés</i>	39
<i>Manès Sperber: Néhány lélektani szempont</i>	50
<i>Pierre Naville: Az elidegenedés fogalma és a modern társadalmi valóság</i>	54

<i>B. Souvarine: Pártprogramok Lenintől Hruscsovig</i>	61
<i>FF: A szovjet–albán ellentét eseményei</i>	66
<i>Kostas Axelos: A polgárháború Görögországban</i>	70

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

A marsall – Embert enni nem való (M. M.) – 600 millió száz (P. H.)	
– Egy százalék kilencvenkilenc ellen (W. Kendall)	
– Szocialista törvényesség	83
Ami a magyar lapokból kimaradt	89
Olasz pártvezetők a magyar forradalomról és az önkritikáról	92

KÖNYVEKRŐL

<i>Aczél Tamás: A hívó beszámolója a bűnbeesésről</i>	94
–i. –y.: Könyvek a magyar forradalomról	97
<i>Szegedy Viktor: A „harmadik világ” forradalma</i>	101

1962. ÉV. IV. ÉVFOLYAM, 2–3. SZÁM

Szerkesztőségi bevezető	1
-------------------------	---

SZTÁLINIZMUS ÉS SZTÁLINTALANÍTÁS

<i>Kostas Papaioannou: Egy osztály születése</i>	3
<i>Tom Kemp: Lenin epigonjai és imperializmuselmélete</i>	22
<i>Walter Kendall: Sztálini szocializmus – a XX. század mítosza</i>	36
<i>Pálóczi-Horváth György: A sztálini terror elméleti és jogi eredete</i>	47
<i>A szovjet–jugoszláv viszony „dialektikája” (K. H.)</i>	59
<i>A sztálintalanítás komédiája Romániában (P. D.)</i>	62
<i>A személyi kultusz és a bolgár kommunista párt (G. G.)</i>	65

VÉLEMÉNYEK A SZTÁLINIZMUSRÓL

<i>Giuseppe Faravelli, Pierre Fougeyrollas, Eric S. Heffer, Wolfgang Leonhard, Dr. Klaus Mehnert, Leo Moulin, Pietro Nenni, Leonard Schapiro, Norman Thomas írásai</i>	68
--	----

TANÚSÁGTÉTEL

<i>Aczél Tamás: Adalékok egy folyóirat történetéhez</i>	89
---	----

MAGYARORSZÁG ÉS A NYUGAT

<i>Vissi György: A magyar forradalom irodalmának mérlege</i>	98
<i>Juhász Péter: Ausztria és a magyar fiatalok</i>	129

DOKUMENTUM

<i>Szabó Zoltán: Adalék Károlyi Mihály budapesti eltemettetéséhez</i>	144
---	-----

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Jobboldal és baloldal – túlhaladott ellentét (<i>Petru Dumitriu</i>) – „Szocialista realizmus” – realizmus nélkül (<i>Alfred Kantorowicz</i>) – Itt Moszkva beszél... (<i>F. B.</i>) – Két-fajta revizionizmus (<i>G. GY.</i>) – Százestendő késéssel (<i>T. E.</i>) – Egy karrier állomásai (–s –e) – A mandarinok visszatérnek (<i>M. M.</i>) – A szocialista realizmus – és akinek nagyon kell (–l –s) – A párttörténeti illusztráció – Az indoktrináció diadala – Haladó hagyományok (<i>T. E.</i>)	147
---	-----

KÖNYVEKRŐL

A szovjetbürokrácia keletkezése és bírálata (<i>Gömöri György</i>) – Kézikönyv az internacionális történetéről (<i>Bak J.</i>) – Kína és a Szovjetunió (<i>Ph.</i>) – Lengyel függetlenség és szovjet terjeszkedés (<i>J. M. Bak</i>) – Az I. Internacionálé kongresszusai (<i>Bak J.</i>)	167
--	-----

1962. ÉV IV. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

<i>Molnár Miklós: Tévhitek Nagy Imre megítélésében</i>	1
--	---

TANÚSÁGTÉTEL

<i>Szilcs Sándor: A záhonyi határállomás a forradalom napjaiban</i>	14
<i>Aczél Tamás: A Móricz Zsigmond-körtér ostroma</i>	25

SZOCIALISTA KÉRDÉSEK

<i>Léo Moulin: Vitakezds a humanista szocializmusról</i>	30
<i>Michel Collinet: Gondolatok a humanista szocializmusról</i>	43

KORJELENSÉGEK

<i>Szabó Zoltán: Írókongresszus Edinburghban</i>	69
<i>Erich S. Heffer: A munkásellenőrzés gondolata G. D. H. Cole műveiben</i>	84
<i>A gyenge láncszemek (-k-s-y)</i>	93

DOKUMENTUM

<i>Egy „Neo-Bolsevik” Program</i>	94
-----------------------------------	----

KÖNYVEKRŐL

<i>Kende Péter: Találkozás Trockijjal</i>	101
<i>J. B.: A gondolat hőse</i>	104
<i>JMB: Adalékok a marxista eszmetörténethez</i>	106
<i>K. P.: A demokrácia előfeltételei</i>	110

LEVELEZÉS

<i>Mikor határozta el Károlyi Mihály, hogy külföldön maradj?</i>	115
<i>Olvasók a Nagy Imre Intézet folyóiratairól</i>	116

1963. ÉV. V. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

<i>Az európai egyesülés eredményei és problémái</i>	1
<i>Philippovich Tamás: Az európai integráció útja</i>	4
<i>André Dhonnex: A Közös Piac és az érdekcsoportok</i>	14
<i>Peéry Rezső: Az integrálódás kilátásai a kelet-közép-európai államok földjén</i>	25

SZOCIALISTA KÉRDÉSEK

<i>Alfred Kantorowicz: A szabadság fogalma Nyugaton és Keleten</i>	42
<i>Petru Dumitriu: A szocialista meggyőződés bonyodalmai</i>	49
<i>Gömmri György: A szocializmus elméletének új ázsiai változatai</i>	56

KORJELENSÉGEK

A forradalom kisugárzása az MSZMP kongresszusára (H. GY.)	72
A kisebbség jogairól és az igazság ismervéről (K. P.)	77
Hermann kontra Lefebvre (F. B.)	81
Szabó Zoltán üdvözlése (Peéry Rezső)	83

TANÚSÁGTÉTEL

<i>Vincent Savarius</i> : Adalékok egy műper kórtörténetéhez	88
--	----

KÖNYVEKRŐL

Az elidegenedés dialektikája (Kende Péter)	95
Könyv a magyar forradalomról (TRF)	99
Herzen és a herzeni szocializmus (G. Gy.)	104
Ősök és őskeresők (Aczél Tamás)	109
Józan szavak a Közel-Keletről (Márton László)	113

1963. ÉV. V. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

TÍZ ÉVVEL SZTÁLIN UTÁN

<i>Gábel József</i> : A sztálintalanítás lélektana és a politikai elidegenedés problémája	1
<i>Isaac Deutscher</i> : Egy évtized mérlege	12
<i>Pálóczi-Horváth György</i> : Változások a Szovjetunió gazdasági gondolkodásában	23
<i>Edgar Morin</i> : Jegyzetek a sztálini és a sztálinisztikus korszakról	32

KORJELENSÉGEK

<i>Szabó Zoltán</i> : Kenyéren és vízen	44
<i>Petru Dumitriu</i> : A modern ellenzék céljairól	60
<i>Molnár Miklós</i> : Két jegyzet (Új távlatok a Szovjetunió szellemi életében – Gyanús részvét)	66

TANÚSÁGTÉTEL

<i>Milovan Gyilasz</i> : Beszélgetések Sztálinnal	72
---	----

MAGYARORSZÁG ÉS SZOMSZÉDAI

A magyarság helyzete a mai Romániában (Telegdi Elek)	79
--	----

KÖNYVEKRŐL

Az olasz fasizmus kezdetei (Gábel József)	90
Az angliai államosítás tanulságai (András Sándor)	96
Egy demokrata politikus emlékiratai (G. Gy.)	

LEVELEK

1963. ÉV V. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

EMLÉKEZTETŐ

A júniusi határozat (H. Gy.)	2
Hadikövetek (G. P.)	8
Szilágyi József (A. T.)	13
Gimes Miklós (G. L.)	20
Losonczy Géza (V. S.)	38

SZOCIALISTA KÉRDÉSEK

Gábel József: Durkheim és a marxizmus (Bevezető Jászi Oszkár tanulmányához)	45
Jászi Oszkár: A történelmi materializmus induktív igazolása	50

KORJELENSÉGEK

Pálóczi-Horodáth György: A népszaporulat robbanása és Mao Ce-tung tervei	62
Alfred Kantorowicz: Victor Hugo a száműzetésben	69

KÖNYVEKRŐL

Gondolatok a kor szelleméről (Gábel József)	74
Pluralista szocializmusért (K. P.)	79
Európa elárultatása (Gömöri György)	81
Egy különös biográfia (Gosztonyi Péter)	86

ELMÉLET – GYAKORLAT

Jean-Claude Filloux: Durkheimizmus és szocializmus	1
Stolte István Miklós: Az árak és a gazdaságosság problémái a KGST országokban	25

KORJELENSÉGEK

Hasonlóságok és különbségek (Méray Tibor)	36
Az egyetemek, a demokrácia és az elit fogalma (Georges Goriely)	50

TALÁLKOZÁSOK

Cs. Szabó László: Magános-e még az a csillag?	55
Dénes Tibor: Dialógus vagy erőszak	60
Peéry Rezső: Egy várrom halála, egy várkastély feltámadása	66

HOZZÁSZÓLÁS

A két világháború közötti ellenforradalom problematikája (Iványi Grünwald Béla)	69
--	----

DOKUMENTUM

Mao Ce-tung és az 1957-es moszkvai konferencia (czi)	74
Nyugaton élő magyar diákok a maguk gondolatairól, tanácskozásairól (Siculus)	78

KÖNYVEKRŐL

A tények lázadása (Aczél Tamás)	84
A szocializmus politikai gazdaságtana (K. P.)	90
A lengyel szellem körképe (Gömöri György)	95

Az Etudes 1959–1963 között megjelent összes számának tartalomjegyzéke

ETUDES

Revue du socialisme pluraliste

PUBLIE PAR

INSTITUT IMRE NAGY DE SCIENCES POLITIQUES

GEORGE HELTAI

directeur

TABLE DES MATIERES

1959 – 60 • N° 1–6

EDITORIAUX

Programme de l'Institut Imre Nagy de Sciences Politiques et de sa revue « Etudes »
N° 1, juin 1959.

Le troisième anniversaire de la révolution hongroise
N° 2, octobre 1959.

ARTICLES

János Bak : L'expériences historique des conseils ouvriers
N° 2, octobre 1959.

Pierre Broué : Parlement, conseils et partis
N° 3, janvier 1960.

Pierre Broué : Le mouvement socialiste en France
N° 6, octobre, 1960.

Henri Brugmans : le fédéralisme et les libertes eutorpéennes
N° 5, juillet 1960.

Andrzej Falkiewicz : A propos de l'autogestion des entreprises
N° 5, juillet 1960.

- François Fejtő : Le révisionnisme et le problème des classes dans les pays communistes
N° 3, janvier 1960.
- Erich Fromm : Manifeste et programme socialistes
N° 6, octobre 1960.
- Giorgio Galli : Situation du socialisme en Italie
N° 6, octobre 1960.
- Antonio Giolitti : Le mouvement ouvrier italien et la révolution hongroise
N° 3, janvier 1960.
- Georges Heltai : Réflexions sur les transformations structurelles de la société hongroise depuis 1945
N° 4, avril 1960.
- Georges Heltai : In memoriam Imre Nagy
N° 11, juin 1959.
- Alexandre Kashin : La Chine et la philosophie marxiste-léniniste
N° 6, octobre 1960.
- Péter Kende : Considérations sur l'histoire hongroise
N° 1, juin 1959.
- Péter Kende : Changements des structures économiques, revenu national et niveau de vie dans la Hongrie d'après guerre
N° 4 et 5 avril et juillet 1960.
- Knut Langfeldt : Le socialisme scandinave et le Mouvement Travailleur Norvégien
N° 6, octobre 1960.
- Edgar Morin : Les leçons de la révolution hongroise
N° 2, octobre 1959.
- Balázs Nagy : De l'aventure du matérialisme historique et du pouvoir soviétique
N° 3, janvier 1960.
- Balázs Nagy : Imre Nagy et la révolution hongroise
N° 4, avril 19.
- Balázs Nagy : Le destin du socialisme et la « victoire » de la révolution hongroise
N° 6, octobre 1960.
- Vincent Savarius : Avatars et conflits des éléments moralisateurs dans la théorie et la pratique soviétiques
N° 1, juin 1959.
- Zoltán Sztáray : Du prolétaire rural au petit paysan
N° 1, juin 1959.
- György Visi : Remarques à propos de l'historiographie marxiste-léniniste en Hongrie
N° 2, octobre 1959.
- György Visi : Alexis de Tocqueville – après la révolution hongroise
N° 5, juillet 1960.

POINTS DE VUE

Gioacchino Albanese-Fabrizio Onofri : Le « Tempi Moderni »

N° 6, octobre 1960.

Paul Cadran : Les buts et le programme de « Socialisme ou Barbarie »

N° 6, octobre 1960.

Victor Ferenczi : Evolution de la philosophie existentialiste de Sartre face au marxisme en France

N° 2, octobre 1959.

Antonio Giolitti : Du programme de « Passato e Presente »

N° 6, octobre 1960.

György Gömöri : Les échos de la révolution hongroise en Pologne

N° 2, octobre 1959.

– Les « Thèses » de « Critica Sociale »

N° 6, octobre 1960.

Jean-Jacques Marie : « Correspondances Socialistes »

N° 6, octobre 1960.

Edgar Morin : « Arguments » et ses buts

N° 6, octobre 1960.

Thomas Schreiber : Le sort des conseils ouvriers révolutionnaires de Hongrie après le 4 novembre 1956

N° 2, octobre 1959.

M. Sz. : Le capitalisme moderne vu sous l'angle marxiste

N° 5, juillet 1960.

Z. Sz. : Une curieuse discussion

N° 5, juillet 19.

TEMOIGNAGE

Tamás Aczél : Les pourquoi d'une crise de conscience

N° 1, juin 1959.

Heinz Brandt : Le soulèvement de l'Allemagne de l'Est du 17 juin 1953.

N° 2, octobre 1959.

Julian Gorkin : Mon expérience du stalinisme

N° 2, octobre 1959.

Péter Gosztonyi : Journal – Les journées révolutionnaires de la caserne « Kilian »

N° 6, octobre 1960.

Alfred Kantorowicz : Fragments de journal

N° 2, octobre 1959.

Tibor Méray : La crise de la « nouvelle classe »

N° 1, juin 1959.

Ferenc Tóke : Ce que furent les conseils ouvriers hongrois

N° 3, janvier 1960.

DOCUMENTS

Appel du Conseil Central Ouvrier du grand Budapest à tous les conseils...
Lettre du Conseil Central Ouvrier du grand Budapest à N. A. Boulganine
Bulletin d'information du Conseil Central Ouvrier du grand Budapest
Tous trois dans le
N° 4, avril 1960.

LIVRES

A propos d'un livre d'Imre Nagy (st.)
(Miklós Molnár-László Nagy : Imre Nagy, réformateur ou révolutionnaire)
N° 2, octobre 1959.

Deux ouvrages « révisionnistes » (S.)
(Pierre Fouygerollas : Le marxisme en question – Lucien Goldmann : Recherches dialectiques)
N° 2, octobre 1959.

Imre Nagy et ceux qui ne le connaissent pas (–)
(Tibor Méray : Thirteen days that shook the Kremlin)
N° 3, janvier 1960.

Jean Baby : Critique de base (Pierre Fouygerollas)
N° 5, juillet 1960.

« La jeunesse du socialisme libertaire » (B. N.)
N° 6, octobre 1960.

« La vérité sur l'affaire Nagy » (–)
N° 1, juin 1959.

La révolte de l'esprit (D. G.)
(Thomas Aczél and Tibor Méray : The Revolt of the Mind)
N° 4, avril 1960.

Le « testament » de Victor Serge (Sequanus)
(Correspondance de Victor Serge avec Antonie Borie, publiée par la revue
« Témoins »)
N° 1, juin 1959.

« Les juifs et l'antisémitisme dans les pays communistes » par François Fejtő
(Lutetius)
N° 5, juillet 1960.

Edgar Morin : Autocritique (György Vissi)
N° 1, juin 1959.

« Révisionnisme » et abstraction (Sequanus)
(André Gorz : La morale de l'Histoire)
N° 3, janvier 1960.

Un jugement sur le nationalisme (J. H.)
(The Triumph of Tyranny, by Stephen Borsody)
N° 4, avril 1960.

Un philosophe se penche sur son passé (Sequanus)
(Henri Lefebvre : La somme et le reste)

N° 2, octobre 1959.

ACTIVITE DE L'INSTITUT

Colloque international à l'Institut Imre Nagy

N° 3, janvier 1960.

Les archives de l'Institut Imre Nagy

N° 4, avril 1960.

Une lettre d'Anna Kéthly

N° 3, janvier 1960.

1961 • N° 1-4

EDITORIAUX

La Commune de Paris	2	1
Coopération internationale des revues socialistes	2	3
Octobre toujours vivant	4	1

ARTICLES

Peter Cadogan : Le Parti Communiste Britannique à la lumière de 1956	4	26
Petru Dumitriu : La révolution hongroise de 1956 et les Roumains	4	14
François Fejtő : Les communistes Est-Européens entre le patriotisme et l'internationalisme	3	13
Julian Gorkin : Les jeunes qui préparent l'avenir	4	7
Eric S. Hoffer : Le socialisme britannique et ses problèmes	1	23
Keshav R. Jadhav : La tragédie de la Hongrie	4	58
B. M. Johann : Nationalisme et Internationalisme	3	24
Balázs Nagy : Représentation politique	2	24
Imre Nagy : Les relations internationales et notre politique étrangère	3	1
Georges Pálóczi-Horváth : Quelques effets de la révolution hongroise en Chine	4	46
André Renard : Les objectifs du socialisme	1	69
László Révész : Aspects juridiques des rapports entre l'Etat et le parti communiste en Union Soviétique	1	34
Zoltán Szabó : Un pionnier de l'avenir hongrois	4	62
Zoltán Sztáray : Contrôle des naissances en Hongrie depuis 1956	1	1

Zoltán Sztáray : Le chemin de l'ouvrier hongrois à la révolution (1945-1956)	2	5
Georges Vissi : Liberté et morale politique	3	29
Georges Vissi : La littérature de la révolution hongroise	4	85

POINTS DE VUE

Hector Abhayavardhan : « Maral »	1	77
Comité de Rédaction : « International Socialism »	1	75
Rita Hinden Keshav : « Socialist Commentary »	1	80
K. R. Jadhav : « Mankind »	2	54
Julius Jacobson : « New Politics »	2	55
Pierre Naville : « La Nouvelle Revue marxiste »	1	83
George Stone : « The Socialist leader »	2	57
Mihály Szegedi : « Nouvelle classe » ou société sans classes	3	60
Edward Thompson : « The New Left Review »	1	84

TEMOIGNAGES

Miklós Sebestyén : Mes expériences dans le Conseil central Ouvrier du Grand-Budapest	2	42
--	---	----

CHRONIQUE

Giorgio Galli : Une réunion de revues socialistes	3	77
En marge du Congrès National du Parti Socialiste Italien	2	
Piero Leone : Lutte des tendances au sein du parti	2	61
Giulio Seniga : L'emprise communiste sur le P.S.I.	2	63
Eric S. Heffer : Les socialistes italiens sont pour le neutralisme	2	67

LIVRES

J. M. Bak : International Communism	3	82
-y-s : Les Conseils Ouvriers hongrois en 1956	3	84
Balázs Nagy : Un révolutionnaire hongrois examinant la révolution espagnole	4	119
Thomas Schreiber : Variabilité d'une perspective historique	1	96
Mihály Szegedi : L'intelligentsia russe vue de l'Ouest	1	88
Zoltán Sztáray : Essai sur la situation de l'Eglise réformée en Hongrie	1	91
Zoltán Sztáray : Eglise et Etat	3	80
Zoltán Sztáray : La transformation de la société russe	2	74
Georges Vissi : Nouvelles études occidentales sur l'histoire de l'Europe centrale	2	69

La voix de la révolution hongroise, octobre - novembre 1956 (disque microsillon)	4	121
---	---	-----

DISCUSSION

Limitation des naissances en Hongrie (Mihály Szegedi-Zoltán Sztáray)	3	86
--	---	----

1962 • N° 1-4

EDITORIAUX

Socialisme pluraliste	1	1
Editorial	2-3	1

ARTICLES

Tom Kemp : Naissance d'une classe	2-3	3
Georges Pálóczi-Horváth : Les origines théoriques et juridiques du terrorisme stalinien	2-3	21
Kostas Papaioannou : Les épigones de Lénine et la théorie de l'impérialisme	2-3	32

A PROPOS DU XXIIe CONGRÈS

Michel Collinet : « Celui qui reste à la traine, reçoit les coups »	1	3
François Fejtő : Les programmes communistes de Lénine à Khrouchtchev	1	13
Miklós Molnár : Le monde pluraliste du communisme	1	20
Georges Pálóczi-Horváth : Motifs et perspectives de la pratique khrouchtchévienne	1	33

DE L'ALIÉNATION

Joseph Gabel : L'idée d'aliénation et la sociologie de Mannheim	1	48
Pierre Naville : De l'aliénation à l'analyse du monde moderne	1	58
Manès Sperber : Quelques considérations psychologiques	1	64

STALINISME ET DÉSTALINISATION

Une enquête avec Gaetano Arfe, Giuseppe Faravelli, Pierre Fougeyrollas, Eric S. Heffer, Wolfgang Leonard,		
--	--	--

Klaus Mehnert, Léo Moulin, Pietro Nenni, Leonard Schapiro, Norman Thomas	2-3	47
ANNIVERSAIRE DE LA RÉVOLUTION HONGROISE		
Miklós Molnár : Erreurs de jugement sur Imre Nagy	4	1
SOCIALISME		
Michel Collinet : Rationalité et Irrationalité de la Civilisation Technicienne	4	26
Pierre Fougeyrollas : Thèse pour un Humanisme Socialiste	4	43
György Gömöri : Réflexions sur l'Humanisme Socialiste	4	54
Eric S. Heffer : Les pays d'Asie et le Socialisme	4	58
Léo Moulin : G. D. H. Cole et le Système du Contrôle par les Ouvriers	4	71
DISCUSSION		
Joseph Gabel : Le concept de l'aliénation et le marxisme	168	
CHRONIQUE		
Kostas Axelos : La guerre civile en Grèce	1	76
Brève historique du différend albanais-soviétique, ff.	1	88
Deuxième conférence de revues socialistes	1	92
TEMOIGNAGE		
Tamas Aczél : La revue Csillag et le réalisme socialiste	2-3	95
Sándor Szűcs : La gare frontière Záhony pendant la Révolution	4	11
DOCUMENT		
Zoltán Szabó : Retour des cendres de Mihály Károlyi	2-3	103
Programme du Parti Communiste Libéral de la République Démocratique Allemande	4	92
PANORAMA EST-EUROPÉEN		
P. D. : Les voies du révisionnisme polonais	2-3	110
Petru Dumitriu : La farce de la déstalinisation en Roumanie	2-3	112
G. G. : Structure sociale et tensions en Roumanie	4	80
G. Grigoroff : La dialectique des rapports Soviético-Yugoslaves	2-3	114
K. H. : La lutte contre le culte de la personnalité en Bulgarie	2-3	116

Tibor Méray : Hongrie : La lutte contre le révisionnisme continue	2-3	106
---	-----	-----

POINT DE VUE

Petru Dumitriu : Le socialisme stalinien – Mythe du XX ^e siècle	2-3	72
Alfred Kantorowicz : La Gauche et la Droite – une dichotomie dépassée	2-3	85
Walter Kendall : Mort et transfiguration du « réalisme socialiste »	2-3	91

NOTES

Ph. : La Chine est-elle forte ou faible de ses 700 millions d'habitants ?	1	93
---	---	----

TRAVAUX

László Révész : La modification des notions de propriété en Europe Occidentale	2-3	119
---	-----	-----

LIVRES

Tamás Aczél : Illusions et convictions	1	95
G. P. H. : La Chine et l'U.R.S.S.	2-3	3
-i -y : Livres consacrés à la révolution hongroise	2-3	150
J. M. B. : Les Congrès de la Première Internationale	1	144
J. M. B. : La guerre civile d'Espagne vue par un historien	2-3	153
J. M. B. : Un manuel sur le Komintern	2-3	146
A. Marek : Pensées posthumes d'un marxiste polonais	2-3	157
Victor Segesváry : La révolution d'Afrique	1	98
Le Révisionnisme a-t-il vécu ?	4	99
Rencontres avec Trotsky	4	102
Conditions de la Démocratie	4	105
L'Homme, partie de l'Universel	4	109
Une grande Aventure Littéraire	4	111

CORRESPONDANCE

1	102
4	114

TABLE DES MATIERES

Editorial	4	1
ARTICLES		
Petru Dumitriu : Les Difficultés de la foi socialiste	1	1
Alfred Kantorowicz : La Liberté à l'Est et à l'Ouest	1	6
AUTOUR DE L'EUROPE		
Henri Bergmans : L'Europe unie et les perspectives outre-rideau de fer	1	42
André D'Honneux : Le Marché Commun et les groupes d'intérêts	1	58
Europeus : Le développement régional en Europe occidentale	1	81
L. K. : Les Pays de l'Est et la Communauté Economique Européenne	1	68
Alfred Mozer : L'intégration européenne et l'Internationale Socialiste	1	36
André Philip : Europe et planification	1	50
Denis de Rougemont : L'Europe entière ou la première force	1	48
IN MEMORIAM		
T. A. : Joseph Szilágyi	2	42
L. G. : Esquisse d'un portrait de Miklós Gimes	2	24
P. G. : Le Général de la Révolution	2	7
G. H. : La Résolution de Juin	2	1
V. S. : Géza Losonczy	2	48
SOCIALISME		
Jean-Claude Filloux : Durkheimisme et Socialisme	2	70
Oscar Jászi : Verification inductive du Matérialisme Historique	2	55
DEUX INTERVIEWS		
I. Deutscher	3	22
L. Schapiro	3	38
STALINE ET APRÈS...		
Joseph Gabel : La psychologie de la déstalinisation et le problème de l'aliénation politique	3	13
Edgar Morin : De l'ère stanilienne à l'ère stalinistique (Fragments)	3	1
THÉORIE ET PRAXIS		
Alfred Kantorowicz : La fin de l'Utopie	4	1

Tom Kemp : L'U.R.S.S. et l'Europe orientale	4	18
---	---	----

PANORAMA EAST-EUROPÉEN

François Fejtő : Albanais, Soviétiques, Yougoslaves et Chinois	1	12
G. Grigoroff : Les dernières purges du P.C. bulgare	1	27
G. H. : Le Congrès des Communistes hongrois		
Tibor Méray : Ressemblances et différences	4	47
Georges Pálóczi-Horváth : La pensée économique en U.R.S.S. à un tournant	4	38
Elek Telegdi : La situation de la minorité hongroise dans la Roumanie actuelle	2	91
Pavel Tigrid : Moscou a encore ses staliniens fidèles	1	30

POINTS DE VUE

Petru Dumitriu : Buts de l'opposition moderne : une esquisse	3	46
Georges Goriely : Université, démocratie et notion d'élite	4	87
Eric S. Heffer : Union Soviétique et « état-providence » britannique	3	68
M. M. : Nouvelles perspectives de la vie intellectuelle soviétique	3	63
Mihály Szegedi : Sans Staline	3	54

TRAVAUX

Miklós Molnár : Bakounine et Marx	3	75
László Révész : Réforme de l'Organisation du Parti Communiste de l'Union Soviétique	4	61

LIVRES

Joseph Gabel : Réflexion sur l'Esprit du temps	18	9
Joseph Gabel : Le dernier sursaut	2	104
Georges Gömöri : Herzen et le socialisme « de l'individu »	1	96
Georges Gömöri : Les étapes de la trahison de l'Europe	2	111
P. Kende : La dialectique de l'aliénation	1	92
P. K. : L'économie politique du socialisme	4	108
P. K. : Pour un socialisme pluraliste	2	109
László Márton : Propos raisonnables sur le Proche-orient	1	99
R. L. T. : La Révolution hongroise	1	101
Zoltán Szabó : De Profundis	4	92

CORRESPONDANCE

Louis de Villefosse : A propos des réhabilitations	2	115
Herbert Le Porrier	4	113

A Szemlében szereplő szignók és álnevek feloldása

Alább csak azokat az álneveket és szignókat soroljuk fel, amelyek biztos feloldását meg tudjuk adni.

B.J., J.M.B., JMB, J.B., -k-s-y=Bak János
Dombay Géza=Lányi Viktor
G.G., G.Gy.=Gömöri György
G.L., Sz.M., K.P., Szegedi Mihály=Kende Péter
G.P.=Gosztonyi Péter
H.Gy., H.G., -i-y=Heltai György
A. T., -l -s=Aczél Tamás
M.M.=Molnár Miklós
N.B., -y -s=Nagy Balázs
P.D.=Petru Dumitriu
P.H., Ph., czi=Pálóczi-Horváth György
S.T., (S.)=Schreiber Tamás
Sz.Z.=Sztáray Zoltán
V.S., Vincent Savarius=Szász Béla
Vissi György, V.G.=Kecskeméti Károly
FF, sz.f.=Fejtő Ferenc
Sequanus, Lutetius=Gara László

Feloldatlan szignók

T.E., K.H., F.B., -s -e, TRF, Siculus

A kötet szerzőiről

Aczél Tamás (1921–) Író, újságíró, politológus. Budapesten született, bölcsészeti tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte. 1947-től a Szikra Kiadó vezető lektora. 1948-ban jelent meg *A szabadság árnyékában* című regénye, amelyért 1949-ben Kossuth-díjat, 1952-ben Sztálin-díjat kapott. 1953 után a pártellenzékhez csatlakozott, Nagy Imre híve lett. 1956-ban emigrált, előbb Angliában élt, majd az USA-ban telepedett le, Connecticut államban az Amhurst College tanára. Számos könyve jelent meg angol nyelven is. Méray Tiborral közösen írták a *Tisztító vihar* című műüket.

Bak M. János (1929–) történész. Budapesten született. 1945-től részt vett a MADISZ és a Diákszövetség munkájában. Történelem szakon tanult az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. A forradalom alatt a Magyar Értelmiség Forradalmi bizottságában tevékenykedett. A forradalom leverése után emigrált. Részt vett a brüsszeli Nagy Imre Intézet munkájában. 1968-tól a kanadai Vancouverben él, egyetemi tanár.

Borbándi Gyula (1919–) Író, szerkesztő, parasztpárti politikus. Budapesten született, egyetemi tanulmányait is ott végezte, 1942-ben doktorált. 1949-ben emigrált, 1951-ig Svájcban élt. 1951-től 1984-ig Münchenben a Szabad Európa Rádió magyar osztályának helyettes vezetője volt. Az *Új Látóhatár* című Münchenben megjelenő emigráns folyóirat szerkesztője 1958-tól. Műveiben a magyar népi mozgalmakkal és a népi írókkal foglalkozik. 1966-ban, a forradalom 10. évfordulóján jelent meg Molnár Józseffel közös szerkesztésben a *Tanulmányok a forradalomról* című könyve, amely az emigrációban élő magyar történészek, írók és publicisták forradalommal kapcsolatos írásait tartalmazza. 1989-ben, a budapesti Európa Kiadónál jelent meg *A magyar emigráció életrajza – 1945–1985.* című műve.

Broué, Pierre (1925–) Francia történész és trockista politikai agitátor, 1956 hatására sokat foglalkozott a budapesti munkástanácsok problémáival. Trockij írásainak közlétevéője, a grenoble-i egyetem nyugalmazott tanára.

Dumitriu, Petru (1925–) Ismert román író, 1957-ben egy külföldi útját kihasználva nyugaton maradt és néhány feltűnést keltő regényével (amelyek közül a legismertebb az *Incognito*) betekintést nyújtott a román kommunista népelnyomás és értelmiségi manipuláció műhelytitkaiba. Frankfurtban él.

Giolitti, Antonio (1915–) Rómában született, Giovanni Giolitti olasz miniszterelnök unokája. 1942-től az Olasz Kommunista Párt tagja. Antifasiszta harcos, a dél-pie-

monti partizánbrigádok egyik vezetője, végigküzdi a háborút s 1946-tól Cunco megye képviselőjében tagja a parlamentnek. 1956 decemberében a magyar és lengyel események hatására az OKP vezetése ellen fordul, 1957-ben kilép a pártból. 1958-tól 1976-ig ismét képviselő Pietro Nenni Szocialista Pártjában, majd 1959-től a párt központi vezetőségi tagja. A *Passato e Presente* című (már megszűnt) folyóirat szerkesztője. 1986-ban szakított a szocialistákkal és 1987-ben a Független Baloldal listáján ismét parlamenti képviselő lett. 1987-től a *Centro studi di politica internazionale* elnökségi tagja.

Gosztonyi Péter (1931–) Történész, hadtörténész. Budapesten született, a Közgazdasági Főiskolán 1952-ben fejezte be tanulmányait, ezt követően a honvédségnél dolgozott. 1956-ban a Kilián-laktanyában teljesített hivatásos tisztként szolgálatot. A forradalom leverése után Svájcba emigrált, azóta is ott él, a berni Kelet-Európai Könyvtár igazgatója. 1962-ben Zürichben doktorált. Főbb kutatási területe a II. világháború és az 1956-os magyar forradalom. Az utóbbi években számos publikációja jelent meg Magyarországon is.

Gömböri György (1934–) Költő, nyelvész, polonista. Budapesten született, tanulmányait is itt végezte, majd 1956-os emigrációja után Oxfordban a St. Anthony's College-ban tanult. Magyar nyelvet tanított az USA-ban, a University of Californián és a Harvard Universityn, majd az angliai Birminghamban. 1969 óta Cambridge-ben a Darwin College-ban lengyel irodalmat tanít. Tanulmány- és verseskötetei több nyelven jelentek meg. Évek óta a magyar sajtóban is publikál.

Heltai György (1914–) Jogász, politikus. A Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett jogi diplomát. A második világháború alatt munkaszolgálatos, majd 1944-ben illegálisban Raoul Wallenberg társa volt a zsidómentő akciókban. 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba. 1945 szeptemberétől 1949. augusztus 20-i letartóztatásáig a Külügyminisztérium munkatársa. A Rajk-per egyik mellékperében tízévi börtönbüntetésre ítélték. Szabadulása után az MTA Irodalomtudományi Intézeténél kutató. Az utolsó Nagy Imre-kabinet külügyminiszter-helyettese. A forradalom leverése után emigrált. 1959-től 1963-as megszűnéséig a brüsszeli Nagy Imre Intézetet vezette. 1963–1965 között New Yorkban élt, majd Dél-Karolinában, a charlestone-i egyetemen tanított történelmet nyugdíjazásáig.

Kende Péter (1927–) Szociológus, újságíró, politológus. A *Szabad Nép* munkatársa. 1953-tól Nagy Imre híve, részt vett a *Szabad Nép*-láadásban, amiért eltávolították a laptól. A forradalom leverése után Gimes Miklóssal egyik szerkesztője az *Október Huszonharmadika* című lapnak. Párizsba emigrált, ahol befejezte tanulmányait, Raymond Aronnál doktorált szociológiából. 1978-tól a *Magyar Füzetek* kiadója és szerkesztője. Az Ecoles des Hautes Etudes en Sciences Sociales professzora.

Kéthly Anna (1889–1976) Szociáldemokrata politikus, tisztviselő. Budapesten született, 1917-től a Magántisztviselők Országos Szövetségének munkatársa, 1918–19-ben szakszervezeti alkalmazott, a Tanácsköztársaság bukása után a magyarországi nőmunkásmozgalom egyik vezetője. 1922–1948 között az MSZDP vezetőségének tagja, parlamenti képviselő. 1945–1948 között a párt politikai bizottságának tagja. 1949-ben koncepció per áldozataként börtönbe került, ahonnan 1954-ben

